

B

241.790

POLGÁR ERNŐ

Száműzetés Babilonba

Fejezetek a Zsidó nép történetéből és szokásaiból

Polgár Ernő

SZÁMÚZETÉS BABILONBA

Fejezetek a zsidó nép történetéből

POLGÁR ERNŐ

SZÁMŰZETÉS BABILONBA

Fejezetek a zsidó nép történetéből

(Regény)

3BT KIADÓ
Budapest, 2012

© Polgár Ernő, 2010

A borító Michalengelo Buonarotti
Sixtusi kápolnában levő freskójának
Jeremiás prófétát ábrázoló részletének felhasználásával készült

ISBN 978-963-9864-20-7

3BT KIADÓ

Felelős kiadó: Burány Tamás

Készült

a 3BT műhelyében, Budapest

Telefon: 420-9427

E-mail: burany@net-tv.hu

*Antiszemitáknak, rasszistáknak,
filoszemitáknak és humanistáknak.*

*„Teljes szívedből ragaszkodjál hazádhoz”
(Talmud)*

PROLÓGUS

Léteznek történelmi archetípusok? S hasonlítanak egymáshoz?

A történelem ismétli önmagát?

Feleségem rémült hangon telefonált:

– Siess haza, kedves!... Rohanj!... Ne kérdezz!... Gyere!!!...

– Baj van?

Lecsapta a kagylót. Rohantam haza. Lihegve léptem a lépcsőházba, s már ott mindent megértettem. Postaládánkon jököra fekete horogkereszt és egy sárga csillag éktelenkedett.

S még vagy öt postaládán ugyanúgy!

Szomorúan vánszorogtam föl a lépcsőn. Magyar vagyok és vallásos! Magyar hívő zsidó! Ez még most is, még mindig baj!? – merült fel bennem a kérdés, s őseinkre gondoltam. Közben csendben elmormoltam a Smát.

Vége lett a szolgaságnak! A zsidók elmenekültek Egyiptomból. Megkapták a Tórát, de negyven évig várniuk kellett, hogy Kánaánba bemehessenek. A nép lázongott, s az első adandó alkalommal aranyborjút öntöttek, s újra a régi egyiptomi bálványokat imádták.

Jobb volt a régi?

Egyiptomban nehéz volt a munka, de volt fedél a fejük felett, kaptak enni és inni.

Most a sivatagban kell élni, vándorolni, s Kánaánba csak akkor mehetnek be, ha a húsz és hatvan év közötti hadra fogható

korosztály helyére új, erős nemzedék nő fel, akik majd elfoglalhatják az Ígéret földjét.

Akiknek Egyiptom már nem jelent semmit!

Vége a szolgaságnak! Micsoda öröm, eufória! A szovjetek – oroszok és más népek – kivonultak, s a közép-kelet-európai birodalmak szabaddá váltak. Előttünk állt a feladat, hogy új, önálló, élhető: magántulajdont, hitet és a származást tisztelő, élhető társadalmat építsünk.

S az Ígéret földje közben egyre messzebbre kerül, s elérhetetlenné válik? Az emberek aranyborjút öntenek, s régen használt szimbólumok kultuszát keltik életre? Miközben úgy rázzák le magukról a közterhek viselését, mint ázott kutya szőréről az esőt?

Régen! Ó! Más volt minden. S sóhajtanak. Szabadok nem voltunk, igaz! De dolgozhattunk, fedél volt a fejük fölött, volt mit ennünk és innunk.

S most mindenhez messzebbre kerültünk, mint valaha?

Megérkezés Kánaán földjére elérhetetlenné válik?... Új nemzedékeknek kell felnőni, hogy bevezessék a népet az Ígéret földjére?

Ó, Örökkévaló! Áldd meg ezt a kis országot, ezt a sokat szenvedett népet!

Polgár Ernő

I.

És meséld el gyermekeidnek!

Sokan váraoztunk a házi orvos rendelőjének várótermében, amikor görbe botjára támaszkodva egy idős hölgy lépett be. Az egyik padon sikerült neki még helyet szorítani, hálás volt érte, s mielőtt helyet foglalt volna, megpróbálta levenni télikabátját, amelynek szabása, gyapjúanyaga, színe és prémgallérja az ötvenes éveket juttatta eszembe.

Gyermekkorom szereplői elevenen élnek az emlékezetemben, s ők hasonlóképpen öltözködtek.

A súlyos és meleg kabátot lesegítették róla.

– Jaj! Jaj! Jaj! Köszönöm! – A hölgy kifújta a levegőt és leült. Nyolcvan fölött lehet, gondoltam, s a földi léttől már elbúcsúzott, nyolcvanhárom éves koráig aktív és erős, közben mégis „vagon-szindrómában” szenvedett apám jutott eszembe. A görbe botját maga előtt tartó, kezét azon pihentető hölgy mély lélegzeteket vett, s maga elé meredve beszélt, beszélt, beszélt... Szavait, mondatait lassan, kultúráltnak, pontosan és választékosan illesztette egymáshoz.

Csend lett. Egyre mélyebb és feszültebb csend.

– A harmadik emeleten lakunk... Nincs lift! Lassan jövök lefelé... Fölfelé sokszor fél óra is kell... Az az ember gonosz! Nem szeret bennünket... Egy ideig jött utánam... aztán rám kiabált... Bűdös kurva!... Mikor döglesz meg már?... És kikerült... megelőzött... visszanezézett, csak úgy villogtak a szemei, s akkor mondta... Vén szar!... Miattatok üres a nyugdíjkassza!... Elpusztíthatatlanok vagytok!... Nem tehetek róla... Lassan tudok csak menni... Érszükülem van... Gyógyíthatatlan... Nyolcvanhat éves vagyok... a fiam az egyetlen vigaszom... Hétvégeken mindig eljön... s azzal vigasztal... Mama, nem biztos, hogy tudja, hogy zsidó vagy... Mert a fiam – ahol csak tudja – letagadja, hogy zsidó... A házban sok gonosz ember lakik... Ő is, aki

bánt... Tüntetésekre jár... Felismertem a televízióban... A házban szűk a lépcsőház... liftet építeni nem lehet... Falon kívülre szerelt lift pedig nagyon drága lenne... A ház eredetileg kétemeletes volt... de a háború alatt bombatalálat érte... s a felszabadulás után... amikor az élet újra elindult... és elő lehetett jönni a pincéből... a házat elkezdték újjáépíteni... és ráépítettek még két emeletet... s akkor kerültünk mi a harmadik emeletre... de a háború előtt a másodikon laktunk... A trianoni döntés után Erdélyből menekültünk Budapestre... nevünket mi már akkor magyarosítottuk... Nagybátyám, aki ügyes és gazdag ember volt... keresztény anyakönyvi iratokat szerzett...

Mintha apám története lenne! – gondoltam. S ilyen drámaian felépített és előadott monológot ritkán hall az ember még színházban is.

– Édesanyám nevét Reichről Gazdagra változtatta... A reich német szó és gazdag a jelentése... Így menekültünk meg az életveszélytől... A pincében laktunk... de a zsidó férfiakat könnyű felismerni... körül vannak metélve... Apám gyakran visszament a lakásba... nehogy meglássák... meg azért is, hogy becsukja az ablakokat... Amikor légiriadó volt, az ablakokat ki kellett nyitni és rohanni le a pincébe... Nagyon szerette anyámat... s hogy a mama bombázás után ne fázzon a lakásban... mindig hamarabb felment, és amikor éppen a hálószobában csukta be az ablakot... s a házat bombatalálat érte... apámat anyám holtan fekve találta az ablak előtt... Én apámra ütöttem, ő is magas kort élt volna meg... Erős ember volt... Én nem voltam velük... féltem a bombázástól... Hallottam, hogy a németek... minden menekültöt felvesznek a Székesfehérvárra menő úton... Ott álltam... egy teherautó megállt... tele volt sebesült német katonával... A szívem úgy zakatolt, hogy majdnem kiugrott a helyéről... Megkérdeztem tőlük németül, hogy elvisznek-e?... Nem vittek el, mert egy közeli német katonai kórházba igyekeztek... Vártam tovább az út szélén... Nemsokára egy másik német teherautó állt meg, azt mondták... Wir fahren nach Weissburg... Ami Fehérvár... S felvettek... Egész úton úgy hallgattam, mint a sír... Szerencsére ők sem kérdeztek tőlem semmit... Fáradtak voltak... többen aludtak... Székesfehérváron cselédlnyi lettem... először egy gonosz

asszonynál... de aztán a piacon megismerkedtem Bábel Izabellával... egy svájci asszonnyal... akinek az ura katona volt... Ő vett át engem, s alkalmazott... De hamarosan rájött, hogy zsidó vagyok... s nem árult el... Szeretett engem... Jó volt nekem nála... Az ura nem jött haza... ő sem élt sokáig a háború után... Amíg tudtam, egész életében jártam a sírjához... Olyan jó rágondolni!

– Ezt a nevet el kell majd küldeni a Yad Vashem Intézetnek!
– mondtam a hölgynek, de nem folytattam, mert én kerültem sorra, s beléptem a rendelőbe.

Az orvos látta rajtam a megrendülésemet, meg is kérdezte, mi a baj. Gyógyszert íratam, a recepteket a nővér kinyomtatta, már csak az orvosnak kellett azokat aláírni. Ezért kérdezte meg, hogy mi a baj.

Elmondtam.

S megígérte, hogy legközelebb, mikor találkozik a hölgy fiával, feljegyzi a fehérvári asszony adatait, s elküldi Izraelbe, hogy nevét beírják az Igazak Könyvébe.

Az utcán hazafelé sétálva gyermekkori emlékek jutottak eszembe, s egyszerre úgy fájt, hogy minden a múlté! Ha meghalnak a szülők, magukkal viszik a gyermekkort? Mert nem beszélnek róla, s mindent úgy beborít az emlékezet, mint a temetői sírokat a gaz.

Ó, a Chanuka! Örömnünnep! A makkabeusok sikeres harcok után felszabadították Jeruzsálemet, s a cseppnyi szent olívaolaj, ami a Szentélyben a Manóra egyik kancsójában megmaradt: napokig égett...

S ez volt a csoda!

Papa ölében ültem, s hallgattam, hogy mesél. Báruch ha Sém! De jó is volt! Mit adnék, ha ezt újra megtehetném! Még talán egy pofon is jól esne! A sercegeve égő gyertyák lángját bámultuk. Szeretett mesélni, s sokszor mondta:

– Ahány nyelvet tudsz, fiam, annyi ember vagy! A legnagyobb vagy: a tudás! Elviheted a fejedben is!

„Vagonszindrómában” szenvedett és a saját bőrén kellett megtapasztalnia, hogy az ember valóban sokszor csak a tudására számíthat.

A szobában, ahol Papával ültünk, a fával tüzelt kályha ontotta magából a meleget. Mamáék a konyhában karamellt főztek, s a hevített cukorból olvadt sűrű barna édességet formáztak, amiket színes papírokba csomagoltak. Kint fagyos szél süvített, fújta a havat, repítette a hópíhéket, mint a szaharai szél a homokot.

– A falra akasztott ingaóra múlatja az időt, mint az élet órája a bölcsőtől a sírig – nézte apám az ingát. Mama a konyhában készítette a vacsorát. Mindenütt a friss barchesz finom illata terjengett.

– A háború óta tizenöt év telt el! – sóhajtott apám.

Mama belépett a szobába:

– Mindjárt vacsorázunk...- mondta, s kiment.

Nemsokára asztalhoz ültünk. Apám mondta az áldást, s felszeletelte a barcheszt. S mi minden került az asztalra! Alma, dió, mandula, mogyoró és a jó puha barhesz! Mézbe mártogatva csemegéztünk.

Este aztán sokáig mesélt. Előtte imádkozott. Jobb kezével eltakarta a szemét:

– Smá Jiszroél, Ádojnoj Elojhénu, Ádojnoj echod. Halljad Izrael, Örök Istenünk, az Örökkévaló egyetlen! Áldott dicső uralmának Neve örökkön-örökké! Szeresd hát Örök Istenedet egész szíveddel, egész lelkeddel és minden tehetségeddel! Ezeket a szavakat pedig, amelyeket elrendelek neked, vedd a szívedre, és tanítsd gyermekeidnek, beszélj róluk, amikor otthon vagy, ha úton jársz, ha lefekszel! Kösd őket jelképként kezedre, és homlokkötőként szemeid közé! Írd fel őket házad ajtófélfáira és kapuidra!

Dr. Adler Jenő, apám vér szerinti apja, sokszor meglátogatott bennünket. Nagyanyámat nem vehette el, s a kényszerházasságból, amelyet chupa alatt a rabbi előtt kellett kötnie, miután nagymamámmal szakítania kellett: nem született gyermeke.

– Ó, ó, ó! Az Örökkévaló megbüntetett! – sóhajtozott.

– Miért? – kérdeztem.

– Apámmal kellett volna szakítanom és nem a nagyanyáddal!

S kisgyermekként tapasztalhattam, hogy akinek Isten nem adott gyermeket, az máséval betelni sem tud.

– Az ősatyákról és Kánaán földjéről mesélj! – kérleltem. Szívesen szakított rám időt mindig. Zsidónak tevéleges micva, hogy meséljen a gyermekeinek! Fontos, mint a Tóra tanulmányozása.

– Négy évezreddel ezelőtt – kezdett hozzá, miközben megsimogatta a fejem és leültünk egy fa árnyékában. – Ázsiának és Afrikának azokon a részein, melyek a Földközi-tenger körül terülnek el: hatalmas, erős és jelentős népek éltek. S két nagy birodalom alapját vetették meg: az egyik oldalon Babilóniáét, a másikon Egyiptomét. A két nagy birodalom között kisebb országok terültek el. Aram (Szíria) és Kánaán vagy Palesztina, a főníciaiakkal és egyéb népekkel. Kívülük több kisebb népcsoport és törzs is élt ott, amelyeknek nem volt saját országuk, hanem egyik területről a másikra vándoroltak nyájaikkal és nomád pásztoréletet éltek. A héberek (ivrim) törzse is kicsi nomád nép volt. Babilónia és Egyiptom között vándorolt véneinek, az áboknak (Abram) vezetésével. A Tóra az ősatyák idejét első „atyjával”, Ábrahámmal személyesíti meg. „Ábrahám atyánk” történetét – családjáéval és utódaiéval együtt – pontosan őrzi az emlékezet.

– Ábrahám Kánaánban született? – kérdeztem.

– Nem. Babilóniából származik. A kaldeusok Ur nevű városából. Egy ideig Mezopotámiában (Aram-Naharájim), az Eufrátesz és a Tigris-folyó közti területen élt, törzse azután különvált az arámbeliektől és Kánaán felé vándorolt. Ábrahám akkor, amikor körülötte még minden nép bálványimádó volt, felismerte az egy igaz Istent: a természet és az ember megalkotóját. S az Örökkévaló megnyilatkozott Ábrahámnak. Kijelölt számára egy országot: Kánaánt, s megígérte, hogy utódaiból nagy népet terem.

Az akkori idők szokása szerint Ábrahámnak több felesége volt. Sárától született Izsák, s Hágár egyiptomi szolgájától Izmael. A nők viszálykodása miatt Ábrahám Hágárt és gyermekét a sivatagba küldte, ahol Izmaelből vad harcos, a nomád arabok őse lett. Izsák arámbeli rokonát, Rebekát vette feleségül, s szülei halála után, Kánaán déli területére vándorolt, ott földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott. Két fia közül Jákob volt a fiatalabb: szelíd és otthonülő fiú. Ézsau, az idősebb, Izmaelhez hasonlóan kóbor természetű, csatangoló vadász volt. Rebeka Já-

kobot akarta a család fejévé tenni, s miután ehhez a megöregedett Izsák felavató áldása kellett, felhasználta férje vakságát s egy fiúi szolgálatnál Ézsaut Jákobbal helyettesítve az apai áldást kedvelt fiának szerezte meg. Az idősebb fiú így öccse alárendeltjévé vált. Ézsau felbőszült kijátszottságán s Rebeka, hogy védje Jákobot bátyja haragjától: kedvelt fiát Aratuba küldte bátyjához, Lábánhoz.

– Lábán segített neki? – kérdeztem.

– Igen. Nagy nyájak gazdája volt Hárán város környékén. Jákob hét évig szolgált pásztorként nagybátyja leányának, Ráchelnek kezéért, majd amikor helyette Leát, Ráchel nővérét adták hozzá, újabb hét évre vállalta a szolgasort, hogy szerelmesét elnyerhesse. Leától hat fia és egy leánya született: Reubén, Simon, Lévi, Júda, Jiszáchár, Zebulon, Dina. Rácheltől pedig két fia: József és Benjámín. A többi feleségétől még négy fia: Dán, Náftáli, Gád, Ásér születtek. Tőlük származott a későbbi tizenkét törzs, akiknek leszármazottai származásukat Jákobig vezették vissza, s magukat Jákob másik nevéről, Izraelről „Izrael fiainak” nevezték. Később az egész zsidó nép magáénak vallotta ezt a nevet, a régi héber ivrim helyett.

Hazafelé vonulva Jákob és családja találkozott Ézsauval. A testvérek kibékültek. Jákob Kánaánban középső területein, Szichem és Bét-Él városok környékén, Ézsau pedig délen, az Arab-tenger körzetében telepedett le. Ézsau nemzetségéből itt alakult ki Edóm népe. Jákob családjában pedig csakhamar beköszöntött a szerencsétlenség.

– Mi történt? – kérdeztem. Nagyon érdekelt minden részlet. A Tóra és a Talmud néhány részletét a templomban már hallottam, de így hallva minden egész másképpen hangzott.

Ezt csak nekem mesélték! S minden részlet sokkal izgalmasabb és érdekesebb volt.

– Józsefre – Jákob fiatalon meghalt feleségétől, Rácheltől származott kedvenc fiára – testvérei nagyon irigykedtek. Összefogtak ellene, fogságba vetették, s kalmárok kezére juttatták, akik eladták rabszolgának Egyiptomban. Jákob fiát halottnak hitte, József azonban Potifár udvari testőrpárancsnok házába kerülve: álomfejtő tehetségének köszönhetően kiemelkedett a

szolgasorsból. Felhívta magára az udvar és az uralkodó figyelmét, s hamarosan Egyiptom gazdasági kormányzója lett, s megmentette az országot az éhínségtől. Kánaánban is éhínség volt. Jákob idősebb fiai Egyiptomba utaztak élelmet vásárolni, s Józseffel találkoztak. Nemsokára atyjukat is elhozták, s Gósen tartományban az egész család letelepedett és új életet kezdett. Következő alkalommal megismételtük, amit már megtanultunk – mondta. – Ábrahám és bálványimádó apja, Terách, a kaldeus honnan származott? Emlékszel? – kérdezte.

– Igen. Úr városából.

– Okos vagy.

– A mezopotámiai várost nemrég ásták ki angol régészek. S tudjuk, hogy a polgári időszámítás előtti negyedik évezred sumér műveltségének legfontosabb központja volt. Az első zsidó ősatya kaldeai származása mintegy szimbóluma annak, hogy az időszámítás előtti harmadik évezredben Elő-Ázsia nagy sumér-semita kultúra övezetéből kivált egy maroknyi vándorló népcsoport, akikből a sátorlakó nomád héberek származtak.

Babilónia az első, jelentős hatású formálója a zsidó világkép kialakulásának. Ezt a legrégebb héber kultúrszavak is bizonyítják. De a számok rendszere, a csillagászat, a földmérés fogalmi, a legrégebb zsidó kozmológia, a Genézis grandiózus teremtéstörténete is sok hasonlóságot mutat a sumér-babiloni teremtésmítosszal... Ezek a párhuzamok és rokon vonások, mint ismeretes, egészen Hammurabi uralkodásáig, az utolsó jelentős babiloni sémi uralkodó koráig (I. e. 2100 körül) vezethetők vissza. Az átvételekről azonban meg kell jegyezni – nézett rám dr. Adler Jenő, mint egy professzor –, hogy zsidó megfogalmazás után minden merőben új értelmet kapott. Elég a szombat megtartására utalni, aminek babiloni kezdeményezése és a zsidó tökéletesítés között alig lehet kapcsolatot találni.

Második „nevelőszülőnk” a szír-kánaánita kultúrkör volt. Írás-, nyelv- és vallástörténeti szempontból – körülbelül a II. évezred végéig – meghatározó jelentőségű volt a hettita és a semita népek nagy részének történetében. Így – többek között – az északi semita kanaánita-araméus nyelv és írás kialakulásában. Ezek a kapcsolatok a második mitikus ősatya, Izsák életrajzából is kimu-

tathatók. Izsák alakját a vándorló életmód felhagyása kezdetének, szimbólumának is tekinthetjük. Ő az, aki az állattenyésztés mellett már földműveléssel is foglalkozott, a letelepedést és a pásztorkodást választotta, s a vadászó-barangoló nomád életmódtól végleg elfordult.

– Izsák – Izmael ellentéte megszűnik?

– Nem.

– Jákob fölénye Ézsauval szemben nem más, mint a letelepedett és a birtokos ember fölénye a puszták nomádja fölött. A zsidóságnak ezután nincs közössége Ézsau utódaival többé.

– Szakítottak a harcos zsidó nomádok világával?

– Igen. Jákobbal kezdődik a civilizált telepesek élete: a törzsi folytonosság, a közös törzsi hagyomány, s a nemzeti monoteizmus kibontakozása. Amiért neki „meg kellett vívnia” harcát Istennel, azt utódai örökölték. Azonban azt, hogy ez a vallási hagyomány akkor pontosan miből állt, nem tudjuk. A következő nemzedékhez tartozó József – apjához hasonlóan költői lelkületű, de reálpolitikus – képviseli legszembetűnőbben a városi kultúrához, a rendszeres, sok esetben az előrelátó gazdálkodáshoz való vonzódást. József alakjában lépett először elénk a zsidó művelődés harmadik nagy nevelőszülője: az egyiptomi kultúra hatása.

„IZRAEL FIAI” EGYIPTOMBAN

Erről szolt következő beszélgetésünk.

– Jákob utódai mennyi ideig voltak Egyiptomban?

– Évszázadokig. Majdnem fél évezredig. Jákob és fiai halála után leszármazottaik már, mint jelentős törzsek éltek Gósen tartományban, s benépesítették azt a területet. S akkor – írja a Biblia – az egyiptomiak megrémültek a héberek szaporaságának láttán, s az új fáraó attól tartott, hogy az egykor bevándorolt jövevények uraivá válnak egész birodalmának. Elhatározta, hogy szolgasorba taszítja őket.

– Hogyan?

– Építkezéseken – Pitóm és Ramszesz városokban a többi bevándorolttal együtt – a zsidókat is rabszolgaként dolgoztatta. Rabszolgafelügyelők gyötörték őket, s amikor a fáraónak jelentették, hogy a nehéz munka és az embertelen bánásmód sem tudja megsemmisíteni Izráelt, elrendelte, hogy minden zsidó család újszülött fiát vessék a Nílusba. A zsidó anyák kétségbeesetten igyekeztek megmenteni gyermekeiket. Egyiküket, Jóchebed egy kis kosárban a Nílus nádasába rejtette, hogy ott majd valaki megtalálja és felnevelje. A kisgyermek Mózes volt.

S ő lett a rabszolgasorba süllyedt zsidóság megszabadítója.

– Hogyan? – csodálkoztam. Már a Mózes név is nagyon tetszett nekem. Ahogy az Ábrahám. Ávrahám ben Ávrahám. Ábrahám fia Ábrahám, ismételtettem magamban a szavakat, a neveket.

– Az ifjú Mózes a fáraó udvarában nőtt fel, de látnia kellett a zsidó nép szenvedését Egyiptomban, s együttérzett velük.

Beleképzeltem magam Mózes szerepébe.

– Én is így éreztem volna! – jegyeztem meg.

– Mózeset egyszer annyira felháborította az egyik egyiptomi rabszolgafelügyelő erőszakoskodása, hogy megütötte, s a felügyelő meghalt. Mózesnek ezután bujdosnia kellett a sivatagban, ahol juhokat őrzött. Egyszer a Szináj-hegy lábánál látomása volt: égő csipkebokorban nyilatkozott meg előtte Isten. A zsidó ősatyák Istene: az Örökkévaló, a Teremtő – Jahve –, aki meghallgatta az elnyomott nép panaszát, s Mózeset küldte, hogy kiszabadítsa őket a szolgaságból.

– Mit mondott az Örökkévaló?

– Hogy Mózes fogja kivezetni a zsidókat az Ígéret földjére, az új hazába. S hogy ezt a nagy feladatot végrehajthassa, el kell mennie a fáraóhoz, és a zsidók szabadon bocsátását követelnie kell.

Mózes elmondta látomását szenvedő testvéreinek, és a zsidók elismerték vezérüknek. A fáraó azonban nem akarta szabadon bocsátani Izrael népét! Nem engedte, hogy az „Örökkévalót szolgálhassák a pusztában”, mire az Örökkévaló Egyiptomot tíz szörnyű természeti csapással sújtotta. A legutolsó és a legsúlyosabb: az egyiptomi elsőszülöttek halála megtörte a fáraó ellen-

szegülését, s a zsidók Mózes vezérlete alatt lázas sietséggel, felkészületlenül, keletlen kenyérrel tarisznájukban, kapkodva felmálházott tevékkel, szamarakkal elhagyták az országot. A Vörös-tenger partján érte utol őket a fáraó serege.

– Miért, ha elengedte őket?

– Meggondolta magát. S visszatérésre kényszerítette volna a menekülőket. Mózes azonban száraz lábbal vezette át népét a tengerszoroson, miközben az őket üldöző, harci szekerekkel vágató egyiptomiakat elborította a tengeráradat.

Izrael népének fiai diadalittasan, örömmel, s a szabadság mámorának érzésével folytatták útjukat az új élet reményében.

– Mindez mikor történt?

– A tudomány a kivonulás idejét megközelítőleg pontosan meg tudja állapítani. Miközben egyiptomi feljegyzés a héberekről nem ismert, tény, hogy Egyiptomot több mint száz évre meg szálló hikszoszok: nomád semita pásztornép volt. S ha őket Egyiptom földjén tartózkodó semita törzsekkel azonosítjuk: bizonyos, hogy a régi héber törzsek egyiptomi tartózkodása i. e. 1700 és 1300 közötti időszakra tehető, i. e. XVIII. századtól a XIV. századig játszódtott le. Egyiptom történetében ez az időszak, illetve annak második fele, a XVIII. és XIX. dinasztiát uralkodásának ideje: a birodalom egyik utolsó nagy fénykora. Közben két válságos korszak ismert: a hikszoszok hódítása és a hetiták elleni hadjárat. A hódítások idejét kivéve hatalmas építkezések jellemezték a korszakot, melyben Egyiptom művészete újra reneszánszát élte.

– Ki volt a fáraó?

– Egyesek szerint Amozisz, a hikszosz hódítók kiűzője, az i. e. XVI. században. Mások azt állítják, hogy Mineftáh vagy Ameneftész volt: a líbiaiak legyőzője, i. e. 1200 körül. Legtöbben mégis II. Ramszeszt említik, a nagy építkezőt és hadvezért, az egyiptomi Újbirodalom hatalmas uralkodóját (i. e. 1303–1237). Ramszesz keménykezű, de a pompát kedvelő tébai uralkodó volt. A birodalom, amelyben Izrael fiai rabszolgaként éltek, a korabeli világ legragyogóbb civilizációja volt.

– Elnyomó civilizáció!

– Okos vagy! De azt is kalkuláld bele, hogy a zsidó nép akkor még nem volt olyan művelt, mint az egyiptomi. S népek, népcsoportok rabszolgasorba süllyesztése: a kasztok és a vallási kultuszkok fénykorát élő, zárt egyiptomi társadalomban természetesnek számított.

– De négyszáz év nem múlhat el nyomtalanul!

– Nem. A fellázadt és a fejlett birodalomból kivonuló kis zsidó rabszolgánép az egyiptomi kultúra sok elemét magával vitte: a törzsi élet szervezett formáit, a papi rend kialakulását, szakrális külsőségeket, a kerubok alakját, a hordozható frigyládát, a megszentelt „szín”-kenyeret, s az éfód szerepét.

Mózes személyében is felismerhetők az egyiptomi vonások: elhivatott népvész, Isten küldöttje és megbízottja. Ő a legfőbb pap. Próféta és költő, törvényhozó és szervező. Mózes a zsidók történetében a kimagasló, korokat túlszárnyaló grandiózus jelenség. Benne az államférfi minden bölcsessége a keleti uralkodó minden hatalmával egyesül, s ez a vonás a nagy egyiptomi papfejedelmekre emlékezteti. Nem véletlen, hogy az I. századbéli Manetho, zsidóellenes iratában egyiptomi papnak nevezte, mint később, tanulmányában: Sigmund Freud.

– De ugye ez nem igaz?

– Nem – mondta mérgesen dr. Adler Jenő. S hozzátette. – Hazugság!... Mózes az öntudatlan, félnomád zsidó népcsoportból öntudatos nemzetet teremtett, s a zsidókat a vándorélet minden megpróbáltatásán keresztülvezette. A zsidóknak erkölcsi törvényt adott. Valamennyiünket kiemelt a többi nép közül. Őseinket megedzette, hogy végrehajthassák a honfoglalást. Mózes fogalmazta meg a gondolatot, hogy a zsidóság: nép! Hogy Jahve népe! Hogy Jahve kiválasztott népe! Lehet, hogy egyelőre nem volt több ez az eszme, mint egy harcias törzsi hitvallás, s nem jelentett szélesebb perspektívát, mint a többi törzsi vallás, de magában rejtette a határtalan fejlődés lehetőségét.

– Akkor Izrael egységes néppé alakulása Egyiptomban zajlott le?

– Valójában később, a sivatagi vándorlás és a honfoglalás idején. A zsidó nép egysége, a közös származás és közös sors kollektív öntudatának alapjai Mózes hatására és irányításával alakult

ki. Mózeshez köthető a zsidóság emlékezetében a legmélyebb és legmaradandóbb alapozás, ami, mint emlék is elég erős ahhoz, hogy egy néptömegből nemzet alakuljon ki.

– S maga az egyiptomi kivonulás mikor lehetett?

– I. e. 1300 körül. S a zsidóság történetének egyik ősi szaka-sza véget ért.

MÓZES ÉS A PUSZTAI VÁNDORLÁS

Életem izgalmas órái voltak, amikor hallgattam a történet folytatását.

– Mózes azt akarta, hogy a nép a szent hagyományokkal övezett hegy alatt maga hallja az egy és Örökkévaló Isten kinyilatkoztatását. S valóban, tanítja a Tóra – nézett rám dr. Adler Jenő – a hegy sűrű felhőkbe burkolódzott, s a zsidók a vihar, villámlás és mennydörgés közben tűzbe borult hegy tövében hallhatták az Örökkévalót.

S együtt mondtuk a Tízparancsolatot:

– Én vagyok az Örökkévaló, a te Istened, aki kivezetett téged Egyiptom földjéről.

– Kívülem ne legyenek más isteneid, bálványt, faragott képet ne imádj.

– Ne esküdj hamisan Isten nevére.

– Szenteld meg a szombat napját, hatnapi munkád után pihenj azon, gyermekeiddel és házad népével egyetemben.

– Tiszteld szüleidet, akkor magad is hosszú életet érsz.

– Ne ölj!

– Ne paráználkodj!

– Ne lopj!

– Ne tégy hamis tanúbizonyságot.

– Ne kívánd felebarátod jószágát.

– A Tízparancsolat – tanította dr. Adler Jenő – erkölcsi alap-pá vált. Civilizációk magasabb fokú életének alapvetésévé. Izrael népe a szolgasorsból való kiszabadulás után, mint nemzeti és kötelező emberi törvényt fogadta el az isteni kinyilatkoztatást a Szináj-hegy lábánál. Mózes átadta a zsidó népnek a vésett kőtab-

lákat, s nem alaptalanul nevezték őt „Mózes mesternek”. De a zsidó nép nem tudott mindig felemelkedni a kinyilatkoztatott erkölcsi magaslatra. Sokan nem voltak képesek hinni egy láthatatlan Istenben, s korábbi egyiptomi életük szokásaira emlékezve misztikus és félelmes bálványokat imádtak.

– Mit tettek?

– Akik az egyiptomi Ápisz-bika vagy a Hathor-tehén imadásának szemtanúi voltak: aranyborjút öntöttek, s ahogy az egyiptomiak, ujjongva táncolták körül az aranyból kiöntött új Istent.

– Íme az Isten, aki kivezetett minket Egyiptomból! – kiáltották.

Mózes felindultan és elkeseredve zúzta szét a kőtáblákat, melyre az Örökkévaló a Tízparancsolatot, köztük a bálványimadás tilalmát véste. De aztán megnyugodott, belátta, hogy a néptől nem kívánhat ekkora erőfeszítést, ilyen gyors átalakulást és változást. Rájött, hogy a zsidó nép csak lassan fog az új erkölcsi világrendbe kerülni. Kivéste újra ő maga a két kőtáblát s egy külön erre a célra készített szekrényben (árón), s a sivatagi szentélynek nevezett sátorban (miskán) őriztette. A kis szentély Izrael első temploma volt. Kicsi volt és hordozható, s a nép sivatagi vándorlása közben mindenhová magával vitte.

– Meddig vándoroltak?

– Negyven évig. De az aranyborjú nemzedéke nem érkezett meg Kánaán földjére. – Valójában Mózes küldetése az volt, hogy népét az isteni ígéret szerint visszavezesse az ősi földre? Ahol ősatyáink éltek?

– Igen.

– Kik éltek visszaérkezésük idején Kánaánban?

– A déli határt Ámón, Móág és Edóm népe tartotta megszállva, s ők a sivatagi vándoroknak nem is voltak hajlandók utat nyitni. Vissza kellett fordulniuk, s az országot a keleti határvidék felől közelítették meg. A Jordán mindkét partján széles sávban zöld legelők húzódtak. Izrael népe tizenkét törzsből állt, melyeket nemzetségi kapcsolatok kötöttek össze, s amelyek a hagyományhoz híven, Jákob fiainak nevééről nevezték magukat: Rubén, Júda, Lévi... törzsének. József törzsének két ága volt, s József fiairól kapták a nevüket: Efrájimnak és Menassénak hív-

ták őket. A törzsek katonai egységek is voltak: fegyveresen vonultak föl, s mindegyiküknek saját lobogójuk volt.

– Miért és kikkel kellett harcolniuk?

– Harcias sivatagi törzsekkel, s fel kellett készülniük a kanaánita népekkel való összeütközésre is. Népünk békés úton nem jutott volna be Kánaán földjére. Az első komoly ütközet a Jordán keleti partján volt, innen őseink elűzték az emoritákat s Ámon és Móáb szomszédságában elfoglaltak egy nagy, legelőben bőséges és állattenyésztésre alkalmas területet. Néhány törzs állandó otthonra lett, de a többieknek várni kellett. Át kellett kelniük a Jordánon, s behatolni az ország belsejébe.

– Mózes számára milyen csodálatos érzés lehetett megérni a honfoglalást!

– Nem adatott meg neki, hogy az „Ígéret földjére” vezesse népét. Megöregedett, érezve közeledő halálát: összegyűjtötte a nép véneit, s lelkükre kötötte a törvények betartását, melyek szerint új hazájukban élniük kell majd. Utódjául ifjú barátját és tanítványát, Józsuát, Nun fiát jelölte ki. Azután felment Nebó hegyére, melynek csúcsáról jól láthatta a számára elérhetetlen Kánaánt, s ott maradt mély bánatba merülve, míg ereje végleg elhagyta, s meghalt. Nagy mesterét a nép harminc napig gyászolta. Szabadságukat, nemzeti létüket, s emberi életük hitelveit neki köszönhették. S a gyásznapok eltelte után újult erővel folytatták a honfoglalást.

– Mózeset tekinthetjük a legnagyobb zsidónak? – kérdeztem.

– Működését el kell választani a nevéhez kapcsolható törvényhozástól. Mózes i. e. a XIII. században élt és vezette népét. A teljes Tórát viszont legalább ezer év összegezett művének kell tekintenünk. A mózesi törvényeket a szájhagyomány és az írott szövegek folytonossága őrizte meg.

– Értem.

– Hammurabit is nagy törvényalkotónak tekintették. Törvényei, amelyek a babiloniak számára intézkedései gyanánt kőbe vésetett, néhány évtizeddel ezelőtt – 1901-ben Perzsiában Szusa mellett – találták meg. A kutatók derítették ki, hogy Hammurabi törvényei Kánaán területére is kiterjedtek, s az ókori Palesztina is ismerte a fejlett asszír–babilóniai törvények rendszerét.

– Lehet, hogy van közvetlen kapcsolat Hammurabi és Mózes törvényei között?

– Lehet. Hamurabbi törvényeinek erkölcsi alapja, komolysága, szigora, tömörsége, s ereje sok hasonlóságot mutat Mózesével.

– Vannak eltérések is?

– Vannak. A babiloni és héber törvénykezés különbözik egymástól. Hammurabi a világi törvényeket elkülönítette a vallási rendeletektől. A zsidó törvények viszont emberibbek és civilizáltabbak.

– Mikor kezdődött el a törvényalkotás?

– A törzsek kialakulásakor. S a törzsi közösségeket nemcsak a származás, hanem inkább a katonai és a háborús kényszer alakította ki. A zsidók honfoglalása – az ún. el-amarnai levéltár iratai, s a kanaánita kislevelek levelei szerint – már i. e. 1350 körül elkezdődött.

– A héber törzsek behatoltak Palesztina földjére?

– Igen.

– S a törzsi rendszer meddig töltött be fontos szerepet a zsidók életében?

– Ameddig katonai-társadalmi szervezeti formája alakította. Ám, amint ez a jellege megszűnt: a törzsi szerveződést magasabb rendű nemzeti öntudat követte.

A HONFOGLALÁS ÉS A BÍRÁK KORA

Vártam azokat az órákat, amelyeken Kánaánról volt szó.

– Vessünk most egy pillantást arra a földre – nézett rám nagyapám jelentőségteljesen –, melynek a meghódítására az Egyiptomból kivonuló zsidóság i. e. 1300 táján elindult. Itt láthatod, mutatott a térképre dr. Adler Jenő. – Az új haza lényegében egy keskeny partvidék: tengerrel és sivataggal. S a libanoni magaslatok és a Holt-tengeri mélység közötti csodás termőföld akkor sem volt lakatlan. A Földközi-tenger partját és a Jordán folyó közötti Kánaánt, Palesztina földjét kis népek lakták, akik alig különböztek egy-egy népesebb törzstől, s mindegyiküknek

volt saját uralkodójuk. Ezek a kánaánita-hettita népek Elő-Ázsia harcias törzsi pogány népeiségét képviselték.

– Mi zsidók akkor már az Örökkévalóban, a Világ Királyában hittünk?

– Igen. Sokak hite azonban sokszor még pogány elemekkel is vegyült. És aztán Babilónia és Egyiptom politeizmusa, városi életformája, később a klasszikus-humanista politeizmus, majd Athén és Róma kíméletlen vallásüldözése alaposan próbára tette népünket.

– A zsidó egyistenhit lassan bontakozott ki?

– Igen. A kánaánita többistenhitből. Égitestek, állati formák, helyi istenek és ősök kultuszából. Aminek sok külsőségét sokan még akkor sem vetették le egészen, amikor már az egy igaz Istent imádták, s amikor a Tóra igéi már visszavonhatatlanul elválasztották őseinket a rokon népektől. Akikkel addig – békében vagy háborúban – együtt éltünk és majdnem ugyanannak a kultúrának a hatása alatt éltünk, mint ők.

– Mi tárulhatott őseink szeme elé, amikor beléptek Kánaánba?

– Tarka, zűrzavaros világ. Katonai és földművelő kultúrában élő népcsoportok, amelyek természetimádók voltak: emberáldozatokat mutattak be, s életükben nagy szerepet játszott az állatok kultusza. Legelterjedtebb Baál napisten kultusza volt. Baált az ekroni filiszteusok Baál-Zebub, a moabiták Baál-Peór, az ammoniták Milkom vagy Moloch, a föníciaiak Melkárt néven imádtak. Baál főisten mellett ült a trónon a szír-kánaánita Astarte vagy Istár, az ég királynője, a termékenység-istennője. Kultusza a Földközi-tenger teljes partvidékén elterjedt, s később Görögországban és Rómában is elterjedt. De jelentős volt az asszír Marduk istenség (Meródak), akit a babiloniak Bél néven tiszteltek. S imádták a filiszteus Dágónt: az ég- és tengeristent, akit a babiloniak Ea néven tiszteltek. Népszerű volt a kánaánita Hadad, aki a szír Rimmónnal, a babiloni Rammannal volt azonos. Az ammoniták Ammánját imádták, a moabiták Kamósát, a hettiták Szutkuját, s sok egyéb istenség alkotta még a panteon.

– Nomádok voltak?

– Nem. Majdnem valamennyi törzs letelepedett már. Városlakók voltak, szentélyeket építettek, s házaikat erődökkel vették körül.

– A zsidóság került először közvetlen érintkezésbe a kánaániakkal?

– Igen. De amikor Józua vezetésével a zsidó törzsek Jordán felé vették útjukat, az ott lakó nép még nem készült fel a háborúra. A Jordán folyó közelében azonban már egy megerősített város, Jerikó állt. Őseink az erődöt megostromolták, hét napig tartó küzdelem után betörték a falait, s a várost elfoglalták. Valójában Jerikó elfoglalásával indult el a honfoglaló hadjáratunk. Kánaán egész területén elterjedt a hír, hogy egy harcias nép akarja elfoglalni az országot, s ki akarja űzni az ott élőket. A gyengébb törzsek a hír hallatára azonnal behódoltak, s városaikba és falvaikba önként beengedték a zsidó csapatokat. Az ellenszögülőket őseink véres harcokban győzték le: egy részüket földjükről elűzték, mások szolgaként élhettek tovább.

– Könnyű volt Kánaánt elfoglalni?

– Nem. A kémeek, akiket Mózes a kivonulás után Kánaánba küldött, igazat mondtak.

– Mit mondtak?

– Hogy nem lesz könnyű a honfoglalás. S valóban hosszú és súlyos harcok árán vették birtokukba a zsidó törzsek Kánaánt, mely „Izrael országává” – Erec Jiszráel – lett. A honfoglalók maguk között felosztották az országot. Mindegyik törzs kapott Erec Jiszráel földjén egy területet, kivéve a Jordán túlsó felén maradt Rubén és Gád. Az ország közepét Efrájim és Menasse törzsei szállták meg, a déli területeket Júda és Benjámin, az északiakat Nafták, Ásér, Jiszáchár és Zebulon. Lévi törzse nem kapott birtokot. Földnélküliek lettek.

– Miért?

– Lévi törzséből a nép papjai lettek. Józua idejében fejeződött be az osztozkodás: i. e. 1200 és 1100 között.

– Akkor Józua a zsidóság első történeti alakja?

– Halála után jó ideig nem volt vezére a zsidó törzseknek. A törzsek saját vezetőt vagy bírót választottak. S ezt a szétagoltságot az ellenséges népek kihasználva sokszor törtek be zsidó terü-

letekre, hogy egykori birtokukat visszafoglalják. A támadások visszaverése érdekében sok esetben számos törzs szoros szövetséget kötött, s közös vezér alatt egyesült.

– Kik voltak a vezérek?

– Héroszoknak, hősöknek – héberül gibbónak – nevezték őket. Lelkesen fogtak össze, hogy az ellenséges népeket legyőzzék, s a birtokba vett országot újra és újra visszahódították. A *hőskor* i. e. 1030-ig tartott. Híres krónikák emlékeznek meg erről a korszakról. Az elbeszélések a zsidóság „eposzáinak” tekinthetők: Józsuától Dávid király koráig. Első helyen áll Debóra története. Palesztina északi részén, ahová Naftáli törzse telepedett, Sziszera kanaánita hadvezér hadserege szorongatta a zsidókat, akik Efrájim törzsének megerősített városaiba menekültek. Efrájim földjén élt *Debóra* prófétanő. Az Örökkévaló nevében szónokló és bíraskodó asszony volt, akinek felhívására a szorongatott északi testvéreik segítségére siettek az efrájimbeli hadak. A sereg élére Debóra a Kedesből származó Bárakot – *Villám* – állította hadvezérül, s Sziszera ellen vonultak. Szétverték a kanaániták seregét, s Debóra a győzelmet dicsőítő dalban örökítette meg. A történetírás szerint a himnikus ének a zsidó irodalom legrégebbi nyelvméleke.

Következő alkalommal Gideon hőstettét halhattam.

– Ki volt Gideon?

– Pusztai nomádok törtek be földjeinkre. A termés és jószág egyaránt odaveszett. De Manasse törzséből született Gideon vezetése alatt jelentős erők vonultak fel ellenük. Akik féltek, azokat a zsidókat maga a vezér küldte haza. Háromszáz harcos maradt mellette, de velük fényes győzelmet aratott: kiűzte a nomád rablókat az ország területéről, azonban a felajánlott királyi méltóságot visszautasította.

– Izrael fölött a királyi hatalom egyedül az Örökkévalót illeti – mondta.

Jefta történetét is szerettem hallgatni.

– Jefta – *Jiftách* – a Jordán-parti pásztortörzsek vezetője volt, s a szomszédos amonitákkal folytatott háborút. S meggondolatlan fogadalmat tett, hogy ha győztesen tér haza, s házából, aki legelőször elé járul, égőáldozatul adja az Örökkévalónak.

– S mi történt? – kérdeztem rémülten.
– Győzelmet aratott. S elsőnek egyetlen leánya sietett üdvözlésére.

– Ó Istenem!

– Az erős lelkű leány elszánta magát az önkéntes halálra. Sőt bátorította kétségbeesett apját a tragikus áldozat bemutatására. Előtte a leány két hónapig a hegyekben lakott társnőivel, s együtt siratta el ifjú életét.

– Izrael az emberáldozat szokásának maradványaitól teljesen nem tudott elszakadni?

– De. E primitív szokások egyre inkább feledésbe merültek.

– És most kiről mesélsz?

– Sámsonról. Dán törzséből származó Sámson a hőse a negyedik krónikának. A tenger melléki déli tartományokat a filiszteusok szorongatták. Ez a – feltételezések szerint – krétai eredetű nép Palesztina és az egész tengerpart meghódítására készült, s már elfoglalt több várost: Gázát, Askalónt és szinte korlátlan ura lett Dán és Júda területének. A bikaerejű Sámsonban azonban a filiszteusok félelmetes ellenfélre találtak. Sok helyről egyedül kiűzte őket. Egyik ötlete volt, hogy gombával fertőzött rókával pusztította el a filiszteusok vetését, másik az, hogy amikor Gázát körülzárták: pusztá kézzel emelte ki a város kapuit.

– Legyőzhetetlen volt?

– Lényegében igen. Nem tudtak elbánni vele másképp, csak úgy, hogy végül a filiszteus Delila lett a kedvese. S Delila rájött, hogy Sámson ereje dús hajfűrtjeiben lakozik. Egy alkalommal Sámson megglepte álmában, levágta a haját, s az erőtlenné vált embert átadta ellenfeleinek.

– Azután mi történt?

– A filiszteusok megvakították. Láncra verték. De amikor a templomukba hurcolták, Sámson végső elkeseredésében még egyszer erőt kért az Örökkévalótól, s magára döntötte a pogány templomot, melynek romjai alatt pusztult, a filiszteusok ezrei is vele együtt haltak meg. Dr. Adler Jenő végül megemlítette, hogy a bírák korába helyezhető Ruth könyve is: a késő biblikus novellairódalom remeke. A csodálatos falusi idill naiv és üde varázsa rabul ejti az olvasót ma is, mint keletkezésekor.

SAUL ÉS A ZSIDÓ KIRÁLYSÁG MEGALAPÍTÁSA A PRÓFÉTASÁG

– A filiszteusok hódításai egyre erőteljesebbé váltak – mesélte dr. Adler Jenő. – Kánaán közepén Efrájim törzsének területét is elfoglalták, s őseinken mintegy ötven éven keresztül uralkodtak. Siló városában állt akkor a Szentély: *Jahve sátra*, a szent frigyládaival, amit őseink minden vándorúton magukkal vittek. Éli, a silói szentély papja, Közép-Kánaánban lakó törzsek bírása is volt. S felszólította a zsidókat az idegen hódítók elleni szabadságharcra, de szavai nem mindig jártak eredménnyel. A filiszteusok egyszer Silóba is betömek, szétrombolták a szentélyt, s elrabolták a frigyládát. Az idős főpap a tragikus eseményeket nem tudta elviselni és meghalt. S ezekben az elviselhetetlenül nehéz időkben emelkedett ki Lévi törzsből egy ifjú: Sámuel. Eli főpap mellett nevelkedett, s a főpap kiszemelt utóda volt. Sámuel – akinek tevékenységét i. e. 1050 körülre tehetjük – s őseink *prófétának* nevezték, olyan jövőt látó képességgel megáldott férfinak, aki Mózes törvényének szellemében élt, s oktatta a népet. Látnok volt. Héberül *rói*, aki előtt a jövő nem volt ismeretlen.

– Ő lett a hadvezér is Éli halála után?

– Nem. Sámuel bíró volt, s nem volt hadvezéri képessége, de tudta, hogy a szétszakított törzseket csak egy erős uralkodó tudja egyesíteni. S csak egy fejedelmi hatalom teremthet erős zsidó hadsereget, mely az országot megszabadítja a hódítóktól. Sámuelnél összegyűltek a vének és felszólították, hogy állítson királyt Izrael földjén, aki a harcokban vezérük lesz. Éppen ebben az időben érkezett Sámuelhez egy fiatal falusi birtokos: az egyszerű, erős és naiv katona, a gibeai Saul. Benjámin törzsből származott. A hagyomány szerint apja elvesztett barmainak keresése közben fordult tanácsért Sámuelhez. A próféta Saul személyében felismerte a hadvezért és Izrael leendő királyát. Saul a hadsereg élére állt és fényes győzelmet aratott a Jábés-Gileád várost ostromló ammonitákon. A nép a fiatal hőst Izrael megszabadító-

jának tekintette, s amikor Sámuel Micpába népgyűlést hívott össze, hogy ott Saul királlyá koronázását kérje: a tömeg a győztes vezért Izrael királyának kiáltotta ki.

– Saul első királyunk volt?

– Igen. Palesztinában i. e. 1030 körül alakult meg a Zsidó királyság. Saul városa: Gibeá lett a királyság székhelye.

– Saul milyen király volt?

– Uralkodása – i. e. 1030–1010 között – lényegében a filiszteusokkal és a betörő pusztai népekkel – elsősorban az amalekitákkal – folytatott küzdelmekben telt el. Végül belefáradt a szüntelen háborúskodásba, s erőt vett rajta a csüggedtség, a búskomorság és a melankólia. S hogy kedélybetegsége elmúljon, azt a tanácsolták neki: muzsikáltasson magának, és szórakozásban keressen lelkének enyhülést. A hagyomány szerint ezért került az udvarhoz Júda törzsből a művészi képességekkel megáldott ifjú Dávid, a betlehem-i pásztorfiú.

– A híres Dávid?!

– Igen. A népmesék hőseinek sokoldalú zsenialitásával lépett a zsidók elé. Olyan tehetséggel, amivel a művészetben, a hadviselésben, leleményben, következetességben, uralkodásban, szervezőképességben, akaraterejében és cselekvő energiában egyaránt kiemelkedett. Nem véletlen, hogy sok zsidó az eljövendő messiás képét róla, a sokszor kíméletlen, de mindig messzire látó és nagyvonalú államférfiről mintázta. Dávid falusi pásztorfiú volt, akit az Örökkévaló sugallatára – az Írás szerint – az ősz Sámuel szemelt ki a betlehem-i Jisáj fiai közül, s akit, mint kedvelt hárfajátékos és énekest alkalmazták a király udvarában. Ott Saul számára hamarosan nélkülözhetetlenné vált. A szórakoztató szerepkör után rövid idő múlva hadvezér lett.

– Legyőzte Góliátot.

– Jól tudod. A filiszteusok rettegett erejű vezére, Góliát, egy alkalommal gúnyosan ócsárolta csapatainkat, s megkérdezte, van-e köztünk, aki vele meg merne mérkőzni? Saul kihirdette a felhívást, s hozzátette, hogy aki legyőzi a filiszteus vitézt, annak jutalmul odaadja leánya kezét. Dávid, a pásztorfiú és énekes jelentkezett a feladatra, és az Örökkévalót hívja segítségül. S parittyájával leterítette az óriást. Aztán kardjával kioltotta Góliát

életét. A filiszteusok látva a jelenetet elfutottak, s Dávid diadalmasan tért haza a csatából. A zsidó nők ujjongó énekkel és táncsal köszöntötték az ifjú hőst.

– Saul ezernyi ellenséget győzött le, Dávid azonban tízezer nyit! – harsogták. A győzelemnek Saul is örült, de lelkét egyre jobban elhomályosította a féltékenység. A nép az ifjú hadvezért már jobban szerette, mint a királyt. Dávid elnyerte feleségül Mákhált, a király leányát és szoros barátságot kötött fiával, Jonatánnal is. De Saullal nem tudott többé békességben élni. A meghasonlott lelkű király nemsokára nyíltan üldözni kezdte, s azzal gyanúsította, hogy Dávid a királyi hatalomra tör. Dührohamban dárdáját vetette Dávidra, s majdnem megölte. Az ifjúnak menekülnie kellett az udvartól. Saul elől néhány barátjával hosszú ideig bujdosott a sivatagban. Saul hiába vette üldözőbe, nem tudta elfogni. Eközben újabb háború tört ki a zsidók és filiszteusok között. Seregeinket Saul és Jonatán vezették. A filiszteusok Gilboánál véres győzelmet arattak s az ütközetben a király, és királyfi is életüket vesztették. A gyász hír hallatára Dávid megszaggatta ruháit és siránkozott:

– Ó jaj, mint estek el a hősök! Saul és Jonatán, a kedveltek és drágák, elválaszthatatlanok életben és halálban! Jaj, mint estek el a hősök!

– S Dávid lett a király?

– Akik katonai tehetségét ismerték, tudták, hogy ő lép Izrael trónjára. Egyelőre azonban csak törzse, Júda ismerte el uralkodónak. Dávid Hebron városában ültette fel szállását. A többi törzs Saul fia, Isbaál, a jogos trónörökös mellé állt. Több éves testvérharc után Isbaált megölték, s a nép most már elismerte Dávidot uralkodójának. A törzsek vezetői Hebronba gyűltek össze és Izrael királyává koronázták őt, i. e. 1010-ben.

Ezután – a zsidók tanulási módszere szerint – rövid összefoglalást tartottunk. Sámuel volt az első jelentős próféta Mózes után. A zsidók *próféta* – héberül *nábi* – néven sokáig azt a szentéletű embert nevezték, aki jövődőt mondott, értett a varázsigékhez, s a népet helyes útra vezette az isteni parancsok hirdetésével. Az elnevezés értelme nemsokára azonban megváltozott, s mélyebb értelmet kapott. Próféta az a látnok lett, aki harcias

igehordozó volt, az Örökkévaló szavának tolmácsa, aki az erkölcsi igazság csorbítatlan győzelmét, a bűn bukását, s a jó megigazulását hirdette. Ción igazság útján való megváltását. A Messiást és birodalmát: egyszerűen az Örökkévaló országát – *Malchut Somájim* – a földön.

– Az Örökkévaló országa?

– A megfogalmazás a politikai élet hanyatlásának korából való. A gondolat azonban régebbi, és a zsidók fontos eszméjévé vált.

– Mi volt a próféták munkásságának lényege?

– Rekonstruálták és újraértelmezték a múltunkat. Megteremtették az egyistenhitünket, s elfeledtették a néppel a többistenhit minden maradványát.

Mózes után Sámuel volt az első próféta, s jellemző, hogy a hagyomány neki, a zsidó királyság megteremtőjének tulajdonítja az intést, a figyelmeztetést, mely először támadta a királyság intézményét. A királyság szinte még meg sem alakult, Sámuel annak veszélyeitől máris óvta népünket. A zsidóság politikai élete éppen hogy megszilárdult: a zsidó lelkiismeret hangja megszólalt. Az élet igazságtalanságai ellen, a külső hatalom és a politikai berendezkedés ellen. Sámuel követék a nagy elégedetlenkedők és felháborodók, az ostromozók és javítók: Náthán, Élijáhú, s a klaszszikus mesterek: Jezsajás, Jeremiás és Ezékiel. És a költők, akik sose hízelegtek! Akik a zsidó királyt Izrael megromtójának nevezték, mint Áhábot Élijáhú. A királyságot Hósea egyenesen az Örökkévalótól való elszakadásnak tartotta. Intelmeit az uralkodók dühösen hallgatták, mint Jeremiásét Jójákim, akit, mint hazaárulót megvertek és börtönbe vetettek. Sokan nyíltan megvetették hazájuk politikai szövetségeseit, mint Jezsajás Egyiptomot. Jeremiás az uralkodó hatalommal szemben nyíltan hirdette:

– Szolgálatok a babiloni királynak!

A látnokok ki merték mondani, hogy „minden nemzet – a zsidó is! – vízcsepp csupán! Porszem, fűszál az Örökkévaló előtt! Egyedül az Örökkévaló szava állandó. Zakariás azt hirdette:

– Minden országok fölött egyetlen, egynevű Istent fognak hirdetni. Valamennyien az igaz Isten elsőbbségét hangoztatták.

A zsidó nép kiválasztottságának hite tulajdonképpen így virágzott ki, s így finomult új, szellemibb formává.

– A zsidóság egyetlen hivatása tehát az Örökkévaló szolgálata?

– Az egy igaz Isten megismertetése az emberiséggel. S életünknek csak azért és csak annyiban van létjogosultsága, ha e hivatásunkat teljesítjük. Siratta is Jeremiás a pusztuló Júdát! A seb fáj, mert a mi sebünk volt. A zsidó állam, ahogy volt, bálványimádással és bűnökkel fertőzve nem kellett a prófétáknak. Ción ne a zsidóság, emberiség központja legyen! Éljen a nemzet, ha benne az Örökkévaló igazsága él, de vesszen az, ha az igazság így kívánja! Ezeket a tanokat hirdették.

– Mit jelent akkor a nemzet, a mi nemzetünk?

– Az Örökkévaló több mint a nemzet! Több mint a zsidóság. Az Örökkévaló az emberiség közös igazságában él. A felismerés egy kicsi, ellenségek közé ékelt nemzet öntudatában született meg. A zsidó szellem a próféták tanításaiban tette meg azt a döntő lépést, mely a nemzeti vallástól az emberiség vallása felé vezetett, s amely egy közösség hitét egyetemessé tette. De ezért súlyos árat kellett fizetni: a zsidóság magában legyőzte a nemzetet. Jónás már pogányoknak prófétált. Jób drámája nem zsidó környezetben játszódott. Az elvek szerint, amelyeket hirdettek, az áldozatok és a bőjtök, később az értekezési törvények nyíltan lényegtelenné váltak. S a háborút, a kényszert, az ítélkezést lehetetlennek deklarálták. Helyettük az alázatot, a szeretetet, a „tisztá szívet”, a szabadságot, a személyes és magát áldozó „lélekben való istentiszteletet” hirdették.

– Mindez valójában Mózes hatása volt?

– Igen. Mózes törvényhozása a zsidóságot elkülönítette, kiemelte és körülhatárolta. A zsidók különállását a próféták tanítása feloldotta: egyetemes, erkölcsi magaslatra emelte. A „megváltott” emberiségben előbb nemzetet kellett teremteni, amely a gondolatot hordozta, azután a gondolatban kellett feloldani a nemzetet.

– A próféták tehát a zsidók élő lelkiismeretei voltak?

– Valójában igen. Ha a legnagyobbak működését vesszük szemügyre, azt kell mondanunk, hogy kérlelhetetlenségében nem ismertek határt. S hangjuk az idők folyamán egyre erősebb-

bé vált. A próféta-ság, az erkölcsi ideál és a politikai nemzetállam ideálja azonos töből fakadtak, de egyre jobban különváltak: végül szembekerültek egymással. Aki a próféta-ság és a zsidóság történetét figyelemmel kísérte, észrevehette, hogy a zsidóság a maga államát önmaga bomlasztotta fel. Az államot mesterséges elhatárolásnak vélte, s az isteni igazsággal szemben álló, erőszakos szervezetnek tartotta. A próféta-ság nemcsak a zsidó nép legmélyebb hangját, de az életben való hontalanságát is jelentette. Ez a bizonyos értelemben „öngyilkosság” egyúttal a fennmaradást, a halhatatlanságot és örök életet adta a zsidóságnak.

DÁVID, JERUZSÁLEM KIRÁLYA

Feledhetetlen élmény volt Dávid király életének megismerése.

– Dávid, az új uralkodó egyik legjelentékenyebb tette – mesélte nagyapám –, hogy Júda hegyén új fővárost teremtett: Jeruzsálemet. A várost addig idegen nép, a jebusziták lakták, akik az idők folyamán a várost erőddé alakították és elzárták a szomszédos júdeabeliek elől. Dávid azonban elfoglalta és Sion hegyén az erőd Jeruzsálem Dávid városa lett. S ettől az időponttól kezdve a kis júdeai település a földkerekség leghíresebb városává vált: *szent város*. Dávid odavitette a frigyládát, melyet Éli és Sámuel óta egy eldugott városban őriztek. Dávid a frigyládát egy külön erre a célra felállított sátorban helyeztette el a Szentély felépültéig.

– Dávid híres hadvezér lett.

– Igen. Erős hadsereget hozott létre és számos hadjáratot vezetett Palesztina területére betörő népek ellen. Kiűzte a filiszteusokat, legyőzte Moábot, Ammont és Edómot. Hadserege Damaszkuszba, Arám – a mai Szíria – fővárosába is benyomult. Valamennyi szomszédja meggyőződhetett róla, hogy Palesztinában erős zsidó királyság alakult, s Dávid – országa külső kapcsolataiban is – jó időre békét teremtett. Az országban mégsem honolt teljes békesség, a békétlenség középpontja oka maga a király családja volt. Dávid, korának szokása szerint többnejű volt. Első feleségét: Mikhált, Saul leányát a feleségek sorában mások is követték. A házasságokból több gyermek született. Dávid Je-

ruzsálem királya volt már, amikor elvette tisztjének, Uriásnak feleségét, Bátsébát, s az asszonyt erőszakkal vette el a férjétől. Nátán próféta ekkor kereste fel Dávid királyt udvarában, ahol a szegény ember bárányáról szóló híres példabeszédével ébresztette fel a király lelkiismeretét, s bűnbánatra készítette. A próféta azt is megjósolta, hogy Dávidot büntetésül családi szerencsétlenségek sora fogja érni. A jóslat beteljesedett. Megkezdődtek a családi viszályok, s nem akartak véget érni. Dávid fiai szűnni nem akaró harcban álltak egymással. A viszály először két idősebb fia: Amnón és Absalóm között tört ki. Ők nem ugyanattól az anyától származtak. Amnón elcsábította Absalóm húgát, Támárt, s Absalám haragjában bosszút esküdve bátyja ellen: magához hívatta lakomára, s megölette. A testvérgyilkos – atyjától való félelmében – elbujdosott, s közben maga mellé állította az ország elégedetlen vezetőit, akik Dávid királyságának megdöntésére készültek.

Absalóm nemsokára nyílt támadást indított atyja ellen.

– A békétlenség velünk született tulajdonság?

– Igen. Okos vagy – mondta dr. Adler Jenő.

Örültem a dicséretnek.

– A zsidó nép két részre szakadt. Sokan a pártütők mellé álltak. Absalomot Hebronban királlyá kiáltottak ki, s vezetése alatt a csapatok elindultak Jeruzsálem ellen. Dávidot fia lázadása mélyen megrendítette és lesújtotta. Családjával és a hadsereg egy részével elhagyta Jeruzsálemet, s a főváros utcáin összeverődött tömeg szemtanúja volt annak a tragikus látványnak, hogy az öreg király menekül királyi székhelyéről. A Szentély papjai is követni akarták a frigyládával a menekülő királyt, Dávid azonban az Örökkévaló akaratában való megnyugvását hangoztatva arra kérte őket, hogy maradjanak. Az országot apa és fiú háborúja két pártra szakította, s a szembenállás polgárháborúvá alakult át. Joáb, Dávid hadainak fővezére, üldözőbe vette Absalóm seregét, s Efrájim erdejében döntő ütközetre került sor. Absalóm hadait szétverték, az ütközetből menekülő Absalomot maga Joáb ölte meg. A felkelést sikerült az egész országban leverni, de a véres küzdelem az agg királyt nagyon megviselte. Jajgatva siratta Absalomot és saját halálát kívánta.

– S visszatért a nyugalom Dávid királyságában?

– Nem. A király hatalmának megdöntésére több törzs is szövetekezett. De sokan úgy vélték, hogy Dávid törzse, Júda elsőbbséget élvez a többiekkel szemben. Dávid csapatai Joáb vezényletével városról városra meneteltek. A felkeléseket levertek, s ha győztek is, a teljes békességet nem sikerült többé már helyreállítaniuk. S nem adatott meg az agg királynak, hogy békén hunyja le a szemét. A trón megszerzéséért már életében elindult a harc. Bátséba királyné fia, Salamon számára akarta a koronát megszerezni, de az idősebb testvérek egyike, Adonija kikiáltotta magát királynak.

– Mi volt Dávid végakarata?

– Halálos ágyán, Bátsébával egyetértve, kedvelt fiát, Salamont jelölte ki utódjául. S amikor meghalt, a nép rövid ideig tartó pártharcok után, i. e. 970 körül Salamont ismerte el Izrael királyának.

SALAMON KIRÁLYSÁGA ÉS A SZENTÉLY

– Salamon szerencsés ember volt.

– Igen. Apjától nagy és a külső támadásokkal szemben is jól védett birodalmat örökölt. Zsidó „nagyhatalomról” nem beszélhetünk, de ez a béke és biztonság vetette meg a zsidó impérium rövid virágkorának alapjait. De nem utoljára említhető körülmény, hogy őseink biztonsága épp arra az időre esett, amikor a keleti nagyhatalmak története is békés volt. S a zsidóknak a környező népekkel nem kellett szünet nélkül háborút viselni, s a békés „építő” munkának szentelhették idejüket és erejüket. Őseink Salamon negyvenéves uralkodása alatt nyugalomban éltek: „mindenki szőlőskertjében, fügefája alatt”. Elsősorban földműveléssel, mezei munkával foglalkoztak, de fejlődött az ipar és a kereskedelem is. Salamon szövetséget kötött a szomszédos föníciaiakkal, az ókor legkiválóbb kereskedő és gyarmatosító népével. Két híres tengerparti kikötővárosuk, Tyrus és Sidon a keleti mediterrán világ: kereskedelmi központjai voltak. S Tyrus és Sidon kereskedői a zsidó kereskedelem pártolóivá, segítőivé vál-

tak. A zsidó és a föníciai kereskedők hajói gyakori látogatói voltak a tengeri kikötőknek. Gyors járású vitorlásokkal messzi kikötőkbe jutottak el, s árukat cseréltek. Salamont az egyiptomi uralkodóházhoz házassági kötelék kapcsolta: egyik felesége az egyiptomi fáraó leánya volt. A házasságnak köszönhetően a zsidó állam egy időre Kelet szellemi vérkeringésének fő áramába került.

– Dávid katonákat, Salamon kereskedőket és művészeket formált?

– Okos ember volt. Híre mesze földön elterjedt, s mindenütt úgy emlegették, mint korának legbölcsebb emberét. Az arab regék Szulejman ben Daudja lett. Gyűrűjét, trónját és mágikus tehetségét népmesék örökítették meg. Legendás alakja Európában még a reformáció korának népkönyveibe is bekerült, s az uralkodói bölcsesség szimbólumává vált. Távoli országokból érkeztek küldöttek udvarába, hogy példameséit és szavait hallgassák. Sába királynője is meglátogatta. Salamon király világszerte ismertté vált ítélete: a gyermekről vitatkozó anyák ügyében hozott döntése. Ebben minden bíró számára lélektani útmutatást adott a vitázó felek jó vagy rosszhiszeműségének helyes felismerésére. Mint kora minden uralkodója számára, neki is fontos volt a külső pompa. Székhelyén nagyszabású építkezések folytak. Jeruzsálem reprezentatív fővárossá vált: királyi rezidenciával, palotákkal, középületekkel. S mindezeket megelőzte a nagyszerű Szentély felépítése, amelyen zsidó és föníciai munkások és rab-szolgák ezrei dolgoztak. A hegyekben fejtették a követ. A cédrusfát Libanon erdeiből szállították Jeruzsálembe. Salamon szövetségese és barátja, Hiram, föníciai király Tyrusból és Sidonból a legjobb építészeket küldte: irányításukkal épült fel a Szentély, kívül kőből, belül cédrusfából, arannyal bevont faragványokkal és faldíszekkel. Az épület középpontjában állt a nagy, égőáldozatok céljára szánt oltár, s legfelül, egy félhomályos csarnokban a Szövetség ládája.

– A frigyláda?

– Igen.

– Az ország minden részéből tódult a nép! Főként a nagy ünnepek, mint Pészach és Szukkot idején. Még távoli országokból is eljöttek a Szentélyt és a királyi palotát megcsodálni. A

zsidó nép azonban túlságosan drága árat fizetett a főváros és a királyi ház ragyogásáért. Gazdag és szegény egyaránt sok adót fizetett, s ezeket vezényelték a legsúlyosabb munkákra. Az elégedetlenség egyre erőteljesebb lett, amit egy királyi hivatalnok, az Efrájim törzsből született Jeróbeám jól ki tudott használni, s heves agitációt kezdett Salamon ellen. Mellé állt egy próféta is: a silói Adrija, aki szintén ellenszenvvel nézte a király pazar életmódját, s Salamon megbuktatására törekedett. Adrija egy alkalommal, amikor Jeróbeámmal találkozott, tizenkét darabra szaggatta a trónkövetelő köntösét, s ebből tíz darabot adott át neki:

– Tíz törzs fog elszakadni Salamon királyságából! S ezek téged kiáltanak ki királyukká!

Jeróbeám Efrájim törzsében előkészítette a fölkelést. Salamon idejében tudomást szerzett a lázadásról, s kiadta a parancsot a párttűt megölésére. Jeróbeám Egyiptomba menekült, s ott maradt Salamon élete végéig.

– Szomorú! Zsidók békétlensége zsidókkal!

– Salamon halála káoszba döntötte az egész birodalmat. A trónt fia, Rehábeám örökölte. Jeróbeám azonban visszatért Egyiptomból, és Efrájim törzsének élére állva nyílt lázadást és elszakadást hirdetett. A nép vezetői királyválasztó gyűlésre Szichem városában érkeztek, ahol Rehábeámnak őszintén feltárták a helyzetet. Salamon súlyos igája után csak úgy lehet a királyuk, ha könnyít a nép terhein. Rehábeám azonban gőgösen és méltatlankodva jelentette ki:

– Atyám igáját még súlyosabbá teszem nyakatokon!

Erre az efrájimbeliek kikiáltották a szakadást:

– Mi közünk is van Dávid házával?

Csatlakozott hozzájuk további kilenc törzs. S Jeróbeámban látták vérüket és királyukat: a legitim örököst.

Rehábeám uralmát csak Júda és Benjámin törzse ismerte el.

– A zsidók sem tudnak megférti egymással?

– Sokszor nehezen, Ernő. Láthatod! A zsidó királyság i. e. 930-ban rövid virágzás után két birodalomra szakadt: északi és a déli birodalomra. *Izrael* (eredetileg Efrájim) és *Júda* királyságra.

A KETTÉVÁLT BIRODALOM IZRAEL KIRÁLYSÁGA (I. E. 930-72) AZ ÉSZAKI PRÓFÉTÁK

– A tíz törzsből álló Izrael királysága magába foglalta Észak- és Középső-Palesztinát, vagyis a régi birodalom nagyobbik felét. Első uralkodója, mint említettem – nézett rám dr. Adler Jenő –, Jeróbeám volt, aki Szichemet választotta székhelyéül, Elrájim területén. De tartania kellett attól, hogy alattvalói közül sokan rendszeresen fel fogják keresni a jeruzsálemi Szentélyt, az ország régi fővárosát, s ott Rehábeám híveivé válnak. Elhatározta tehát, hogy királyságának területén két Szentélyt emel: egyiket a birodalom szívében, *Bét-Él* – Isten háza – városában, a másikat *Dánban*, az ország északi részében. Mindkét várost régi kultikus emlékek jelölték ki erre a szerepre. E korban tudod, fiam, a zsidó hagyomány még nem volt egységes, s az egy és igaz Örökévelo egyistenhíthez sok „idegen”, a Baál-kultuszhoz kapcsolódó elem is vegyült.

– Mit mosolyogsz? – kérdezte tőlem. Valóban mosolyogtam.

– A zongoratanárnőmet is így hívják. Baál.

– Tudom. Baáhl Ottília, de ő nem leszármazottja a sémi főistennek.

– Hol tartottunk? – kérdezte.

– Jerobeám templomokat kezdett építeni – feleltem elégedetten. Büszkeséget éreztem, hogy ezt a művelt embert ki tudtam zökkenteni gondolatmenetéből.

– Igen. Igen. Jeróbeám szentélyépítő vállalkozása is együtt járt a kultusz egyfajta visszaállításával. A templomokba aranyból öntött borjúsobrot állíttatott, s megengedte a bálványok hivatalos tiszteletét. A köznép számára hozott engedmény volt ez az intézkedés, amit a környező kultuszok alakítottak. A szomszéd népek ugyanis nehezen fogták fel, hogy lehet egy láthatatlan és ábrázolhatatlan Istent imádni.

S Izraelben megkezdődött a lakosság keveredése a környező pogány népe sséggel. Különösen a föníciaiakkal. Ácháb király uralkodása idején, i. e. 870 körül a Stichemhez közeli Sómrón lett az északi birodalom fővárosa. Ezt az új alapítású várost a

király nagyszabású elképzelések szerint építette ki. Valóságos új Jeruzsálemet alakított ki, ahol sok idegen lakott: föníciaiak és arameusok. Izebel királyné, Ácháb neje, maga is a föníciai származású volt, a föníciai uralkodó leánya, s természetes volt, hogy Sómrónba magával hozta és meghonosította hazája hagyományait és szokásait. A királyi párt idegen papok serege vette körül, s a Baál-kultusz egyre jobban elterjedt. A felsőbb osztályok között általános szokássá vált a különböző istenek kultusza is, miközben a zsidó istentiszteleteken is részt vettek.

Tisztelték Baált és a föníciai-kanaánita Astartét is.

– Senki nem volt, aki figyelmeztette volna őket arra, hogy mit cselekszenek?

– De. Voltak, akik felismerték, hogy a többistenhit, a pogányokkal való keveredés, s a tiszta hagyományok feledésbe merülése menthetetlenül romlásba viszi a népet és az országot is.

– Ki?

– Próféta. A Jordán menti Tisbi városából származó Élijáhu – Éliás – vagy Illés, aki az udvar és az előkelők végzetes politikája ellen nyíltan fellépett. Sómrónban hirdette, hogy a király és királyné rossz útra vezetik a népet. Izebel, amikor e támadásról tudomást szerzett, felháborodott, s szigorúan meg akarta büntetni Elijáhut és barátait, akik „a zsidó Örökkévaló prófétáinak” nevezték magukat. Sokat elfogtak és megöltek közülük. Mások elmenekültek. Élijáhu menedéket talált a Jordán vidékén, ahol a hagyomány szerint hollók táplálták. Bujkált a Szináj-sivatagban, ahol Mózes tanította a népet a Tórára. Bujdosása közben időről időre felkereste Sómrón városát, ahol újra és újra bírálta a királyt és a királynét. A bírálatra számtalan oka volt, a királyi pár ugyanis újabb és újabb erőszakos intézkedéssel keserítette meg a nép életét.

– Mivel?

– Emlékezetes Nábót földműves esete. Szőlőskertje a királyi palota közelében terült el. A telket a király mindenáron meg akarta szerezni, s amikor tulajdonosa nem volt hajlandó lemondani róla, Izebel hamis tanúk segítségével király- és istenkáromlás címén halálra ítélte.

– Ugyanazt művelték, mint Rákosiék?

Dr. Adler Jenő rám nézett.

– Mik nem jutnak az eszedbe? – s megsimogatta a fejem. – Tudod mit? Igazad van!... Szerencsétlen földművest megköveztek, s birtoka a királyé lett. Élijáhu felháborodottan támadt Áchábra, mint valaha Nátán Dávid királyra. Megöletett egy ártatlan embert és elrabolta a birtokát.

– Az Örökkévaló azzal fog büntetni, hogy Nábót véres halálának helyén fog kiomlani véred és házadnépe vére is! – mondta Élijáhu.

S megértettem, hogy miért tud a Tóra és a Talmud minden élethelyzetre választ adni. Csak naponta kell tanulmányozni! Ácháb és Rákosi sorsa is – gondoltam – igazolta a próféta jóslatát. Ácháb háborút viselt Bar-Hadad, Arám királya ellen, aki a környező területek meghódítása után Izraelt is el akarta foglalni. De hiába ostromolták az aramiták kétszer is Sómrón városát, erőfeszítésük csak harmadszorra sikerült. I. e. 851-ben legyőzték Ácháb seregét, s a király maga is elesett az ütközetben. Véres harci szekeren, haldokolva szállították a fővárosába, s a királyi palota előtt halt meg, ahol egykor az igazságtalanul elkobzott Nábót szőlőskertje volt.

– Elnyerte méltó büntetését!

– El. De Izebel túlélte férjét, s Ácháb halála után fiával, Jórámmal együtt vezette az országot. Élijáhu eközben meghalt. A néphit szerint tüzes szekéren élve szállt az égbe, s utána tanítványa, Elisa próféta folytatta a küzdelmet a sómróni királyi ház ellen. Rábeszélte egyik hívét, Jéhú vezért, hogy katonái segítségével fossa meg Ácháb utódait a tróntól, s legyen ő Izrael királya. De meg kellett ígérnie, hogy Baál kultuszát az országban megsemmisíti, s az Örökkévaló tiszteletét helyezi előtérbe. Jéhú i. e. 841-ben megölte Ácháb egész családját és a Baál-kultusz híveit. Uralma alatt folytatódott az aramiták elleni háború, s a küzdelmek uralkodásának minden idejét lekötötték. A moabiták elleni vívott harcainak emlékét idézi fel Mésa moabita király feliratos köve: Jórám és Jéhú uralkodásának idejéből, amelyet nemrég fedeztek fel a régészek Izraelben. Még egyszer, rövid időre köszöntött be csupán búcsúzóul a béke Izraelbe egy emberöltővel később. I. e. 785–743 között II. Jeróbeámnak, Jéhú

dédunokájának uralkodása alatt sikerült békét teremtenie birodalmában.

Rövid, külsőségeiben mutatkozó fénykor ez! A jólét és a nyugalom utolsó fellángolása. Mint egykor Salamon Jeruzsálemet, Jeróbeám is nagyszerű építkezésekkel díszítette Sómrónt. Építtetett magának egy téli és egy nyári palotát. Fellendítette a föníciaiakkal és más népekkel folytatott kereskedelmet. Sokan meggazdagodtak. A jólét s vele a nagyúri életmód: pompás épületek, bútorok, arany- és elefántcsont-díszítések, drága kelmék, bőséges étkezések megszokottá váltak. S a jó borok, a fűszerek, s a fényűzés minden változatban általánossá vált. Ebben az időben az előkelő zsidó nők jóléte legendássá vált. A fényűzés azonban erkölcsi romlást eredményezett. A gazdagok erőszakos eszközökkel szereztek vagyont, gazdagságuk és életvitelük ugyanakkor együtt járt munkásaik elnyomásával és kihasználásával. Nem riadtak vissza az uzsorától sem: elszegényedett adósaikat könyörtelenül tönkretették. Sokan váltak földönfutókká vagy rabszolgákká. Rossz termésű években előfordult, hogy az élelmiszerárusok magas kamatra adtak kölcsönt kenyérre, s amikor adósaik nem tudtak fizetni, a zálog ellenértékét: a termőföldet, a szőlőt elvették. A nyerészkedés gyakorlata és az élvezetek habzsolása a templomok papjai között is elterjedt.

– S nem volt senki, aki a nép mellé állt volna? – kérdeztem szomorúan. Vér szerinti nagyapám orvosi praxisa folytatása mellett – 1947-ig –, a Szociáldemokrata Párt betiltásáig, a párt titkára is volt, s a szociális érzékenység az egész családban mindenki számára természetes volt.

– A próféták elkeseredett beszédekkel mondtak a romlottság ellen, s megjósolták, hogy ez az életmód a zsidó nép biztos bukásához vezet.

Köztük – i. e. 760 körül – a legjelentősebb Ámósz volt. A júdeai városkából származó, egyszerű pásztor, aki Bét-Élbe, Jeróbeám alapította Szentély székhelyére érkezett, s elszomorodott a városlakók erkölcstelen életmódját látván, s szókimondó prédikációkban dorgálta őket. Megjósolta, hogy bűneik miatt elfognak pusztulni.

– Lábbal tapossátok a szegényeket! – mondta a gazdagoknak. – Azokban a díszes kövekből épült házakban, amelyeket felépíttettek, nem ti fogtok lakni, hanem idegenek! Ti pedig fordult a fényűző életet élő nőkhöz –, akik megsarcoljátok a szegényt, akik elkergetitek a koldust, akik dőzsöltök és részegeskedtek... eljön a nap, hogy fogságba, száműzetésbe hurcolnak majd benneteket!

Ámósz rámutatott, hogy Júda királyságában erkölcsösebb az élet, mint Izraelben, s kíméletlenül megjósolta a birodalom bukását.

A Bét-Éli szentély egyik papja fel is jelentette Ámósz a királynál.

– Ez az egyszerű júdeai, fenyegető beszédekkel rémíti Izrael népét! – s rátámadt Ámósra, hogy Izraelben ne merjen többé mutatkozni, hanem menjen Júdeába, ha profétálni akar.

– Nem vagyok proféta, sem profétának fia – felelte Ámósz. – Szegény pásztor vagyok és fügefák ültetője. De az Örökkévaló elszóltott juhaim mellől és megparancsolta, hogy profétáljak népének, Izraelnek!

– Mi történt ezután?

– II. Jeróbeám halála után a súlyos megpróbáltatások ideje következett. A keleti határokon megerősödött Assíria, az új nagyhatalom. S ez a zsidókra nézve végzetes volt! Izraelen keresztül vezettek a kereskedő útvonalak, melyek Asszíriából és Babilóniából, a két félelmes világhatalomból Egyiptom és a Földközi-tenger felé vezettek. Izrael valóságos ütközőállammá vált, s útjában állt a hatalmas birodalmak terjeszkedésének.

– Ezért kellett elpusztulnia Izrael és Júda országának?

– Assíria nyugat felé terjeszkedett. Minden útjába eső kisebb országot elpusztított, s eljutott Izrael határáig. A hódítás i. e. VIII. század derekán kezdődött. Jeróbeámot követő gyenge uralkodók kénytelenek voltak behódolni III. Tiglat-Pilezer asszír királynak (i. e. 745–727). Hósea próféta ekkor már tisztán látta, hogy Izrael népe nem tud ellenállni az erős és győztes asszíroknak. Sómrón királyai azonban még egy végső és elkeseredett kísérleteket tettek arra, hogy a környező kis országokkal szövetségben visszaverjék az asszír támadást. Seregeik azonban min-

den ütközetben vereséget szenvedtek. Tiglut-Pilezer először az ország felét hódította meg, s ezerszámra küldte a zsidó hadifoglyokat idegen országokba. Utódai: Szalmanasszár és Szárgón három évig ostromolták Sómrónt, s végül elfoglalták. A győztes asszírok kíméletlenek voltak: Sómrónt és a közeli városokat is lerombolták. A zsidókat elűzték, vagy Nyugat- és Közép-Ázsia távoli birodalmaiba száműzték. Őseink ekkor és a babiloni fogság idején kerültek Perzsia, Turkesztán, a Kaukázus, India és Kína területére. A lerombolt, felperzselt zsidó városokba és falvakba asszírok és más népek települtek, akik az ott maradt zsidókkal keveredtek, s utódaik lettek az ősei annak a népcsoportnak, melyet később a Samarabelieknek vagy samaritánusoknak hívtak.

Dr. Adler Jenő szomorúan tette hozzá:

– Az Északi Birodalom, Izrael királysága elpusztult... I. e. 720-ban, mintegy kétszáz éves fennállás után.

– Mennyi a hasonlóság a zsidók és a magyarok történelmében! – mondtam csodálkozva.

– Látom, megértettél mindent! – S elégedetten simogatta meg a fejem.

Nagyon örültem a dicséretnek, s az elismerésnek.

JÚDA KIRÁLYSÁGA A BABILONI FOGSÁGIG (I. E. 931–586) JÓSIÁS REFORMJA

Később Júda királyságáról mesélt nekem.

– Az élet a két évszázad során, miközben Izrael királysága fennállt – nézett rám –, Júda területén sokkal nyugodtabb volt. Dávid dinasztíája uralkodott. S a különböző uralkodócsaládok nem váltogatták egymást olyan gyakran. Jeruzsálemben, a fővárosban a központi Szentély, – ahol nagy ünnepeken az egész országból összegyűltek a zarándokok – zavartalanul működött... Júda Arám és AsszírIA harcias birodalmaitól is távolabb volt, s a júdeaiaknak emiatt sem kellett állandó küzdelmet folytatni, mint

az izraeli zsidóknak. Salamon fia, Rehábeám idejében ugyan betört az országba Sisák (Sesonkh) egyiptomi fáraó hadseregével, s ostromolta Jeruzsálemet és más városokat, de Rehábeám adóval és ajándékokkal megváltotta országát. Az egyiptomiak visszavonultak. Amikor Sómrónban Ácháb uralkodott, Jósáfát, Júda királya vele szövetségbe viselt háborút az aramitákkal. A királyok házassági kötelékkel is szorosabbra fűzték szövetségüket: Ácháb leánya, Atália, Jósáfát fiának, Jórámnak lett a felesége. De amikor Atália királyné, hazája szokásai szerint, Sómrón szokásait, a Baál-kultuszt kezdte követni Jeruzsálemben is: a nép fellázadt ellene, összetörte a Baál-szobrot és a királynét is meggyilkolta. Később Júda és Izrael fejedelmei viszálykodó ellenfelekké váltak. Az is megtörtént, hogy hadat viseltek egymás ellen. Amikor az asszírok Sómrónt ostromolták, s elfoglalták Izraelt: a júdeai királyok nem segítettek a végzetes helyzetbe került északi testvéreiknek. Ácház, Júdea királya, behódolt Tiglat-Pilezer előtt, s ezzel a politikai döntéssel megóvta országát, Júdát az Izraeléhez hasonló pusztulástól.

– Milyen szomorú! – néztem nagyapámra.

– A korszak, i. e. VIII. század utolsó évtizede. Júda akaratlannul sodródott bele a nagy birodalmak politikai játszmájába. Asszíriának és Egyiptomnak Júdával, mint utolsó „idegen” – bár már nem független- földrajzi tényezővel kellett számolniuk. Júdában is, mint Izraelben, őseink jólétben éltek. A felsőbb osztályok a szomszéd népek életmódját utánózták. A gazdagok és a szegények között mély szakadék húzódott, mint korábban Izraelben. A próféták, akik Júda szellemi vezérei voltak, érezték, hogy a zsidóságot szociális katasztrófa fenyegeti. S hevesen tiltakoztak, amikor Acház asszír szokásokat kezdett meghonosítani Jeruzsálemben. A kor legnagyobb alakja, Jezsajás próféta – Ézsajás –, Ámóc fia volt: i. e. 740 és 700 között. Ézsajás közel állt Jeruzsálem felső társadalmi köreihez, s nagyívű beszédeiben hívta fel a figyelmet Júda erkölcstelenségére. Nem kímélte a király személyét sem! Se a főhivatalnokot, se az ország nagyjait.

– Mily paráznává és könnyelművé lett Jeruzsálem egykor hű városa! – hangoztatta. – Valaha igazság és becsületesség la-
kozott benne! Ma pedig gyilkosok! Fejedelmei romlottak! Rablók

cinkosai, akik mohók és megvesztegethetők, hajszoják a pénzt: az árvának nem adják meg jogát, és nem hallgatnak az özvegy jajsavára... Minek is jöttök, kérdi az Örökkévaló az én templomomba, minek hoztok nekem áldozatot? Nem tudok imádkozni: kezeitekhez vér tapad! Tisztuljatok meg, szakadjatok el bűneitektől, tanuljatok jót tenni, keressétek az igazságot, segítsetek az elnyomottakon, adjátok meg jogát az árvának, szálljatok síkra az özvegyért! – hirdette mindenütt. Különös haraggal fakadt ki „Ción leányai”, Jeruzsálem asszonyai ellen, akik könnyelmű, hivalkodó életet éltek. Beszédeiből nemcsak korának valósága tárul fel előttünk, hanem a messiási álom első halhatatlan víziója is. Jezsajás Ácház király ellen is síkraszállt. Szemére hányta asszírbarát politikáját, és az asszír szokások iránt kifejezett szimpátiáját.

– Asszíria vessző az Örökkévaló kezében, amellyel a bűnös népeket sújtja! Te azonban a vesszőtől félsz, és nem attól, aki kezében tartja – mondta.

Elégtételt érezhetett Jezsajás, amikor Ácház halála után – i. e. 700 körül – fia, Hizkija – Hizkijáhú, Ezékiás – került a trónra, aki a mózesi hagyományok és a próféták szellemében igyekezett Júdát vezetni. Hizkija az ország egész területén megtiltotta és üldözte a bálványimádást, összetörette a bálványszobrokat, leromboltatta az oltárokat (bámót), amelyeken az áldozatokat bemutatták, és helyreállította a hagyományos istentiszteletet a jeruzsálemi Szentélyben. Itt ünnepelte a néppel együtt a fő ünnepeket, ahová az ország minden részéből érkeztek a zsidók. Az uralkodónak súlyos gondot okozott, országát hogy szabadítsa meg az asszír hatalom egyre súlyosabb terhétől, amelyet atyja magára vállalt. Asszíriában Szanhérib ült a trónon. Harcias uralkodó volt, aki elhatározta, hogy minden – Mezopotámia és Egyiptom között elterülő országot meghódít. Hizkija szövetséget kötött Egyiptommal, megerősítette Jeruzsálem védőfalait, s felkészült a védelemre, az ellenség betörésére és a város ostromára. Szanhéribet mindenről tájékoztatták, s amikor Egyiptom ellen indított hadjáratot, a zsidó királyhoz követeket küldött, hogy adja át Jeruzsálemet. A követek a városon kívül verték fel

sátraikat, Jeruzsálem lakói a falakról figyelték őket. Az egyik követ felkiáltott:

– Kire akarsz támaszkodni ellenünkben? Egyiptomra talán? A tört nádszálra! Megsebszi a kezed, ha rátámaszkodsz!

A követek Júda átadására szólították fel a zsidókat. Hizkija Ézsajas tanácsát, támogatását kérte. A próféta az Örökkévaló segítségével nyugtatta meg az aggódó királyt.

– Az Örökkévaló segített? – kérdeztem.

– Csoda történt. Szanhérib visszafordult. Csapatait pestis tizedelte meg, és menekülve tért vissza Asszíriába.

– Júda megmenekült.

– Meg. De Hizkija fia, Manassé nem folytatta, amit apja elkezdett. Az ifjú király életmódja és életfelfogása inkább nagyatyjára, Acházra hasonlított. Uralkodása alatt elterjedt megint a bálványimádás. Jeruzsálemben oltárok épültek Baálnak és más istennek, s az áldozatok bemutatása éppen úgy szokássá vált, mint a Szentélyben. Moloch tiszteletére – a föníciai Melkárt –, gyermekáldozatot mutattak be! De attól sem riadtak vissza, hogy Astartét erotikus szertartásokkal szolgálják. Ezekben a kultuszokban a környező népek szokása és erkölcsé, elsősorban Asszíria szellemi hatása érvényesült.

– Júda is az erkölcsi romlás útjára lépett?

– Manassé fia, Ámon halála után – i. e. 630 táján – foglalta el Júda trónját egy nagy koncepciójú reformátor, Jósiás, aki érvényt tudott szerezni a próféták tanításainak. Jósiás tette fel a koronát Hizkija művére: prófétai segítséggel megalapozta a Törvényt, s visszaállította a Tóra tiszteletét Júdeában. A jeruzsálemi Szentély eldugott szegletében találtak egy tekercset, mely Mózes törvényeit és beszédeit tartalmazta. Elvitték a királyhoz, aki megdöbbenve ismerte fel, hogy a tekercs Mózes törvénykönyve, amit a népnek követnie kellett volna. De nem a törvénykönyv szerint éltek! S a megszegőkre büntetés vár. Izraelben mindez már be is teljesedett: a zsidók elvesztették országukat, s Izrael idegen országokban száműzötté vált. A próféták őszinték voltak a királlyal, s elmondták, hogy Jeruzsálemet is Sómrón sorsa fenyegeti.

– Még idejében szóltak – mondtam.

– Jósias keresztülvitte a prófétai szellemben megfogalmazott, Mózes nevéhez kapcsolható törvény teljes elismertetését. Más vallások papjai ellen energikusan lépett fel, eltörölte a Baál-kultuszt, s egy nagyszabású jeruzsálemi népgyűlés keretében Mózes Töráját deklarálta követendő alaptörvénynek, s Jeruzsálemet jelölte ki az Örökkévaló tiszteletének egyetlen és legfőbb központjává.

– Mikor?

– I. e. 620 körül. Valószínűleg i. e. 623-ban vagy 621-ben, a zsidó állam életének utolsó napjain.

– Ez már Jeremiás korszaka lehetett?

– Igen. A nagy jelentőségű reform kidolgozásában és keresztvitelében Jeremiásnak nagy szerepe volt. A próféta i. e. 628 és 586 között működött. Azoknak a génuszoknak egyike volt, akik a zsidók nyomorúságát átérezték, s minden erejükkel azon dolgoztak, hogy megmentsek testvéreiket. Jeremiás bízott abban, hogy a Júda a Törvény előírásait követi, s meg tudja szüntetni a legnagyobb társadalmi igaztalanságokat. Mindez azonban remény maradt, közben ugyanis katasztrófák egész sora szakadt az országra. A hatalmas asszír birodalom, mely egyben a meghódított és hűbéres népek állama, félelmetes hatalma is volt, a bomlás jeleit kezdte mutatni, s régi riválisa, Egyiptom veszedelmes ellenfele lett. Nékó (Néchó) fáraó kihasználva ellenfele meggyengülését, meg akarta hódítani Asszíriát, s Júda földjén keresztül az Eufrátesz felé vonult. Jósias féltette Júdát az átvonuló egyiptomiaktól, ellenállt, s megütközött csapataikkal Megiddónál. Serege azonban súlyos vereséget szenvedett, s i. e. 608-ban maga a király is elesett az ütközetben.

– De szomorú! Végzetes sors, mint a magyaroké! A magyarokat is mindig leigázta valaki.

– A megiddói ütközet után egy ideig Júda fölött Egyiptom uralkodott. A fáraó Jósias idősebb fiát, Tójákimot ültette a trónra, akit valójában ő irányított. Jójákim keveset törődött népe helyzetével. Legfontosabb az volt számára, hogy az egyiptomiak adóját behajtsa, s az egyiptomi helytartó rendeleteit végrehajtsa.

– Jeremiás mit szolt?

– Kétségbeesett beszédekben bírálta a királyt és Jeruzsálem arisztokráciáját. Még a Szentélyben is szót emelt ellenük, s hangoztatta, hogy ha az ország vezetői nem térnek igaz útra: a Szentély nemsokára romba dől, ahogy Siló kis temploma Sámuel próféta idejében. Jeremiás, vakmerő beszéde miatt halálra ítélték volna, de barátai és hívei megmentették.

– Később mi történt?

– Az asszír birodalom darabokra esett szét, területén új mezopotámiai hatalom jött létre: az új babilóniai királyság Nabukodonozor – Nebukadnecár – i. e. 605–562 között uralkodott. Csapatai legyőzték a fáraót, s az egyiptomiakat egész Júda területéről kiszorították. Jójákim egy Nebukadnecár elleni szövetség létrehozásán fáradozott. Jeremiás figyelmeztette, hogy minden erőfeszítése hiábavaló.

– Fel kell ismerni, hogy Babilónia gyorsan emelkedik, s a Földközi-tenger partvidékének leghatalmasabb vezérállama lesz! – hangsúlyozta.

Jójákim nemsokára meghalt s trónját Jeruzsálemben tizen-nyolc éves fia, Jójákin foglalta el. Nabukodonozor csapatai csakhamar megjelentek a város előtt. Az ifjú király anyjával és tisztjeivel együtt kivonult elé, s a város számára kíméletet kért. Nabukodonozor elfogatta, családjával, s Jeruzsálem előkelőivel együtt Babilonba száműzte őket. Jeruzsálem királyává Jójákim öccsét – Jójákin nagybátyját – Cidkijáhút nevezte ki, akinek örök hűséget kellett fogadnia a babiloni királynak.

– Szomorú!

– Hét év telt el így! Cidkijáhú megtartva esküjét hűséges helytartó volt, de hét év után nem bírta tovább, s beszüntette az adófizetést. A nagy babiloni hadsereg ekkor azonnal Júdea ellen vonult. Elfoglalt minden útjába eső várat és erődöt, végül Jeruzsálemet kezdte ostromolni. A főváros lakossága megsokszorozódott, a zsidók a kisebb városokból és a környékről Jeruzsálembe menekültek abban a reményben, hogy ott a város bástyái védelmet nyújtanak majd az ostromlók ellen. A megerősített falak több mint egy évig bírták az ostromot, de a zsidók, akik a falak közé voltak zárva, a megpróbáltatásokat nem bírták tovább. Elfogyott az élelem, s nagy éhínség tört ki. Az utcákon

holttestek heverték, a gyermekek jajgatását messziről lehetett hallani. Az éhség miatt többen haltak meg, mint az ütközetben. Az elcsigázott zsidók végül kimerültek, az ostromlók benyomultak a városba: gyilkoltak, raboltak, gyújtogattak mindenfelé. A Szentély is a lángok martaléka lett. A menekülő Cidkijáhút elfogták, s összekötözve vitték Nabukodonozor elé, aki az uralkodót megvakíttatta. A zsidó foglyokat pedig ezrével hurcolták Babilóniába. Jeruzsálem romhalmazzá vált.

– Ó, Istenem!

– Az első Szentély lerombolása volt ez. Jeruzsálem első nagy pusztulása,

I. e. 586-ban. S a füstölgő romok között gyászolt, jajgatott Jeremiás próféta. Jóslatai és intelmei tragikus módon mind beteljesültek.

– Ó, mily magányosan maradt a népes város! Özveggyé lett, akinek nincs vigasztalója! – siránkozott.

– Mi lett vele?

– Nabukodonozor életben hagyta. Szabadon engedte. Barátja, Gedalja herceg – nászi – a babiloni király parancsára Júdea kormányzója lett, és Micpában, Jeruzsálemtől nem messze alakította ki székhelyét. Azonban a zsidó királyság e kicsi maradéka sem maradt fenn sokáig. Gedalja ellen, mivel idegen hatalom helytartója volt, az életben maradt zsidó tisztek összeesküvést szerveztek, és zsoldosokkal megölték. Jeremiás, miután a Szentély alatt elásta a Szentek szentje kegytárgyait, köztük a Menórát és a Frigyládát, zsidók jelentős csoportjával együtt elhagyta a pusztasággá vált országot és Egyiptomba költözött. A nagy babiloni száműzetés – galut – idején Egyiptomban alakult ki a második nagy zsidó közösség. i. e. 585-ben Nabukodonozor egy végső elkeseredésből indult népfelkelést is levert, s még egyszer végigdúlta Júdea földjét. Ezreket és ezreket hurcoltatott el újra fogságba. Népünk szétszóródott. Az elüldözöttek jelentős részének azonban később megadatott, hogy viszontlássák újra szerencsétlen hazánk földjét.

A BABILONI FOGSÁGTÓL A MÁSODIK SZENTÉLY PUSZTULÁSAIG AZ ELSŐ GALUT

I. e. 586. Áv hó 9-én – polgári naptár szerint augusztus 10-én – a babiloni csapatok elfoglalták Jeruzsálemet, és a Szentélyt felgyújtották. Ezzel is kifejezni akarták győzelmüket az Örökkévaló fölött.

S úgy gondolták, hogy a zsidók betöltötték történelmi küldetésüket. Mi várhat egy legyőzött népre? Az országot feldúlták, a főváros romhalmazzá vált, az Örökkévaló Szentélye hamuvá. Királyunkat megvakították, s bilincsbe verve rabságba hurcolták. Népünk nagy része száműzetésbe került. De akik otthon maradhattak, ők is Babilon rabjai lettek.

– Minden elveszett?

– Az események végül mutatták, hogy semmi! Az élet reménye és az akarat megmaradt. Babilóniába érkezett száműzöttek ugyanis meglepődve tapasztalták, hogy viszonylag tűrhető és emberséges körülmények közé kerültek. Letelepedhettek. Művelhető parcellákat is kaptak a Kevár-folyó partján.

– Földműveléssel foglalkoztak? – kérdeztem.

– Igen. És kert – és szőlőműveléssel, de a kereskedelemmel is megismerkedtek. Az első nehéz évek után viszonylag jólétben és biztonságban éltek. Egymás között maradtak, ősi szokásaikat és hagyományaikat megőrizték. S abban az idegen környezetben vallásuk tisztaságát össze is hasonlíthatták a babiloni pogány szokásokkal és ráeszmélhettek az egyistenhit magasabbrendűségére. A prófétáknak a Szentély pusztulása előtt szüntelenül küzdeniük kellett a bálványimádás ellen: a babiloni fogság után azonban a zsidó nép hite már soha többé nem rendült meg az egy igaz Istenben.

– A rosszban van tehát jó?

– A babiloni galut nem az első eset volt, hogy nagy zsidó népcsoportok kerültek messzire hazájuktól. A zsidó kereskedőknek Damaszkuszban már i. e. IX. században külön utcájuk volt. A zsidókat az asszírok is tömegesen deportálták: Szárgon király

i. e. 719-ben az egykorú feliratok szerint 27 290 zsidót, Szancherib i. e. 701-ben pedig 200 150 főt. Önként is sokan menekültek idegen országokba. Főleg Egyiptomba, ahol az i. e. VII. században már nagy zsidó települések alakultak ki. A Babilóniába telepített zsidóság életmódja már bizonyos szempontból *kiérlelt* formákat vehetett figyelembe. A babiloni zsidóság – lehetőségeihez képest – megtarthatta otthon kialakult közösségeit. Az egyes városokból deportáltak saját gyülekezeteket alakítottak, s ragaszkodtak az ősi, nemzetség szerinti tagozódáshoz is. A gyülekezet férfitagjai minden szombaton a gyülekezet vezetőjének lakásán találkoztak, vallásos tanításokat hallgattak, s megbeszélték a közösség ügyeit. A szombati és ünnepi találkozások az egykori Szentélybeli áldozati szertartásokat pótolták. S tartalmat kapott a prófétai gondolat: értékesebb az áldozatnál az ima és a tanítás. A gyülekezetek vezetői tanácskozássra is összegyűltek.

Ezékiel próféta a vezetők testületéhez intézte nevelő és lelkesítő beszédeit.

– Honnan tudjuk, hogy a babiloni fogság idejében milyen volt a zsidók élete? – kérdeztem.

– Ásatások során előkerült feljegyzésből. Zsidó földbirtokosok, bérlők és kereskedők üzleti kapcsolatba kerültek babiloni bankokkal. A zsidók megtartották hitüket, reménykedtek országuk helyreállításában, ragaszkodtak a szombathoz és a zsidó szertartásokhoz. De gyötörte őket hazájuk elvesztése. Babilónia nagyvárosai nem tudták feledtetni velük Erec Jisrael falvait, városait, a Szentélyt, s a távoli Babilóniában elvesztett hazájuk termőföldjei és szőlőhegyei után áhítoztak.

– Bábelnek vizeinél ott ültünk és sírtunk, midőn Ciónra emlékeztünk! – énekelte a 137. zsoltár költője.

Az emlékezést folytatták:

– Ha elfelednélek Jeruzsálem, felejtsem el a jobbam, tapadjon nyelvem az ínyemhez, ha nem gondolok reád mindörökké!

– Miért a zsidókat érte a csapás? Országunk és szabadságunk elvesztése? – kérdeztem. – És meddig tartott a száműzetés?

– Kérdésedre Ezékiel próféta is kereste a választ. A Szentély pusztulása előtt tizenegy évvel korábban került Babilóniába, amikor Nabukodonozor csak az előkelő zsidókat deportáltatta. S

őszintén kimondta, hogy a zsidó nép szenvedésének oka a zsidó nép bűne, s nem Isten gyöngesége vagy igazságtalansága. A felelős vezetőket pásztorokhoz hasonlította, s azt hangoztatta, hogy vétkeztek, elhagyták az Örökkévalót, bálványokat imádtak.

– Nyájukat nem gondozták, a rájuk bízott juhokat elhanyagolták: kihasználták, levágták – mondta.

Kíméletlenül és keményen ostromozta a népet. De, amikor Babilóniába elért a Szentély pusztulásának híre, népünk tragikus bukásának pillanatában, a bűnök kegyetlen ostromozója a megbotcsátás és a vigasztalás prófétája lett.

– Hatalmas völgyet láttam – mondta.

Temetetlen csontvázak tömege fehérlett.

– Emberfia!- szólt hozzá az Örökkévaló.

– Életre kelnek-e vajon a csontok? Örökkévaló, a Világ Ura, válaszolta. Te tudhatod.

És csoda történt! A csontokra hús és bőr került. Az élettelen testeket élővé varázsolta az Örökkévaló szelleme. Életre keltek, s mind lábra álltak.

– A te néped ez. A zsidó nép! – hallotta a hangot.

Ez volt a próféta látomása.

– Azt mondjátok, kimerült az életerőnk? Elsorvadt a reményiségünk? Végünk van? Az Örökkévaló feltöri a sírboltot, amelyben feküdtetek, s elvezet titeket hazátokba, Izrael földjére!

– Most nekünk is jól jönne Ezekiel biztatása! – mondtam.

Igazságtalan volt a korszak, amelybe beleszülettem, és amelyben gyermekkoromat töltöttem. Dr. Adler Jenő a bácsalmási szociáldemokraták titkára volt, de a demokratikus pártot betiltották, s zsidó férfi annyi sem maradt, hogy kitelt volna belőlük a minján. A bácsalmási zsinagógát lebontották, a hazatért zsidók szülőföldjüket elhagyták. Dr. Adler kitért, s református lett. Fontos volt számára a templom csendje, de kitérése formális volt. Egy orvos esetében jó, ha a páciensek látják, hogy aki nek a rendelőjébe járnak, jó magyar és keresztény. Ugyanilyen okból járt át kártáznai dr. Faragó Dezső bácsalmási orvos a katolikus plébánoshoz.

Ilyen képmutató világot éltünk!

– Okos vagy. A reménységünk! – mondta Adler és megsimogatta a fejemet.

Amit tapasztaltam, a felnőttek is látták, csak nem beszéltek róla. Ám ha tőlem hallottak megjegyzést, nagy örültek neki.

Lehet, hogy mindenki félt?

– Ezékiel próféta nemcsak lelkesített. Megalkotta a leendő zsidó állam alkotmányát is, amelyben a zsidó nép királya maga az Örökkévaló. Az államot nem földi király, fejedelem vezeti, aki első polgára hazájának, de különleges jogokkal nem rendelkezik. A fejedelem mögött a kohének testülete áll. S a papság legfőbb feladata az áldozatok bemutatása és az ítélkezés. Az állam célja, hogy az Örökkévalót szolgálja.

– Istenkirályság?

– Theokráciának. A zsidók államformája lett a babiloni száműzetés után. A Szentély pusztulása utáni lelki összeomlásban, a száműzetés reménytelen messzeségében az ehhez hasonló prófétai szavak tartották ébren az élni akarás gondolatát.

S a próféták „álomlátásai” most is igazaknak bizonyultak.

Hamarosan olyan politikai változások történtek, amelyek Ezékiel reményeit igazolták.

HAZATÉRÉS ÉS A SZENTÉLY FELÉPÍTÉSE ÚJRA

Negyven év telt el száműzetésben, amikor a babiloni birodalom északkeleti határszéléről különös hírek érkeztek. A szomszédos perzsák fiatal királya, Kurusu – a zsidók nyelvén Kóremek, görögül Kyros, latinul Cyrusnak – egymás után támadta meg a határvidéken a kisebb szomszédos népeket, és elterjedt a hír, hogy Babilónia ellen készülődik. A leigázott népek – köztük a zsidók – reménykedve várták Babilónia bukását, felszabadulásukat és hazatérésüket. Ismét egy próféta tartotta bennük a lelket. Nevét nem ismerjük: babiloni vigasztaló prófétaként emlegetjük. Próféta elődeinek hagyományával szakítva nem az Örökkévaló szigorúságáról, az elkerülhetetlen bűnhődésről beszélt, hanem az Örökkévaló jóságáról és megbocsátásról. Megtisztulásról és hazatérésről.

– Vigasztaljátok, vigasztaljátok népemet! – fordult prófétátsai felé. A szeretet halk szaván szólalt meg. Úgy gondolta, hogy a bűneitől megtisztuló, felszabaduló zsidó nép – hazáját visszanyerve – a népek világossága lesz.

– Minden szolgaság és sötétség leküzdője! Minden ember szabadságának és a szellem világosságának harcosa!

A zsidó nép történelmi feladatait azóta sem fogalmazta meg senki sem olyan halhatatlan szavakban, mint a nagy babiloni vigasztaló.

A perzsák 539-ben megtámadták Babilóniát és bevonultak a fővárosba. A hatalmas birodalom egy csapásra a kezeik közé került. A zsidó nép felszabadult. Kürosz kihirdette, hogy a száműzöttek nem foglyok többé! Aki akar, visszatérhet hazájába, Erec Jisráélba, ami azonban perzsa fennhatóság alatt marad. Kürosz ki is nevezte a visszatérők vezérét. Dávid családjából származó Zerubbábel és Jósua főpap lettek a zsidók előljárói.

Őseink leírhatatlan lelkesedéssel fogadták a perzsa király engedélyét, s csakhamar mintegy 42 000 száműzött állt útra készen a hazatérésre, és akik nem is tartottak velük, idős koruk vagy testi gyengeségük miatt, vagy, mert négy évtized alatt megszokták kialakult életmódjukat és új hazájukat – ők is támogatták erkölcsileg és anyagilag a hazatérőket.

A hazatérők között minden nemzetségben voltak visszatérők és Babilóniában maradók is. Ezzel kettős célt szolgáltak. Maradtak zsidók Babilóniában, s jelképesen a nép hazatért hazájába, hiszen minden nemzetség képviselte magát az újjáépülő országban. S szoros lett a kapcsolat az ereci és a babiloni zsidóság között, hiszen minden babiloni zsidónak éltek rokonai Erecben, akiknek boldogulásáért felelősséget éreztek. A babilóniai zsidóság politikai és anyagi erejével támogatta az országépítés feladataival megbirkózó ereci testvéreit. Erre a támogatásra nagy szükség volt, ugyanis a hazatérők otthon az egykor virágzó ország helyén pusztaságot találtak. Gazdátlanná vált földeket, a virágzó szőlőhegyek helyén bejárhatatlan bozót burjánzott. Mindent újra kellett kezdeni!

A természetnél is veszedelmesebb ellenség azonban maga az ember.

Az elhurcolt zsidók házaiba telepések költöztek, azok a törzsek, akiket a 722-ben elhurcolt északi tíz törzs földjeire még az asszírok telepítettek oda. Az ott maradt zsidókkal keveredtek és úgy vettek át zsidó szokásokat, hogy sajátjaikkal sem szakítottak teljesen. A félzsidó-félpogány népcsoport Somron – latinul Samaria – városa körül telepedtek le, s samaritánusoknak hívták őket. A négy évtized során, miközben az ország az övék volt, keveset törődtek a tulajdonukba került földekkel. De féltékenyen tekintettek a földjeiket visszakövetelő hazatértekre. Nem tehetek azonban semmit: a perzsa hatóságok a hazatért zsidókat támogatták, akik a legsúlyosabb nehézségekkel megbirkózva hozzáfogtak Zerubbábel veretésével a leégett Szentély helyén a második felépítéséhez. A samaritánusok a zsidók ellen fordultak, feljelentették a zsidókat a perzsa helytartónál. Azt állították, a Szentély építése ürügy csupán a perzsa birodalomtól való elszakadási törekvések leplezésére.

– Salamon Szentélyének helyreállításával a zsidók Salamon birodalmát és politikai függetlenségét is helyre akarják állítani – hangoztatták. A vád hamis volt, a helytartó, miközben zsidóellenes döntéseket nem hozott, az ügy kivizsgálásáig az építkezést felfüggesztette. Nemsokára kitört a perzsa-egyiptomi háború és a zsidó nép, a hadműveletek közben a Szentély építésének folytatására gondolni sem tudott. Húsz év telt el. A perzsák legyőzték Egyiptomot. Kürosz meghalt. Dárius került a trónra, már nem volt akadálya a Szentély építése folytatásának. A zsidók, most már hivatalos engedéllyel, lázas iramban láttak hozzá újra a kényszerűségből félbeszakított munkának, és i. e. 516-ban, Peszach ünnepén, éppen hetven évvel az első Szentély pusztulása után avatták fel a második Szentélyt. Sokan emlékeztek az első Szentélyre, s könnyezve hasonlították össze a salamoni Szentély pompáját a második szűk méreteivel, szegényes berendezésével. De Chaggaj próféta vigasztalta őket:

– Csak rajtatok múlik, hogy a szegényesebb második Szentély dicsősége felülmúlja-e az elsőét? Egy templom dicsősége nem külső pompájától függ, hanem a benne fohászkodók lelkének, áhítatának tisztaságától.

EZRA ÉS NECHEMJA

Akik azt hitték, hogy a Szentély felépítésével a zsidó nép gondjai megoldódnak, csalódtak. Mert keservesebb, nehezebb lett az életük. Júdea zsidó önkormányzattal perzsa fennhatóság alatt maradt. A tartomány területe sokkal kisebb lett, Jeruzsálem környékére terjedt ki csupán, s a határ a tengerpartot nem érte el. A földművelésre berendezkedett kis ország gazdasági életét sorozatos természeti csapások sújtották: aszály, sáskajárás és rossz termés. A szegénység miatt kiéleződtek a belső ellentétek. Az eladósodott földművesek egyre jobban haragudtak hitelezőikre, a nagybirtokosokra és városi kereskedőkre, akik kíméletlenségükben odáig merészkedtek, hogy adósaikat, ha nem tudtak fizetni, rabszolgának adták el. A létért küzdő zsidók elkeseredve szemlélték a szomszéd szamaritánus közösség gazdagságát. Nekik nem kellett a semmiből új hazát teremteni!

A második honfoglalás napjai után, a csodaváró lendületet fásultság követte. A szamaritánusok gazdasági erejük következtében politikailag is egyre nagyobb befolyásra tettek szert. Előkelő zsidók is szívesen vették, ha a szamaritánus úr méltónak találta őket arra, hogy lányukat feleségül vegye, s családi kapcsolatot létesít velük. S a szamaritánus rokonság szokásait, erkölcsait és vallásukat is átvették a zsidó családok, amelyek teljes beolvadás útjára léptek.

Az Erec Jisraeli zsidó közösség válságának híre eljutott Babilóniába! Az ott maradt jómódú és tekintélyes zsidóság úgy érezte, hogy segítenie kell. I. e. 458-ban Ezra, királyi engedéllyel egy ezerhétszáz fős zsidó csoporttal indult el az ereci zsidóság megsegítésére. Öt hónap múlva érkeztek Jeruzsálembe. Ezra azonnal hozzálátott az erkölcsi alapok helyreállításához. A legfőbb bajt az idegen vallási szokások átvételében, s annak okát a szamaritánusokkal való családi kapcsolatok létesítésében látta. Erélyesen lépett fel. Szigorú parancsot adott a szamaritánusoktól való teljes különválásra. A férfiakat arra kötelezte, hogy nem zsidó feleségeiktől váljanak el.

– Ezra zsidó fajelmélet követője volt?

– Nem. Ezrának nem a szamaritánusok faja, hanem vallási elveik ellen volt kifogása. Intézkedései nem egy kisebbség elnyomására szolgáltak, hanem a gyöngébb közösséget védte attól, hogy az erősebb ne tudja teljesen önmagába olvasztani. A zsidóság sem Ezra korában, sem később, nem vonakodott befogadni azokat, akik tiszta lélekkel vállalták a zsidó sorsközösséget.

– Például Onkelosz vagy Ruth?

– Igen. És még sok példát említhetnénk. A zsidó nép hagyományait és vallásának tisztaságát védte mindig. Ez nemcsak joga, hanem kötelessége is volt. Minden korszakban minden „egészséges” nép így cselekedett.

Ezra azonban a gazdasági, társadalmi és politikai bajokon nem tudott segíteni, s a családok életébe történt erőszakos beavatkozása sok nehézséget okozott. Újabb segísége volt szükség. Tizennégy évvel Ezra után – i. e. 444-ben érkezett Erecbe Nechemja. Ő nem pap volt, hanem politikus. I. Artachsaszta – görögül: Artaxerxes – perzsa király bizalmasa, aki magas udvari méltóságát hagyta ott, hogy a távoli tartományban élő kicsi népén segítsen. Nechemja látta, hogy a zsidó közösség bajainak gyökere az, hogy gazdaságilag és politikailag erőtlen. Először Jeruzsálemet, a fővárost akarta megerősíteni. Jó szervező képességével és energiájával elérte, hogy ötvenkét nap alatt Jeruzsálem lakossága közmunkával felépítette a városfalat. S nem törődött a szamaritánusok vezéreinek: Szanballatnak és Tóbiásnak áskálódásaival és gúnyolódásával. A támadásokat fegyverrel verte vissza. Nechemja leírása szerint – emlékiratai a Bibliában olvashatók – a városfal építői úgy dolgoztak, hogy „egyik kezükben szerszám volt, a másikban, pedig fegyver”. A városfal a kitűzött határidőre el is készült. Nechemja következő feladata a gazdasági élet fellendítése volt. Az eladósodott földműveseknek visszaadta földjeiket és elengedte az adósságokat. És adósság miatt zsidó már nem adhatta el zsidó testvérét rabszolgának. Nechemja a nyomasztó adóterheken is enyhített: helytartói fizetéséről lemondott, s közösségi célokra ajánlotta fel jövedelmét.

A kereskedelem fellendítése érdekében a vidéki lakosság tizedét Jeruzsálembe költöztette. A szent város kapui egész nap nyitva voltak, szombat kivételével. Nechemjának sikerült az

egész népben az összetartozás és testvériség érzését felébreszteni. Elérkezett végre a nap is, amelyet Ezra annyira várt, s amely Nechemja nélkül soha nem következhetett volna be: a Tóra felolvasásának és a nép felesketésének nagy napja. Ezra i. e. 444. év – Tisri 1-jén, Ros Hasana napján – gyűjtötte össze a népet. Ezra az összegyűlt zsidók előtt hatalmas emelvényről olvasta a Tórát. A felolvasásnak magának olyan lenyűgöző hatása volt, hogy az összegyűlt zsidók könnyek között vallották be bűneiket és szent fogadalmat tettek a Tóra törvényeinek betartására, s arra, hogy az idegen szokásokkal szakítanak.

A jelentős eseménytől kezdve a Tóra törvényei szabályozták a zsidó ember mindennapos életét. A vallásos törvények ettől fogva uralkodóvá váltak, s a zsidó nép a Könyv, a Törvény népévé vált, mely minden időben biztosította a zsidó szellem és a zsidó nép fennmaradását. A politikus Nechemja segítségével Ezra, a vallás embere elérte célját. S hogy a vallásos szellem győzelme ne legyen mulandó: Ezra és Nechemja létrehozták az ún. Nagy Gyülekezetet, mely a fejlődés folytonosságát biztosította. Amikor Nechemja küldetése befejezése után visszatért a perzsa fővárosba, s Ezra meghalt, a zsidó nép ügyeit a Nagy Gyülekezet vezette tovább. S ennek köszönhető, hogy Nechemja és Ezra életművét nem nyelték el a századok.

A CSENDES SZÁZADOK

Ha a mondás igaz: „azok a népek boldogok, amelyeknek nincs történelmük”, akkor a zsidó nép Ezra és Nechemja fellépését követő évszázadokban boldog. Mintha mindenki elfeledkezett volna arról a két és fél évszázadról, ami i. e. 440-től 199-ig eltelt.

– Hogy éltek ebben a korszakban a zsidók?

– Júdea a perzsa világbirodalom kicsi területe volt. A szíriai helytartó alá tartozott és belső ügyeit önkormányzat irányította. A helytartót csak az érdekelte, hogy az adót pontosan befizesék, és ne érje sérelem a birodalom politikai érdekeit. A kor nagy világtörténeti eseményei: a görög háborúk, a perzsa trón-

viszályok Erec Jisraeltől távol folytak, s az ország nyugalmát nem háborgatták. A népünk élén főpap állt, s mellette a Nagy Gyülekezet, mint tanácsadó testület. S elődeink szellemi életének minden megnyilvánulása vallásos jellegű volt. Az élet ebben a korban kezdett meghatározott mederbe terelődni. Összegyűjtötték a Biblia könyveit. Megállapították, hogy a hatalmas irodalomból melyik könyv „kánonikus”, tökéletes és szent, és melyik nem. A kanonizált könyveket három csoportba osztották. A Tóra öt könyve mellett külön részt alkotott a prófétai könyvek két csoportja: Józsuá, Bírák, Sámuel, Királyok és Jésája, Jirmija, Ezékiel és tizenkét kisebb próféta. A harmadik csoportba kerültek az egyéb szent szövegek: Zsoltárok, Példabeszédek, Jób könyve...

Az első Szentély idején az Örökkévaló szolgálatának egyetlen módja a közösségben a Szentélyben bemutatott áldozat volt. A babiloni galutban, a Szentély pusztulása után eszméltek rá a prófétai tanítás igazságára, hogy a szentélybeli áldozaton kívül is lehet az Örökkévalót szolgálni: imával, tanítással, jótékonysággal. Így keletkeztek az ima- és tanházak, ahol a hívők istentiszteletre, vallásos tanítások meghallgatására gyűltek össze. Most, a Szentély helyreállítása után sem feledkeztek meg a tanházaknak, vagy héberül: a gyülekezet házainak – görögül: synagogé, innen a magyar „zsinagóga” szó – jelentőségéről. A tanházak, amelyek az ima házai voltak, a zsidó szellemi élet középpontjává is váltak. Az ókor minden más vallásával szemben a zsidó volt az első, amelyik arra törekedett, hogy hívei ne csak gyakorolják a szertartásokat, hanem vallásukat értsék is. Ezt a célt szolgálta a napi háromszori közös ima, a szombati Tóra-olvasás és Tóra-magyarázat. Utóbbiból alakult ki később hitszónoklat. A perzsa fennhatóság évszázadai közben alakultak ki a zsidó vallás szertartásai: közös ima, az Örökkévaló tisztelete és az írásmagyarázat, amelyeket később a keresztények és az iszlámhívők is átvettek tőlünk.

A szellemi átalakulást számos írástudónak, szóférnek köszönhető. A Tóra vált az állami élet alapjává, így a törvénykezés és igazságszolgáltatás is a Tóra törvényei szerint folyt le. Emiatt sok nehézség támadt. A Tóra ugyanis egész más társadalmi visz-

nyok között keletkezett, mint amilyenek között a zsidóság akkor élt. Nagy tudás és éles elme kellett ahhoz, hogy a felmerülő jogi kérdésekben valaki megtalálja a Tóra megfelelő mondatát, amelyik a felmerült kérdéshez hasonló esetet vagy az adott helyzetre alkalmazható általános elvet tartalmazott. S azokat, akikben e képességek megvoltak: írástudóknak nevezték.

– Ők voltak akkor a zsidóság szellemi vezetői?

– Igen. Bibliamagyarázataik nemzedékről nemzedékre szállt, de nem írták le, hogy a szent szövegtől a magyarázatokat elkülönítsék. Magyarázatokat szóbeli Tórának – szóbeli Tannak – nevezték, a tulajdonképpeni Tórával szemben, melyet írásbeli Tan volt a neve. A szóbeli Tannak két része volt. Jogtudományi, és erkölcsi tartalmú. Jogi kérdésekben az írástudók azt magyarázták, hogy az adott helyzetben mi a helyes eljárás, szokás: a halacha. Vagy azt részletezték, milyen erkölcsi parancsot mond el a Tóra.

– Hány részre osztható a szóbeli Tan?

– Tartalmilag két részre. Jogtudományi jellegű haláchára és az erkölcsi tanításokat tartalmazó aggádára, elbeszélésre. A szóférek írásmagyarázatai nem maradtak meg. A későbbi korok magyarázatai alapján tudjuk elképzelni, milyenek lehettek azok a magyarázatok.

– Milyenek voltak?

– A Tóra megtiltja a kamat szedését. De mit értünk kamaton? Ha nem határoljuk pontosan körül a kamat fogalmát, félő, hogy a hitelező megkerüli a tórai tilalmat. A mindennapi élet példáin okulva mondták ki:

– Aki másnak pénzt kölcsönöz, nem lakhat nála ingyen, sőt, a szokottnál olcsóbb bért sem fizethet, mert ennek már kamat jellege van. Kamatnak tekinthető az is, ha az adós bármilyen, jellekesnek tekinthető viszonzással kedveskedik a hitelezőnek: ha meghívja magához, holott azelőtt nem hívta meg, ha udvariasabban köszön neki, mint ahogyan eddig tette.

A Tóra egy másik mondata így szól:

– Ne sanyargassátok egymást! De mit ért a Tóra sanyargatáson? Akkor bántjuk embertársunkat, ha üjtük-verjük? S akkor nem, ha anyagiakban?

– De. A vevő megtévesztése is az?

– A vevő megtévesztés esetén bármikor kérheti a már megkötött üzlet érvénytelenítését. S a kereskedő nem hivatkozhat arra, hogy a vevő megtévesztette. Szakember a kereskedő, ha tévedett, magára vessen.

– Van egy harmadik fajta sérelemokozás, bántás is: a szóbeli.

– Igen. A bölcsek szerint ez éppen úgy tiltott, sőt súlyosabb bűn, mint az anyagi károkozás. Hiszen aki valakit megsért, embertársát nem vagyonában, hanem lelkében károsítja meg.

– Mit tekinthetünk szóbeli bántásnak? Sértésnek?

– Nem szabad a megtért pogányhoz így szólni:

– Gondolj apáid és testvéreid tetteire!

A gonosztevőnek, ha a javulás útjára tér, nem szabad azt mondani:

– Gondolj arra, miként éltél idáig!

De a sértésen kívül „bántás szóban” minden, a kicsi megtévesztés is. Ne kínáljunk ebéddel valakit, ha tudjuk, hogy amúgy sem fogadja el. Ne kérdezzük kereskedőtől, mibe kerül valamilyen árucikke, ha nem akarjuk megvenni. Ezzel hamis reményeket keltünk benne.

– Említenél néhány példát az aggáda írásmagyarázataira?

– A Tóra elmondja, hogy amikor Izrael Amálék ellen harcolt, Mózes a hegytetőről szemlélte a küzdelmet. „Amikor Mózes felemelte kezét, Izrael volt az erősebb, amikor pedig leengedte, Amálék győzött. Mózes kezei azonban elgyöngültek, erre követ helyeztek Mózes alá, Mózes reáült, s Áron meg Chur fogták a kezét, nehogy ellankadjon”.

Az aggáda megkérdezi:

– Mózes kezének pusztá felemelése és lebocsátása hogyan dönthette el a csata sorsát?

A jelkép arra tanít, hogy amíg Izrael felfelé, Isten felé néz, addig győz. Ha nem: elbukik. De miért kőre ült Mózes – teszi fel a kérdést az aggáda.

– Párnázott trónszék Izrael vezéréhez nem lett volna méltóbb?

Mózes így gondolkozott, hangzik a felelet:

– Amíg Izrael nehéz küzdelmet vív, magam sem lehetek teljes kényelemben.

Csak az az ember méltó arra, hogy meglássa népe megvigasztalhatóságát, aki nem vonja ki magát a közös szenvedésből.

Annak az embernek, aki rabszolgasága idejét önként meghosszabbítja, a Tóra törvénye szerint át kell fúrní a fülét.

– Miért? – kérdeztem.

– Aki fülével hallotta az isteni parancsot: „csak az én szolgálóim vagytok – így szól az Örökkévaló, nem az ember szolgálói”. Aki önként mégis feladta szabadságát; megérdemelte, hogy a fülét átfúrják.

Az idézett példák a halachából és aggádákából mind sokkal későbbiek, a Talmudból származnak, s fogalmat adnak arról, hogy milyen lehetett a szóferek írásmagyarázata.

A szóbeli tan kialakulása az egész zsidó szellemi életre nagy hatással volt. A legtöbb apa arra törekedett, hogy gyermeke értse az Írást. A próféták tanítása, hogy „elvész az a nép, amelyik tudomány nélkül való”, kezdte megérlelni a gyümölcsét. Népünket a szóbeli Tan, a kutatás, az új kérdések felvetése és megoldása tette a könyv népévé. Felnőttek és fiatalok is egyaránt szívesen látogatták a tanházat, ahol szombatönként felolvasást és magyarázatot hallottak a Tórából, a halachából és haggágából.

– Népünk körében a vallás volt akkor a műveltség terjesztője.

– Igen. Népünk ennek köszönhetette, hogy a legelső közté került, olyan néppé vált, ahol az írás és olvasás ismerete mindenki számára szellemi közkinccs volt. S a csendes századok látszólag voltak csak csendesek. Valójában a zsidó szellemi fejlődés alapjai ekkor jöttek létre.

A GÖRÖG HÓDÍTÁS

I. e. 332-ben Nagy Sándor macedón király (i. e. 336–323) megtámadta Perzsiát és a hatalmas birodalom néhány év alatt teljesen összeomlott. A nagy perzsa királyok trónjára Macedónia királya ült. S a görög szellem Keleten, Egyiptomtól Indiáig meg-

kezdte világhódító útját. A zsidó nép eleinte ebből nem sokat észlelt. A döntő csaták Erec Jiszraeltől messze zajlottak és Palesztina határán Nagy Sándor, mint győztes hódító jelent meg. Mint kétszázötven évvel előtte Kürosz, ő is türelmes volt birodalma különböző népeinek vallásai iránt, így a zsidó vallást tiltotta be. Hódolatára érkező főpapot, Jadduát jóakarattal fogadta és a zsidó nép számára kiváltságokat biztosított. Hozzájárult ehhez a szamaritánusok sikertelen felkelése, amelyet Nagy Sándor kíméletlenül leverte és attól fogva a zsidókat a szamaritánusokkal szemben előnyben részesítette.

A zsidók hálából minden, abban az évben született gyermeküket Nagy Sándor nevééről Alexandrosnak nevezték el. S ettől fogva a szamaritánusok nem szerepeltek többé a zsidó történelemben. Ma alig pár száz fős gyülekezetet alkotnak a palesztinai Nablusz faluban. Nagy Sándor korai halála után birodalmának egyes részei tábornokai kezére jutottak. A keleti tartományokon Ptolemaiosz és Szeleukosz osztozkodtak.

Ptolemaiosz Egyiptom felett uralkodott, Szeleukosznak Szíria, Kisázsia és Mezopotámia jutott. Eleinte a Ptolemaioszok voltak hatalmasabbak, mivel Egyiptom új fővárosa, a Nagy Sándor által alapított és róla elnevezett Alexandria kedvezőbb földrajzi helyzete következtében a közel keleti kereskedelmet kezében tartotta. Palesztina a két birodalom között a határon feküdt és kettejük állandó versengésének tárgya volt. Először Egyiptomhoz csatolták – i. e. 311-ben – és a zsidó nép ekkor kezdett megismerkedni a kor görög kultúrájával. S ezzel megkezdődött a zsidó történelemben az elgörögösödés, a hellenizmus kora.

Szellemi téren az ókori világ két legjelentősebb népe a zsidó és a görög volt. E két nép volt az első a világon, amelyiket foglalkoztatott a világmindenség, az emberiség és az egyes ember létének titkai. S ez a két nép kérdezte meg először önmagától:

– Mi a célja és az értelme az életnek? Mi a feladatom ezen a földön?

A zsidó próféták így feleltek:

– Teljesíteni az Örökkévaló akaratát és elősegíteni a jóság, igazságosság és örök béke uralmát.

A görög filozófusok így feleltek:

– Fáradhatatlanul kutatni a természet, az élet és a társadalom titkait és elmerülni az igazság és szépség szemléletében.

Így lettek a zsidók az emberek tanítómesterei a vallásban, erkölcsben, a társadalmi igazságszolgáltatásért és az emberek megbékéléséért vívott küzdelemben. A görögök pedig a kötöttségektől mentes gondolkodás, a tudományok, a szabad kutatás és a művészetek mesterei.

A két nép gondolkodása sok tekintetben megegyezett egymással, de mégis az eltérés volt nagyobb közöttük.

A legnagyobb görög gondolkodók, költők és művészek az i. e. V. és IV. században éltek. Az i. e. II. században a görög kultúra már túl volt a csúcspontján. A keleti, félig barbár népek, akik akkor ismerték meg a görög műveltséget, annak már az eredményeit szemlélhették, s nem a kialakulását. A görög műveltséget tanulták meg Egyiptomban, ahol kiváló tudósok és művészek éltek. Keleten a görög kultúra hatását addig ismeretlen szabad szellemiségű, könnyed hangvételű irodalom, nagyvárosi kényelem, szép épületek, képek és szobrok, sport, színházak, és a cirkuszművészet kialakulása jellemezte. Így történt a Szeleukidák birodalmában is. A görög művelődés újszerűsége elemi erővel hatott a görög uralom alá került népek jobb módú, előkelőbb város lakó rétegeire. A művelődni akaró félbarbár szokások szerint élők először a görög kultúra külsőségeit vették át. Öltözködési szokásokat, a nagyvárosi életmódot, a lazább erkölcsöket és társadalmi szokásokat: színházak látogatását és a kényelemszeretetet. S kevesen voltak – s azok is főleg Egyiptomban –, akik megéreztek, hogy a görög kultúra lényegét nem a külsőségekben, hanem a tudományok, és a művészetek művelésében kell keresni. A zsidóság az I. század hellenizmusát Egyiptomban úgy fogadták, hogy a zsidó és görög gondolkodás értékeit igyekeztek egyesíteni, s Palesztinában mereven szembefordultak az ottani, külsőségeket átvevő hellenistákkal. Megéreztek, hogy a görög szellemiség sok tekintetben ellentétes a zsidókéval. S ha a felszínes, külsőségekben megjelenő, magát görögnek nevező szellem azonban, amely Szíria nagyvárosaiban alakult ki: a zsidó nép körében is uralkodóvá válik, a zsidó szellem minden

értéke, vallási és erkölcsi tanításával együtt eltűnik, s vele együtt végül maga a zsidó nép is.

– S küzdöttek legalább ellene?

– Megpróbáltak. De az uralkodó családok görög származású hivatalnokkara mindenhová magával vitte a maga nyelvét és szokásait. S a keleti népek vezetői buzgón igyekeztek elsajátítani a számukra újszerű műveltséget. Leggyorsabban a városok görögösödtek el, amelyekben sok görög hivatalnok élt. S rövidesen kialakultak a görög kereskedő- és iparvárosok, melyek az új műveltség középpontjaivá váltak. A zsidó nép felső körei, a görög hatóságokkal gyakrabban érintkező gazdag kereskedők, adóbérlők, a legfőbb állami és vallási méltóságok között terjedt az új szellemiség. Az egyszerű zsidók, a földművelők és a pásztorok továbbra is hűségeselek maradtak a hagyományokhoz. A Ptolemaioszok kormányzata pedig nem kényszerített egyetlen népet sem arra, hogy a görög kultúrát átvegyék. A hellenizmus tehát mindaddig néhány előkelő család magánügye maradt a Ptolemaioszok uralkodásáig Erec Jiszroel felett. Az egész zsidó nép fennmaradását nem veszélyeztette még az, hogy egyes családok gyermekeit görög nevelők tanították, görög hangzású nevet vettek fel, görög stílusú ruhákban jártak és a divatos görög sportokat utánozták.

– Veszedélyes útra léptek.

– Igen. A zsidóság számára a hellenizmus akkor vált veszélyessé, amikor Szíria hódító királya, III. (Nagy) Antiochosz – i. e. 218–187 – i. e. 199-ben legyőzte az egyiptomiakat és elfoglalta Palesztinát. Ezzel a zsidó nép az uralkodni vágyó és terjeszkedő, kevésbé művelt Szeleukida család uralma alá került. A Szeleukida birodalom központi tartománya Szíria volt, s hivatalos nyelve a görög. A nép nagy része azonban a szír nyelvet beszélte továbbra is. A szeleukidák birodalmát ezért szír–görög birodalomnak is nevezhetjük. S mert a zsidó nép is az uralmuk alá került, egy csapásra véget ért a csendes századok nyugalmas kora.

– Népünk történetének küzdelmekkel terhes korszaka kezdődött?

– Elnyomás és szabadságharc. III. Antiochosz elfoglalta Palesztinát. Az új király eleinte engedte működni a zsidó önkor-

mányzatot, s nem változtatott a főpapi kormányzaton sem. i. e. 190-ben azonban a rómaiak a magnesiaai csatában legyőzték III. Antiochost. Területi hódítás helyett még megelégedtek a súlyos hadisarccal. Antiochosz és fia, IV. Seleukosz a sarcot úgy tudták kifizetni, hogy kirabolták a jeruzsálemi Szentélyt. S a zsidók ettől kezdve tudták, hogy nem sok jót várhatnak. Tizennégy évvel később IV. Antiochosz – i. e. 176–161 – lépett a trónra, s „Epiphanes”-nek, „földre szállt isten”-nek nevezte magát. Az új uralkodó trónralépése utána meggyöngült Egyiptom ellen hadjáratot indított, de kétszeri próbálkozása is eredménytelen maradt.

Palesztina a Szeleukida birodalom déli határtartománya lett. Az uralkodó számára fontos volt, hogy a térségben olyan kormányzat uralkodjon, amely szolgálja, s a támogatást csak hellenista csoporttól remélhették. A vallásos zsidók nem bocsátották meg a Szeleukidáknak a Szentély kirablását, s sokan visszasírták a Ptolemaioszokat. Jeruzsálemben az egyiptomi háború sikertelenségének hírére IV. Antiochosz ellen felkelés tört ki. Görög zsoldoscsapatok megszállták Jeruzsálemet. A vallásos életű Chonja főpapot félreállították, helyére Jason – Józua –, majd a hellenista Menelaosz – Menachém – került a főpapi székbe, s a jámbor zsidók ellenállását végleg meg akarták törni.

– Hogyan?

– A király rendeletet adott ki, s a mózesi törvényeket „királyi hatalmánál fogva” megszüntette. Vallásos hagyományainkat, elsősorban a szombat megtartását és az Ábrahám szövetségébe való felvételt megtiltotta. Az Örökkévalóban vetett hitünk helyett a görög többistenhitet tette kötelezővé számunkra.

– S a görög isteneknek kellett áldozni?

– Sajnos. Akiknek legkedvesebb áldozati állatuk a vallásunk szerinti tisztátalan disznó volt. A király katonái bejárták az egész országot, és arra kényszerítettek mindenkit, hogy az új isteneket imádják.

– A zsidók ezt tűrték?

– Kevesen. Csak az áruló hellenisták. Legtöbbször gyűlölettel teljesítették a király parancsát, de voltak olyanok is, akik inkább a vértanúhalált választották, s nem tagadták meg a hitüket. S az

elnyomás évei következtek. I. e. 166-ban görög katonák érkeztek Modin városba, s miközben pogány áldozatot mutattak be: a város papja, Matiszjáhu néhány hívével rátámadt a katonákra, felborította az oltárt és kiűzte őket a városból.

– Az egész népnek példát mutatott az ellenállásra!

– A felkelés élére Matiszjáhu és öt fia: Júda, Eleázár, Jonathan, Jochanan és Simon állt. Eleinte partizánharcot folytattak. Barlangokban húzódtak meg, s onnan indítottak támadásokat. A szír-görög kormányzat nem vette komolyan a szervezetlen, kiképzetlen, rosszul felfegyverzett földművesekből verbuvált katonák támadását. De az ellenállók serege egyre nőtt. Előfordult, hogy egész falu Matiszjáhu csapatához csatlakozott. Amikor Matiszjáhu meghalt: fia, Júda, akit Makkábinak, „Pörölynek” neveztek, folytatta a felkelés vezetését, s már nem lehetett figyelmen kívül hagyni a zsidók katonai sikereit. Lysias főkirályzó nagy sereggel Júda ellen vonult, de sorozatos vereségek után békét kötött a zsidókkal. IV. Antiochosz zsidóellenes rendeleteit visszavonta, a felkelőknek megkegyelmezett és i. e. 164-ben lehetővé tette a szabad vallásgyakorlatot. De Júda Makkabi ezzel már nem elégedett meg. Úgy érezte, amíg idegen királynak kell a zsidók vallásszabadságát biztosítani, s amíg nem függetlenek: a vallásszabadság önmagában kevés. Mert azt bármelyik új király visszavonhatja. Ha a zsidók szabadon akarnak élni, vallásukat félelem nélkül akarják gyakorolni, akkor teljes függetlenségre kell törekedniük. S a vallásszabadságért vívott harc politikai függetlenségért vívott küzdelemmé alakult. i. e. 164 decemberében Júda Makkabi elfoglalta Jeruzsálemet, a Szentélyből a görögök kultuszának minden maradványát eltüntette, és Kiszlév 25-én a Szentélyt nyolc napig tartó fényes ünnepségen újra felavatta.

– Dávid ismét győzött a pogány Góliát ellen?

– A küzdelem folyt tovább. Az egyre gyengülő szír-görög kormányzat politikája tervszerűtlen kapkodássá változott. IV. Antiochosz utóda, V. Antiochosz előbb levérte a felkelést, majd a vereséggel végződő Bét-curri csata után békét akart kötni Júda Makkabival. Szakított a zsidó hellenista párttal, Menelaosz főpapot kivégeztette, s helyére Alkimoszt nevezte ki. De Júda

Makkabi most már teljes függetlenséget akart. A zsidókért fegyverrel és diplomáciai eszközökkel küzdött. Nikádort is legyőzte. Az ellenség vezére is elesett (Bét-horoni csata, i. e. 161). Majd követeket küldött Rómába, akiknek sikerült a római szenátussal szövetségi szerződést kötni. A Szeleukida kormányzat a történetek után döntő csapásra készült és legjobb hadvezérét, Bakchideszt küldte a felkelők ellen. A zsidó nép azonban már nem volt egységes. Voltak, akik Júda Makkabi politikai törekvéseit elleannezték, másokat a római birodalommal történt szövetségkötés riasztotta meg. S a mérsékeltek nem akartak végleg szakítania Szeleukidákkal. Júda Makkabi és hívei azonban töretlenül harcoltak tovább a teljes függetlenségért. A szír seregek körülfozták Júda Makkabit, s a túlerővel szemben Júda Makkabi hősi halált halt az emmausi csatában. i. e. 160-ban katonái élén fegyverrel a kezében esett el.

– Igazi hőssé magasztosult.

– Igen. Alakja a meggyalázott zsidók hősies jelképe lett. Népünk valahányszor nehéz próbatétel előtt áll, emberfeletti erőt, csodaváró hitet, elszántságot követel tőlünk a sors: alakja jelenik meg lelki szemeink előtt. A hősnek, akit az emmauszi síkságon temettek el, sorsfordító szerep jutott. Nélküle nemcsak, hogy a zsidóság nem létezne, de az egyistenhit sem. Azért tartozik a legnagyobbak közé, mert a legnemesebb célokért: hitéért, népéért és ezzel tulajdonképpen a lelkiismeret és gondolat szabadságáért, a kis népek jogaiért szállt szembe a hatalmasokkal. Minden időben és korban népek és nemzetek szabadságharcosai benne szellemi őstüket tisztelik.

A ZSIDÓ ÁLLAM ÖNÁLLÓSÁGA

– Júda Makkabi halála után a küzdelem befejeződött?

– Sokan úgy gondolták. A zsidó nép folytathatta életét ott, ahol hét esztendővel azelőtt IV. Anliochosz zsidóellenes rendeletének kiadásakor abbahagyta. Élhetett tovább a politikai függőség és vallási önkormányzat kettős életét. Csak Júda Makkabi néhány fanatikus híve gondolkozott másként. Vezetőjük Jona-

than, Júda bátyja lett. Sokáig neki is, mint egykor öccsének, Judea hegyei között az ellenállók törvényen kívüli életét kellett élnie. Az idő neki dolgozott. A szír–görög birodalom nehézségekkel küzdött. Nyugatról a rómaiak, keletről a perzsák szorongatták, belülről állandó trónviszályok. Jonathan népe érdekében jól kihasználta ezeket a nehézségeket. S elismerték a zsidó nép fejének és főpapjának. Amikor i. e. 143-ban orvgyilkos által elkövetett merénylet áldozata lett öccse, Sinrorr, az utolsó Matiszjáhu fiai közül, fejezhette be a huszonöt évig tartó küzdelmet. Az adófizetést megszüntették, a jeruzsálemi fellekvár görög őrségét elűzték, végül i. e. 140-ben – elul 18-án – kikiáltották a zsidó nép politikai függetlenségét.

– Népünk ismét teljesen szabad lett?

– Igen. Olyan szabad, mint soha az első szentély pusztulása óta. Nem sokkal később bekövetkezett halála után fia, Jochanan, aki héber neve mellett a görög Hyrkanosz nevet is viselte, felvette a királyi címet. Ezzel a zsidó nép nemcsak szabad, hanem az akkori politikai felfogás szerint a többi néppel egyenrangú lett. S megkezdődött a második zsidó állami önállóságnak sajnos – nagyon is rövid története. A makkabeusok elindultak, mint szabadságharcosok, s uralkodók lettek. Királyok, akik koruk minden uralkodójához hasonlóan hódító politikát folytattak.

A makkabeus, vagy ahogy magukat nevezték, hasmoneus királyok: I. Jochanan Hyrkanosz (i. e. 134–104), I. Júda Aristobulosz (104–103) és Alexander Jannaj (103–76) uralma az alig szűnő hódító háborúk korszaka volt. A babiloni száműzetésből való hazatérés után csak Jeruzsálem és környéke volt zsidó kézen, s most kemény harcok árán zsidó birtok lett mindaz a föld, amelyen egykor Dávid uralkodott. „Dántól Beér Seváig” terjedt ki Alexander Jannaj hatalma. Zsidó birtok lett a Jordán mindkét partja és zsidó kikötők szegélyezték a Földközi-tenger keleti partvidékét. Jochanan Hyrkanos legyőzte és meghódította a zsidó nép déli szomszédját, az edomitákat is és erőszakkal zsidó hitre térítette őket.

– Erőszakkal?

– A zsidó történetben ez az egyetlen példa erőszakos térítésre.

– Hogy éltek a zsidók a terjeszkedés időszakában?

– A makkabeus királyok hódításai a zsidóság egész életmódját megváltoztatták. Az ország területével együtt a lakosság száma is növekedett. 42 000-en tértek vissza az őshazába, s már egymillió lehetett Erec Jiszroel lakóinak száma. S növekedett az életszínvonal. A gazdaság fő ága a földművelés volt. A zsidó fölművesek szeretettel művelték földjüket. Erec Jiszroel híressé vált terményeiről, amelyekből kivitelre is jutott. A gabonaféléken kívül szőlő, olaj, datolya és zöldségfélék termesztésével foglalkoztak. De fejlett volt az állattenyésztés is: a tej- és a gyapjútermelés. A vadászat vallási okokból nem alakult ki, de a halászat annál inkább. Libanonban vasat bányásztak, a Holt-tenger vidékén só, foszfort és aszfaltot termeltek. A júdeai aszfalt kiváló minőségét Plinius római természettudós is megemlíttette. Fejlődött az ipar. Nagy műhelyek nem voltak, de virágzott a kisipar és háziipar. A díszítő mesterségekben: réz-, bronz-, aranyművességben és a textilfestésben tűntek ki a zsidók. A rózsaoajat egész Közel-Keleten vásárolták. A kikötővárosok meghódítása után fellendült a hajózás. A zsidó kereskedők megjelentek Alexandria és Róma piacain és mindenhová elvitték hazájuk terményeit. A zsidó karavánok a szárazföldi kereskedelmi utakon Damaszkuszba és Antióchiába jutottak el. Palesztina fél évezredes tespedés után ismét bekapcsolódott a politikai és gazdasági vérkeringésbe. Az önállóság és a fejlődő gazdasági élet az ország társadalmi szerkezetét is megváltoztatta. Kialakult egy hivatali és katonai nemesség, s mellettük a pénzarisztokrácia: a nagybirtokosok és vagyonos kereskedők osztálya. Az évszázadokon át meglévő egyszerű puritán élet lazább életformának adott helyet. A hellenisztikus szellem, amely ellen két nemzedékkel korábban a makkabeus szabadsághősök életüket áldozták, most unokáik, a hasmoneus királyok udvarában talált új otthonra. De ez a görög szellem most már erős zsidó nemzeti érzéssel párosult. A zsidó földművelők és pásztorok, munkások és napszámosok számára továbbra is idegen maradt a városi életforma. Szellemi világukat földjük, népük és vallásuk töltötte ki.

– A zsidó állam szervezete az elmúlt évszázadok hagyományai alapján épült ki? – Igen. Az ország élén a király állt, aki a főpapi méltóságot is betöltötte. A világi és vallási irányítás egy

kézben volt. A király oldalán az előkelőkből álló tanács, a 70 tagú szanhedrion (héberül: sanhedrin) állt. Ez vette át az egykori Nagy Gyűlekezet jogkörét. Törvényeket csak a szinhedrion hozhatott és az ország létfontosságú ügyeiben is ez a testület döntött. A szinhedrion tagjait a király nevezte ugyan ki, mivel azonban mindenkor a közvéleményt is figyelembe kellett vennie a kinevezéseknél, a szinhedrion az ország demokratikus fejlődésének eszköze lett.

A MAKKABEUSOK KORÁNAK SZELLEMI ÉLETE

– Már volt szó arról, hogy a zsidó nép szellemi életét a Tóra határozta meg – folytatta Dr. Adler Jenő.

– Minden felmerült jogi vagy erkölcsi kérdésre a Tórában kerestek megoldást?

– A Tóramagyarázat keretében érvényesültek a különböző szellemi áramlatok. A zsidó állam önállóságának korában különösen súlyos kérdések vetődtek fel az immár saját sorsát intéző zsidó közösség előtt. Mivel ezekre a kérdésekre is a Tórában kerestek megoldást, ennek a kornak különböző szellemi mozgalmai egyúttal a Tóramagyarázat egy-egy irányát is jelentik. Amióta a hellenisztikus párt teljesen elvesztette jelentőségét, három jelentősebb felfogás – úgy is mondhatjuk – párt alakult ki. A szadduceusok, a farizeusok és a két nagyobb párt mellett az esszeusok. A szadduceusok a papságból és általában az udvari körökből kerültek ki. Önmagukat Cádoktól, az egykori főpaptól származtatták. Innen kapták nevüket is. Már származásuknál fogva is arisztokraták voltak. A fennálló rendet jónak tartották, az újításokat semmilyen téren sem szerették. Mivel pedig minden újítása Tóra-magyarázatának keretében jelentkezett, egyúttal szemben álltak a sokféle magyarázgatással is.

– A Tórát szó szerint kell venni – mondták – és mindenfajta erőszakolt magyarázattól óvakodni kell!

Az ilyen felfogásnak akkor sokkal nagyobb jelentősége volt, mint manapság, mert hiszen ma világi dolgokban a szabad fejlődés hívei vagyunk, és nem ragaszkodunk ahhoz, hogy minden

intézkedésünket a Tórából indokoljuk meg. A hasmoneus korban azonban – és még sokkal később is – az volt az elv, hogy csak annak a gondolatnak van létjogosultsága, amely megtalálható a Tórában. Amikor tehát a szadduceusok tiltakoztak a Tóra szabadabb magyarázata ellen, egyúttal a szabad fejlődést is megakarták akadályozni.

Velük szemben a szabad magyarázat és ezzel együtt a szabad fejlődés jogát a farizeusok képviselték.

– Mit jelent a szó?

– Eredete bizonytalan. E párt hívei elsősorban az írástudók, a szóférok környezetéből kerültek ki, mivel pedig írástudóvá származására és társadalmi állására való tekintet nélkül akárki lehetett, ezért ez a párt az arisztokratikus szadduceusokkal szemben a demokratikus elvet képviselte. A Tórát nem magyarázták szó szerint, hanem mindazt, amit szépnek és helyesnek tartottak, igyekeztek a Tórában megtalálni. Szemben a szadduceusokkal, sokat foglalkoztak az emberi élet végső nagy kérdéseivel.

– Például?

– Hogy mi az élet értelme, mi a jón jutalma és a gonosz büntetése? Mi a sorsunk a halál után? Ők terjesztették el azt a gondolatot is, hogy az ártatlanul szenvedő igazak a jutalmukat, a gonoszok, pedig büntetésüket csak a halál után nyerik el.

– Tehát a lélek halhatatlanságát és a halottak feltámadását hirdették?

– Igen. A vallásos szertartásoknak is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a szadduceusok. Az emberi nem jövőjét illetően optimisták voltak: erősen hittek abban, hogy a próféták messiási jövendölései a nem is távoli jövőben beteljesednek. Ítélezésben a farizeusok emberséges felfogást vallottak. A Tórának azt a mondatát: „Szemet szemért, Fogat fogért” a szadduceusok úgy magyarázták, hogy aki szántszándékkal másnak szemét kiüti, annak szintén ki kell ütni a szemét stb.; a farizeusok azonban az ilyen testi csonkítást embertelenségnek tartották, és azt mondták, hogy a Tóra szerint csak „a szem ellenértékét” kell „szemért” adni, azaz megfelelő súlyos pénzbüntetést és anyagi kárpótlást. Ez nem is olyan kegyetlen büntetés és a sértett is inkább kap elégtételt.

Míg a farizeusok és szadduceusok egymással vitatkoztak, volt egy harmadik párt is, amelyik mindezeket a kérdéseket feleslegesnek tartotta. Az esszeusok az emberi társadalomtól teljesen félrevonultak. Minden bűn és baj forrását a vagyongerésben és a világi érdekek szolgálatában látták. Ők maguk egy-egy falu határában, zárt gyülekezetben éltek, földműveléssel, halászattal foglalkoztak. Keresetüket közös pénztárba adták. Egyéni vagyona egyiknek sem lehetett. Aki hozzájuk csatlakozott, annak először jelképesen meg kellett fürdenie a Jordán vizében, ezzel egész addigi önző életétől meg kellett tisztulnia: csak azután fogadták maguk közé. Egyetlen céljuk az volt, hogy lelkük tisztaságát és ártatlanságát – érzésük szerint bűnös és kísértésekkel teli világban – épségben tartsák. A különböző felfogások állandó vitája élénk szellemi életet idézett elő. Nemcsak a Tórát magyarázták, nemcsak a szóbeli tan gyarapodott, hanem eredeti alkotások is keletkeztek. A nagy történelmi események felébresztették a történelmi érzéket. Az elnyomás és a felszabadító harcok történetét a Makkabeusok könyvei mondják el. A Tóra első könyvének tartalmát legendákkal bővítve elbeszéli a Jubileumok könyve és Henoch könyve. Történelmi novella, Judithnak, a hőslélekű leánynak története, aki megölte a szülővárosát ostromló Holofermes szír vezért. Salamon példabeszédeihez hasonló bölcs mondásokat tartalmaz Ben Szira könyve. Az irodalmon kívül virágoztak a művészetek is, elsősorban az építészet. A makkabeus kor építkezései, emlékei vetekednek a görög városok legszebb épületeivel.

A két nagyobb párt vitája azonban kevésbé kíváncsú eredményekkel is járt. A nép többsége a demokratikusabb gondolkozó farizeus párthoz tartozott, a királyi udvar azonban a szadduceusokat mint a papság, a katonaság és az arisztokrácia pártját nézte jó szemmel. A színhedrionba is nagyobbbrészt a szadduceus párt tagjait nevezték ki. Ennek következtében a hasmoneus királyok lassanként népszerűtlenné váltak. A szabadsághősök utódaiban a nép nagy része elnyomókat látott. Alexander Jannaj alatt már felkelésekre is került sor. Halálos ágyán azonban a király meghagyta feleségének, hogy ne folytasson egyoldalú politikát:

– Nem kell félned! – mondta. – Sem a farizeusoktól, sem a szadduceusoktól, ha becsületesek. Csak a kétszínűektől óvakodj!

A király özvegye, Salome Alexandra (i. e. 76–67) szakított az elődei politikájával. A közvélemény nyomására a farizeus pártnak adta át az uralmat. Ez egyúttal a hódító háborúk végét is jelentette. A hosszú harcok után a területében megnövekedett ország békében élhetett. De csak rövid ideig! A királynő alig egy évtizedes uralkodás után elhunyt ugyanabban az évben, amikor keleten megjelent az ókor leghatalmasabb hódító birodalma: Róma.

RÓMA KEZÉBEN

Miközben a hasmoneus királyok országuk határait bővítették, azokon kívül jelentős változások történtek. A Fekete-tenger partján fekvő Pontus állam királya, Mithridatesz megtámadta a rómaiak kisázsiai birtokait. A rómaiak csak hosszú harcok után tudták legyőzni. De a nehezen kivívott győzelem után elhatározták, hogy a Közel-Kelet többi, római szempontból „megbízhatatlan” kis államaival is leszámolnak. I. e. 66-ban Pompeius római hadvezér leverte Mithridateszt, már egy évvel rá legyőzte az utolsó Szeleukida királyt és az egykori hatalmas birodalom roncsait, „Syria provincia” néven a római birodalomhoz csatolta. Ezzel azonban Pompeius Erec Jiszráel határán állt, és semmi hajlandóságot sem mutatott arra, hogy itt megálljon. A zsidó ügyekbe való beavatkozáshoz azonban ürügyre volt szükség. Ezt Salome két fia, B. Hyrkanosz és II. Arisztobulosz szolgáltatták, akik anyjuk halála után nem tudtak a trónöröklésen megegyezni, sőt már polgárháborúra is került sor. Végül is – megbocsáthatatlan rövidlátással – éppen az akkor Damaszkuszban tartózkodó Pompeiust kérték fel döntőbírónak. Pompeius hosszas habozás után a gyenge akarátú Hyrkanosznak ítélte a trónt, mikor, pedig Arisztobulosz és hívei ezt a döntést nem ismerték el, fegyverrel sietett védencének segítségére. Erec Jiszráelben első ízben jelentek meg a római légioók. S aki vezette őket, nem volt más, mint Matiszjáhnak, a szabadság kivívójának dédunokája. Késő volt a

testvérek feleszmélése. I. e. 63-ban háromhavi ostrom után Pompeius elfoglalta Jeruzsálemet. A krónikás feljegyzése szerint a római katonák tisztelettel és csodálkozva nézték, hogy a Szentély papjai a városszerte dúló utcai harcok közben is zavartalanul végeztek tovább az áldozati szertartásokat. Ez azonban nem tartotta őket vissza attól, hogy valamennyi papot kardélre ne hányják. II. Hyrkanosz (i. e. 63–40) Róma védnöksége (protektorátusa) alatt a zsidó nép királya lett, öccsét, pedig rabként Rómába vitték. Pompeius Hyrkanosz mellé annak régi tanácsadóját, a zsidó vallású, de nem zsidó (edomita) származású Antipatert gondnoknak nevezte ki. Antipater a gyenge uralkodóval szemben csakhamar minden hatalmat kezébe ragadott és minden tekintetben kiszolgálta a rómaiakat. A zsidó nép legjobbjai kétségbeesve látták, hogyan válnak lassanként idegenek szolgálivá saját földjükön. Egymást követték a felkelések, de minden hiába volt Rómával és Róma kiszolgálóival szemben. Antipater és fia, Heródes minden megmozdulást vérbe fojtott. Egy pillanatra mégis úgy látszott, hogy a Róma-barát irányzat megbukik. A rómaiakkal ellenséges parthuroknak sikerült Júdea határáig előrenyomulniuk és segítségükkel Antigonosz (a száműzött Atisztobulosz fia) került a trónra (i. e. 40–37).

A gyűlölt Antipatert megölték, Heródesnek azonban sikerült elmenekülnie. Három évvel később a rómaiak visszafoglalták Palesztinát, Antigonoszt elfogták és kivégezték. Hyrkanoszt letették a trónról és helyébe Antipater fiát, Heródest nevezték ki királynak. (i. e. 37–4). Heródes a forrongó országban vaskézzel teremtett rendet, de ez a „rend” a temető némaságára hasonlított. A zsidó nép fölött immár nyíltan uralkodott a pogányok, az edomiták leszármazottja. Heródest az egész zsidó nép gyűlölte már trónra lépése előtt is. Gyűlölték, mert idegen (edomita) volt, és mert ellenségeiket, a rómaiakat kiszolgálta. A király mindezt jól tudta; talán azt is érezte, hogy tehet bármit, ezt a gyűlöletet lecsendesíteni nem fogja. Innen a kölcsönös bizalmatlanságnak az a fojtó légköre, amely már eleve lehetetlenné tette az eredményes kormányzást. A király és népe közötti egy pillanatra sem enyhülő gyűlölet okozta végül Heródes lelki meghasonlottságát, beteges és élete végén már üldözési örületté fajult gya-

nakvását, amely minden zsidóban, még a hozzá legközelebb állóban is halálos ellenséget látott. Ez a belső meghasonlás jellemzi Heródes egész uralmát. Egyéniségében ellentmondó vonások találkoztak: szenvedélyes, vad és indulatos volt, amellet higgadt és ügyes politikus. Dühkitöréseit lehangoltság és mély megbánás váltotta fel; néha olyan kegyetlen volt saját népével szemben, hogy valósággal ellenségének látszott, máskor külföldön is megvédte a zsidó érdekeket. A polgárháborúban mindenkor az éppen győző mellé állt, de magához a római birodalomhoz következetesen hűséges maradt. Felépítette Ceasarea kikötővárost, de oda nem zsidókat, hanem görögöket telepített le. Építkezéseivel növelte országa gazdasági erejét, de mértéktelen költekezésével azt tönkre is tette. A jeruzsálemi Szentélyt világszerte megbámult műremekké építette át, de római jelvénnel, sassal díszítette. Ezzel kihívta a vallás zsidók megbotránkozását, holott az ő kedvükért végeztette el a hatalmas munkát. Zsidó király volt, országa határait kiterjesztette, de igazi népszerűséget, szeretetet csak népe ellenségei, a görögök, edomiták és szamaritanusok között keresett és talált. Heródes, hogy trónra lépését jogszerűvé tegye, II. Hyrkanosz unokáját, Mirjamat (görögösen: Marianune) vette feleségül. Feleségében és tőle született fiaiban azonban nem a saját legközelebbi hozzátartozóit, hanem a gyűlölt hasmoneus ház leszármazottait látta. Hosszú évek áldatlan viszályai után összeesküvés gyanújával feleségét és mindhárom tőle született fiát, ezen kívül apósát és anyósát kivégeztette. Meggyilkoltatta felesége testvéröccsét is, akiben a Hasmonaeus család utolsó férfi sarja veszett el. Következetes Róma-barát politikájával háborúk nélkül is sikerült az ország határait kiterjesztene és a határokat megerősítenie. De a király a befolyó hatalmas jövedelmeket nem országa javára fordította, hanem azokkal nagyrészt görög városokat támogattott. Így az uralkodó minden ügyessége mellett is az országban a nyomorúság és vele együtt a vallási és társadalmi elégedetlenség nőtt. A király ellen egy zsidó küldöttség Rómában panaszt is emelt, de Augustus császár a zsidó küldöttséget nem fogadta. Ettől, amikor Heródes hosszú, harminchárom éves uralom után meghalt, halálának a napja örömnép volt az egész nép számára. Heródes örökségén há-

rom megmaradt fia osztozott. Így az ország egysége megszűnt. Júdeát legidősebb fia, Archelaus kapta, aki apjának minden bűnét még tehetetlenséggel és rossz politikával is tetézte, Nemcsak népe gyűlölte, hanem a rómaiak sem bíztak benne. A tömegeken érkező panaszok hatására végül is i. u. 6-ban trónjától megfosztották és száműzték. Júdea trónját nem töltötték be, az ország római provincia lett, élére helytartó (procurator) került, aki a római császárnak és Szíria kormányzójának (legatus) tartozott felelősséggel. A Júdea élére küldött procurátorok általában alacsony rangú tisztviselők voltak. Nem egyet közülük büntetésből helyeztek át ebbe a távoli kis provinciába. Az ilyen kis tartományok helytartói állását amúgy is afféle száműzetésnek tekintették a világvárosi élethez szokott római urak, és a gyarmati szolgálat keserűségeit csak a hatalmaskodási és zsarolási lehetőség enyhítette. Júdea urai mindkettőt bőven kihasználták. Az első években még némileg vigyáztak arra, hogy az új római kormányzat ne mutatkozzék be kedvezőtlen színben. Később azonban egyre súlyosabb lett az erőszakoskodás és korrupció.

– Milyen szomorú mindez!

– Még egyszer úgy látszott, hogy jobb sors virrad a zsidó népre. Claudius római császár, látva a bajokat, a procurator-rendszer megszűntetése, ismét királyt adott a zsidó népnek. Agrippa, Heródes unokaöccse személyében (i. u. 41–44). A zsidó nép nem az új király származását, hanem egyéniségét nézte, és mivel jóakarátú, megértő, vallásos embernek bizonyult, szeretetével vette körül. Egy alkalommal, amikor a Tórának éppen azt a mondatát olvasták fel, amely szerint idegen ember nem lehet Izrael királya, Agrippa – aki tudta, hogy ő is idegen származású – sírva fakadt. Erre a jelenlevők így kiáltottak feléje: „Testvérünk vagy! Testvérünk vagy!” Négy évig úgy látszott, hogy a viharvert ország végre megpihenhet. De a király i. u. 44-ben fiatalon meghalt és Róma ismét procurátorokat küldött a zsidó nép fölé. A politikai függetlenség ismét elveszett.

A SZENTÉLY PUSZTULÁSA

Az i. u. I. század derekán az ország túlhevített katlanhoz vált hasonlónak. A farizeus pártból egy szélsőséges nemzeti párt vált ki, a zelóták, „buzgólkodók” akik a Róma elleni harcot hirdették. A színhedionban, a papság körében, a jobbmódú rétegekben a mérsékelték voltak többségben, de a súlyos adók és a sok törvénytelen zsarolás következtében egyre szegényedő nép a kétségbeesettek táborát növelte. Közben a római elnyomás egyre súlyosabbá lett. Rómában Néró volt a császár (i. u. 54–68) és ez a meghibbant elméjű zsarnok tűrhetetlenné tette az életet a hatalmas birodalom minden egyes népe számára. De a legkeservebb mégis Júdeában volt az élet. A rómaiaktól leigázott sok nép között egyedül a zsidó volt az, amelyik az uralkodó néppel egyenrangú, de tőle idegen kultúra birtokosa volt. Ezért ők tűrték a legnehezebben a szolgaságot. Hiszen nekik nem adott kultúrát Róma, mint a többi leigázott barbár népnek. Tőlük csak rabolt: a függetlenségüket, a szabadságukat. A helyzetet súlyosbította, hogy a zsidó elégedetlenség miatt még jobban felbőszült római hivatalnokok és katonák szándékosan is, folyton zaklatták az amúgy is feldúlt lelkeket. Népünk vallásos érzékenységét minden lehető alkalommal megsértették. A békepártiak száma egyre fogyott. Mind többen érezték, hogy a megaláztatásokkal teli életnél még a biztos halál is kívánatosabb. Az évtizedek óta elfojtott indulatokat végül is a caesareai események robbantották ki. Caesareát, mint tudjuk, Heródes alapította és lakosainak többsége görög volt. I. u. 66-ban a város többségének óhajára és Gessius Florus helytartó javaslatára a római kormány az ott lakó zsidókat megfosztotta polgárjoguktól. Zsidó földön, egy zsidó király által alapított város zsidó lakóit jogfosztottá tették azért, mert abban a városban történetesen egy másik nép volt többségben! A görögök az újonnan kapott kizárólagos polgárjog birtokában először is megakadályozták, hogy a zsidók templomukat látogathassák. Az utcai verekedések napirenden voltak. Egy ilyen verekedés alkalmával a római katonaság is beavatkozott a zsidók ellen, a verekedésből öldöklés lett, és néhány óra alatt Caesarra zsidó lakóit kardélre hányták. A szörnyű hír még

aznap eljutott Jeruzsálembe. A felháborodott lakosság megrohanta a római helyőrséget és a katonákat rövid harc után felkoncolta. Sokak szerint Gessius Florus szándékosan ingerelte a végletekig a zsidókat, hogy a felkelés kitörésével elterelődjék a figyelem sikkasztásairól. A római katonák megölése azonban nyílt lázadás volt. A jeruzsálemi példa nyomán országszerte elemi erővel tört ki a rómaiak elleni gyűlölet. A felkészületlen rómaiakat az egész országból kiverték és attól fogva, azonban végképp megromlott a viszony a király és népe között. Az országot kémszervezet hálózta be és a király minden ellenállási kísérletet, sőt minden ellenzéki bírálatot is vérbe fojtott. Mégis egymást érték a zavargások. Az ország lassanként az állandó forrongás állapotába jutott. Év végén az országban már egyetlen római katona sem volt. Úgy látszott, hogy a Makkabeusok napjai tértek vissza. Jeruzsálemben forradalmi kormány alakult Simon bar Giora és Giszkalai János vezetésével. Első dolguk volt a védelmet megszervezni. Az országot kerületekre osztották és mindegyik élére megbízható, lelkes férfiakat állítottak. Amint azonban később kitűnt, választásuk nem mindig volt szerencsés. A római ellentámadás ugyanis azonnal megindult. Róma egyik legjobb tábornokát, Flavius Vespasianust a legjobb csapatok élén küldte Jeruzsálem ellen. A birodalom legtávolabbi széléről, Britanniából és Germániából is Júdeába vezényelték a légiókat. A római támadás északtól indult meg és Palesztina északi tartományát, Galileát az ottani megbízott, József ben Maltisziáhu hibájából könnyen meghódították. A zsidó hadvezér fogolyként a római táborba került és Vespasianus, később, pedig fia, Titus kíséretében figyelhette meg a zsidó háborút. A háború után Rómába ment, pártfogója tiszteletére a latinosabb hangzású Josephus Flavius nevet vette fel, és céljául tűzte ki a zsidók és rómaiak megbékéltetését. Görög nyelven megírta a zsidók történetét a Biblia korától saját koráig és külön műben írta meg a „Zsidó háború”-t, melynek szemtanúja volt. Ez a könyv, bár Josephus a római császár megbízásából írta, a haláltmegvető zsidó hősiesség örök emlékévé lett. Miközben Josephus a római táborból figyelte az eseményeket, a zsidó nép folytatta az egyre nehezebbé váló küzdelmet. Nérót időközben megölték és 69-ben Vespasianust

mint a birodalom legtekintélyesebb tábornokát, kiáltották ki császárnak. Így a júdeai háború vezetését fia, Titus vette át. A zsidók hősie ellenállása évekig kudarcba fullasztotta a rómaiak minden támadását. Végre sikerült Jeruzsálemet körülzárniuk. Az ostromlott fővárost mégsem a római kard, nem az iszonyatos hatású ostromgépek, nem a városra hajigált sziklatömbök, hanem az éhség, a szomjúság és a tűz győzte le. Egyéves ostrom után, miközben a zsidó ellenálló erőt állandó belső torzszalkodások is gyengítették, sikerült a rómaiaknak a vízvezetéket elvágni. A zsidó harcosok most már hiába művelték az önfeláldozás és bátorság csodáit, elesett a belső város, és már csak a Szentély és a fellegvár tartotta magát. Áv hó 9-én egy római katonának sikerült a Szentély faraktárába tűzcsóvát dobnia. A rohamosan terjedő tűz nyomában elhamvadt a Szentély: a római túlerő letaposta az utolsó ellenállást is. Ezen a napon – az első Szentély pusztulásának évfordulóján – a második szentéllyel együtt megsemmisült a zsidó állami lét utolsó maradványa is. A zsidó nép elvesztette mindazokat a külső támaszokat, amelyek más népeknek a nemzeti életet biztosíthatják.

– Minden elveszett?

– Hazátlanságunk, bolyongásunk immár két évezredes korszaka ezzel a nappal kezdődött. Két évezred múltán ma is mély gyásszal, böjttel emlékezünk meg Tisá-be-Áv (Áv 9.) komor napjáról. A főváros eleste után még három vár (Herodion, Machaerus, Massada) állt ellen egy ideig; legtovább a három közül Massada. Mikor az ellenállás itt is lehetetlennek bizonyult, a megmaradt ezer harcos inkább öngyilkos lett, semhogy római fogságba essen. A betóduló római sereg ezer halottat talált csupán – élő, egyet sem. Rómában a kivívott diadal öröme Titus fényes diadalmenetet, triumphust tartott. Emlékérmet veretett és diadalívet építtetett, melynek oldalfalait a Szentélyből elrablott aranytárgyak, köztük a menóra képe díszítette. A legyőzött Júdeára, pedig a halál némasága borult. Több százezer harcos pusztult el a csatákban, százezreket vittek rabszolgaságba. Az egykor népes ország ismét „özvegyé lett”. De a halál árnyékában, a nemzeti összeomlás gyászában is csírázni kezdett immár az új élet.

A ZSIDÓK PANNÓNIABAN

Ókori zsidó emlékek Magyarország területéről

– Őseink mikor érkeztek ide?

– Pannóniát a rómaiak az időszámításunk kezdetén egy új, átfogó politikai terv keretében több részletben hódították meg. Magyarország dunántúli része ezután négy és fél évszázadig tartozott a Római Birodalomhoz. A zömében kelta, kisebb számban illír törzsek mellé a római katonai megszállás nyomán különféle etnikumú lakosság érkezett, de heterogén volt maga a hadsereg is. Az új városok felépítésére a kormányzat zárt egységben hozott új lakosságot. Pannóniában zsidók is éltek, amit régészeti leletek is igazolnak. Az emlékek többsége a Duna menti településekről, vagyis a határzónából való. Valószínű, hogy az élénk forgalmú táborok körzetében több zsidó család élt, mint másutt. Figyelembe kell vennünk azt a tényt is, hogy a Duna menti sávban végezték eddig a legtöbb ásatást, valamint azt is, hogy a zsidókat a sírekkkel együtt említik. Egyértelműen zsidó emlékek kerültek elő: Brigetio (Szöny-Komárom), Solva (Esztergom), Aquincum (Budapest), Intercisa (Dunaújváros), Triccianae (Sárvár), Dombóvár, Siklós, Sopianae (Pécs), Savaria (Szombathely).

– Honnan tudjuk ezt?

– A zsidó lakosságot idéző régészeti leleteknek a számbavételét két kiváló publikáció tette lehetővé: Scheiber Sándor „A magyarországi zsidó feliratok a 3. századtól 1686-ig” című munkájából és Radan Gyula „Comments on the History of Jews in Pannonia” című cikkéből. Scheiber szóban forgó könyvének az ókorral foglalkozó fejezete – a címtől eltérően az apró leleteket, a használati tárgyakat is említi. A válogatás kritériuma: 1. ha a feliraton a judeus jelző utal a személy származására; 2. ha a menorah, a hét ágú gyertyatartó vagy más szimbólum utal a zsidó vallásra; 3. ha le van írva (többnyire görögül) az „egy az isten!” hitvallás; 4. ha valami utalás van a szóban forgó személynek a zsidó hitközségben betöltött funkciójára. Indokolt esetekben kivételt tesz, ha például a név, vagy a születési hely nyomán lehet a zsidó származásra következtetni. Tárgyunk

szempontjából a legfontosabb leletek Intercisából (Dunapentele, ill. Dunaújváros) kerültek elő: három sírkő, ill. kőkoporsó és egy fogadalmi tábla szövege utal a zsidó származású lakosságra. Az egyik sírkő töredékes feliratából pl. azt tudjuk meg, hogy Marcus Aurelius Malchias, Mocur nevű apjának állítja az emléket, aki az intercisai hemesai szír lovasezred zászlóvivője (ezredese) volt, valamint anyjának, Aurelia Pulchrának. Ő maga az aquincumi légióban szolgált magas beosztásban a provincia helytartói irodájának egyik osztályvezetőjeként. Egy koporsó felirata tudatja, hogy Marcus Aurelius Sallumas Hemesában (ma Horns) született veterán, aki az intercisai hemesai szír lovasezred pénztárosa, 82 éves korában, még életében önmagának, anyjának és elhunyt feleségének készítette a sírhelyet. A fennmaradt legszebb intercisai síremléket Germanius Valens állíttatta családjának. A díszes sírkövön (sztélén) kagylószerűen kiképzett fülkében öt személy mellképe látható. Felirata szerint a férj a hemesai lovas-ezred állományába tartozott, felesége neve Aurelia Bar.

A negyedik intercisai felirat fogadalmi emlék, amelyet az uralkodócsalád tiszteletére állítottak. A szöveg fölött a lelet megtalálásakor a császár még látható volt, de ez a reliefekkel díszített rész a múlt században letört és elveszett. A felirat magyar fordítása: Az örök istennek! A mi urunk, a kegyes és szerencsés Severus Alexander és a császár anyja, Julia Mamaea császármő tiszteletére szívesen tett eleget fogadalmának Cosmius, a Spondill vámállomás vezetője, a zsidó zsinagóga előjárója. A rövidítések feloldásával az eredeti latin szöveg: Deo aeterno pro salute domini nostri Severi Alexandri pii felicitis Augusti et Iuliae Mamaeae Augustae matris Augusti, votum reddit libens Cosmius praepositus stationis Spondillarchi synagogus Iudeorum. Görögök, végül a perzsák rokonai, a parthusok. A zsidók pannóniai bevándorlására és ennek indokaira utaló adatok. Júdea i. e. 63-ban római protektorátus alá került, de hivatalosan csak egy évszázad elteltével lett római provinciává. A bekebelezett területek fokozatos megdolgozása, lépcsőzetes katonai megszállása, politikai és gazdasági felkészítése a római közigazgatás bevezetéséhez, minden új tartomány esetében hosszú időt vett igénybe, néhol több generáción át tartott. Ez alatt a lakosság vezető réte-

gei megtanulták az új hivatalos nyelvet és megismerkedtek az új állami intézményekkel. I. sz. 66-ban, amikor Syria-Palestina néven új tartományként kebelezte be e területet az Impérium Romanum, évszázadnyi összeszoktatás sem vethetett gátat a gyűlölet fellángolásának, a forradalom kitörésének. A világtörténelemben zsidó háború néven ismert többéves vérengzés (amely 73-ban zárolt le) Josephus Flavius történetíró tudósításában maradt fenn. A leírt jeruzsálemi ostrom, a masadai tömegmészárlás vagy a harcok bármely mozzanata, a zsidó hősiességnek valóságos apoteózisa. A zsidó forradalmi szervezetekkel a római kormányzat viszonylag későn, mintegy évszázad múlva számolt le Traianus, ill. Hadrianus császárok idején. E polgárháború végső akkordja a Bar Kochba lázadás (i. sz. 132–135) néven ismert, leverésére már pannóniai csapategységeket is útnak indítottak. A II. században, i. sz. 175-ben új felkelés tört ki Syria és Júdea provinciákban, amely Pannónia további sorsára is befolyással volt. A birodalom e keleti részén Avidius Cassius császárrá kiáltotta ki magát, Marcus Aureliussal szemben. Miután Cassiust megölték, Marcus Aurelius úgy döntött, hogy a fellázadt, megbízhatatlan szíriai katonaság egy részét eltávolítja, áthelyezi a Duna mellé. Pannóniában amúgy is óriási szükség volt a markomannok és szarmaták ellen a 167 óta szüntelen tartó harcokban megritkult csapatok feltöltésére. Kétezer főnyi gyalogos egységet indított el Pannóniába. A két ezred 176-tól az aquincumi légiót két oldalról, északról és délről támogatta. Az Ulcisia Castra (Szentendre) castrumában (táborában) állomásozó alakulat – amelyet Antiochiában állítottak fel – „a szírek I. számú Aurelia Antoniana nevű gyalogos íjász ezrede” lett. A cohors megalakulásának huszadik évfordulóján, 195. június-júliusában ünnepséget rendezett. Septimius Severus császár tiszteletére emléktáblát készíttettek, amelynek szövegéből kitűnik, hogy az alakulatot ekkorra már átszervezték lovas-íjász-ezreddé. Ugyanez a folyamat zajlott le délen, az Intercisában állomásozó, Hemesából toborzott szír cohorsnál is, amelynek neve: „Cohors i. Surorum Hemesnorum Sagittariorum” lett. A két ezred felállítását a markomann-szarmata háborúk tanulságai indokolták. Aquincummal szemben, a Duna túlsó partján szarmata lovas-nomád

törzsek éltek, amelyek a pusztákon nevelt kis lovaikon hihetetlenül gyorsan mozogtak, könnyen bekerítették a nehéz fegyverzetű, sokkal lassúbb rómaiakat. A síregek harcmódora a szármatakéhoz hasonló íjász könnyűlovasság, ezért eredményesen tudtak megküzdeni a Duna bal partján élő szármatakkal. A sír ezredet éppen sajátos taktikájuk miatt évtizedeken át szülőhelyükről töltötték fel. Így azután a helyőrségek állandó és folyamatos összeköttetésben maradtak az óhazában levőkkel. Ezzel magyarázható – ami az ide vonatkozó leletanyag felirataiból is kitűnik –, hogy a 175-ben felállított sír cohorsok zsidó származású katonái között a III. század második felében is vannak még Hemesában vagy Antiochiában született, 30–40 éves korukban elhunyt katonák. Bizonyára a pannóniai határgarnizon és a Kis-Ázsiában élő rokonok és barátok kapcsolatával magyarázható az is, hogy a katonákon kívül polgári foglalkozású zsidók is megjelentek a síregek által lakott településeken. Szervezett csoportokban érkeztek, pl. 230 körül, aminek indoka a politikai körülményekből érthető meg. 226-ra a Római Birodalom keleti határán már egy idő óta mutatkozó perzsa, szasszanida előretörés nyomán a zsidóellenes hangulat pogromokká fajult. Lerombolták a zsinagógákat, kifosztották a vagyonos családokat. Majd a perzsák átlépték az Eufratest, benyomultak a szomszédos provinciákba. Fokónt Antiochiát, Tharsust és Cappadocia városait érintették súlyosan a perzsák kegyetlenségei. A földönfutóvá lett zsidó családok közül sokan választották a hosszú utat a pannóniai rokonaikhoz, akik ekkor Alexander Severus alatt 235-ig a legnagyobb védettségben éltek, vallási toleranciát, sőt kivételezettséget élveztek. Sok zsidó család kerülhetett ekkor Intercisába. Az emléktárgy arra utal, hogy a III. század közepén ez a terület végleg kivált a Római Birodalomból. A lakosság egy része elmenekült, az időpont egyezik a Pannóniában legkésőbb előforduló zsidó emlékekkel.

A zsidóság asszimilációja és társadalmi beilleszkedése Pannóniában

– Zsidók hamarabb éltek itt, mint magyarok?

– Igen, de ne hangoztasd. Nem szeretik hallani. A kutatás – az emléktárgyból merítve a bizonyosságot – a zsidó közösségek működésével, meglétével csak a III. század elejétől számol. Ugyanezekből a leletekből azonban másféle következtetésre is juthatunk. E feliratok ugyanis latin nyelvűek, kisebb számban latin–görög vegyes szövegek. Díszes síremlékek, amelyeket temetőben mindenki állíthattott. Egy esetben éppen az uralkodó-családnak szóló tiszteletadásról, az állampolgár háláját kifejező feliratról van szó, amely vagy a város fórumán, vagy más nyilvános helyen állhatott. A szóban forgó latin feliratok tehát olyan korszakokról vallanak, amikor a birodalmi politika a zsidóknak ugyanazokat az életkörülményeket és jogokat biztosította a provinciákban is, mint a más nemzetiségű polgárainak.

– Mikor volt ez?

– Az egyik ilyen korszak a Severus-dinasztia uralkodási ideje, i. sz. 193 és 235 között. Ez volt az a kb. 41 év, amikor szerte a Római Birodalomban biztonságban élhettek a zsidó közösségek. A zsidó családok feliratokon, arcképeken is megörökíthették magukat, a közösségek szabadon álló zsinagógákat építenek, ott is, ahol korábban lakásokban, titokban gyülekeztek. (A zsidók számára körülbelül ugyanilyen biztonságos 41 év telt el Magyarországon az 1867-es kiegyezés és az első világháború között. Az akkori jólét nyitottsága máig hat az országban, városépítésben, a gazdasági és társadalmi életben, hagyományokban...)

Közismert tény, hogy Septimius Severus császár (193–211) afrikai származású volt, aki elődje (Commodus császár) meggyilkolásakor Pannónia Superior helytartója volt. Itt kiáltották ki imperátorrá a pannóniai légiók. Ez volt az egyik szál, ami az uralkodót és családját több évtizeden át e provinciához fűzte; amiért soha nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy ki ne fejezze háláját a pannóniai hadsereg iránt. Pannóniai légiók kísérték Camuntumból 192-ben Rómába, hogy ott ténylegesen átvegye a hatalmat. A törvények azonban tiltották, hogy bármilyen katonaság is belépjen az Urbs (Róma) területére, ahol egy légiónyi császári testőrség és a római rendőrség tartott rendet. Az előkelő Róma városi vagy itáliai családok fiaiból álló praetorianus gárdát Septimius Severus csellel leszerelte, és helyükre a

Róma falai alatt várakozó pannóniaiakat állította. Ez Pannónia további sorsa szempontjából is döntő volt, mivel a praetorianus gárda vezetője (aki most már pannóniai volt) rangban a császár után, a birodalom második emberének számított. Ő helyettesítette a császárt távollétében, és beleszólt a birodalom politikai döntéseibe is. A gárdát ezután évtizedeken át Pannóniából töltötték fel, közöttük sok volt a szír származású. A pannóniai zsidóság társadalmi érvényesülését a III. század elején az is segítette, hogy az afrikai származású Septimius Severus császár felesége, Julia Donna, szíriai főpap leánya volt. Vallási elképzelések szerint ez a család isteni eredetűnek számított, a császárnőnek tehát az istenekhez illő hódolat járt. 202-ben Septimius Severus uralmának decenáliáját Pannóniában ünnepelte. Keletről érkezett a provinciába, végigvonult a városukon, útját úgy ütemezte, hogy a tizedik évforduló napját újra Carnuntumban tölthesse. A tartományok költséges előkészületeket tettek az uralkodó fogadására. Ekkor állíthatták fel az aquincumi város főutcáján azt a diadalívet is, amelynek a helyét – az építési emléktábla szövege szerint – a városi tanács adományozta, az emlékmű költségeit azonban egy Szíriából származó vállalkozó fizette. A Severus-dinasztia mindvégig közismerten filoszemita politikát folytatott. A szírek mellett a zsidók is annyi kedvezményhez, kiváltsághoz jutottak ekkor, hogy hálájuk kifejezéséként Szíriában és Judeában 197-ben Severusról zsinagógát neveztek el. Rómában is épült ekkor zsinagóga. A feliratok révén tudjuk, hogy a provinciákban mindenütt emlegetnek zsidó imaházakat. Hasonló jelenségről tanúskodik az intercisai Cosmius-felirat is, amellyel a zsinagóga elöljárója, Alexander Severus a császár és anyja iránti tiszteletét – bizonyára a kapott kedvezmények fejében – e kőfelirat állításával fejezte ki. Caracalla 214. évi pannóniai látogatásakor, amikor az anyacsászárnővel újra hosszabb időt tölt a pannóniai határvonalon, még több emlék tanúskodik arról, hogy az uralkodócsalád környezetében milyen meghatározó szerep jutott az orientálisoknak. Hiteles, de elfogult adatot találunk erre vonatkozóan Casius Dio történetíró írásaiban, aki – mint neve is mutatja – a hellenizált Keletről származott és a Severus-uralkodók bizalmi köréhez tartozott. 226–229 között, Alexander Severus

császársága idején helytartó volt Pannónia Superiorban. Ismerte tehát mind az uralkodó környezetét, mind a pannóniai viszonyokat. Septimius Severus utódai idején, ha lehetséges, még fokozódott a szírek és zsidók előnyben részesítése. Alexander Severus (222–235) helyett jóformán anyja, a már említett szír főpapi családból való Julia Mamaea uralkodott. A szír és zsidó közösségeknek ekkor nemcsak hogy kedvezményeztek, hanem azokkal kifejezetten kivételezetten bántak. Ez magyarázhatja egyébként azt is, hogy a köznyelvben az uralkodót gyakran „syrus archisynagogus”-nak emlegették. A III. század első harmadának politikai hangulatát idézve, arra kívántunk választ adni, hogy miért származik a pannóniai zsidó feliratok többsége ebből az időből. Az emlékeknek kb. kétharmada katonáktól maradt fenn, egyharmada állami hivatalnoktól. A többistenhívő Római Birodalomban minden felekezetet tiszteletben tartottak. Az i. e. IV. századból egy kívánta, hogy a római vallás főistenei előtt az állami ünnepen minden római polgár áldozatot mutasson be. A zsidók egyistenhitével (akárcsak a keresztényekével) azonban sem a hadseregben, sem az állami hivatalokban nem volt összeegyeztethető a hivatalos istenségeknek szóló tiszteletadás. A problémák fokozódtak, amikor a császárkultusz mindinkább előtérbe került a III. században, vagyis az élő császárt kellett isteníteni. A hadseregbe erőszakkal besorozott zsidó és keresztény katonák ezt vagy megtagadták, és akkor halál várt rájuk, vagy megalkudtak az adott körülményekkel és bemutatták a kötelező áldozatokat. Utóbbi esetben hitsorsosaik szemében renegátnak számítottak. E renegát kategóriába tartozott tehát mindegyik zsidó katona, akiket a már említett, vagy más pannóniai síremlékekről név szerint ismerünk. A feliratok e témával kapcsolatban két érdekes körülményre figyelmeztetnek. Az egyik változat: a hadseregben szolgáló családfő latin nevű római polgár (zsidó származására semmi sem utal). Felesége, anyja, leánya neve azonban tipikusan zsidó, amiből arra lehet következtetni, hogy a család hívő maradt és rejtve gyakorolta hitét.

A másik változat: amikor az apa neve szokványos római, de a fia zsidó nevet visel (egy intercisai, egy siklósi és egy aquincumi példa mutat ilyen eseteket). Ez azt jelenti, hogy amikor a zsidóüldözések megszűntek és nyugalmasabb korszak következett,

zett, akkor a zsidók újra öntudatosan vállalták kifelé is – korábban hátrányos származásukat. Mindhárom pannóniai példa a Severusok idejéből való. 235-ben az illyricumi katonai előljáróság megelelgette a hibás politikai vezetést, az orientális egyeduralmat és meggyilkolták Alexander Severus császárt. A gyűlölet lángját az is szította, hogy a szírek és a zsidók mindenkor zárt klánt alkottak, jóformán csak egymás között házasodtak és csak kivételes esetekben, keveredtek környezetükkel. Márpedig ez a magatartás a romanizáció alapelveivel ellentétes volt. A császár halálának hírére a pannóniai településekben elszabadult a pokol. Itt is és mindenütt a birodalom területén üldözöbe vették az uralkodó korábbi híveit. Az életben maradt szírek elvesztették vagyonukat, földönfutókká váltak, szentélyeiket elpusztították, istenszobraikat széttúzták. Pannónia provincia gazdasági viszonyai alaposan megsínylették a kiváltságos helyzetük miatt irigységet kiváltó szírek megbüntetését. Bár a szír üldözések elsődleges indítéka az volt, hogy a felhalmozott értékeiket megszerezzék és az állam céljára, felhasználják, rövid idő múlva kitűnt, hogy e réteg vagyonának elherdálása miatt az értéknek szétszórása révén egyénileg senki sem került jobb helyzetbe. Sőt, a provincia pénzügyi egyensúlya teljesen felborult: Pannónia városai pénz nélkül maradtak. Hiányoztak a pénzügyekben jártas szír vállalkozók és a hivatalnokok is az állami gazdaságokat kezelő posztokon. A kutatás véleménye szerint később e feladatok egy részét a zsidók vették át, ők pótolták a szíreket, a pénzügyi gyakorlatot igénylő vállalkozásokban. Valószínű, hogy a III. század második felében ezért nem tűnnek el a zsidó emlékek Pannóniában, sőt még a feliratállításokra is van további példa. Valószínű az is, hogy amikor 260 után Kis-Ázsiában újra keserves, sőt helyenként tűrhetetlen körülmények közé kerültek az ott élő zsidók, újabb csoportok indultak onnan a lényegesen jobb helyzetben levő rokonaikhoz, sorstársaikhoz a Duna menti Pannóniába. A vegyes, latin–görög nyelvű feliratok a kutatók szerint ezektől az újabb bevándorlóktól származhatnak. 313-ban I. Konstantinus császár türelmi rendelete elismerte a keresztények egyistenhitét. Ezzel a zsidóság is jobb helyzetbe, előnyösebb megítélésbe került: vallási üldöztetésüknek vége szakadt. Syria, Palesztina,

Judea, hovatartozása azonban továbbra sem oldódott meg. A zsidó lakosság jövője pedig, a vele együtt élő más származású lakosokéhoz hasonlóan mindenütt az impériumban, hazájukban, Pannóniában vagy bármely provinciában, a Római Birodalom hamarosan romló politikai helyzete szerint alakult.

– A zsidók könnyen asszimilálódtak?

– Egykori szemtanú írók, és történétírók műveiben állandóan felmerül az a megjegyzés, hogy a zsidókat sem viseletük, sem nyelvük és írásmódjuk, sem szokásaik, sem névadásuk nem különbözteti meg a környezetükben élőktől. Különösen a szírektől nehéz őket különválasztani, akikkel hazájukban, állandó háborúskodásban, békétlenségben éltek, idegenben azonban – bizonyára a közös múlt, közös hagyományok miatt – jól megfértek és összetartottak. A korabeli történétírók szerint, a harciasságukról ismert zsidók kiváló katonák voltak és ezért jól érvényesültek a hadseregben, de egyéb szaktudásuk, tehetségük révén eredményesen vettek részt a provinciák gazdasági életében is. Figyelemre méltó, hogy a pannóniai zsidóság hagyatékának kis számát, korlátozott voltát éppen a szóban forgó asszimilációs hajlamuk okozta. A IV. században ugyanis, amikor az egyistenhit már nem határolta el a zsidókat környezetüktől, alkalmazkodni tudtak a különféle származású, de voltaképpen azonosan egyistenhívő keresztény szektákhoz is. A hit nyilvános megvallásának lehetősége váratlanul tápot adott azonban az ortodoxia feléledésének. Megkezdődött az iconoclasmus, amelynek értelmében maguk a törvénytisztelő zsidók pusztították el és semmisítették meg vad dühvel a renegátoknak bélyegzett hitsorsosaik korábbi síremlékeit, építészeti feliratait, egyéb hagyatékát. A zsidóság öntudatát, életakarátát, szellemi életének folytonossága biztosította. Egy legenda szerint egy pogány megkérdezett egy zsidó tudóst:

– Miben áll a zsidóság ereje?

Ő így válaszolt:

– Keresd csak fel az iskolákat és zsinagógákat! Amíg gyermekhangokat hallasz belőlük kiszűrődni, biztos lehetsz abban, hogy senki sem tehet bennünk kárt. Mert amiként Ézsau utódainak ereje öklükben van, úgy van Jákob utódainak ereje a „hang”-ban: a tudásban és tanulásban.

A pannóniai zsidó közösségek és zsinagógák kérdéséhez.

– Mesélj még a régi pannóniai zsidókról!

– Pannónia mai magyarországi területén mindössze egyetlen közvetett adat hívja fel a figyelmet a római kori zsinagógára. Ez a már többször idézett Cosmius-féle kőtábla Intercisából, amit a vámállomás főnöke és a zsinagóga elöljárója készíttetett. Figyelemre méltó, hogy 235-ben, amikor Severus Alexander egy pannóniai katonai összeesküvés áldozata lett, az emléktáblát nem pusztították el. Kivésték szövegéből a gyűlölt uralkodó nevét és szétverték mellképén az arcvonásait, a kőtábla azonban a helyén maradhatott (feltehetően a zsinagóga külső fala mellett). Intercisától délre Mursában (ma Osiek, azelőtt Eszék), tárták fel egy zsinagóga építési emléktábláját. A kőtábla több darabja maradt fenn, a felirat hiányos, de a részletekből kibetűzhető, hogy az emléket a zsinagóga újjáépítésekor Septimius Severus császár fiai, Caracalla és Geta, valamint felesége, Julia Domna tiszteletére helyeztette el, saját költségén a zsinagóga elöljárója. Az építkezés ideje tehát nagyjából adott, Septimius Severus uralkodásán belül, legvalószínűbbnek tűnik az említett 202. évi látogatás, amikor a szövegben szereplő személyek mindegyike megszállt Mursa városában. A töredékessége miatt tudományos vitákat kiváltó felirat szövegében egyértelmű az újjáépítés ténye, ami mutatja, hogy Mursában a III. század előtt is működött zsinagóga. Dalmatia provinciából Salonában (Split mellett) maradt fenn bizonyító felirat zsinagógára vonatkozóan, valamint a Macedónia provinciában levő Stobiból. Bulgária területéről – az ókori Moesia provinciából – témánkra egy közvetett adat utal. Az Oescus (ma Gigen) városából való sírkövet felirata szerint Iosés állíttatta életében önmagának és elhunyt családtagjainak: a pannóniai származású Maximinusnak és feleségének, Quirinanak. A családfő tiszte és foglalkozása arcisina goyos et principales, vagyis a zsinagóga főnöke és elöljárója volt. A felsorolt emlékek származási korából kitűnik, hogy a Duna vonalától délre levő római tartományokban a III. század elejétől a IV. század végéig kisebb megszakításokkal nyilvánosan működhettek a zsinagógák. A szövegek arra is utalnak, hogy a hitközségek elöljárói rendsze-

rint állami funkciót is betöltöttek. Az intercisai és a mursai feliratokon a zsinagóga megjelölése nem azonos, az, előzőn a synagoga, az utóbbin a proseucha megnevezés a szakvélemény szerint időrendi különbségből fakadhat.

– Milyen nyelven beszéltek Pannóniában a zsidók?

– Scheiber figyelmeztet arra, hogy a pannóniai zsidók a III. században már nem értettek héberül. Ez volt a liturgia nyelve, de még az újabban érkezettek is (a III. század második felében és a IV. század folyamán bevándorlók) görögül, vagy legalábbis egyes, görög–latin nyelven beszéltek. Az iskolában latinul oktattak, a hadseregben és az üzleti életben erre a nyelvre volt a zsidóknak is szükségük. A korabeli irodalmi adatok szerint (Dio Casius feljegyzései is megerősítik e közlések hitelességét) az őshazából érkező vándortanítók, prédikátorok is latinul beszéltek a Duna mentén élő hitsorsosaikkal. E vándor szónokok a császár engedélyével adományokat gyűjtöttek a Szentföldön létesített Akadémia részére. Pannónia területéről héber felirat nem ismeretes. Végül úgy hisszük, illik megemlítenünk azt a tudományos vitát, amit a múlt században felbukkant intercisai Cosmius-felirat mind a magyar kutatók, mind a nemzetközi kutatás körében kiváltott. (Az emléket első ízben Rómer Flóris publikálta 1864-ben.) A szóban forgó zsinagógát egyesek szír eredetűnek, mások keresztény jellegűnek ítélték, bár voltak, akik a zsidó lehetőséget sem vetették el. Minderre a már részletesebben taglalt asszimiláció nyújtott lehetőséget, hiszen mindhárom vallási közösség használta a zsinagóga szót gyülekezőhelyének megnevezésére. A vita 1954-ben a kő újbóli megtisztításakor dőlt el, a feliratos mező jobb oldalán ekkor tűnt elő a synag rövidítés mellett az Iudeorum szó. Látszik tehát, hogy a korabeli hitköztség sem tartotta elegendőnek önmagában a zsinagóga meghatározást. Bizonyára a városban álló szír zsinagógától való megkülönböztetés miatt vésték be a szöveg elkészülte után, de még ugyanazokkal a betűkkel a zsidó jelzést. Radan utalt arra az előírásra, miszerint a zsinagógákat mindig olyan helyre kellett építeni, ahonnan rálátás nyílt a településre. Feltételezése az volt, hogy az intercisai szír cohors castruma melletti magaslat lehetett erre a legalkalmasabb helyszín. Tanulmánya megjelenése óta a castrum alapfa-

lait feltárták, és előkerült a táborkapukból kivezető kövezett kocsit is, amire a vicus militaris épületei csatlakoztak. Magasan a Duna fölött, valóban innen nyílik a legszelebb panoráma az egész környékre.

Zsidók a honfoglaló magyarok között

Auschwitz után negyven évvel sorkatonai szolgálatomat kezdtem el a pápai repülőtéren. Akkor is, ott is az öreg katona volt a körlet ura, s a debreceni légvédelmi kiképző bázisról velem együtt vezényelt bajtársamnak Pápán ezt azonnal tapasztalni kellett. Barátom belépett a körletbe, melynek uralkodója rögvest meg is jegyezte:

– ...Ez bipsi szag?!...Ti nem érzitek? – nézett körül cápói gyönyörűséggel.

Halachikusan zsidó bajtársam visszafordult, nem válaszolt. Arcáról mintha azt olvastam volna. – Jó neked, Ernő, téged nem mernek piszkálni.

Megjegyzésével arra célzott, hogy a levelezős gimnazista szakasziparancsnokunkat az érettségire, kérésére, én készítettem fel.

Barátom után eredtem. A kantinban találtam rá, a sor végén állt és csak nézett maga elé.

Beálltam mellé, ott várakoztunk szótlánul. Tíz Bercit vettünk akkor fejenként, amikor sorra kerültünk. Ez az olcsó csoki volt akkor ott a leghatásosabb nyugtató. Megettük az udvaron mind a tizet, s csak azért is visszamentünk a körletbe. Leültünk sakkozni öreg uralkodónk közelében. De ő már nem mert szólni semmit. Ruhástól, csizmástól, ahogy otthon a „gyerekszobában” megszokta, feküdt az ágyán. Fogait piszkálta. Vagy csak szívta?

Mindezek után azért elmeséltem szakasziparancsnokunknak a történeteket, és azt találta ki, hogy elmondja az egészet a politikai tisztnek. S az egészségből végül az „sült” ki, hogy „átnevelő” előadássorozatot kellett tartanom a magyar zsidóság történetéről a katonáknak.

S öreg uralkodónknak az első sorban kellett ülnie.

– A költözködő magyarok és kazárok közti kapcsolatokról fogok mindenekeelőtt beszélni – kezdtem előadásomat, mert a zsidó hit volt a kazár birodalom uralkodó vallása. S a kazárok

terjesztették a zsidó vallást. Hittérítéseik a Kaszpi-tenger nyugati partvidékein kezdődtek, az oroszok, a Volga-melléki bolgárok, s az al-dunai bolgárok között folytatódott. Birodalmuk megsemmisítése után a menekülő kazárok a zsidó vallást Oroszországban terjesztették, a Kaukázusban, s a tatárok közt. A zsidó tanok s elemek a költözködő magyarok között is megjelentek, a hazai történetírók szerint. Árpád hadaihoz csatlakozott kazárokkal együtt zsidóhitűek is bejönnek az országba. A magyarok között élő zsidóhitűek csak felvették a zsidó vallást. A héber és a magyar nyelv közt nincs semmilyen belső vagy külső összefüggés.

– Pannóniában már a magyarok megérkezése előtt is éltek zsidók, a magyar zsidók története mégsem ezekkel az Árpád hadai által itt talált zsidókkal kezdődik, hanem a honfoglalás előtti időkben és hazánktól távol eső területeken – tanította nekem dr. Adler Jenő. – A magyarok és a zsidók ugyanis már a legrégebbi időkben érintkezésbe kerültek egymással. Midőn a magyarok és zsidók közt fennállott e legrégebbi kapcsolatokat, melyek a magyar zsidók történetének első két századára döntő befolyást gyakoroltak, kutatni akarjuk, a honfoglaló magyar hadakat egész odáig vissza kell kísérnünk, ahonnet kiindultak. Vagyis az Azovi- és a Fekete-tenger észak felé terjedő Levedia tartományig, ahol az ősi hazájukból kiköltözködött magyarok a honalkotás előtt, 884 óta, tudvalevőleg több évig laktak, a kazárok földjén s ezek tőszomszédságában. A két „vérrokon, egy törzsről szakadt nép” közt, mely egymással már régóta érintkezésben állott, csakhamar a legbensőbb viszony fejlődött ki. Kazárok és magyarok, kiket az orosz évkönyvek egyaránt ugoroknak, az előbbieket fehér, az utóbbiakat fekete ugoroknak neveznek, és akik valószínűleg csak szójárásiilag különböző nyelvüket egymástól eltanulták, szoros szövetséget kötöttek. S Elődnek, Álmos után a magyarok legtekintélyesebb vajdájának, egy előkelő kozár nő lett a felesége. A két nép közt a barátságos viszony még akkor sem szűnt meg, mikor a magyarok a besenyők által Levediából kiszorítva Etelközbe költözködtek, tehát a kazároktól távolabb kerültek. Itt is a kazár kagán volt az, aki, hogy a régi szövetség ne lazuljon, s hogy frigyársai szétforgácsolt erejét összpontosítsa és emelje, követséget küldött Elődhöz, kit az

egész magyar nemzet fejedelmévé akart megtenni. Előd vonakodása után újabb követeket küldött a magyarokhoz, hogy velük az egy közös fejedelem szükségét megértesse és nekik, mint a fejedelemségre legalkalmasabbat, Árpádot ajánlja. S a magyarok „hajlottak a jó tanácsra”, és Árpádot „kazár módra pajzson föl-emelvén, vezérré, fejedelemmé nevezték ki”. A kazárok nagy része pedig, orosz, arab és zsidó források szerint, a VIII. század második felében zsidó vallásra tértek át. Országuk a vallásos türelem szép példáját mutatta. Zsidók, mohamedánok és pogányok, utóbb keresztények is, békés egyetértésben éltek egymás mellett. De a két kazár államfő: a kagán és a bég, az egész udvar, az állami hivatalnokok és tisztviselők, a törzsfők és vezérek, valamint a hadsereg tisztjei és magasabb rangú katonái mindnyájan a zsidó hitet vallották. A pogány magyarok tehát már Levediában találkoztak zsidókkal, és a zsidó vallással már kazár szövetségeseiknél megismerkedtek – nézett rám dr. Adler Jenő. – S hogy ezen, hazai történetíróink által is elismert történelmi tények a régi magyarokra való befolyását világosan megérthessük, szükséges, hogy a zsidó vallásnak a kazárok által történt felkarolását helyesen fogjuk fel, illetőleg magyarázzuk. Azon vallásos közönségnél fogva ugyanis, mely a régi magyarokat, valamint a velük rokon kazárokat, bolgárokat, kunokat, besenyőket jellemzi.

A kagánok, akik Mózes vallását elfogadták, egytől egyig héber, többnyire az ószövetség könyveiből kölcsönzött neveket viseltek. Ha politikai vagy egyéb érdekek úgy kívánták: nővéreiket és leányaikat perzsa szultánoknak vagy, mint Előd példáján láttuk, magyar vezetőknek nőül adták. De héber könyveket szerettek, országukba zsidó tudósokat hívtak, hogy népüket a zsidó hitre taníttassák. Zsinagógákat építettek, más országokban lakó zsidókat megvédték, sérelmeiket megbosszulták, s a zsidó vallást a szomszéd népek közt terjesztették. E törekvésükben, mely már azért sem lehetett tisztán vallási indíttatású, mivel a zsidó hit a térítést soha sem erőltette. Az állam érdeke vezérelte őket, mivel ők voltak a térítők, a zsidó vallással együtt tekintélyük és befolyásuk is növekedett a szomszéd népek között. Orosz forrásokból tudjuk, hogy a kazárok még 986-ban követséget küldöttek

Kijevbe, hogy Vladimir nagyherceget s általa a pogány oroszokat a zsidó hitre térítsék. A kagán, kinek hanyatlófélben levő birodalma akkor már az összeomlás szélén állt, kudarcot vallott, de elődei térítő törekvéseit siker koronázta. A zsidó–kazár állam tekintélye, hatalma erősödött, s a zsidó hit valóban el is terjedt. A Kaszpi-tenger nyugati partján, a kazárok szomszédságában fekvő területeken. A Volga-melléki Bolgárországról az arab Sems-ed-Din al-Mukaddesi 985–986 körül írott földrajzi munkájában azt állította, hogy lakosai „mohamedánokká lettek, miután előbb zsidók voltak”, más szóval: hogy a Volga-vidéki bolgárok csak a hanyatló kazár állam felbomlása után vették fel az iszlámot. A kazár állam virágzása idejében, zsidóhitűek voltak. A tudósítás bizonyítja, hogy a 680 körül a Volga-vidékről a Duna-vidékre szakadt bolgárok közt a zsidó vallás terjedt el, s mindez magyarázatot ad Cinnamus, bizánci történetíró állítására, hogy a Chalizhioknak nevezett Duna-melléki bolgárok, akik II. Géza idejében, 1152-ben, a magyarok szövetségesei voltak: „Mózes törvényeit, bár nem egészen tisztán, még mai napság is gyakorolják”. S a zsidó hittérítők, akik huszonöt évvel a honfoglalás előtt, és már korábban is a bolgárokat sikeresen térítették, nem mások voltak, mint a zsidóhitű kazárok. Más zsidók, különösen a szomszéd országokban élők, társadalmi és politikai viszonyaiknál fogva sem gondolhattak más hitűek megtérítésére.

– Miért?

– Mert a zsidók vallásos nézeteivel ellentétben áll. Térítési kísérleteket csak független és tekintélyes zsidók tehettek, akiknek érdekükben volt, hogy más népeket is vallásukra térítsenek. S ilyen zsidók a honfoglalást megelőző évtizedekben csakis a zsidóhitű kazárok voltak. Térítési szándék is csak róluk tételezhető fel. Valószínű tehát, hogy a zsidó hittérítők kazárok voltak, s a kazár kagán megbízásából működtek. Az az állítás, mely szerint Erdélynek már az ősidőkben voltak zsidó lakosai, szintén azokkal a kazárokkal függhet össze, akiket a honfoglaló magyarok a Maros és Szamos között találtak, ahol még ma is létezik Kazárvár és Kazár helység. Virágzása idején ugyanis a kazár birodalom egész a Kárpátokig terjedt. S valószínű, hogy a kazárok közvetítésével a zsidó nézetek még a bizánci udvarba eljutottak.

A zsidó vallás kazárok által történt terjesztése akkor sem szűnt meg, amikor a X. század vége felé a kazár birodalmat az oroszok megsemmisítették. A legyőzött kazárok zsidó hitüket nem hagyták el azonnal, hanem régi lakhelyeikben, vagy ahová elmenekültek, még soká fenntartották. Akik Spanyolországig jutottak le, még unokáik is zsidók voltak. Az elűzött kazár néppel számos zsidó elem került a szomszéd országokba. A kazár birodalom meghódítása után sok kazár zsidó, mint hadifogoly, vagy mint bevándorló jutott Kijevbe. Orosz évkönyvek kijevi zsidókról beszélnek. Száz évvel később, 1124-ben, zendülést szerveztek, „sok orosz hitűkre csábítottak”. Petáchjah, a Regensburgból származó híres zsidó utazó említi, hogy jelen volt, amikor 1180–1185 között az Örményországban levő moschi hegyekből, azaz a Kaukázusból, követek érkeztek Bagdadba, az ottani zsidó exilarchához, hogy országuk számára zsidó tudósokat kérjenek tőle, mivel fejedelmeik elhatározták, hogy áttérnek a zsidó hitre. Figyelemre méltó továbbá, hogy maguk a kazárok, amikor még önálló birodalmat alkottak, hasonló módon jártak el, és annak tudatában, hogy mint áttértek, a zsidó hitet csak felületesen ismerik, külföldről zsidó tudósokat hívtak országukba, és a vallásos oktatás folytatására a babilóniai zsidó tekintélyekhez fordultak. Európa és Ázsia határszélén, a Volga közelében lakó brutachok népét az Európába betörő mongolok legyőzték, a szentszéki követ bizonyára hitelt érdemlő tudósítása szerint még 1245-ben, több szomszéd néppel együtt, zsidóhitűek volt. Ha a kazárok a zsidó vallás terjesztésén annyira buzgólkodtak, hogy még a tőlük távolabb eső, velük ellenséges oroszokat is meg akarták téríteni, s másokat meg is térítették: bizonyára a térítést megkísérelték a szövetséges és rokon magyaroknál is.

– S a magyarok elhagyták ősvallásukat?

– A kazárok, mint láttuk, különös súlyt fektettek arra, hogy a magyarokat megnyerjék, s szorosabban magukhoz kössék őket. A magyarok határozottan előzékenyek voltak, s készséggel engedtek a kazár befolyásnak. Az első magyar fejedelem választása a kazár állam politikai tette volt. A kazár kagán, hogy befolyását a magyaroknál biztosítsa, a fejedelemnek Elődöt ajánlotta, aki nek már korábban előkelő kazár nőt adott feleségül, és nem

kétséges, hogy Előd az ajánlatot elfogadja, s fejedelemnek meg is választották. Árpádot, Előd vonakodása után, ugyancsak a kazárok ajánlására és kazár szokások szerint emelték a fejedelmi székbe.

– S mindezt a történetírók is elismerik?

– Az erős és hatalmas kazároknak nagy befolyásuk volt a magyarokra, s a magyarok közül sokan bizonyára felvették a zsidó hitet. Lehet, hogy csak külsőségekben, mint a bolgárok. Tekintettel a magyarok és a kazárok bensőséges baráti viszonyára, szoros szövetségére, valamint arra, hogy az utóbbiak közt mohamedánok, zsidók és keresztények is voltak: történészek azt mondják, hogy „így a magyarok közt amaz ősibb székeikben a különböző felekezetek létezhetek már”. A történetírók a keresztény vallást is megemlítik, s ezzel magyarázzák azt a türelmet, amellyel a régi magyarok a kereszténység iránt viseltettek. „Bizony”, írta Szalay – miután konstataálta, hogy „a kilencedik században a mozaizmus, az iszlám s a keresztény vallás szélteben gyakoroltattak a kazár birodalomban” – „bizony bajos volna velünk elhíttetni, hogy a magyarok a IX. század végtizedében a keresztény kultuszt egyáltalában nem ismerték, sőt hogy közöttük keresztények nem is találkoztak volna”. A kazárok között a kereszténység már a magyarok kiválása előtt is elterjedt volt, de átvétele nem volt jelentős.

– A magyarok miért ragaszkodtak a kazárokhöz?

– A viszonyt nevezetes esemény fűzte szorosra. Amikor a magyarok még Etelközben laktak, tehát útrakelésük előtt, mely őket Pannonföldre vezette, a kazárok között belviszályok támadtak, s a legyőzött kazárok három törzse, a kabarok, a magyarokhoz menekültek. S a magyarok hét törzsét egy nyolcadikkal gyarapították. A magyarokhoz menekült pártütő kazárokat Konstantin „holmi kabaroknak” nevezte. Azt hogy a kabarok a magyarokhoz csatlakoztak, és Árpád hadait Pannóniába elkísérték, a történetírók ténynek tekintik. S az új haza megszerzésében nem csekély érdemük volt. A magyarokhoz való csatlakozásuk „számtalan erős és hű rokon kart szerzett a magyar nemzetnek a honfoglalás nagy és nehéz munkájára”. Abban az első ségben, mely krónikáink szerint Árpád nemzetségéé, a Turulé

volt, ők is részesültek. A fent említett bizánci császári történetíró ugyanis azt jegyezte fel a magyarokkal érkező kabarokról: „Minthogy erőre és vitézségre kitűnnek, a csatában elől vívnak, mint első törzs”. Pár sorral később, pedig azt teszi hozzá: „Most tehát a kazároktól elpártolt kabarok a magyarok első törzsét képezik.” A honfoglaló magyarokkal együtt e hazába bejött kazárok emlékére több magyar család- és helynév is emlékeztet.

– Például?

– Vagy a kunok vagy palócok.

Hunfalvy is fölteszi a kérdést:

– Vajon a zsidók „a magyarokkal együtt jöttek-e be a kazárokkal?

– Nem lehet biztosan tudni – felelte ő maga. – A zsidó hitű kardforgató kazár más, mint azok a zsidók, akik a honfoglaló magyarok között is kereskedéssel foglalkoztak. De Hunfalvy szerint is lehetséges, hogy Árpád hadai között voltak, akik a zsidó hitet vallottak.

– S ez igaz?

– Az állítás nem bizonyítható. Magát a „zsidó” szót a magyarok a kazároktól vagy az oroszoktól vették át. S hozták magukkal?

– Ne gondold, Ernő, hogy a zsidó vallás nagy befolyást gyakorolt a magyar nép szokásaira. A magyaroknál a vallás nem játszott nagy szerepet. S akik a zsidó hitet elfogadták, kazár vagy a magyar nyelvüket tovább is megtartották. Semmi nyoma annak, hogy a héber nyelv közöttük meghonosult volna.

– És ez már biztos?

– Amikor a kazárok betértek, a héber már sehol sem volt élő nyelv. Maguk a született zsidók sem beszéltek már.

Az Árpád-házi királyok uralma alatt

Sok kérdést tettem föl.

– Hányan voltak? Hol éltek az ország területén? Mivel foglalkoztak s milyen volt a helyzetük?

– Azt tudjuk, hogy 1050-ben tekintélyes zsidó hitközség létezett Esztergomban: egy kereskedelmi központ. Tekintélyes számú hitközség volt, mert volt templomuk és egyházi bíróságuk,

mely az említett évben regensburgi zsidó kereskedőket, kik tengelytörést szenvedve akkor érkeztek egyik péntek este a városba, amikor a hitközség már befejezte a szombat bejövetelét köszöntő istentiszteletet, keményen sújtott pénzbírsággal, böjtöléssel és botbüntetéssel, „hogya még nagyobb romlás ne történjék a hit sövényén a szombat szándékos megszenségtelenítése tekintetében”. Íme 1050-ben a magyar zsidók híven órködtek a hit megszilárdításán, nehogy körükben még nagyobb romlás történjék e téren, szigorúan büntették a szombat megszegőit ugyanoly büntetéssel, mint ahogy Szent István sújtatta a vasárnap megszegőit. Torzult kissé a magyar zsidóság hitélete, amióta a honfoglalás, a külföldi kalandozások s az állam felépítése elszakították őket közel egy századon át a nyugati hitrokonaiktól, kiknek hitéletéből és vallásos kultúrájából sokat meríthettek. S amikor Szent István államalkotása után a külföldi kereskedelem ismét alkalmat nyújtott a németországi zsidók hitéletének megismerésére: elmaradottságukat felismerték. De hiába igyekeztek! A mulasztást pótolni nehéz volt. Másfélszázad után is, 1190 körül azt írja a speieri rabbi a párizsi rabbihoz intézett levelében, hogy „Magyarország (Ungaria) legtöbb községében, ha csak valahol értelmes emberre akadnak, azt felfogadják, hogy előimádkozójuk, rabbijuk és gyermekeik tanítója legyen”.

– Mi okozta e jelenséget?

– Időre volt szükség, hogy a magyar zsidóság, melynek 1190-ben, már legtöbb községben megtelepedett közössége volt, tanuljon a külföldi zsidóktól. A honfoglaló magyarok és utódaik teljes békében, kölcsönös megértéssel fogadták az itt talált zsidókat, Szent István törvényei azonban egyetlen szóval sem emlékeztek meg a zsidókról, noha felsoroltak mindent, ami az ország lakosságát alkotó népelemekre vonatkozott s szigorú előírásokat tartalmaztak a kereszténység védelmére. A békés egyetértést, mely kölcsönös érdek volt s melyet a zsidók, mint kereskedők, iparosok és földművelő gazdák híven szolgáltak, nem zavarta meg semmi. Az első „disszonáns” hang 1092-ben szólalt meg, Szent László uralkodása alatt a szabolcsi országgyűlésen. „Szent zsinatot tartottak, Lászlónak, a magyarok igaz keresztény királyának elnöksége alatt, birodalmának összes püs-

pökei és apátai, mind a jobbágyokkal, az egész papságnak és a népnek bizonyosságával”, ahol egyházi és világi törvények egybeolvasztásával a kereszténységet szilárdították meg. Nemcsak zsidókról hoztak törvényt, hanem a mohamedán vallású bolgár és perzsa kereskedőkről, valamint a pogányság titkos követőiről is, s a törvényhozók szándéka nem is a népek elnyomása volt, hanem a kereszténység uralmának biztosítása. E törvények meghozatalára nem a magyarországi viszonyok készítették a zsinatot, hanem az európai korszellem, mely a hatodik századtól kezdve minden ország törvényhozásába beiktatta az itt hozott határozatokat. Magyarországnak, ha állami létét biztosítani akarta, meg kellett hajolnia a pápa előtt s hozzá kellett simulnia a nyugat-európai közszellemhez, melynek értelmében hozta meg a szabadsági zsinat is a legelső zsidótörvényt:

1. megtiltotta a zsidó–keresztény házasságot,
2. szerszámainak elvesztésével fenyegette a zsidót, ki vasárnapon vagy keresztény ünnepen a keresztény lelkületet sértő módon dolgozik,
3. eltiltotta a zsidót keresztény rabszolga tartásától.

E törvények közül csak a harmadik sújthatta érzékenyebben a zsidókat, ha szigorúan betartották volna, mert súlyos gazdasági érdeket sértve lehetetlenné tette volna a zsidóknak földműveléssel való foglalkozását. Egy ideig sikerült e törvény rendelkezését úgy megkerülni, hogy a „keresztény rabszolga” alatt magyar keresztény rabszolgát akartak érteni. Holott idegen származásúakra nem vélték kiterjeszteni a törvény betűit, de már alig egy évtized múlva Könyves Kálmán egészen világossá tette az intézkedést, 1100-ban kiadott törvényével, mely eltiltja a zsidóknak bármilyen nyelvű vagy nemzetiségű (*cujuscumque linguae vel nationis*) keresztény rabszolga tartását, megengedi azonban – ha maguk püspöki székhelyen laknak, hogy pogány rabszolgákkal műveltethetik földjeiket. Ezen enyhítés bizonyítja, hogy Kálmánt sem az a szándék vezérelte, hogy a zsidókat sújtsa, hanem, hogy a kereszténységet erősítse, de a megszorítás már azt a gazdasági fordulatot készítette elő, mely a magyar zsidókat a földművelés területéről inkább a kereskedelem felé irányította. Kálmántól származik hazánkban az első kereskedelmi törvény is, mely a

zsidók, és keresztények közti adás-vételi s kölcsönügyleteket szabályozta, s amely a zsidók tanúzási, eskütételi és szerződéskötési képességét méltányosan és igazságosan szabályozta. Kálmán király a külföldi előítéleteket is távol tartotta, szembe tudott szállni a keresztes hadakkal, melyek garázda csapataikkal az ország nyugalmát fenyegették. Kálmán bölcs és igazságos uralma után egy egész évszázadig nem hallunk a zsidókról semmit, ami azt bizonyítja, hogy nem volt semmi ok, mely szükségessé tette volna az ellenük való intézkedést. S amikor újból szó esik róluk a törvényhozásban, akkor sem a zsidók, és a keresztények között kialakult ellentétéről van szó, hanem csak a nemesek gazdasági érdekéről. II. Endre 1222-ben kiadott Aranybullájában elrendelte, hogy, kamaragráfok, pénzverde-, só- és adóhivatalnokok csak nemesek lehetnek: zsidók és izmaeliták nem. Világos a törvény, mely betekintést ad nemcsak a zsidók helyzetébe, de a közállapotokba is. Látjuk, hogy ebben az időben zsidók már kamaragráfok, közjövedelmek bérlői, közhivatalnokok is voltak.

– Érdemek híján jutottak ilyen pozíciókba, ilyen bizalomhoz?

– Nem. De bármennyire elégedett volt velük a király, s bármilyen hasznát látta képességeiknek, szorgalmuknak a kincstár és az ország, az állásokra áhítozó nemesek kikezdték, kiszorították őket s az ország zavaros közállapotában rá is tudták venni a királyt, hogy törvényben mondja ki a zsidók alkalmatlanságát, hogy a közjövedelmek bérlői és hivatalnoki állásait nem tölthetik be. Sok panasz volt a hivatalok ellen, melyeknek vezetői nem csupán zsidók voltak. A fennmaradt okmányok II. Endre korából csak Teka Comes (Teka judaeus) – ki állítólag azonos Taku (Teko) Mózással. Aki gazdasági tevékenysége mellett igen nevezetes irodalmi munkásságot fejtett ki filozófusként. Neve fennmaradt. De akárhányan töltöttek is be ilyen állásokat, feltehető, hogy ők sem voltak jobbak, mint a főurak, püspökök és a kolostorok, melyeknek tevékenysége elkeseredést váltott ki a népből. S ha a zsidó közhivatalnokok ugyanazokat a bűnöket követték el, mint a főurak és a főpapok, de a kincstárral szemben jobban teljesítették kötelességüket, II. Endre az Aranybullában hirdetett tilalma ellenére továbbra is megtartotta őket tiszttségükben. De a főúri és a főpapi bérlők nem nyugodtak. Honorius pápa 1225-

ben és IX. Gergely 1231-ben számon kéri a királytól, hogy a törvény ellenére még mindig ülnek zsidók a közhivatalokban: a megszorult király kénytelen volt 1233-ban a szentszéki követ előtt megesküdni, hogy ezután nem tűr meg zsidót a közhivatalokban, sőt megújítva az elfeledett rabszolgatartás és vegyes házasság tilalmát még azt is el fogja rendelni, hogy zsidók és izmaeliták ismertetőjelet viseljenek. Ilyen esküt erőszakolt ki a pápai követ egyházi átok fenyegetésével. Utódja, IV. Béla is megesküdött, hogy érvényt fog szerezni atyja zsidótörvényének, de az országos állapotok csakhamar 1239-ben, arra kényszeríténék a királyt, hogy esküje alól feloldást kérjen a pápától. A bölcs IX. Gergely pápa, megértve az ország szomorú helyzetét csak azt kötötte ki, hogy megbízható keresztény ember állíttassék a zsidó mellé s csak annak nevében kezelheti a zsidó a közjövödelmeket.

– De a tatárok nem tettek különbséget az ország zsidó és nem zsidó lakosai közt?

– Miért tettek volna? Csapásaik alatt a zsidók is erősen megfogyatkoztak. Ha nem szenvedtek volna ugyanúgy, ha méltatlanul viselkedtek volna a bajban, IV. Béla nem értékelte volna a zsidók emberi és polgári erényeit. Külföldi mintára adta szabadságlevelét 1251-ben, mely szerint az országban lakó zsidók a királyi kamarához tartoznak, a király tulajdonát képezik. S mint ilyenek, a király közvetlen védelme alatt állnak. Teljes oltalmat és szabadságot biztosított számukra személyben, vagyonban, letelepülésben, kereskedelemben és vallásgyakorlatban. Zaklatástól is óvja szabad elvonulás biztosításával az előket, és büntetéssel sújtja, s a holttest elrablásának tekinti a zsidó halottak megvámolását. Megvédi a zsidó nő erkölcsét, s külön büntetést szab a gonoszra, ki zsidó gyermeket rabol. Bünteti a vámszedőt, aki zsidó áru után nagyobb vámot követelne, mint tartózkodási helyének bármely polgárától. Magas bírsággal sújtja a zsidó templomok és tanházak háborgatóit. Részletesen szabályozza zsidók és keresztények közti adás-vétel s kölcsönügylet módozatait; megállapítja a zsidók tanúzási s eskütételi képességét, sőt olyan esetben, amikor meggyilkolt zsidónak rokonai a tett elkövetésével valakit alapos okkal gyanúsítanak, a zsidónak még a párbajképességét is (akkori értelemben: méltó voltát arra, hogy mé-

diuma legyen az istenítélet megnyilatkozásának). Kecsegtető volt a privilégium, melynek eredetijét a székesfehérvári káptalan őrizte s melyről a fehérvári zsidók már 1256-ban hiteles másolatot is kaptak.

– Miért kérték a másolatot? Szükségük volt igazuk bizonyítására? Vagy csak előrelátásból akarták minden eshetőségre készen birtokukban őrizni jogaik bizonyosságát?

– IV. Béla nemcsak írást adott, de a benne kifejezésre jutott királyi szavát meg is tartotta. S nem törődött IV. Orbán pápának, 1262-ben hozzá intézett panaszos levelével, amelyben szemére hányja, hogy a közjövedelmeket bérlő zsidók mellé nem állít keresztény ellenőrzőket. Valamint privilégiumában adott királyi szavának tulajdonítható az is, hogy teljesen eredménytelen maradt 1274-ben X. Gergely pápa fölszólítása, melyet az esztergomi érsekhez intézett, hogy gyűjtsön keresztes hadat a Szentföld keresztény kézen levő csekély részének megmentésére. A zsidóknak járó tartozásaik után ne kelljen kamatokat fizetniük. De ha a király védő keze nem is volt képes mindenüvé elérni. IV. Béla utódai idejéből sem találjuk nyomát annak, hogy a fejlődő városok külön jogai mellőzték volna a falaik közt lakó zsidók privilégiumát, sőt az Árpád-ház utolsó sarja, III. Endre, 1291-ben kiváltságokkal ruháztatva föl Pozsony városát, külön kiköti, hogy a városban lakó zsidók a többi polgárok összes szabadságát élvezzék (*Judaei in ipsa civitate constituti habeant eandem liberitatem, quamet ipsi cives*). A IV. Béla által adott szabadságlevél védelmet nyújtott a magyar zsidóságnak. Természetes, hogy ezután III. Miklós pápa tekintélyének súlyát vették igénybe egyes körök. 1279-ben egyházi zsinatot hívtak össze Budára, ahol akkor már a nagy zsidó gyülekezet is volt. Temetőjük a mostani Alagút utca mentén terült el, s melynek eddig ismert legrégibb sírköve egy 1894-ben végzett házépítés alkalmával került felszínre s azt hirdeti, hogy 1278-ban halt meg Péter fia Peszach –, mely zsinaton elhatározták, hogy kereszténynek nem szabad üzletet kötni zsidóval, kinek ruháján nincs ismertetőjel, hogy püspök elveszti hivatalát, ha jövedelmét zsidónak bérbe adja, s hogy kiközösítéssel sújtassék az, ki zsidóra állami hivatalt ruház. Ártatlan határozatok, miknek nem volt semmi foganatjuk.

Hiába erőlködtek a szabadalomlevél hatályának gyengítésén, mert amit IV. Béla pontokba foglalt, annak jogos és megérdemelt voltát átérezte a nép legszélesebb körű rétege. A haza és a király szolgálatában végzett tevékenységükkel rászolgáltak a béke nyugalmára, melyet a honfoglalástól kezdve megszakítás nélkül élvezhettek, s amely hű szolgálatot az utolsó Árpád-házi király azzal vélte megjutalmazni, hogy Pozsony városában egyenlő szabadságot követelt a zsidóknak a többi polgársággal.

A vegyesházbeli királyok uralma

Az Árpád-ház kihalta óta a mohácsi vészig, olyan jelenségek megismeréséhez jutunk, melyek azt tanúsítják, hogy a zsidót mindig értékes és nélkülözhetetlen elemnek tartották az országban, még azokban a körökben is, melyeknek érdeke időnként a zsidók üldözését tartotta gazdaságilag előnyösebbnek. Amikor a király trónra lépett, a zsidók küldöttsége koronázási ajándék címen sok csillogó arany följajánlásával érte el IV. Béla szabadalomlevelének megerősítését. Amelyen fölül azonban nemcsak állandó jövedelmi forrást képeztek a királyi védelemért fizetett évi adó beszolgáltatásával! De a privilégium elvi álláspontja mellett, mely szerint a zsidók a király tulajdonát képezik. S királyi tulajdont sért, aki a zsidót bántja. Jogosság színezetével bírt az, hogy a király bánthatja, tulajdonára tetszés szerint tekinthet, a királyé, ami a zsidóé; arra kivethet év közben is rendkívüli adót, melyet országgyűlésnek nem kell előzetesen megszavaznia, de ezen elvből kifolyólag kedvezni akarván egyes városok polgárságának el is engedhette a zsidóknak járó tartozások kamatait, sőt tőkéjét is. S ezen, levélölésnek nevezett kedvezés, valamint a pazar udvartartás és háborúk költségeinek fedezésére elégtelen kincstári jövedelem mellett követelt rendkívüli adók kivetése bizony sűrűn fordult elő. Míg a zsidók minden követelésnek eleget tudtak tenni, nem volt semmi bántódásuk; védelmébe vette őket a király, még a városok polgárságával szemben is; ha már annyira fokozódott a követelés, hogy a zsidók vagy nem tudtak eleget tenni, vagy húzódoztak a teljesítésétől, úgy a királynak nem kellett egyebet tenni, mint kedvezni a városi polgárságnak, mely gyökeresen igyekezett megoldani az egyéni gazdasági föllendülés

kérdését. A vegyesházbeli királyok elseje, Róbert Károly még teljes polgári szabadságot adott a pozsonyi zsidóknak s megparancsolta a városnak, hogy őrkdjék fölöttük, nehogy legcsekélyebb bántódásuk essék. Nagy Lajos már kiűzte őket állítólag az egész ország területéről.

– Mi történt? – kérdeztem.

– A Budai krónika szerint: „Nagy Lajos, mint az üdv buzgólkodója, a zsidókat a katolikus hitre téríteni óhajtván, mivel a zsidók hajthatatlan keményfejűsége miatt tervét kivinni nem tudta, az országban levő zsidókat hatalma alól kibocsátotta és kiűzetésüket megparancsolta”.

Így közölte a hírt Nagy Lajos titkára: Küküllei János esperes. A kiűzés idejét nem közlik pontosan a források. Egyik szerint 1360-ban, másik szerint 1368-ban történt. A király a zsidók ingatlanait lefoglalta a kincstár javára. Nagy Lajos valóban türelmetlennek bizonyult, s nem lehetetlen, hogy 1360-ban, amikor VI. Ince pápától hálás köszönetet kapott, amiért fegyveres erővel segítette az egyházállam visszaszerzésében, további jelét akarta adni hitbuzgalmának.

– Mivel?

– Hogy a zsidókat, mint hitetleneket, kiűzi országa területéről. Igaz, hogy a zsidókon kívül éltek az országban még mások is, akik nem voltak katolikusok, például a jászok, akik akkor még pogányok voltak, s akiknek megtérítését még 1399-ben is sürgette IX. Bonifác pápa, de azok „hajthatatlan keményfejűek” maradtak. A kiűzés az egész ország területéről még sem történt meg, csak egyes városokban, mint például Sopronban, ahol a polgárságnak jól jött a lehetőség, hogy könnyűszerrel megszabaduljon az adósságaitól s olcsón jusson a zsidók ingóságaihoz. Tény, hogy 1371-ben ismét laktak zsidók Pozsonyban, akiket Nagy Lajos királyi védelemben is részesített. Egy pozsonyi zsidó házában tűz ütött ki s pozsonyi polgárok elhurcolták az égő házból a berendezést. A zsidó panaszt emelt, a király vizsgálatot rendelt el, s a főbűnöst börtönre és vagyonából a kárvallott zsidó kielégítésére ítélte.

Ha „országos” kiűzés 1360-ban volt, úgy már négy év leforgása után az ország visszakívánta a zsidókat, akik a szomszéd

osztrák területről csak azzal a feltétellel voltak hajlandók visszatérni, ha hathatósabb védelemben részesülnek, és biztosítékot kapnak, hogy régi adósleveleiknek érvényt szerezhetnek és a városok, s egyesek által elfoglalt ingatlanait ismét visszakapják.

– Nagy szükség lehetett a zsidókra!

– A király hitbuzgalma már nemcsak kitérésükkel nem törődött, de követeléseiknek is eleget tett azzal, hogy egy új országos hivatalt állított föl, melynek élén „az országban lakó minden zsidók bírása” foglalkozott a zsidók birtokrendezésével, panaszaik elintézésével, védelmével s egyben a királyi adó behajtásával. Nagy Lajos már 1365-ben kinevezte az első országos zsidóbíró: Simon mester személyében. Utána 1376-ban Jakab országbíró és tárnokmester következett, 1378-ban Temlinus szentgyörgyi gróf, 1381-ben Zámbo Miklós tárnokmester, 1416-ban Gara Miklós nádor, 1435-ben Ország Mihály kincstárnok és 1440-ben Hédervári Lőrinc nádor, ki valószínűleg az utolsó volt. E gyors változások okát bizonyára nemcsak abban kell keresnünk, hogy az országos zsidóbírói hivataltól nem voltak elragadtatva a zászlósurak, hanem abban is, hogy visszaéltek hatalmukkal. Erre példát is szolgáltat a történet Erzsébet királyné idejéből, kinek gyöngye uralmát használta ki Zámbo Miklós, s a zsidókat zsarolta, amiért a királyné fölmentette állásától, s elégtétel adására utasította a zsidók iránt. Elvégre a tárnokmester csak a védelem munkájában helyettesítette az uralkodót, de a privilégium értelmében a zsidók az uralkodónak képezték tulajdonát, amely jogos álláspontnak különben azzal is kifejezést adott Erzsébet, hogy Sopronban a zsidók összes házát a polgárságnak ajándékozta, kárpótlásul, mert a keresztények város falain kívül levő házait erősítés céljából kellett lebontaniuk. Egyáltalán az volt az uralkodók természetes irányelve, hogy városok és zsidók érdekeinek összeütközése alkalmával a városok javára kellett dönteniük saját érdekeik háttérbe szorításával is, holott mindig az igazság erélyével tudtak föllépni, ha egyes polgárokkal szemben kellett a zsidók személyében és vagyonában saját érdekeiket megvédeniük.

Jellemző példa erre Zsigmond király, aki dalmáciai hadjáratának fedezéséhez Eperjes várostól egészben csak 500, míg

csupán a soproni zsidóktól 2000 aranyat kapott. S aki 1392-ben elengedte a pozsonyiaknak a zsidókölcsönök után járó kamatokat. És 1426-ban nekik ajándékozta a zsidók egész követelését, másrészt azonban okmányok őrzik a szigorú meghagyásokat, miket Pozsony és Csanád városához, sőt az ország rendjeihez intézett, hogy a zsidók sérelmeit megtorolják, s követéseiket behajtsák. S történeti valóság az is, hogy a saját veje, Albrecht osztrák herceg által Ausztriából 1421-ben nagy kegyetlenségek közt kiűzött zsidókat – nagy jövedelem reményében – Magyarországra nyugodt otthon kecsegtetésével befogadta. A királyi jövedelem mérlegének eredménye határozta meg, hogy a városok követelése, vagy a zsidók könyörgése felé hajlott-e a királyi kegy, amely jelenség változatlanul ismétlődik Albert, Hunyadi János, V. László, valamint Mátyás uralma alatt is, akinek trónra lépésével, jogos reményekkel tekintettek a zsidók a jövő elé. Mátyás legelső intézkedései közé tartozott, hogy megszüntette „az országban lakó minden zsidók bírójá”-nak hivatalát, melynek élén tárnokmesterek, nádorok álltak s helyébe új hivatalt szervezett, a Praefecturát, melynek élére zsidót nevezett ki.

– Mi indította erre?

– Maguk a zsidók kérték az átszervezést, vagy az uralkodó bölcs belátása volt, hogy az országnagyok kezében nincs megbízható helyen a zsidó ügyek vezetése, a zsidók kívánalmainak közvetítése, a zsidóadók behajtása? Nem lehet tudni. Színleg az új hivatal engedmény volt a zsidóknak, kik szívesebben bízhatták a maguk emberére ügyes-bajos dolgaik elintézését, de valóságban szüksége volt Mátyásnak olyan tanácsadóra, ki közvetlen tudomást szerezhet a zsidók adózási képességéről. Nagy kiváltságokkal volt fölruházva a praefectus, a budai Mendel, aki közvetlenül érintkezett a királlyal, rendelkezett hatóságokkal s a király környezetéhez tartozott, ami nemcsak az ő személyes tekintélyét emelte, de országszerte árasztott fényt a zsidóságra. Az ilyen külső megjelenés elismerésének fényében Mátyás Budára való bevonulása alkalmával is sütkérezhettek a zsidók. Küldöttségük: 26 előkelő zsidó díszruhában s strucc tollas kalapban, kivont karddal lóháton vezette a 200 tagú, baldachint vivő és zászlókat lengető hódoló zsidó menetet, s a díszkardon kívül,

melynek markolata alatt ezüst betűkkel kirakott héber zsoldárversek voltak (mely kard utóbb gróf Andrássy Manó birtokába került), ezüst kosarat is nyújtott át a királynak tele ezüsttel. Maga a tény, hogy ilyen küldöttség fölvonulhatott s a királyi párnál szíves fogadtatásban részesült, nemcsak a király jóindulatát bizonyítja, de kedvező képet ad a zsidók értékeléséről és általános helyzetéről. Bár az éremnek másik oldala is van, ahol Mátyás kénytelen a városok mellé állni s elengedni a nagyszombatiaknak, majd meg a pozsonyiaknak a zsidó kamatokat, de ezzel, azon korok fölfogása és jogérzete szerint, nem a zsidókat akarta bántani, hanem csak önmagát károsította, a magáéból hozott áldozatot.

Igaz, hogy 1475-ben kiadott rendeletében, melyet azonban egyedül a pozsonyiakhoz intézett, megtiltja a keresztényeknek, hogy ingatlant zsidónál zálogosítsanak el. S büntetéssel fenyegeti a zsidót, aki ingatlanra ad kölcsönt. De Mátyás igazságos s kiszabadítja adósbörtönéből 1483-ban Kremenitzer Mihály kitért zsidót, aki Balázs győri püspöktől még kikeresztelkedése előtt kölcsönt kapott s kitérése utánig sem fizetett meg, amikért is a püspök őt lecsukatta, de Mátyás szabadon bocsátotta azzal az indoklással, hogy kitérése előtt keletkezett az adósság, márpedig kitérése által új emberré, újszülöttté vált s nem felel azért, mit zsidó korában tett. Ilyesmin is csak mi ütközhetünk meg, akkoriban legfeljebb csak Balázs püspök haragudhatott érte. De Mátyás halála után a királyi udvar anyagi helyzete, mely mind nagyobb próbára tette a zsidók adózási képességét, valamint a trónt veszélyeztető országos zavarok, melyek az uralkodókat visszatartották a városok és főurak iránt tanúsítandó erélyes föllépéstől, egyre szomorúbb állapotba kényszerítette a magyar zsidóságot.

Még Beatrix és Corvin János erélyesen figyelmeztette a nagyszombatiakat, hogy a zsidók a királyi kincstár tulajdonát képezik. Ne bántsák őket! Különben a város lesz kénytelen helyt állni a zsidók elmaradt adójáért. Ugyanilyen intelmet intéznek a soproniakhoz is, megjegyezvén, hogy a zsidók a királyi kamarához tartoznak s így a város kötelessége, volna, hogy azokat inkább védje, semhogy zaklassa, (magis defendere, quam turbare

deberetis), noha ugyanebben az évben (1490) Corvin János kiűzette a zsidókat Tatáról, „mert vallásos törvényekkel ellenkezik, hogy a zsidók keresztényekkel együtt lakjanak”. II. Ulászló azzal kezdte uralkodását, hogy bebörtönöztette a pozsonyi zsidókat, s elrendelte, hogy addig szabadon ne bocsáttassanak, míg neki 400 forintot nem kölcsönöznek. A következő évben pedig fölszólította Pozsony városát, hogy fontos ügyek megbeszélése végett küldjön néhány zsidót, ha erőszakkal is, Budára, s 1494-ben eltűri – Magyarországon az első eset –, hogy Nagyszombatban vérvád rágalma folytán tizennégy zsidót, kiknek elfogatása, kihallgatása, kínvallatása és elítéltetése egészben csak 17 nap alatt folyt le, máglyán elégettek.

Amikor királyi pénztárának érdekét kellett megóvnia, akkor, 1495-ben, erélyesen rá tudott írni a soproniakra, hogy a zsidóktól igazságtalanul ne követeljék az adót. Sőt 1503-ban az ottani zsidók szabadon bocsáttatását rendeli el. Akiak azért kerültek börtönbe, mert kikeresztelkedett zsidót visszatérítettek. De már ugyanabban az évben, megingott trónjának országos jóakarattal való alátámasztása céljából, az egész ország adósait fölmenti a zsidókamatok fizetése alól, mely viszonyok hatása alatt, bizonyára a kétségbeesett zsidók utánjárása folytán, megtörtént a történetben egyedülálló eset, hogy 1515-ben Miksa ausztriai herceg, mint Németország császára, tudatja Magyarország rendjeivel és összes hatóságaival, hogy II. Ulászló tudtával és beleegyezésével külön védelme alá vette az összes magyarországi zsidókat. Bizonyára nem a zsidókban rejlett az ok, amiért külföldi uralkodó patronátusa alá kerültek. Ilyen állapotban jutottak el a zsidók a mohácsi vész előtti Magyarország legszomorúbb korszakához, melynek végzetes lefolyása végzetessé vált számukra is. II. Lajos trónra lépésekor elrendelte ugyan, hogy a zsidókat régi jogaikban és kiváltságaikban meghagyják. De már a következő évben fölszólította a soproniakat, hogy kényszerítsék a zsidókat a hátalékos nyolcvanforintnyi adó sürgős megfizetésére, valamint a pozsonyiakat az ottani zsidók kilencvenforintnyi hátalékának haladéktalan behajtására, ami betekintést enged a királyi pénztár olyan ürességébe, melyet a pápai követ egykori jelentése úgy jellemez, hogy II. Lajosnak „gyakran nem volt mit ennie”.

A praefectus folyton úton van, s végzi a zsidó községekben az adószedés nehéz munkáját, de a zsidók egymagukban – hiszen a kincstári jövedelmeket az országnagyok kezelték el – képtelenek voltak folyton a királyi pénztárt feltölteni; másrészt a megingott királyi tekintély mellett kellő támogatásban sem részesült a praefectus a helyi hatóságok részéről, úgyhogy már a váci püspök oltalomlevelével kénytelen útra kelni, hogy eredményes legyen az adóbehajtás. Sőt a királyi tekintély hanyatlása, a hatalmaskodó országnagyok romlottsága a praefectust már arra is késztették, hogy Báthory István nádornak négyszáz forint évi fizetést ígérjen. Ha a zsidókat pártfogolja; tudta a praefectus, hogy ily magas fizetés följánlásával nem kopogtat hiába a nádor ajtaján, hiszen csak kilenc évvel azelőtt volt nála letétbe helyezve a nádor részére egy paplan arra az esetre, ha egy bizonyos pörben kedvezően dönt, amely megegyezésről mai napig őriz egy okmányt az országos levéltár.

Gyors iramban rohant a lejtőn az ország, hiába nevezte már ki 1524-ben a király Izsák zsidót a kassai pénzverde főnökének, hiába nevezte ki a kikeresztelkedett Szerencsés Imrét az ország kincstárnokának, nem lehetett már sem a kincstáron segíteni, sem az országot megmenteni, de e kinevezések révén minden bűnt elháríthattak magukról az országnagyok, minden baj forrásának a zsidókat kürtölték ki, kiket megnyugtató áldozatul követelt a fölizgatott népszenvedély. Szerencsés Imre a legváltáságosabb időben vállalkozott a kincstár rendezésére, amikor az augsburgi Fugger-cég, az akkori világ legnagyobb bankháza már tönkretette az országot. A nyújtott kölcsönök fejében zálogba kapta a cég a királytól az adókat, vámokat s a bányák kizárólagos kiaknázási jogát; de a szerződés dacára rézzel együtt ezüstöt is kivittek, s amikor a csalás kiderült s elítélték 100 000 forintra, a cég 260 000 forintos ellenszámlát adott be s II. Lajos kénytelen volt ezt a követelést is elismerni. Jó képviselte volt a cégnek az országban: Fugger-leányt vett feleségül Thurzó György kamaragróf, ki összejártszott a családdal. Ártatlanok voltak Szerencsés Imrével együtt az országos bajokban a budai zsidók, aki ellen Werbőczy István, a magyar jog és igazság kodifikátora és az elégedetlen köznemesség vezére, olyan kirohanásra izgatta a cső-

cseléket, melyről egy szemtanú azt mondja, hogy „Trója pusztítása volt, mindent kifosztottak, nem hagytak ott egyetlen ablakzárt sem”. E zendüléssel különben Werbőczy – kiról Fraknoi Vilmos azt mondja, hogy az ország legkapzsisb s leghaszonlesőbb embere volt – elérte tulajdonképpen célját: az udvar kibékült vele s ismét hatalma magaslatán állhatott. De ekkorra már elérkezett az ország az 1526. évhez: a végzet megásta Mohácsnál sírját királynak, főuraknak, országnak s a magyar zsidóságnak.

TÖRVÉNYEK

Felkelésről és imádkozásról

Meg kellett ismerkednem a zsidó hagyományokkal és előírásokkal.

– A zsidónak – mondta dr. Adler Jenő:

1. Alvás után, amikor felkel, azonnal le kell öntenie mind a két kezét, háromszor a jobb kezét és háromszor a bal kezét. (Először egyszer a jobb kezét, aztán egyszer a bal kezét és megint egyszer a jobb kezét, aztán a bal kezét). Amíg le nem önti kezeit, nem szabad járkálni és nem szabad megérinteni szemeit, száját, orrát, füleit és semmiféle ételt.

2. Ha szükségletét végezte, szintén meg kell mosni a kezeit. Úgyisintén ha körmeit levágta.

3. Nem szabad hajadonfővel járni, a gyerekeknél is ügyeljen (4–6 éveseknél), hogy ne járjanak kalap vagy sapka nélkül.

4. A ruházkodás tiszta és egyszerű legyen, ha gazdag is.

5. Az ember járása rendes legyen, túlságosan ne emelje fel a fejét, lehajtott fővel sem kell járni, úgy kell járni, hogy észrevegye a szemben jövőt és a saját lépteit is lássa. Hiszen az ember járásáról észre lehet venni: okos-e, meggondolt-e vagy pedig együgyű és tudatlan.

6. Reggel, mielőtt imádkozni akar, végezze el testi szükségletét és nem imádkozás után. Nagyon csúnya látvány, hogy némelyik hittestvérünk alig várja az imádkozás végét, hogy szükségleg-

tét elvégezhesse. Ez rossz szokás. Előbb hozza magát rendbe és azután lépjen az Örökkévaló elé imádkozni és neki hálát adni. Lehetőleg templomba járjon mindennap imádkozni.

8. Nem szabad imádkozni abban a szobában, ahol az asszony saját hajjal jár, csak ha beköti a fejét, és a haja nem látszik ki. Imádkozás közben nem szabad beszélni.

9. Az Örökkévaló nevét nem szabad hiába megemlíteni, mert ez nagy bűn.

10. Reggeli imádkozás előtt nem szabad sem enni, sem inni, csak akkor, ha muszáj, például ha beteg valaki.

A Cicesz törvényei

1. Szigorú parancsunk van a „Cicesz” (Cidákli) hordására. Aki már „Cicesz”-t sem hord, azt már igen gyenge szál fűzi a zsidó valláshoz.

2. Ügyelni kell, hogy a „Cidákli” elég hosszú legyen és elég széles, nehogy úgy nézzen ki, mint valami kötél a nyakában. Legkevesebb 60 centiméter hosszú és 30 centiméter széles legyen. Ne legyen túlságosan kivágva.

3. A „Cicesz”-t következőképpen kötik rá a cidáklira: A cidákli 4 szélén kivarnak két-két lyukacskát, de vigyázni kell, hogy ezek a lyukacskák ne legyenek egészen a cidákli szélén, hanem körülbelül 3 centiméternyire a széleitől. Ebbe a két lyukacskába befűznek 4 szál ciceszt, azokat aztán duplájára hajtjuk, úgy, hogy a 4 szálból 8 szál lett, 4 szál egyik lyukacskában és 4 szál a másik lyukacskában. Most összekötjük az egyik lyukacskában levő 4 szálát a másik lyukacskában lévő 4 szállal, kétszer kötjük össze. Tehát most már 8 szál van egymás mellett. A 8 szálból kiválasztjuk a leghosszabbat és ezzel a leghosszabb szállal (ezt Sámosznak hívják) 7-szer csavarja át a többi 7 szálát, ekkor kettéválasztja a 8 szálát és összeköti a négy szálát a másik 4 szállal kétszer. Most megint kiválasztja a leghosszabb szálát (a Sámoszt) és rácsavar a másik 7 szálra 8-szor. Ismét készít két kötést és még egyszer csavar a leghosszabb szállal a többi 7 szálra 11-szer. Megint készít két kötést és ismét csavar a leghosszabb szállal a 7 szálra 13-szor, és kétszer összeköti a 4-4 szálát, úgy, hogy megint 8

szál van egymás mellett és ezzel kész a „Cicesz” a cidákli egyik sarkán. És így kell tenni a „cidákli” mind a négy sarkán.

4. A cidákli 4 sarkán 8-8 szál „cicesz”-nek kell lenni, ha ebből a 8 szálból elszakadt egy szál, azért még kóser, de ha 2 szál szakadt el a nyolc szálból, akkor a „cidákli” vagy a Talisz nem vehető fel, amíg nem egészítik ki 8 szárra és az egész nyolc szálat, újból rákötik a cidáklira, vagy a taliszra.

5. ügyelni kell, hogy a 4-5 éves fiúgyermeknek is legyen cidáklia, kóser cicesszel.

A Tfilin törvényei

1. Néhány szó a „Tfilin”-ről (Imaszij). Nagyon kedves és drága parancsunk van az Örökkévalótól a „Tfilin”-felvételre. Maga a Tfilin két részből áll: látható és láthatatlan részből. A látható rész az, amit a fejre és a karra felveszünk. A láthatatlan rész, pedig az, ami a Tfilin belsejében van. Nem egy mester készíti mind a kettőt. Igen nagy körültekintéssel kell mindkettőt elkészíteni, és ha nem előírás szerint készítették, akkor az a Tfilin nem használható, és aki abban a Tfilinben imádkozott, az úgy tekintet, mintha Tfilin nélkül imádkozna egész életén át.

2. Ügyelni kell, hogy úgy a Tfilin, mint a szíjak feketék legyenek. Arra is nagyon kell vigyázni, hogy a Tfilin sarkai ne legyenek lekopva, mert könnyen megeshet, hogy aztán kilyukad ott, amit nem is vesz észre és akkor a Tfilin nem kóser.

3. Reggel nem szabad a Tfilint felvenni, csak amikor már olyan világos van, hogy ismerőset négy lépésről megismeri. De amikor még teljesen sötét van, nem szabad a Tfilint felvenni.

4. Vigyázni kell, hogy a Tfilin, ami a fején fekszik, ne csúszson lejjebb, mint a haja széle, mert ha a Tfilin lejjebb van úgy minősül, mintha Tfilin nélkül imádkozna. Úgyisntén vigyázni kell, hogy a fejen úgy feküdjön a Tfilin, hogy az a két szeme között legyen, illetve amikor a fején van a Tfilin, az orrával egy irányban feküdjön.

5. A fejre rakott Tfilin közvetlen a hajra feküdjön, nem szabad a Tfilin és a haj között valaminek lenni. Akinek tehát hajra fekszik, az nem teljesíti tökéletesen a Tfilin-parancsot. Úgyisntén az a Tfilin, ami a karján fekszik, az is közvetlen a karizmon

feküdjön, és ne legyen közte és a Tfilin között sem kötszer, sem más valami.

6. Mikor a karjára teszi a Tfilint, imát mond és nem szabad addig beszélni, amíg fel nem veszi a fejére is a Tfilint, és imát mond reá.

7. Ha valami okból nem tud csak egy Tfilint felvenni, akkor csak egyet vesz fel, ugyanis a kar-Tfilin és a fej-Tfilin nem függnek egymástól, és ha nincsen csak fej-Tfilin, akkor csak azt veszi fel, ha nem tud még egyet szerezni a karjára is.

8. Általában minden ember a bal karjára helyezi a Tfilint. Azonban aki balkezes, az a jobb karjára teszi.

9. A szíjak szélessége olyan széles legyen, mint egy árpának a hosszúsága. A fejszíjaknak hosszúsága a köldökéig érjen. Az a szíj pedig, amit karjára csavar, annak olyan hosszúnak kell lenni, hogy hétszer körülcavarja a karját, és háromszor körülcavarja a középső ujját és aztán meg kell tudni még erősíteni. Ha valamelyik szíj elszakadt, kérdezze meg a rabbist, miképpen kell cselekednie.

10. Állva kell a Tfilint fel- és levenni. Felvenni előbb a kar-Tfilint kell, levenni, pedig először a fejről és azután a karról.

11. Szombat és ünnepnap kivételével a Tfilint mindennap fel kell venni. Fél ünnepkor, pedig különféle szokások vannak. Némely helyen fél ünnepkor egyáltalán nem veszik fel a Tfilint, vannak azonban helyek, ahol felveszik, de imát (Brachat) nem mondanak a felvevéskor, viszont olyan szokás is van, ahol felveszik a Tfilint, és imát is mondanak a felvevéskor.

12. Minden 3 évben szokás a Tfilint megvizsgáltatni, nincs-e valami javítani való rajta.

A Mezuzá törvényei

1. Minden zsidó házban kell az ajtókra „Mezuzá”-t felszegezni. A „Mezuzá” nem magára az ajtókra lesz felszegezve, hanem az ajtófélfára, jobb oldalt, ahogy bemegyünk a szobába. Ismétlem, nem arra a jobb oldalra szegezzük, amely jobboldalnak látszik a kijövéskor, hanem arra a jobb oldalra, ami bemenetelkor jobb oldal.

2. Ne egyenesen legyen a „Mezuzá” felszegezve az ajtófélfára, hanem féloldalt, csak abban az esetben szabad egyenesen felszegezni, ha keskeny az ajtófélfá.

3. Mielőtt a „Mezuzá”-t felszegeznék, imát kell mondania. Akkor is elég egyszeri imamondás, ha több ajtóra szegez fel „Mezuzá”-t.

4. Ha nem állandó lakásnak használják a helyiséget, akkor nem kell felszegezni „Mezuzát”, mert egész éven át nem laknak benne, úgyszintén nem kell „Mezuzá” olyan bódéra sem, amelyet csak vásárkor használnak.

5. Bölcsseink hosszú életet ígérnek annak, aki a Mezuzá törvényeit lelkiismeretesen betartja.

Törvények az áldások mondásáról

1. Ha kenyeret akar enni, akkor kezeit előbb meg kell mosnia és áldást (Netilat jadaim) mondani. A kenyérre külön áldás (Hámoci) mondandó.

2. A vízre, sörre, pálinkára (Sehákol) áldást kell mondani. Ha azonban ebéd közben akar sört, pálinkát vagy vizet inni, akkor ezekre nem kell külön áldást mondani, mert az a szabály, hogy ha kenyérhez mosdott és „Hámoci”-t mondott, akkor „Sehákol” imát nem kell semmire sem mondani. A borra azonban kell külön „Pri hágáfen”-t mondani, még ha kenyérhez mosdott is előbb, kivéve péntek este, ha borra mondott „Kidus”-t, akkor a Kidusnál már mondott a borra „Pri hágáfen”-t és ezért nem kell már azután evés közben a borra még egyszer „Pri hagafen”-t mondani. Úgyszintén, ha evés előtt ivott bort és eszében volt, hogy evés közben is fog bort inni, akkor sem kell még egyszer a borra „Pri hagafen”-t mondani.

3. Evés közben, ha gyümölcsöt akar enni, „Pri háéc” áldást kell mondania. Ha azonban a fő étele gyümölcs lesz kenyérrel, akkor nem kell a gyümölcsre külön „Pri háéc”-t mondani, elég, ha „Hamoci”-t mond a kenyérre.

4. Evés után áldást kell mondani (Birchát Hámazon). Ezt a közönség „Bencsolás”-nak nevezi. Amíg meg nem Bencsolnak, nem szokás a kenyeret levenni az asztalról.

5. Még ha csak egy kis darabka kenyeret evett és más semmit, akkor is kell utána Bencsolni, és kenyérevés előtt „Hámoci”-t mondani.

6. Mikor „Bencsol”, ne álljon, ne sétáljon, hanem üljön le, és úgy mondja el az étkezés utáni imát. Úgyisintén ne üljön ingujjban vagy sapkában, mikor „Bencsol”, hanem vegye fel a kalapját és a kabátját.

Az áldások (bracha) szabályai

Folytatódtak a leckék:

1. Ha van az ember előtt búzakenyér meg árpakenyér, akkor a búzakenyeret kell előnyben részesíteni és arra mondani „Hámoci”-t és az árpakenyérre nem kell mondani semmit.

2. Ha előtte van olajbogyó, datolya, szőlő, füge, gránátalma, akkor az áldást („Pri haéc”) az olajbogyóra kell mondani és a többi gyümölcsre, nem kell mondani semmit.

3. Ha olajbogyó nem volt előtte, csak a másik négyféle gyümölcs: datolya, szőlő, füge, gránátalma, akkor a datolyára kell mondani a „Pri haéc” áldást, mert ha olajbogyó nincsen, akkor a datolya veszi át az elsőbbséget az áldásmondásra. Ha pedig datolya nincsen, akkor a szőlő veszi át az elsőbbséget, aztán a füge és végül a gránátalma; ha például előtte fekszik gránátalma meg körte vagy cseresznye: akkor a gránátalmára kell a „Pri haéc” áldást mondani, mert a körte vagy a cseresznyével szemben a gránátalmát illeti meg az elsőbbség.

4. Ha előtte van bármilyen gyümölcs, és közte van abból az ötféle gyümölcsből is egy fajta, amit fent a 2. pontban említettem, például: előtte fekszik körte, alma, dió és füge is van ottan, akkor a fügére kell mondani a „Pri haéc” áldást. Vagyis, ha előtte van akármelyik fajta gyümölcs, abból az ötféléből, amit a 2. pontban elmondtam és másféle gyümölcs is van előtte, akkor mindig azt a gyümölcsöt kell előnyben részesíteni, amelyik a fenti ötféle gyümölcsből való és arra kell az áldást mondani.

5. Ha előtte van különféle gyümölcs, de a fenti ötféléből egy sincsen, például: alma, dió és körte, akkor arra a gyümölcsre mondja az áldást, amelyik gyümölcsöt ő legjobban szereti.

6. Ha előtte van egy egész alma és egy fél körte, dacára hogy ő a körtét jobban szereti, mint az almát, mégis az almára kell az áldást mondani, mert az egészszet mindig jobban kell kitüntetni, mint a felet.

7. Olyan gyümölcsre, amely a fán terem, „Pri haéc” áldást kell mondani reá; ami földben terem például zöldségfélékre, „Pti háádama” áldást mondanak. Ami pedig nem a földben s nem a fán terem, arra „Sehakól” áldást mondanak, például: húsrá, halra, tejre, túróra, továbbá mindenféle italra: kivéve a borra.

8. Ha előtte van gyümölcs, amire „Pri haéc” mondandó és előtte van földi gyümölcs, amire „Pri háádamá” mondandó. Például előtte van dió és retek, és mindkettőből akar enni, akkor előbb mondjon „Pri haéc”-t a dióra, azután „Pri háádamá”-t a retekre. Mert az a szabály, hogy előnyben kell részesíteni a fa gyümölcsét a földi gyümölcs fölött, ha egyformán szereti mind a kettőt. De ha a földi gyümölcsöt, például a retket, jobban szereti, mint a diót, akkor előbb kell a „Pri háádamá”-t mondani és azután a „Pri haéc” áldást.

9. Ha előtte sütemény van, amelyre „Miné Mezonot” mondandó és előtte van gyümölcs, kávé, bor, akkor a süteményre kell „Miné Mezonot” áldást mondani, azután a borra „Pri hága-fen”-t (a kávéra már nem kell semmi áldást mondani, mert a bor mentesítette) s végül a gyümölcsre „Pri haéc”-t. Vagyis a süteményre kell legelőször áldást mondani. Azért van az a szokás pénteken este, amikor borra mondják a „Kidus”-t, hogy a kalácsot betakarják, mert igazság szerint a kalácsra kellene előbb „Moci”-t mondani és azután a borra, és péntek este fordítva mondják a „Kidus” miatt, ezért takarják be a kalácsot, hogy ne lássa a bor előnyben részesítését. Ez szimbólum.

10. Fent azt mondtuk, hogy ami fán terem, arra „Pri haéc”-t kell mondani. Tudni kell azonban, hogy csak azt nevezzük fának, amelynek az ágai télen is megmaradnak és az ágakból tavaszkor ismét levelek nőnek ki. Ha azonban télen egészen eltűnnek az ágak, és csak a gyökér marad meg, ilyen fának a gyümölcsére nem „Pri haéc”-t mondanak, hanem „Pri háádamá”-t, mert azt nem fának nevezzük.

11. Gombára „Sehákol”-t mondanak, retekre „Pri háádámá”-t mint a főtt krumplira is.

12. Gyümölcsnek a magjára, ha édes, „Pri háádámá”-t kell mondani, ha keserű, nem kell semmilyen áldást mondani.

13. Ha kétes, milyen áldást mondjon valamely gyümölcsfélére, hogy

„Pri háéc”-t, vagy „Pri háádámá”-t, akkor „Pri háádámá”-t mondjon.

14. Megfőtt rizskására vagy köleskására „Sehakol”-t mondanak. Kukoricakenyérre szintén.

15. A borra mindig „Pri hágafen” áldás mondandó. Még ha meg is főzték, vagy belekeverték mézet, fűszert, akkor is.

16. Ha leült bort inni és előtte voltak más fajta italok is, amelyekre „Sehákol”-t mondanak, akkor csak a borra kell „Pri hágafen” áldást mondani, a többi italra nem kell, ha a borivásnál számított a többi italból is inni.

Törvények az ételekről és italokról

1. Nem szabad olyan tojást megenni, amelyben „vércseppet” találnak.

2. Húst nem szabad főzni tejjel, és ha véletlenül főztek húst tejjel, úgy nemcsak, hogy enni nem szabad azt, hanem eladni sem, mindenféle élvezete, vagy bármilyen haszna, tilos. Az edény, pedig tréfli.

3. Ha húst evett, nem szabad utána tejest enni, csak 5 óra eltelte után. Ha a 6 óra eltelte után is van még húsétel a fogai közt, azt ki kell tisztítani.

4. Juhtúró után szintén nem szabad húst enni, csak hat óra eltelte után. A különféle sajtok után szintén csak 6 óra eltelte után szabad húst enni.

5. Ha tejes ételhez akarnak hagymát, zöldpaprikát, vagy más erős zöldséget használni, úgy nem szabad a használandó zöldséget húsos késsel vágni.

6. Borecetet, törkölypálinkát, vagy seprőpálinkát csak akkor szabad inni, ha biztosan tudjuk, hogy kóser borból készült.

7. Bármilyen ételt vagy italt akar elfogyasztani, előbb áldást (Bracha) kell mondania. Az áldás elmondása után nem szabad

egy szót sem szólania mindaddig, míg az első harapást le nem nyelte. Ha például a Moci után leharapott egy kis kenyeret, akkor még nem szabad beszélnie, csak ha már azt le is nyelte.

8. Mikor áldást (Bracha) mond, ne legyen a szájában semmi. Tiszta szájjal kell az Örökkévalót áldani.

Különféle fontos törvények

1. A szakállt nem szabad borotvával levágni.

2. Nem szabad egy szobában, idegen nővel egyedül tartózkodni.

3. Kóser húst csak olyan helyről vegyen, amely szigorú felügyelet alatt áll. Különösen, ha vágott baromfit vásárol, nagyon vigyázzon arra, hogy igazi vallásos zsidótól vegyen.

4. A házasságban, vagy házasságban meg kell nézetni a begyét (véset) a rabbinál, nem pedig otthon a háziasszonynak. Az az asszony, aki maga nézi meg a begyét (véset) és nem küldi a rabbihoz, tréflit eszik.

5. Ha tréfli baromfija van, azt nem szabad zsidónak eladni, aki úgysem tartja a vallást, mert zsidó nem adhat el semmiféle zsidónak tréfli ételt, vagy tréfli italt.

6. Zsidó asszonynak nem szabad saját hajjal járni. Mikor férjhez megy, le kell a haját vágatni.

7. Zsidó férfiak nem táncolhatnak nőkkel, és zsidó nők nem táncolhatnak férfiakkal. A tánc a nehéz, nagy bűnök okozója. Kerüljétek!

8. Mindenki köteles a szegény embernek valamit adni. Különösen vigyázzon, hogy meg ne sértse a szegényt.

9. Mindegy, akármilyen vallású az a szegény, pártfogolni és segíteni kell őt.

10. A legszebb és legértékesebb segítség az, ha egy önálló keresettel bíró embert nem hagyunk koldusbotra jutni, és segítségére sietünk, hogy tovább folytathassa iparát vagy üzletét.

11. Mikor adunk valamit, legjobb, ha titokban adjuk, kerülni kell a feltűnőséget. Lehetőleg négy szemközt adjunk a szegény embernek.

12. Ha valaki elszegényedett, nem szabad mindjárt adományt elfogadni, próbálkozzék valami munkával, hátha el tudja kerülni az emberek adományát.

15. A tűzhelyen, ha húsos és tejes ételt főznek egy időben, ügyelni kell, hogy a tejes étel ne nagyon álljon közel a húsos fazékhoz. Ha tej vagy tejes étel aláfutott a húsos edény alá, meg kell a rabbitól kérdezni, mi a tennivaló.

16. Mindenféle gyümölcsnek tilos az élvezése a gyümölcsfa elültetésének első három évében; tilos a magja és a héja is. Eladni sem szabad. Akár magot, vagy gallyat ültetett el, akár egy régi fát ásott ki a helyéről és elültette egy új helyre, mindezeknek a gyümölcsét nem szabad az első három évben sem enni, sem eladni, sem más módon élvezni. Még ha más vallású a fa, akkor sem élvezhet belőle a zsidó vallású az első 3 évben.

17. A negyedik évben ki kell váltani a negyedik évben termett gyümölcsöt. Ez úgy történik, hogy az érett gyümölcsöt leszedi a fáról, és pénzt elővéve azt mondja: „ezzel a pénzzel kiváltom ezt a negyedik évben termett gyümölcsöt”. A pénzt bedobja egy folyóba, és a gyümölcsöt már eheti. Ki lehet még váltani a 4. évben termelt gyümölcsöt olyan gyümölccsel, amit szabad enni. Például van egy mázsa almája a 4. évből, akkor elővesz 2-3 darab almát, amit szabad enni és azt mondja: „ezekkel az almákkal kiváltam ezt a 4. évben termett almát”. Azt a 2-3 almát, amivel kiváltotta, összevagdossa és bedobja a folyóba és azután már szabad enni a 4. évben termett almát. Az ötödik évi gyümölcs minden kiváltás nélkül ehető már.

18. Nem szabad almafába, körtefát beoltani, vagy fordítva; egyáltalán nem szabad egyik fajta gyümölcsöt beoltani a másik fajtába. Még tartani sem szabad ilyesmit a birtokában.

19. Nem szabad két fajta állatot összehozni, hogy ez által egy vegyes fajtájú állat szülessen. Például nem szabad lovat számmárral összehozni, hogy öszvér szülessen. De ha nem is a szaporítás a célja, akkor sem szabad őket összehozni. A szárnyasoknál is fennáll ez a tilalom.

20. Nem szabad olyan ruhát felvenni, amely gyapjúból és lenből van összeállítva. Például a kelme gyapjú és egy kis bélése

len. Vagy pedig gyapjúkelmét varrtak len cémával, ilyen ruhát nem szabad zsidónak felvenni.

21. A zsidó vallás 613 törvényből áll. S két részre oszlik. Az egyik tettekből áll, például naponta „Tfilin”-t felvenni, a szegényt segíteni. Tórát tanulni... Ezek mind „cselekvő”-törvények. Annyi „cselekvő”-törvényünk van, mint amennyi része (tagja) van az emberi testnek: összesen 248. Ezen kívül van 365 olyan törvényünk, amelyek mind csupán „eltiltások”. Például tilos tréfliteni, tilos szombaton munkát végezni, tilos borotválkozni stb. Ilyen eltiltó törvényünk 365 van, éppen annyi, mint amennyi ér van az emberben. Összesen van tehát 613 vallási törvényünk.

Szombati munkaszünet

1. Szombaton tilos bármily munka elvégzése.

2. Aki a szombatot nyilvánosan megszentelteleníti, az éppen úgy tekintetik, mint aki bálványt imád, és ha az illető borhoz nyúlt, zsidónak abból nem szabad inni. Zsidó vallásunk szerint csakis életveszély esetén szabad szombaton munkát végezni.

3. Nemcsak maga a zsidó vallású nem végezhet szombaton semmiféle munkát, hanem más által sem végeztethet munkát, még nem zsidó által sem. Vannak ugyan kivételek, ezeket majd később tárgyaljuk.

4. Tehát szombaton nem szabad munkát végeztetni másvallású által sem. Ha azonban a zsidó pénteken adja ki a munkát a másvallásúnak, dacára, hogy a másvallású szombaton végzi el a munkát, mégis szabad. De csak a következő 5 feltétel mellett:

a) Az a másvallású, aki a munkát vállalta, még pénteken vitte el a zsidótól azt a tárgyat, amit meg akar tenni.

b) az egész munkadíj ki legyen alkudva és akkor az a másvallású egyén nem a zsidó érdekében, dolgozik szombaton, hanem a saját hasznáért.

c) az a másvallású mester ne napszámra dolgozzék, hanem általányban.

d) pénteken, amikor a zsidó megrendeli a munkát a másvallású mesternél, ne mondja, hogy szombaton dolgozzon rajta és azt se, hogy azonnal szombat után szállítsa haza a munkát, mert akkor kényszeríti, hogy szombaton dolgozzék rajta;

e) végül pedig az a munka, amit a zsidó kiad pénteken a másvallásúnak, ne legyen sem építkezés, se földműves munka. Ha tehát megfelel a fenti 5 feltételnek, úgy pénteken is kiadhatja a zsidó a munkát a nem zsidónak, dac annak, hogy szombaton készíti el a munkát.

5. A zsidó házában azonban semmi szín alatt nem végezhet senki szombaton munkát, másvallású sem.

6. Építtetni nem szabad szombaton, másvallású által sem.

7. Földet megmunkáltatni másvallású által csak akkor szabad szombaton, ha az a másvallású a terményből kap egy bizonyos részt és azon a vidéken a szokás, hogy a földmunkás részt kapjon a termelt terményből.

8. Másvallású mester, ha ruhát vagy cipőt készített zsidónak és szombaton hozta a mester haza, szabad felvenni, de ha szombaton készítette el a mester, akkor ne vegye fel a zsidó, csak ha nagy szüksége van rá. Mesterembertől nem szabad szombaton elhozni semmiféle ruhadarabot. Üzletből, ha a tulajdonos nem mesterember és nem zsidó, szabad ruhaneműt hitelbe venni, de árat ne kérdezzen, és ne alkudjon. Zsidó boltostól, aki nyitva tart szombaton, nem szabad szombaton még hitelbe sem hozni semmit.

9. Kocsmárosok, üveggyárosok, téglagyárosok kérdezzék meg a rabbit, miképpen cselekedjenek szombaton üzemeikben.

10. Zsidónak, ha másvallású cselédje van, ne hagyjon vele szombaton foltozgatni, vagy más munkát végeztetni, mert az a másvallású cseléd még saját magának sem foltozthat a zsidó házában szombaton.

11. Hajóra csak három nappal szombat előtt szabad felszállni. Ez a tilalom azonban csak tengeri utazásra szól. Olyan hajóra azonban, amely folyón halad, arra még pénteken is szabad felszállni, hogy szombaton utazzunk rajta.

Készülődés szombatra

1. Annyira kedves és becses előttünk a szombat – mondta nagyapám –, hogy minden egyes embernek részt kell venni pénteken a szombati ételek elkészítésében. Így például a nagy Rabbi Chisza pénteken összevágta a szombatra szükséges zöldsége-

ket, Rabbi Joszef fát vágott pénteken szombatra. Rabbi Zéra meggyújtotta pénteken a tüzet, Rabbi Náchmán pedig kicsinosította szobáját a szombat tiszteletére. Pedig mindezeknek a nagy embereknek volt cselédjük, mindamellett maguk is végeztek valami más munkát a szent szombat tiszteletére. Tanuljunk tehát tőlük, hogyan kell a szombatot tisztelni és becsülni.

2. Minden pénteken három kalácsot sütnék a szombat tiszteletére. Egyet péntek estére, egyet szombat délre, a harmadikat, pedig szombat délutánra, úgynevezett „Szeudá Slisit”-re. De minden alkalommal, amikor egyik kalácsot felvágják, legyen mellette még egy másik egész kalács, úgynevezett „Lechem Misne”, dupla kalács.

3. Minden pénteken, ha lehet, meg kell fürödni meleg vízben. Azonban ha nincs rá lehetőség, akkor legalább kezét, lábát és arcot kell mosni meleg vízben. A körmöket is le kell vágni minden pénteken, de vigyázni kell, hogy a levágott körmöket ne dobáljuk szét.

4. Minden pénteken, estefelé, minden zsidó szálljon kissé magába és gondolkozzék, vajon az elmúlt hat napon nem tett-e valami rosszat embertársának, nem vétett-e az Örökkévaló ellen, mert a szent szombatot megtisztult lélekkel kell fogadni.

5. Pénteken estefelé, mielőtt a szombat beállt, az ételeket le kell venni a tűzhelyről, hogy ne főjön tovább, de a tűzhelyen maradhatnak olyan helyen, ahol nem főhetnek tovább.

6. Az úgynevezett „Sóletet” pénteken még világos nappal kell a kemencébe rakni.

7. Pénteken estefelé minden zsidó ürítse ki összes zsebét, nehogy szombaton hordjon a zsebében akármit is. Még a zsebkendőjét se hordhatja szombaton a zsebében.

Péntek esti gyertyagyújtásról

1. Pénteken estefelé, legkésőbb fél órával előbb, mint amikor a csillagok láthatóvá válnak, gyertyát kell gyújtani és minden munka – legkésőbb akkor – beszüntetendő.

2. A szombat tiszteletére kívánatos minél több gyertyát gyújtani. A gyermektelen asszonynak ajánlatos, hogy a gyertyagyúj-

tás után mondja el azt az imát, amit „Ros Hásáná” másodnapján „Háftorá”-nak hívunk. S nagy átéléssel mondja el ezt az imát.

3. A gyertyagyújtás kötelező úgy a nőre, mint a férfira, de a nőkre inkább hárul ez a kötelesség, mert az első nő, Éva, az ő ismert vétkével elsötétítette a világot, és ezért a nő gyújtja szombat tiszteletére a gyertyát, hogy az okozott sötétséget eloszlassa. De ha az asszony nincs otthon, akkor a férfinak kell gyertyát gyújtani. A gyertyáknak legalább egy fél órán át kell égniük a vacsora alatt.

4. Szokás, hogy gyertyagyújtás előtt a nők megmosakodnak, és tiszta ruhát vesznek fel.

5. Előbb meggyújtják a gyertyákat, és csak azután mondják rá az áldást.

6. Ha az asszony egyszer pénteken elfelejtett gyertyát gyújtani, akkor minden pénteken estefelé egy gyertyával többet gyújtson, mint amennyit szokott gyújtani.

7. A kalácsot gyertyagyújtás előtt kell az asztalra tenni.

8. Nők gyertyagyújtás után nem végezhetnek semmiféle munkát.

„Kíduş” és étkezés

1. Péntek este és szombat délelőtt „Kíduş”-t kell mondani egy pohár borra. Ha nincs bor, vagy ha ártalmas a borivás, úgy a „Kíduş”-t két egész kalácsra is el lehet mondani. Ha van pálinka vagy sör, úgy ezekre kell inkább mondani reggel a „Kíduş”-t, mint a kalácsra.

2. „Kíduş” előtt nem szabad sem enni, sem inni. A nők is kötelesek „Kíduş”-t hallgatni. Nappali „Kíduş”-t is.

3. A férfiak és a nők is kötelesek szombaton háromszor étkezni: egyszer péntek este és kétszer szombaton. Minden étkezésnél legyen két egész kalács, amelyre áldást (Moci-t) mondunk. Az áldásmondás után felvágják az egyik kalácsot és esznek belőle.

4. Bőjtölni nem szabad szombaton, bosszankodni sem.

Tóra felolvasása

– Kiket hívnak a Tórához?

– Sokat vitatkoztak már azon, hogy ha többen vannak a templomban, akiket a Tórához fel kell hívni: felhívásnál kit illet meg az elsőbbség. A helyes sorrend a következő:

1. A vőlegény a házassága napján.

2. A vőlegény azon a szombaton, amely megelőzi a lakodalmát és az ifjú, aki azon a héten 13 éves lesz. Nekik felhívásnál egyforma joguk van.

Ezután következnek:

3. A koma azon a napon, amikor a gyereket körülmetélik.

4. A második koma, aki beviszi körülmetélni a gyereket a templomba.

5. Akinek lánya született és a felesége szülés után először templomba megy.

6. Akinek fia született és a felesége szülés után először templomba megy.

7. Az a vőlegény, akinek a lakodalma csak szerdán, vagy szerda után lesz – feltéve, ha lányt vesz nőül, vagy ő fiatalember.

8. Akinek „Jahrzeit”-ja (halálozási évforduló) van.

9. Akinek gyereket azon a napon metélik körül.

10. Akinek „Jahrzeit”-ja lesz szombat után való héten.

11. Aki körülmetéli a gyereket, az úgynevezett „Mohél”.

12. A körülmetélés előtt való szombaton az elsőbbség a komát (Kváter = Szándák) illeti meg, azután a gyerek apját és végül a körülmetélőt.

13. Ha egyforma jogosultságuk van többeknek, akkor sorsot húznak.

Munkák, melyek tilosak szombaton

Minden szabályt meg kellett tanulni.

– Harminckilencféle főmunka végzése tiltott szombaton – mondta Dr. Adler. – Vannak ugyan még más munkák is, amelyeket tilos szombaton végezni, de a többi munka mind a harminckilencféle főmunka valamelyikéből származik és ezért bármely munkát, amely hasonlít a harminckilencféle főmunka valamelyikéhez, tilos szombaton tenni.

S felsorolta a harminckilenc főmunkát:

1. Vetni.
2. Szántani.
3. Kaszálni.
4. Összeszedni a lekaszált kalászekat egy helyre, vagy más termést összehordani.
5. Kicsépelni bármely termést.
6. Rostálni.
7. Kiválogatni ehetetlen dolgokat (salakot) ehető dolgokból.
8. Őrölni.
9. Szitálni.
10. Dagasztani.
11. Sütni, főzni.
12. Nyírni.
13. Mosni, fehéríteni ruhát, gyapjút, kendert.
14. Kifésülni haját, gyapjút, vagy kendert.
15. Festeni.
16. Fonni, sodorni.
17. Nyüstbe fűzni.
18. Szőni.
19. A megszótt vászonból kihúzni két szálát.
20. Összekötni.
21. Kikötni.
22. Varni.
23. Szakítani.
24. Vadászni, illetve megfogni állatot, vagy szárnyast.
25. Megölni bármely élőlényt.
26. Bőrt lehúzni állatról.
27. Bőrt besózni.
28. Bőrt kidolgozni.
29. Vonalazni.
30. Kenni. (Ételt szabad kenni).
31. Vágni. (Ételt szabad).
32. Írni.
33. Kitörölni, kiradírozni.
34. Építeni.

35. Építményt összerombolni, vagy rögzített tárgyat a helyéről elmozdítani.
36. Tüzet gyújtani.
37. Tüzet eloltani.
38. Hordani valamely tárgyat az utcán, vagy szobából az utcára kivinni.
39. Befejezni valamely munkát, ha nem is dolgozik rajta és csak egyetlen egy kalapácsütést, tesz a munkára, azt sem szabad, mert befejezni munkát nem szabad.

– Összesen 39 főmunka tilos – nézett rám nagyapám.

3. Fenti harminckilenc főmunkán kívül vannak még más tilos munkák is, de ezek is csak azért tilosak szombaton, mert hasonlóan valamelyik főmunkához. Egy pár gyakori munkát felsorolok még, amelyek tiltottak szombaton.

4. Forró levest nem szabad pászkára vagy kalácsra reáönteni szombaton, hanem előbb a levest kell a tálba önteni és azután a pászkát vagy kalácsot beaprítani. Úgyszintén nem szabad forró kávé vagy teát cukorra ráönteni, hanem előbb a kávé kell az edénybe önteni és azután a cukrot beletenni.

5. Nem szabad befűtött kályhára vagy tűzhelyre levest vagy más ételt oly helyre tenni, ahol felforrhat, csak olyan helyre szabad, ahol biztos, hogy nem fog felforni. Az ételt azonban ne tegye közvetlen a tűzhelyre, hanem a tűzhelyen legyen egy kis cserép vagy egy darabka vas, és arra helyezze a fazekat.

6. Tüzet rakatni másvallásúval csak akkor szabad, ha hideg van, és akkor szabad ételt is megmelegíteni. A tűzhelyen vagy kályhán kell, hogy legyen egy darab cserép vagy vas, és arra állítsák az ételt. Az ételt azonban még előbb kell oda tenni, mielőtt a tüzet megrakják. Ha azonban nincsen hideg és a tüzet csak azért rakatja meg, hogy az étel megmelegedjen, ezt egyáltalában nem szabad, még másvallásúval sem.

7. Nem szabad szombaton meleg ételt a fazékkal együtt a dunna alá helyezni vagy párnákba burkolni, hogy az étel ki ne hűljön.

8. Uborkára vagy salátára nem szabad szombaton ecetet önteni, hanem előbb öntsön ecetet az edénybe, és azután adja az uborkát vagy a salátát az ecetbe.

9. Szőnyeget, pokrócot vagy ruhát nem szabad kiporolni. Úgyszintén nem szabad a kalapot vagy a ruhát kikefélni.

10. Nem szabad szombaton felszedni azt a gyümölcsöt, ami a fa alatt hever, de még hozzányúlni sem szabad.

11. Mézet nem szabad a méhkasból szombaton vagy ünnepnapon kivenni.

12. Diót nem szabad szombaton a zöldhéjából kihámozni.

13. Gyümölcsöt nem szabad kinyomni (kpréselni), hogy a nedvét megihassa. Kézzel sem szabad. De ha nincs szükség a kifolyó nedvre, akkor szabad a gyümölcsöt kinyomni, például salátát vagy uborkát szabad kinyomni, dacára hogy a víz kifolyik belőle, mert a kifolyó vízre nincs szükség.

14. Semmiféle italt nem szabad szombaton szűrni.

15. Tejfelt csak annyit szabad az aludttejről leszedni, amennyit egyszeri étkezésnél akar megenni, de mindenesetre egy kis tejfelt meg kell hagyni az aludttejen, és ne szedje le az egész tejfelt.

16. Ha az ételbe beleesett egy légy vagy hasonló dolog, amikor kidobja a legyet, vegyen a léggel együtt egy kis ételt is a kanálba és úgy dobja azt ki.

17. Borsot, vagy más fűszert nem szabad szombaton mosárban megtörni, vagy darálóban megdarálni, csak megváltozott módon, az asztalon a késnyelével szabad a fűszert megtörni.

18. Nem szabad egy csomó felvágott retket, hagymát, vagy salátát egyszerre megsózni, csak darabonként, amennyit megesszik, egyszerre szabad megsózni.

19. Nem szabad szombaton, ünnepkor vizet önteni olyan helyre, ahol valami növény van, mert ez által a növekedést segítjük elő, miért is őrizkedjünk szombaton, ünnepnapon kertben étkezni, mert nehezen kerülhető el, hogy ott vizet a földre ne öntsünk.

20. Nem szabad nőnek a haját kifésülni fésűvel. Kefével szabad, de a kefe ne legyen nagyon kemény, mert az is kitépi a haját. Megfonni vagy kifonni a haját sem szabad.

21. Ha megázott a ruhája, amikor leveti, ne teregesse azt úgy ki, hogy kiszáradjon. Ha pedig nem veti le, ne álljon egész közel a tűzhöz, hogy a ruhája kiszáradjon.

22. Sarat csak akkor szabad levenni a ruhájáról, ha még puha, illetve nem száradt ki.

23. Szombaton vagy ünnepkor semmiféle dolgot nem szabad befesteni. Az arcot sem.

24. Összekötni véglegesen nem szabad semmit. Spárgát vagy cipőzsinórt sem, a második kötést masnira kell kötni, ezt is csak akkor, ha az ember aznap ki akarja kötni, illetve, ha a kötés nem végleges.

25. Éppen úgy, ahogy nem szabad két erős kötést kötni, úgy nem szabad egy végleges kötést kikötni, csak ha masnira van kötve.

26. A ruhában lévő fércelést nem szabad kihúzni.

27. Új ingbe vagy új alsónadrágba nem szabad zsinórt befűzni. Régibe is csak akkor szabad, ha könnyen megoldható.

28. Állatot vagy szárnyast nem szabad megfogni, bolhát sem, kivéve ha a testen van. Akkor le lehet venni, de megölni nem szabad. A poloskát sem, mert szombaton és ünnepnapokon nem szabad semmiféle élőlényt megölni.

29. Sebet, kelést nem szabad szombaton, ünnepnapokon kinyomni, hogy kijöjjön belőle a genny és a vér. Sebtapaszt sem szabad rátenni.

30. Körmöt nem szabad szombaton, ünnepnapon levágni. Ha a köröm nagyobbik része leszakadt, s ez zavaró érzést okoz, akkor az egész körmöt kézzel le lehet szakítani.

31. Váza, amelyben virág van ültetve, vagy más növényt, ha a földön áll, nem szabad elvenni, más helyre állítani, s ha nem a földön áll, nem szabad a földre tenni.

32. Ha folyadék ömlött az asztalra, nem szabad ujjal a folyadékból betűket, figurákat rajzolni. S nem szabad az ablakon lévő párára betűket írni, s rajzolni.

33. Tilos az írás, a rádiózás, rajz letörölése.

34. Mérőeszközzel nem szabad szombaton, ünnepnapon mérni. Ha az edény nem mérőeszköz, akkor meg szabad tölteni és hitelbe adni, szombat után pedig megfizetni. Például ötven

diót vagy tíz almát szabad kérni, csak árat vagy pénzt nem szabad említeni.

35. Ajtót vagy ablakot nem szabad a sarokvasról levenni vagy feltenni.

36. Spanyolfalat nem szabad szombaton kinyitni vagy összerakni. Ünneppon sem.

37. Esernyőt, napernyőt nem szabad kinyitni vagy bezárni. Ünneppon sem.

38. A székek vagy az asztalnak, ha kijött a lába, nem szabad azt a helyére visszatenni.

39. Órát nem szabad szombaton felhúzni, de ünneppon, ha az óra még jár, szabad felhúzni.

40. Hangot hallatni nem szabad szombaton, ünneppon, semmiféle tárggyal. Nem szabad villával a tányérra ütni, hogy dallamot kifejezzon vele, vagy trombitálni. Egyáltalán semmiféle hangszert nem szabad használni. Telefonálni sem szabad.

41. Szombaton nem szabad valamit hétköznapra elkészíteni, például nem szabad szombaton az ágyat megvetni szombat estére.

42. Kétezer ölnél – egy öl 1. 9 m – messzebbre nem szabad szombaton, ünneppon menni. A kétezer öl a község vagy a város legvégső házatól számítódik.

43. „Éruv” által zsidó mehet még kétezer öl távolságra, összesen négyezer öl távolságra, de csak egy irányban. Az „Éruv” alkalmazását azonban meg kell kérdezni a rabbitól.

Hordani szombaton

1. Szombaton semmiféle tárgyat nem szabad az utcán vinni. Még négy ölnyi távolságra sem. De nemcsak vinni nem szabad, hanem utcán dobni vagy odanyújtani sem.

2. Kertben, ha körül van kerítve, szabad a kerítésen belül hordani, ha a kert nem szélesebb és nem hosszabb 70 ölnél. Ha azonban nagyobb ennél, akkor a körülkerített kertben sem szabad négy ölnyi távolságra hordani valamit.

3. A szobából vagy az udvarból egyáltalán nem szabad semmiféle tárgyat kivinni az utcára, még a legkisebb dolgot sem. Sem kulcsot, zsebkendőt, de még imakönyvet, tálitot sem. Nem

zsidóval vagy kis gyerekkel szabad szombaton vitetni az utcán vagy az udvarból az utcára. Kilenc éves gyermeknek már nem szabad hordani semmit.

4. Gyereket nem szabad ölben vinni az utcán. Úgyszintén nem szabad gyereket az utcán kocsiban tolni. Másvallású által szabad.

5. Ha étel van az ember szájában, nem szabad szombaton addig kimenni az utcára, amíg le nem nyeli.

6. Ha többen laknak egy udvarban, akkor nem szabad az udvarban hordani, csak ha „Éruv”-ot tettek. Az „Éruv” eljárást meg kell kérdezni a rabbtól.

7. Az ablakon keresztül nem szabad a szobából valamit az utcára kinyújtani vagy kiadni. Úgyszintén az utcáról nem szabad az ablakon keresztül a szobába adni.

Ruha és ékszerhordás szombaton

1. Órát nem szabad szombaton férfinak hordani az utcán. Olvasószemüveget szintén nem hordhat az utcán, csak akkor, ha szüksége van rá járás közben is.

2. Kesztyűben nem szabad az utcán járni. Vannak, akik megengedik.

Fürdés szombaton

1. Melegvízben nem szabad szombaton fürödni, még ha pénteken melegítették is a vizet, akkor sem. Kivétel, ha rituális célból a „Mikve”-ben ima előtt megfürdünk. Gőzbe sem szabad ülni. De a zsidó megmoshatja arcát, kezét, lábát olyan melegvízben, amit pénteken melegített.

2. Szappannal nem szabad szombaton vagy ünnepnapon mosdani.

„Mükce”

1. „Mükce” azt jelenti, hogy ha valamely tárgy használatáról bármilyen okból lemondunk a szombati napra.

– Mit jelent?
– „Mükce” magyarul: elkülönítve. Amit nem szabad szombaton megmozgatni.

2. Például gyufa; annak a használatáról lemondunk a szombati napra – mert nem szabad tüzet gyújtani. A gyufa érintése is tilos, vagyis a gyufa szombaton „Mükce”: elkülönített.

– Miért mükce minden tárgy? S melyek azok?

– Ceruza, toll, pénz, pénztárca, kő, fa, gyertya, gyertyatartó, mozsár, balta, s mindenféle szerszám.

3. Van még másfajta „Mükce” is: tányér, mely eltört szombaton, s annak a cserepei is a „Mükce” kategóriájába tartoznak, vagyis nem szabad őket megmozdítani. Tilos a szombaton fejt tejet „megmozdítani”, vagy a szombati friss tojást, mert ezek szombaton „jöttek létre”.

4. Összesen négyféle „Mükce” van, de mindegyik „Mükce”-nek többféle ágzata van.

Gyógykezelés szombaton

1. Ha zsidónak valamelyik testrésze fáj, de nem ágyban fekvő, például seb van a testén: nem szabad orvosságot rátenni vagy gyógyszert bevenni szombaton.

2. Ha a fájdalmak nagyok, s ha a zsidó ember nem is ágyban fekvő, például fáj a foga, másvallásúval kihúzathatja a fogát, de zsidóval nem.

3. Életveszélyes betegnek mindenki köteles segítséget nyújtani. A zsidó is!

4. Hasfájásra szabad szombaton ruhát melegíteni és reátenni.

5. Szálkát ki lehet venni tűvel, csak vigyázni kell, hogy ne vérezzen.

7. Ha beteg részére főztek szombaton, abból az ételből nem szabad egészséges embernek enni.

8. Szülő asszony érdekében, a szülés után következő három napon, mindenféle munkát szabad szombaton elvégezni, még akkor is, ha a szülő asszony tiltakozik ellene.

9. Az asszonyhoz, amikor szülési fájdalmak jelentkeznek, azonnal kell orvosért vagy szülésznőért menni, akármilyen messzire is.

ÜNNEPEK

Szombat

– Tisztában kell lenned mindennel! Szombat: ember, állat pihenőnapja. A fehéren terített ünnepi asztalnál az anya, a hitves meggyújtja a két gyertyát. Behunyt szemmel a két kezét áldón terjeszti följük. A gyertyagyújtás már a Misnában szerepel. A római írók a zsidók jellemző szertartásaként emlegetik. Az asztalon bor és két kalács. Ezzel történik a Kiddus, a péntek este megszentelése. A bor – láttuk már- számos zsidó szertartás tartozéka. A két kalácsról a Biblia nyomán már a Talmud szól. Sokfonatúvá csak germán hatásra lett, átvéve a germán nők hajáldozatát helyettesítő sütemény alakját, sőt nevét is (barchesz – Berchesbrot – Perchta kenyere). A templomból hazatérő családfő a Sálom áléchem (Béke veletek) költeményt énekl el és az asszony dicséretét a Bibliából. Utána megáldja gyermekeit. Élijáhu Capsali írja le Méá Seárim című művében páduai élményét: „Minden péntek- és ünnepeste, az ima után odajárulnak a fiúk az atyjukhoz, kezét csókolnak neki. Az apa – kezét fejükre téve – megáldja őket. Így tesznek, míg apjuk él, ha gyerekeik és unokáik vannak is. Megfogadtam, ha Isten velem lesz, és békében visszatérek atyám házába, én is megvalósítom ezt. Így is cselekedtem.” A szombati harmadik lakomát (sálaszüdeszt) követően kerül sor a szombatbúcsúztatóra, a hávdálá-ra (elválasztás: szombatot a hétköznaptól). Tartozékai: a bor vagy pálinka, fonott gyeritya és illatos fűszer. Az utóbbi művészi kialakított, legtöbbször torony alakú fa- vagy fémtartóban van. Magyarázata a Bibliában keresendő. Az Énekek énekében olvasható a leányról: „Orcái, mint fűszeres virágagyak, illatszeres tornyok.” A bibliai vers adta az indítékot arra, hogy a fűszertartót torony alakúra készítsék. Az illatos fűszer jó omen/jel az elkövetkező hétre.

A fényre mondott áldásnál megnézik a körmüket és a kiöntött borral vagy pálinkával, amelybe belefojtják a gyertya lángját, megkenik a szemet s a homlokot.

Már XI. századi forrás tud arról, hogy a körömnézés egyféle jóslás az elkövetkező hétre. Fényes tárgyakkal tették ezt (víz- és

serlegjósítás, tükörjósítás, olajjósítás, kard- és nyíljósítás stb.). A köröm fehér foltjaiból Magyarországon is gazdagságra következtetnek.

A homlok és szem megkenésével értelmet és éleslátást akartak nyerni. Magyarországi lejegyzés a század elején még tud a jóslásról: „A még jámborabbak pedig, mielőtt a poharat kiinnák, tenyerüket emyőre formálva szemük fölé illesztik, és a tele pohár tükrében arcmásukat szemlélik. Ha az arcvonások tisztán láthatók: egy hétre biztosítva van az életük; de ha zavaros a tükörkép: nem jót jelent.”

Újév (Ros Hásáná)

Az Újév héber neve: Ros Hasáná (vagyis az év feje). Az őszi ünnepek kezdődnek el. Az előtte való héten hajnali ájtatosságok vannak, bűnbánó imákkal (szlichot). Ünnepestén a kalácsot mézbe mártják, hogy az elkövetkező évre jó ómen legyen. Nehol mézbe mártott almaszeletet is esznek. Nechemja könyvében található rá utalás „... igyatok édes italokat... mert szent nap ez az Örökkévalónak.” A hagyomány szerint itt az Újévről van szó. A szokás nem szorítkozik zsidó körre.

A rómaiak január 1-én mézet ettek: „Et data sub niveo condita mella cado’?” – „...és mellette minek tiszta edényben a méz’?”. Magyarországon, a karácsonyi vacsorán szerepel alma, dió és fokhagyma mézbe mártogatva.

A templomban a férfiak fehér halotti ruhát öltenek, és fehér sapkát vesznek fel. Ez magába szállásra és bűnbánatra int. Az istentisztelet kiemelkedő része a sófárfúvás. A kos szarvából készült kürt a legrégibb zsidó hangszer. Az ünnepen Izsák feláldoztatási kísérletére emlékeznek. A második nap bibliai olvasmánya is ez. A legenda szerint az első sófár az Izsákot helyettesítő kos szarvából készült. A sófárfúvás már a Talmudban is a rossz szellem elűzését szolgálja. A zsidó misztika ezt kiszélesíti és így kap helyet az ünnepi liturgiában. Ha a sófárból nem jött hang, a babona sátánt gyanított benne.

A sófár héber betűi e szavak rövidítése: „én szátán v’én fegára”: „eltűnt a Sátán, eltűnt a baj”. A zsidó művészetben gyakori

ábrázolás: a sófár hangjára menekül a Sátán (így van egy párizsi és egy budapesti Máchzorban).

Sófárt fújtak baj eltávoztatására, temetésen, esőt kérő szertartáson; fekete sófárt a kiátkozásnál. Sófárral várják a Messiást az idők végén.

Az ünnep délutánján kimennek a folyó, tó, patak partjára, vagy – ha nincs ilyen egy kúthoz s imát mondanak, benne e próféta mondatot: „Bedobod a tenger mélyébe minden vétkünket”. Ennek a szertartásnak – a mondat első szaváról – táslich („bedobod”) a neve. Kései eredetű. Rási, francia Biblia- és Talmud-magyarázó, a XI. században még kialakulatlan formájában idézi a gáoni responzumokból. Pálmaháncsból készült kosarát, amelybe Ros Hasána előtt 22 vagy 15 nappal egyiptomi babot vagy borsót ültettek el, a ház minden tagja a Ros Hasánát megelőző napon hétszer megforgatja feje körül, e szavak kíséretében: „ez ennek helyébe, az a váltáságom, ez a cseretárgyam”, s a folyóba veti. Itt még láthatóan egybefolyik a táslich és a kápárot szertartása. Utóbb kenyérmorzsákat vetettek a vízbe. Szimbolikusan így szabadultak meg vétkeiktől.

A víz melletti imádkozás réginek látszik. Tertullianus Orationes tengerparti imákról beszél, és böjttel kapcsolatban említi. Talán az Engesztelő napon gyakorolták. Biblia előtti zsidó képzet, hogy Isten szelleme a víz felett lebeg. A magyar irodalomban Juhász Gyula említi. A máramarosi bércről rohanó „kis Tisza”-nál látta a táslich jelenetet: A hídon bús, kaftános raj mozog, Ünnepi estén itt imádkozók, Monoton dallam zsong a víz felett, Kopottan, fázón ünnepel Kelet!

Engesztelő nap (Jom Kippur)

Az Engesztelő nap héber neve: Jom-Kippur (a bűnbocsánat napja) – folytatta dr. Adler Jenő. – A magyar nép az egész napos böjt miatt „hosszú nap”-nak nevezi. Az ünnepet egy Kápárot (engesztelés) szertartása előzi meg. Kiss József így fogalmazza meg: „a nagyböjtöt megelőző alkonyaton ki-ki egy kakast vagy egy csirkét áldoz. Ráolvassa bűneit, és háromszor megforgatja feje fölött, mondván: te én helyettem mégy el az árnyék világába...” A zsidóságban is fennmaradt annak a nép-

hitnek a nyoma, hogy az ember megtévesztheti a pusztulását kívánó rossz szellemet a személyét helyettesítő állattal.

Párhuzamok akadnak erre Indiában, Arábiában, Perzsiában, a Kaukázusban. A Káparot szertartás csak a gáonikus időkig nyomonzható. A Táslichhal való összefonódását már láttuk. Sesna gáon (VII. Század második fele) az első rögzítője. Fél évszázaddal később Nátronáj pumbeditai gáon már úgy tudja, hogy a levágott állatot a szegényeknek és az árváknak ajándékozzák. Így tettek a XVI. századi Lengyelországban is. Azért választott a férfi kakast emberhelyettesítő áldozatul, mert a héber geber, férfit is, kakast is jelent. Tehát az „imitative magic”-nek legjobban megfelelt. Kiss József így ír erről a Legendák a nagyapám-ról c. verses eposzában: És jóváhagyták rögvest odafent. S szokásba jött – a törvény mind így támad: A nő magának jércécskét nevelt s kakast az ő eltévelyült urának, És ráolvassák, amikor betelt, Bűnlajstromát tavasznak, télnek, nyárnak, Fejük felett lóbázva, mint dukál, Rebesgetik:

– Helyettem, kis madár!”

Az ünnepköszöntő estnek külön neve van: Kol Nidré (minden fogadalom). Így kezdődik az est első, arameus nyelven írt szövege. Nem ima, hanem kinyilvánítása annak, hogy minden fogadalom, amelyet tesznek – nem az emberek felé – legyen semmis. A babilóniai gáonok említik először a VIII. században, s különösen a szuraiak – hevesen támadják. A pumbeditaiak engedékenyebbek voltak. Valószínűleg Palesztinában keletkezett és szövege itt héber volt. A korai karaiták is így idézik, bevezető áldásformula kíséretében. Az askenázi rítus Jákob ben Méir – ismertebb néven a Rabbénu Támrameus verzióját fogadta el.

C. H. Gordon említ arameus fordulatokat a Talmud korának babilóniai varázsszövegeiből, amelyek megtalálhatók a Kol Nidrében. Szerinte a közösség elleni átkot törték meg vele. Dallamának köszöni a szöveg népszerűségét, mely Németországban keletkezett a XV–XVI. század fordulóján. Max Bruch (1880) és Arnold Schönberg (1938) feldolgozásában tovább hódított. A böjt befejezését e Neila (záróima) végén elhangzó sófárfúvás jelzi.

Sátoros ünnep, a Tóra ünnepe

A Szukkot (Sátoros ünnep) eredetileg a termés begyűjtésének volt az örömunnepe. Erre mutat az ekkor lengetett csokor: pálma (luláv), citrus (etrog), mirtusz és szomorúfűz. Négy eleméből kettő (a pálma és a citrus) zsidó szimbólumokká váltak már az ókorban, különösen a sírköveken. Az ünnep második értelme: emlékezés a pusztai vándorlásra. Ezért állítanak fel sátrat. A félünnep utolsója a Hósáná Rábbá (a nagy hósáná).

A zsidó néphit azt tartja, hogy az Újévkor beírt és az Engesz-telő napon megpecsételt ítélet ekkor válik jogerőssé. Ez először a Midrás Tehilimben nyer kifejezést. Ezért újból fehérbe öltözik, és az ünnepi csokorral hét körmenetet tesznek a zsinagógában. Számos Hósáná – héber költői kompozíció készült erre az alkalomra (Kálir József Ibn Abitur, Szaádja). A refrén mindig ez: Hósáná (segíts meg).

Innen az Új Testamentum használta hozsanna. A megelőző éjjelt ébren töltik a zsinagógában vagy a sátorban. Részleteket olvasnak a Bibliából, a Talmudból és a Zóhárból. Az utolsó percekben még befolyásolni akarják az égi ítélkezést. Több képzet fűződött az éjjelhez. Lesték a pillanatot, amikor meghasad az ég és minden kívánság teljesül. Egy a XVI. századból származó illusztrált héber kézirat (a Bibliothèque Nationale-ban őrzik), amelyet tévesen tartanak magyarországi eredetűnek, egyik képe ábrázolja azt a pillanatot, amikor megnyílik az ég.

Ezen az éjjelen árnyékjósással akarják megtudakolni a jövőt. Az árnyék az embernek része vagy éppen helyettesítője. Romániában az építőáldozat helyett egy elhaladó ember árnyékát vették papírra vagy lécre, s azt falazták be. A hiedelem szerint az ember maga is elpusztult. Boszorkányperekben gyakori vád, hogy „embereket mért”, vagyis lemérte az árnyékukat. Akinek nincs árnyéka, meghal. Kétségtelenül ez az értelme Józsuá és Káleb szavainak, amelyekkel megnyugtatták a pusztában vándorlókat a kánaáni őslakók felől: „árnyékuk eltávozott tőlük”, azaz: a halál fiai. A Zóhár ismeri azt a hiedelmet, hogy harminc nappal halála előtt az embernek nem látható az árnyéka. Juda Chászidnak (Jámbor Dudának) a német néphittől erősen befolyásolt körében bukkan fel a XII. század végén az a felfogás,

hogy aki Hosáná Rábbá éjjelén nem látja fejének árnyékát, az abban az évben meghal.

A spanyol Nachmanides is említi ezt Tóra kommentárjában. Így érthető a British Museum egy kabbalisztikus kéziratának záradékában a másoló, Elia Levita. Megjegyzése: „Befejeztem ezt a szent könyvet ma, szerdán, 1516. Hosáná Rábbáján, amelyen láttam fejemet a hold árnyékában. Áldott az Örökkévaló, mert biztos vagyok benne, hogy nem halok meg ebben az esztendőben.”

Lőwinger Adolf és J. Trachtenberg számos párhuzamot gyűjtött a képzetthez a környező népek folklórából. Németországban úgy hiszik, ha karácsony éjjel nem látható a fej árnyéka, az az ember még az évben meghal. Sziléziában is a halál előjelének veszik, ha újév estjén az árnyéknak hiányzik a feje.

A Tóra örömnépe

Az ünnep utolsó napja a Szimchát Tóra (a Tóra öröme). A Tóraolvasás egyéves ciklusa ezen a napon fejeződik be és kezdődik újból. A gáonikus időkben, a IX. századtól kezdték ünnepelni Babilóniában. Palesztinában Májmuni Ábrahám koráig (XIII. sz.) még a hároméves ciklus járta. Az összes Tóratekercset kiemelik ilyenkor a frigyszekrényből, és hétszer körüljárják velük a zsinagóga belső terét (hákkáfot körmenetek). A gyerekek zászlókat visznek. Akit a Tóra befejezéséhez hívnak fel, a chátán Tóra (a Tóra vőlegénye); akit az újrakezdéshez, chátán berésit (a kezdés vőlegénye); akit a prófétai olvasmányhoz, chátán máftir (a befejező részt olvasó vőlegény) címet kapja. A hét körmenetet a megelőző estén is elvégzik.

A. Yaari 786 zsinagógai költeményt gyűjtött össze, amelyeket erre az ünnepre írtak. Közülük számos Mózes személyével foglalkozik. Egyikének dallamát Obadja, normann prozelyta pap vagy szerzetes írta le neumas hangjegyekkel a XII. század elején. Zsidó dallamnak ez a legrégebb lejegyzése.

Chanuka

Chanuka héber szó, azt jelenti: felavatás. Kiszlév hó 25-től Tévész hó 2-ig tart. A Makkabeusok győzelmének emlékére iktatták az ünnepek közé. Az asszír–görög uralom Palesztinában nemcsak politikai elnyomás volt, de megszüntette a vallási és szellemi életet is. Ez ellen tört ki felkelés és szabadságharc. Juda Makkabi és serege 165-ben győzelmet aratott a síregek felett. A meggyalázott Szentélyt felavatták. Erre emlékeznek a zsidók Chanuka ünnepén.

A hellenizmus befolyásától megszabadult zsidóság az anyaországban szellemileg is újjáéledt. Másolni kezdték a bibliai és Biblián kívüli iratokat. A Holt-tenger parti barlangok nagyszámú tekercse jól bizonyítja ezt. Az arameus nyelvű szövegeket, könyveket héberre fordították.

Az ünnepet a palesztinai törvényhozók a diaszpórában is meg akarták honosítani. Levelet írtak az egyiptomi zsidóságnak is. A Makkabeusok 11. könyve szerint megölték „a nyolc napot örömmel, mint a Sátorok ünnepét”. Ünnepi csokorral kezükben tették. Az ünnep neve: „A Sátorok és a Fény ünnepe”. A fény fellobbantása is a Szukkot ünnepéről kerülhetett át. Ezen az ünnepen volt ugyanis a vízöntés szertartása (szimchát bét hásóévá), amelyen fáklyákat gyújtottak a Templom udvarán.

A hagyományos irodalom nem őrizte meg a történelmi eseményeket, csupán, mint egy csoda emlékét. Amikor a makkabeusok bevonultak a Szentélybe: egy korsónyi olajat találtak. Ez egy napra lett volna elegendő. Csoda történt, és nyolc napig égett. Ezért nyolc napig gyújtanak gyertyákat, mécseseket növekedő vagy csökkenő sorrendben. A chanukai lámpás, a Menóra nyolcágú, hogy ne legyen azonos a Szentélyével, amelyik hétágú volt.

A Makkabeusok II. könyve bemutatja az Antiochus Epiphanes idején mártíromságot szenvedett anyát és hét fiát, akik egymást biztatva utasították el a zsarnok bálványimádásra felszólító parancsát és vállalták a halált. Valószínűleg Antióchiában, az üldöző uralma színhelyén végezték ki őket.

A IV. században sírjuk fölött az egykori zsinagóga helyén – keresztény bazilika emelkedett. Most már makkabeusoknak ne-

vezik őket. Aranyszájú Szent János dicsóiti emléküket. Csakhamar másutt is – Keleten és Nyugaton – a keresztény egyház szentjeiként tartják őket számon. Ambrosius milánói püspök 388-ban említi, hogy némely papok zsoltárokat énekelve vonulnak a makkabeus szentek ünnepére.

A makkabeusok bazilikáját a VI. században egy földrengés romba döntötte. Az anya és hét fia koporsóját Konstantinápolyba vitték, ahonnan nemsokára I. Pelagius pápa alatt Rómában helyezték el a San Pietro in Vincoli bazilikában, amelyben Michelangelo Mózes is látható. A kopt egyház december 25-ét szenteli emléküknél. Ebben a zsidó rítus hatása érvényesül. A makkabeusok győzelmének első napját a makkabeus vértanúk napjává tették.

Az ünnep kedvelt játéka a trenderli (pörgettyű).

A trenderlihez hasonló játékot már a görög és római gyerekek is ismerték. A rómaiaknál turbo volt a neve. Szardínia szigetén, karácsonyestéken játszottak pörgettyűvel. Négy lapján betűk láthatók: T-utte (egész), P-one (tégysz be), M-esu (fele) és N-udda (semmi). Németországban újévkor játszanak vele. Betűi: G-anz, S-tell ein, H-alb, N-ichts. Világos, hogy innen vették át a zsidók. A trendeli ólomból, fából, csontból vagy ezüstből készült. Naményi Ernő mutatott be néhányat a Magyar Zsidó Múzeum és Friedmann Ignác gyűjteményéből. Mádon a szülő vagy nagyapa készítette el a pörgettyűt fából vagy ólomból. Általában dió volt a tét. Kismartonban olykor bab vagy kukorica. Magyarországon 1980-ban Zamárdiban – ásatás során – egy régi példánya került elő ólomból.

Ádár az öröm hónapja. Ekkor ünneplik a púrimit. Ezért már az újhoid előestéjén táblát helyeznek a szoba falára. Rajta halak láthatók, mert Ádár a halak jegyében áll a zodiákus körben. A táblán héber felirat: „Ádár érkezéssel sokasodik az öröm”. A zodiákus kör kedvelt témája a feltárt ókori zsinagógák mozaikpadlóinak, a középkori héber kéziratoknak, később a nyomtatványoknak is. Ádár hetedik Mózes születésének és halálának évfordulója. Egyiptomban a középkori hitközségi életnek fontos napja volt ez.

Már Chanukakor kiküldték a meghívókat, hogy összehívják a tagokat a Kairóhoz közeli Damva zsinagógájába. A szájhagyomány szerint ez az Első Szentély pusztulása előtt negyven évvel épült azon a helyen, ahol Mózes imádkozott, mielőtt a fáraóhoz indult. Kelet- és Közép-Európában e napon a Szentegylet tagjai böjtöltek, este lakomára gyűltek, amelyen új vezetőséget és új tagokat választottak. A rabbi a zsinagógában a mincha-ima után beszédet mondott, megemlékezve Mózesről és az év elhalt tudósairól és rabbijairól. Magyarországon Löw Immánuel emlékebeszédei képviselték ezt a hagyományt. Belőlük megismerhető fél-század zsidó tudománya.

PURIM

A púrím szó sorsvetést jelent. Az ünnepi olvasmány, az Eszter könyve szerint, Perzsiában a sorsvetés ezt a napot – Ádár hó 14-ét – jelölte meg a zsidók elpusztítására. Szerencsés megmenekülésük emlékére ülik meg az ünnepet. Az előző napon böjtölnek (Táanit Eszter – Eszter böjtje). Az ünnep előestjén és reggelén a zsinagógában egy tekercsből felolvassák Eszter könyvét. A könyvben már említés történik egy népszokásról: „ajándékot küld mindenki barátjának és adományokat a szegényeknek.” A Talmud korában népünneppé lett. Rába, a híres amóra, a IV. század elején említi a misvártá di purját, a púrими ugrálást. Nátán ben Jechiél, XI. századi olasz-zsidó szótáríró Áruchjából és egy, a Genizában felbukkant gáoni szövegből ismerjük mibenlétét. Babilóniában és Élámban Púrímkor a gyerekek Hámán-bábut készítettek, máglyát raktak, és éneklés közben behajították a bábut. Maguk gyűrűhintán átlendültek a tűzön. A szokás Keleten szívósnak bizonyult. Arab írók tanúsága szerint még a XV. században is égették Hámán-bábut. XIX. századi leírások megörökítették, hogy Jemenben Hámán figuráját a zsinagógában nyilazták le, vagy kövezték meg. A Kaukázusban otthon égették el. Perzsiában rúdra akasztották, olajjal leöntötték, és úgy égették el. Nyugaton e szokásnak el kellett sikkadnia. Honorius és Theodosius 408-ban megtiltotta a zsidóknak, hogy Hámán alakját keresztre feszítsék, és tűzre vessék. A rendelet elmarasztalja őket: „in contemptu christianae fidei,” a „keresztény vallás becs-

mérlésében”. Olaszországban a XIV. századtól mégis értesülünk arról, hogy a Hámán-bábut „ira” (bosszú) kiáltozások közben elégették. Frankfurt am Mainban Hámán és felesége, Zeres viaszfiguráit a zsinagógában, a Tóraolvasó asztalnál égették el.

Jom-Tov Lewinsky felkutatta e szokás nyomait és módozatait Keleten és Nyugaton. Később enyhült a gyakorlat. A Megila (az Eszter-tekercs) olvasásakor Hámán neve hallatára kereplőket forgattak, lábbal dobogtak. Olykor a cipő talpára írták Hámán nevét, és addig súrolták, míg le nem kopott róla. Így teljesítették a Biblia előírását: „Eltörölve eltörölöm Ámálék emlékét az ég alól”. A hagyomány szerint Ámálék sarja volt Hámán. Magyarországon a katolikusok Nagycsütörtökön több helyütt tüzet raktak és a szalmából készített Pilátus – bábut elégették. Másutt – Csanádapácán – a nép botokkal püfölte a padokat. Ez a Pilátus-verés. Lehetséges, hogy a zsidóság a környező néptől sajátította el ezt a népszokást. Kölcsey Antónia 1839-ben Csekén végignézett egy púrimi felvonulást, és megörökítve azt jegyezte fel:

– „A zsidók ma Hámán ünnepét ülték vagy inkább futották meg. Minden zsidó nagy vigalomba vala és jó napot csinált magának. Nehányan pásztoroknak öltözködének, síros gubák – és bundákba, és egy lovag sidót kísérének, ki mindenfele rongyokkal beaggatva vala; örömrivalgásokkal futottak utánna a sidó gyermekek is. E különös menet végig jár a falut s minden Ábrahám unokája háza előtt megállott, hol kész lakoma várá őt. Ők mindnyájan boldogok voltak ma, boldogabbak, mint bármilly örömittas úr a velencei, vagy rimai Carnevalba. Így a boldogságot nem lehetne meghatározni, az csak kinek kinek érzéséből vagy fogalmából áll. Hámán az egyiptomi királynak volt udvarnoka. Álnok kárörömös lelke gyűlölé az akkor egyipti szolgaság igája alatt süllyedt zsidó népet és számtalan kínokat szerte neki. Később felbillent a nyomurú udvarnok szerencse mérlege és, a királyné – ki zsidónő vala – hatása által megöletett és legalább egy időre meglőn az izrael népe szabadulva. Ekkor öröm-ünnepet tartának a zsidók, tartanak még most is. Ők még mindig meg tudták tartani nemzetiségüket, és oly sok száz évek után is híven őrzik azt. Sok zsidó inkább vesztené éltét, mintsem nemzetisége bélyegéről lemondjon. És ezt ők oly hazákba teszik, hol

létüket is drágán kell fizetniük. Mindig megindulást és mozgalmat érzek keblemben, midőn zsidót szenvedni látok és örömet akkor, ha boldognak vélem őt lenni. Ma is, midőn hallám vidámságokat az embereknek, részvét könnye szökött szemembe.”

Szamoshátról is maradt írásos emlék:

– „Hámán mindenféle ringy-rongyba kiöltözött zsidó, kit a zsidó gyerekek nagy zsvajjal, vastag tréfák kíséretében úznek végig a falun”.

A Purimspiel is szokásban volt Magyarországon. A fiatalság kifigurázta benne a zsidó közösség alakjait. Sokszor régi témát dolgozott fel (József története). A púrimi konyha legismertebb produktuma a Kindli (a név utal Hámán fiaira): dióval vagy mákkal töltött tészta.

Pészach

Az egyiptomi kivonulást megelőzően említi a Biblia Peszách ünnepét. A héber szó elkerülést jelent. A tizedik csapás az egyiptomi elsőszülöttek halála volt. Niszán hó 14-én minden héber családnak le kellett vágnia egy bárányt és elfogyasztania. Vérével megjelölték a két ajtófélfát és a felső küszöböt. „S legyen a vér nektek jelül a házakon, ahol vagytok, s midőn látom a vért, elkerüllek (ufászächti) benneteket, hogy ne legyen rajtatok a pusztító csapása, midőn sújtom Egyiptom országát. A pusztító szellem (máschit) a vér láttán elinal. A vörös szín bajelhárító. A jel (ót) az eredete annak a szokásnak, hogy a zsidó házak ajtófélfájára amulettet, mezuzát erősítenek. Az áldozati húst tűzön süttették és kovásztalan kenyérral (máccá, többes számban máccot, innen a mácesz) és keserű gyökerekkel fogyasztották el. Az áldozati bárány csontjait nem lehetett összetörni.

Az ünnep hét napig tart. A kovásztalan kenyér annak az emléke, hogy sietve hagyták el Egyiptomot és tésztájuk nem kelt meg. A csonttörési tilalom az állat feltámadásának képzetével függ össze. Vagy bajelhárító, ha az áldozat csontjait nem törik el, az áldozót sem éri baj. E tilalmat ismerték a keresztény monolok és vogulok is. A Holt-tenger parti barlangokban nagy

számmal találtak fazekakat és korsókat, tele állati csontokkal. Nyilván a peszáchi áldozati ételek maradványai voltak ezek.

A Biblia említi, hogy nagy történelmi fordulókön megünnepezték a Peszácht. Josephus Flavius hárommillió áldozóról ír 65-ben. A Talmud hasonló számot mond (Pesz. 64b). Ha a túlzást kellő mértékre szállítjuk is, nagy tömeg jelenhetett meg Jeruzsálemben, hogy bemutassa peszáchi bárányát. A jeruzsálemi Szentély pusztulása után megszűnt minden áldozás. Az egyetlen, aki áldozott Peszáchkor, II. Gámliel volt. 90 után lett Nászi, Palesztina patriarchiája. Ma csupán a szamaritánusok gyakorolják a Gerizim hegyén. Az első estét (a diaszpórában a másodikat is) Széder-nek nevezik. Jelentése: rend. Az est jelölésére csak a XI. század óta használják. Amit esznek, amit isznak, amit tesznek, amit mondanak, előre megállapított rend szerint történik. Jézus utolsó vacsorája valószínűleg a Széder volt. Jézus kenyeret vett és hálát adván (azaz áldást mondván) megtörte. A bort is megáldotta. Dicséretet énekelve (bizonyára a Hállel-zsoltárokat) az Olajfák hegyére ment.

A Misna, az első zsidó törvénykönyv a Peszáchim traktátusában rögzíti a Széder legkorábbi alakját és az akkor mondandókat. A gyermek négy kérdését, amelyre az apa válaszol. Négy pohár bort iszik mindenki. Mózes II. könyvében négy ige szerepel az egyiptomi kivonulásról. S ezért kell inni a négy pohár bort. Az ötödik ígéről vita folyik, ezért az ötödik Elijáhu pohara. A Messiás eljövetelekor ő dönti el ezt is a függőben maradt többi eldöntetlen kérdéssel együtt. A Széder asztalán emlékeztetőül serleg áll az ötödik pohár jelzésére.

– Mi van a Széder-asztalon?

– Szimbolikus tartozékai: a máccá: a cházeret (retek): chárószet (borral kevert mandula és alma, amely az agyagot szimbolizálja, az egyiptomi éléstárvárosok építésére emlékeztetve): a márór (keserű gyökér, szintén utalás a rabmunkára). A bortöltésre a mázág (keverni) igét használják. Palesztinában olyan erős volt a bor, hogy vízzel keverve itták. Ebből ered a misén a bor és a víz keverése.

A Széderen a legszegényebb ember is kényelmesen helyezkedik el, hátradől. A szabad ember így étkezett a római korban.

A Széder-lakoma a rómainak utánózza. Palesztinában, a római elnyomás idején a Széderen minden zsidó szabad embernek képzelte magát. Vergilius így ír az Aeneisben: „S Aenea atya kezdte a szót a magas kerevetről”. Máig a családfő székére párnát tesznek, hogy támaszkodhassék. Ezt a kipárnázott ülőalkalmatosságot a népnyelv „Hesse-Bett”-nek nevezte (készév héberül annyi, mint hátradőlni). A házigazda elé tálat hoztak kézmosásra. A rómaiak is így tettek: „A szolgák kézlemosásra vizet, később simára lenyírott kéztörülőt, ezután kenyeret hoznak be kosárban”. Római lakomán, a jókedv tetőfokán emberi koponyát hordtak körül, hogy emlékeztessenek a halálra (memento mori). A Széder-tálon tojás van, amely a sors változását jelképezi. A zsidó gyászlakoma étrendjének is – láttuk – egyik tartozéka. A házigazda fehér köntösben (Kitli) ül, amelyet az esküvőn is visel, s amelyben majd az utolsó útra indul. A legfelszabadultabb alkalomkor, a legboldogabb pillanatban is gondolnia kell az embernek az elmúlásra. A Széder kerete – kezdete és vége – is megfelel a római lakomának. Tojással kezdik, miként a rómaiak (ab ovo) és az afikománnal fejezik be. Ez görög kölcsönszó. Lőw Immánuel magyarázatával: „nagy estebédre a görög-római őskorban symposion, hajnalig tartó áldomás következett és a mulató társaság fölkerekedése utcázó, zenés felvonulásra. Korlátlan tivornyát, utcázó rajzást, görögül epikomont tiltott el a mértéktartó zsidó népjelleg. Az afikomán zárófalatja (egy fél darab máccá) ezért berekesztette a lakomát”. Lehet azonban, hogy a szó a görög afikoménosz (későn érkező) szóból való s a Misna fordulatának egyszerű fordítása: „Nem küldjük el a Peszách lakomáról a későn érkezőt”.

A Széder olvasmánya a Haggáda (elbeszélés). A cím a Bibliából való: „És beszéld el fiadnak azon a napon”, azaz a kivonulást. Szövege folyamatosan bővült a Misnától a XVI. századig. Szaádja imádságos könyvében is megtalálható (X. század). Mint önálló könyv legkorábban a Genizából került elő a XIII. századból. A végén található két dal német népdalok átköltése (a katekizmusi éneké és a láncolatos meséé). Ezek egyetlen kéziratos Haggáában sem találhatók. Csak a XVI. században kerültek bele. A Haggáda a Biblia után a zsidóság legnépszerűbb, a leg-

több kiadást megért könyve. Az egzotikus zsidók körében a Széder szertartásán dramatizáló mozzanatok figyelhetők meg. Számos ilyen gyűjtöttünk Magyarországról is. Például a házigazda – a Széder megkezdése előtt – batyut vesz a vállára, benne máccával, hogy példázza az Egyiptomból kivonuló őst.

Szefira és Lág BáOmer

Peszáchtól Sávutotig (a Hetek ünnepéig) hét hét telik el. Innen az utóbbi neve. A görögben pentekosztosz (ötvenedik, magyarul pünkösd). A bibliai időben, ezekben a hetekben számolták a kalászerés napjait. Ezért nevezték szfirának (számlálásának). Teljesebb néven: szfirát háómer (a kalászerés számolása).

A történelem ezt az örömteli időszakot sokszorosan gyászossá változtatta. Mondai hagyomány szerint ezekben a hetekben Rabbi Akibának 24 000 tanítványa pusztult el. Emiatt írja elő a Sulchán Áruch törvénykódexe, hogy ekkor nem tartható esküvő. Csupán a 33. napon enyhül a gyász, mert ezen a napon a halál nem szedett áldozatot. A 33-as szám héber betűkkel: lág. Ebből ered a Lág BáOmer név (az Omer 33. napja). A monda mögött történeti tény húzódik meg. Rabbi Akiba és tanítványai részt vettek Bár Kochba szabadságharcában, amely a római elnyomástól akart megszabadulni. 132–135-ig harcoltak Bár Kochba szabadcsapatai a római világbirodalom reguláris hadserege ellen.

Segítségükre volt a judeai sivatag barlangrendszere. A túlerő azonban győzött. Rabbi Akibát és kilenc társát kivégezték. Bár Kochba és harcosai elesetek. A Holt-tenger parti barlangok feltárása során megtalálták Bár Kochba irattárát, számos harcosának csontvázát és használati tárgyait. A hagyomány szerint Lág BáOmerkor halt meg Simon bár Jócháj (II. sz.). Neki tulajdonítják a Zóhár című kabbalisztikus Tóra-kommentárt, köze volt a Róma elleni lázításhoz, és ellenzéki kijelentéseiért ítélték halálra. Tizenhárom esztendeig egy barlangban rejtőzött. A középkorban, e hetekben újabb gyász borult a zsidó közösségekre. Az első keresztes hadjárat során, 1096-ban, tizenkétezen estek áldozatul a Szentföldre vonulók vérszomjának.

Elpusztultak a Rajna-vidék hitközségei: Speyer, Worms, Mainz. Emlékükre iktatták a szefira szombatjainak liturgiájába az Áv háráchámim (Irgalom atyja) kezdete gyászimái.

– A Lág BáOmer a diákság ünnepe – mesélte dr. Adler Jenő.
– Régen kirándulásokon kardokkal, nyilakkal, íjakkal vonulunk a szabadba s háborúsdit játszottunk. Méronban – Száfed mellett – Rabbi Simon sírjánál évente megrendezik a Hillulá di Bár Jóchájt (Bár Jócháj menyegzőjét), azaz az Örökkévalóval való nászát. Számos zarándok érkezik az országból és külföldről. A sírbarlang felett lévő két fehér tömböt gyertyákkal tűzdelnek tele. A zarándokok égő gyertyával lépnek a sírba. A sír fölé épült mauzóleum két oszlopára kendőt, selymet, szövetet aggatnak és leöntik olajjal. A száfedi rabbi este két máglyát gyújt, amelyet körül táncolnak. Másnap – Lág BáOmerkör – Rabbi Simon templomában, ünnepélyes keretek között vágják le először a hároméves fiúgyermekek haját.

Sávuot

Sávuot (a Hetek ünnepe) a Bibliában más neveken is szerepel: Jóm-há-bikkurim (A zsengek napja) és Chág há-kácir (Az aratás ünnepe). A zsidó naptárban Sziván hó 6-ra és 7-re esik. A Talmud idején egy bibliai versből kiindulva a mezőgazdasági ünnep történelmi emlékezéssé vált, a Tízparancsolat vagy Tóraadás napjáé. Legkorábbi utalás erre a III. századból való. Ilyenkor szokás a zsinagógát zölddel, faágakkal díszíteni. Ekkor van ugyanis a fa gyümölcseinek újéve. Az ünnep első éjjelét ébren töltötték a nagyon jámborok, a vallásos irodalom klasszikusaival foglalkozva. A néphit szerint éjfélkor meghasad az ég, és amit akkor kívánnak, teljesedik.

Az ünnep süteménye hétfokú létra alakját veszi fel. A hét égre emlékeztet, amely a Tóraadáskor megnyílt. A XIII. században a Wormsi Eleázár a következőkről értesít: Sávuot reggelén az apa elviszi kisfiát a zsinagógába, vagy a tanházba és a tanító ölébe ülteti. Táblát tesznek elé, rajta a héber ábécé, az alef-bét. A betűk mézzel vannak bekenve. Ezt a gyerek leleszi róla. E jeletet ábrázolja a zsidó művészet Sávuot Illusztrációjaként (pl. a

lipcsei Máchzor). A színáji kinyilatkoztatás emlékére Sávuot ünnepén virággal díszítik a templomot.

Áb hó 9.

Áb hó 9. (Tisá böÁv) a zsidó történelemben szerencsétlen előjelű: az első Szentély lerombolásának, i. e. 586-ban. A második 70-ben, Betár elestée 135-ben, a spanyol zsidók kiűzetésée 1492-ben. Zechárjától és a Misnából tudjuk, hogy böjtként ülték meg. A böjtöt megelőző vacsorán – a gyász jelül – hamuval hintett, főtt tojást esznek.

A zsinagógában a frigyszekrény függönyét leveszik, annak emlékére, hogy Titus átszúrta a Szentek szentjének kárpitját. Néhol akár a gyászolók – nem a megszokott helyüket foglalják el. Az előimádkozó monoton hangon imádkozik. Este a Siralmak könyvét olvassák fel, reggel a Kinot (gyászdalok) gyűjteményét, amely elégiákat tartalmaz zsidók szenvedéseiről: Juda Hállévi Cijjon háló tisáli kezdetű költeménye, Rothenburgi Rabbi Méiré az 1242-es párizsi Talmudégetésről. Az angolszász nyelvtérületen Simon Schwab Kiná ál churbán há-ácháron című gyászdalával bővült a gyűjtemény, mely az európai zsidóság nagy részét elpusztító katalizmat siratja el. A reggeli istentiszteleten nem öltenek tálitot, és nem teszik fel a tfilint, mert ezek diszeknek számítanak. Szokás a temetőlátogatás. A gyerekek – Magyarországon is – a szomorú hangulat fokozására a kegyelettevők közé számártövist és bojtorjánt vagy bogáncsot dobáltak.

HOLOCAUST

Árják, zsidók, félvérek

– Ki a zsidó valójában? – kérdeztem.

– Németországban Adolf Hitler hatalomra kerülése (Machtergreifung) (1933. január 30.) után szinte azonnal meghirdették a gazdasági bojkottot a zsidók ellen (1933. április 1.). Az ún. Árjarendelet (1933. április 17.) nem árja fajúnak-ténylegesen az árjához képest alacsonyabb rendűnek – minősített mindenkit,

akinek szülei vagy nagyszülei között akár csupán egyetlen nem árja volt, különösen, ha zsidó (Mischling. „keverék”, az egykorú hivatalos magyar szóval: „félvér”). A nürnbergi törvények kategóriái zsidónak minősítették azt, akinek összesen négy nagyszüleje közül legalább három zsidó volt, első fokú keveréknek azt, akinek kettő, második fokú keveréknek, pedig azt, akinek egy; a zsidó házastárs egy kategóriával hátrább sorolta az illetőt, és aki tagja volt a zsidó hitközségnek, az származástól függetlenül zsidónak minősült. Az árja szót, amely a XIX. századi nyelvtudományban Irán és India ősi, indoeurópai nyelven beszélő népeit jelölte, Joseph Arthur de Gobineau francia író fajelmélete nyomán a náci politika faji minősítéssé tette meg. Az árják felsőbbrendűségére alapozott nürnbergi törvények (1935. szeptember 15.) meghatározták a zsidók kiszorításának törvényi eszközeit is: megfosztották őket német állampolgárságuktól, megtiltották zsidók és nem zsidók házasságát vagy akár csak szerelmi kapcsolatát. A további részleteket később számos újabb törvény és rendelet rögzítette, a diszkrimináció és nyílt üldözés egyre erősebbé vált. Ausztria német megszállása, az ún. „egyesítés” (Anschluss) (1938. március 18.) után az erőszakos akciók mindennaposakká váltak, céljuk az volt, hogy a zsidókat emigrációba kényszerítsék. Öt éven belül a zsidó lakosságnak mintegy a fele valóban elhagyta Németországot. Ez alatt az idő alatt Angliába 52 000, az Egyesült Államokba 702 000, Argentínába 63 000, Dél-Afrikába 26 000 németországi zsidó menekült érkezett. Akik Nyugat-Európa országaiban kerestek menedéket, azokat később, a háború folyamán a német hadsereg rendre utolérte. Az Egyesült Államok mindvégig fenntartotta a zsidók évi 30 000 fő hivatalos bevándorlási keretszámát (quota), és a már Amerikában élő európai zsidók kétségbeesetten igyekeztek rokonaiknak megszerezni a bevándorlási engedélyt.

Az üvegcserep éjszakája (kristallnacht)

1938. októberében a lengyel kormány megvonta az útlevelet azoktól a zsidó állampolgároktól, akik öt évnél hosszabb ideje éltek külföldön, és hontalannak nyilvánította őket. Ezeket a „hontalan” zsidókat Németország azonnal kiutasította, és a német-

lengyel határra toloncolta őket, összesen mintegy 15 000-17 000 főt (1938. október 28.). Az egyik érintett család egy Párizsban élő fiatal tagja elkeseredésében meglőtt egy párizsi német diplomatát (november 7.), aki két nappal később (november 9.) a sebesülésbe belehalt. Az eseményt azonnal követte az újabb fordulat a kirekesztés és üldözés folyamatában: az ún. Kristallnacht, „az üvegcserep éjszakája” „kristályéjszaka” (1938. november 9–10.). Az akció a felszínen – a náci propaganda magyarázata szerint a párizsi merénylet megtorlása volt, valójában barbár vérbosszú egy egész népen. A náci párt rohamosztagai egyetlen éjszaka folyamán, szervezeten, mintegy jeladásra az egész országban – Ausztriát is ideértve – feldúlták a zsidó tulajdonban lévő üzleteket, felgyújtották a zsinagógákat (Eisenstadt / Kismartonban, az Esterházy-birtokon is), sokakat megáláztak, kegyetlenül megvertek, és másnap, 35 000 zsidót a gyűjtőtáborokba zártak. Ez volt a történelem legnagyobb pogromja. Az Egyesült Államok elnöke, Franklin D. Rooseveltiltakozásul azonnal visszahívta az USA berlini követét. Röviddel ezután Hermann Göring (abban az időben: birodalmi miniszter) hatalmas összegű (1 milliárd birodalmi márka) büntetést rótt ki a németországi zsidó közösségre. Büntető rendelete (1938. november 12.) 1939. január 1. hatállyal kizárta a zsidókat a német gazdasági életből. További rendeletei (1938. december 31.) megfosztották őket teljes vagyonuktól (árjásítás), eltávolították az oktatási intézményekből (december 8.)

A következő év elején, hatalomra jutásának hatodik évfordulóján Hitler egy beszédében nagy nyilvánosság előtt megfenyegette a nemzetközi zsidó pénzügyi hatalmasságokat, hogy ha még egyszer „világháborúba rángatják a népeket”, az eredmény „a zsidó faj megsemmisítése lesz Európában” (1939. január 30.).

Munkatábor

A háború kitörését követően, Lengyelország lerohanása (1939. szeptember 1. – október 5.), Hitler és Sztálin által megkötött megneemtámadási szerződés (1939. szeptember 17.) és Lengyelország Németország és a Szovjetunió közötti felosztása

(1939. szeptember 28.) után a németek feloszlattak minden zsidó községet, amelynek lélekszáma 500 főnél kisebb volt (1939. szeptember 21.). Elrendelték (1939. október 26.), hogy minden zsidó férfi 14 és 60 éves kor között két év munkaszolgálatot köteles teljesíteni. Az újonnan megszerzett területeken a felszámolt Lengyelország helyett kialakított főkormányzóság (Generalgouvernement) területén – mindenütt munkatáborokat (Arbeitslager) állítottak fel. Ezeket a táborokat önkényesen, akár az utcákon összefogdosott emberekkel töltötték fel. A kisebb községek lakosait Lublin környékén telepítették le, az ún. Lublinland rezervátumban. Egyáltalán, Nyugat-Lengyelország területéről minden zsidót eltávolítottak. A munkatáborokban a rendet mindenütt a német személyzet által a foglyok közül kiválasztott felügyelők biztosították. Megszólításuk a német szlengből átvett láger-nyelvben: kápó volt (az akkori írásmód szerint: capo). Végző soron a francia corporal, „kapitány”, németül: „altiszt” szót jelentette. Mindenféle népségből válogatták a kápókat, korábbi köztörvényesekből, sokszor ukrán vagy lengyel foglyok közül, vagy korábban jól szituált és képzett emberekből, akik között zsidók is voltak. A felügyelők számára a kíméletlenség kényszerűség is volt. „Rabbi egy sem volt közöttük” (Elie Wiesel). Elfogadható ételt a kényszermunkásoknak legfeljebb megkísértésül vagy megalázásul osztottak: a zsidó nagyünnepeken (jom kippur, tisa be-áv), amelyeken a vallási előírások böjtöt rendelnek. A kiéheztetett, csontig lesóványodott, tetvektől, patkányoktól, kólikás hasmenéstől, tifusztól és mindenféle más betegségtől meggyötört, legyengült, kimerült foglyokat őrzőik gúnyosan „muzulmán”-oknak nevezték.

Gettó

A nagyobb városokban Göring ötlete nyomán és Heinrich Himmler, az elit védőosztagok (SS 1 Schutzstaffel) és az állami titkosrendőrség (Gestapo/Geheime Staatspolizei) vezetőjének, ill. Reinhardt Heydrich, az egyidejűleg megalapított Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA/Heichssicherheitshauptamt) vezetőjének utasítására (1939. szeptember 27.) kijelölt külön zsidónegyedekbe (gettó) tömörítették a zsidó lakosságot (Ghettoisierung,

1939–40). Hasonló módon jártak el a háborúban elfoglalt többi országban is. Ausztriában nyomban (1939. október 12.) megkezdődött a zsidók áttelepítése (Deportation/deportálás) a lengyelországi területekre. A gettókat rendszerint az adott város korábbi zsidónegyedében állították fel, elkülönítve a város többi részétől, és megakadályozva, többek között kijárási korlátozásokkal vagy tilalommal, hogy lakói részt vegyenek a város egészének életében. A legelső gettót Piotrkow Trybunalbán állították fel (1939. október 28.). Az első szervezeten kiépített gettót Lodzban létesítették (1939. december 10.), és 765 000 lakosát csakhamar elzárták a külvilágtól (1940. május 7.). A legnagyobb gettó a varsói (Warszawa) volt, a Visztula nyugati partjánál; 1940. november 15-én nyitották meg, pontosabban, zárták be, mert 3,5 m magas téglakerítés vette körül, ezt maguknak, a zsidóknak kellett felépíteniük, saját költségükön. A város eredeti zsidó lakosságán (kb. 280 000–375 000 fő) kívül, más városokból 150 000 menekültet is elhelyeztek benne. Nagyobb gettók voltak még Krakkóban (Kraków), Lublinban, Kielcében stb. a lengyelországi gettók a munkatábor egyik változatát jelentették: még az egykori zsidónegyedek fizikai környezetében. Némelyikük – néhány száz túlélővel – szinte a háború legvégéig fennmaradt.

A gettókba zárt zsidó közösségek élén – Heydrich rendelete (1939. szeptember 21.) nyomán – az ún. zsidótanácsok (Juden-rut) álltak, vezetőjüket és tagjaikat általában a németek jelölték ki, vagy hagyták jóvá. Erősen korlátozott belső életükben ezek a gettók rendelkeztek ugyan bizonyos autonómiával, de egyébként teljesen kiszolgáltatottak voltak a hatóságok önkényének, és a kényszerrel betelepített zsidó lakosságnak ezen felül is embertelen szűkösségekben, addigi létfenntartási lehetőségeitől eltiltva, a társadalmi környezettől elvágvá, a normális emberi lét minden értékétől megfosztva kellett élnie. A varsói gettóban a napi fejadag tápértéke hivatalosan is mindössze 180 kalória volt. A német hatóságok kényszerszermunkásként dolgoztatták a zsidó lakosságot, hadiüzemekben, közmunkán. A zsidótanácsok rákényszerültek arra, hogy együttműködjenek a náci hatóságokkal, teljesítsék minden utasításukat, de még az együttműködés árán

sem tudták megakadályozni az irányításuk alatt álló közösség kifosztását, majd pedig végül a deportálásokat. A zsidótanácsok életben maradt vezetőit a háború után sok helyütt vádak érték magatartásuk miatt. A józan ítélkező szemében azonban az illetők leginkább, kivált Magyarországon, azzal követtek el hibát, hogy társaikat, az általuk képviselt közösséget nem világosították fel a zsidóknak szánt sorsról, nem figyelmeztették őket, és ezzel megerősítették bennük asszimilált vagy integrált státusuk, illetve az államuk jogrendje iránti bizalmat. A hatóságokban való bizalom, a jogrend tisztelete kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a nácik akadálytalanul végrehajthatták a zsidóság kipusztítására irányuló tervüket.

ZSIDÓ TÖRVÉNYEK MAGYARORSZÁGON

– Nagypapa! De jó, hogy életben maradtál!

– Magyarországon az ún. zsidótörvények – a néhány évvel korábban hatályba lépett német zsidóellenes törvények mintájára – fokozatosan kiszorították az ország zsidó lakosságát a politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi életből. Amikor az ún. zsidótörvény, vagy „egyensúly-törvény” tervezetét; amelyet Teleki Pál miniszterelnöksége (1939–1941) alatt készítettek elő. Az újonnan kinevezett miniszterelnök: (Darányi Kálmán) beterveztette a parlamentben. A szellemi élet összesen 59 neves képviselője tiltakozó nyilatkozatot tett közzé. Ennek ellenére az országgyűlés mindkét háza, a felsőház a keresztény egyházak vezetőinek támogatott és egyértelmű támogatása mellett, elfogadta és kihirdette (1938. május 29.) „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” rendelkező törvényt (1938: XV. tc.), amely korlátozta (20%) a szabad értelmiségi pályákon kötelezően felállítandó kamarák zsidó tagjainak arányát, azaz diszkriminatív foglalkozási tilalmat vezetett be. Egy évvel később az ún. II. zsidótörvény (1939: IV. tc.), amelyet 1939. május 5-én hirdettek ki, „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozása” érdekében számos értelmiségi foglalkozás gyakorlását egészen megtiltotta számukra, más pályákon, pedig az előző

törvényhez képest is lényegesen szűkebbre (6%) szabta tevékenységük lehetőségeit. Az ún. III. zsidótörvény (1941: XV. tc.) a németországiakhoz hasonló fajvédelmi rendelkezéseket vezetett be (1941. augusztus 8.). Egy további törvény, amelyet annak idején sokan IV. zsidótörvénynek is neveztek (1942: XV, tc.), a zsidók tulajdonszerzését korlátozta (1942. szeptember 6.), és utat nyitott az árjásítás előtt. Minden a német minta szerint történt Magyarországon is, csupán némi időbeli eltolódással. Bartók Béla, Bárczy István, Berda József, Bernáth Aurél, Csécsy Imre, Csók István, Féja Géza, Ferenczy Noémi, Földessy Gyula, Kárpáti Aurél, Kernstok Károly, Kmetty János, Kodály Zoltán, Márfy Ödön, Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, Somlay Artúr, Szabó Zoltán, Tersánszky J. Jenő, Vikár Béla, Vilt Tibor, Zilahy Lajos és mások tiltakoztak, amelyet Makay Miklós református lelkész szervezett. Többen voltak, akiket a felsoroltak közé tartozónak tekintenénk, de nem voltak aláírók. Bibó István akkori és későbbi állásfoglalásáról írt Nyerges András: „Istenkáromló oknyomozás” (1994), „Jobb- vagy balkánaán”.

Végleges megoldás

A Szovjetunió ellen indított német támadást [1941. június 22.] követően Németországban kezdetét vette az ún. Endlösung „a zsidókérdés végleges megoldása”. A Szovjetunióban élő zsidóság különösen védtelen volt, egyrészt, mert sújtotta őket a cári Oroszországtól örökölt és az osztályharcos szemlélettel is megterhelt antiszemitizmus, másrészt, mert a német-szovjet megneemtámadási szerződés után már nem jutottak el hozzájuk a hírek a Németországban fellángoló zsidóüldözésekről. Végül, mert a szovjethatóságok a háborús cselekmények, a visszavonulás és a lakosság kimentése (evakuáció) során sorsukra hagyták őket. A németek Nyugat-Galíciában és Oroszország egykori zsidó övezetében kísérletezték ki és vezették be a zsidók tömeges kiirtásának módszereit. Voltak térségek, ahol a szovjet és német hatóságok egymást váltva, de hasonló módszerekkel – mindemellett a szovjetek az Endlösung programja nélkül – irtották ki a lakosság számukra ellenszenves csoportjait, lengyeleket, zsidókat.

A bori rézbányákban

A munkaszolgálat minősített esete volt, Fritz Todt javaslata nyomán, az Organisation Todt által szervezett munkahadsereg, amely Magyarországról is mintegy 3000 embert, később további 3200-at sárga csillagos zsidókat és fehér karszalaggal a kikeresztelkedetteket vitt el dolgozni a szerbiai Bor környékén, a vad hegyekben lévő rézbányákba (1943. február), amelyeknek a német hadsereg számára stratégiai jelentősége volt. A magyar zsidók Borba vezénylése ellen tiltakozásul mondott le nagybacsoni Nagy Vilmos hadügyminiszter (1943. július 2.). Egy későbbi csoportban vitték el Borba Radnóti Miklóst is (1944. május–június). A bori kényszermunkásokat a német hadsereg balkáni visszavonulásakor németországi munkatáborokba telepítették át (1944. szeptember), útközben az egyik csoportból a bácskai Cservenka községnél az SS mintegy ezer főt belelőtt egy téglagyári gödörbe (1944. október 7–8.). Radnótit a Dunántúlon át Hegyeshalom felé vezető úton, Győr mellett (Abda) fegyveres magyar kísérői egy árokparton lőtték le, 21 társával együtt (1944. november 9.).

Sárga csillag

Németországban a zsidókat öltözkükön, igazolványaikban megkülönböztető jelvény viselésére kötelezték (1947. szeptember 19.), ez a jelvény a középkori minták nyomán kialakított hatágú sárga – a későbbi hivatalos magyar kifejezéssel „kanárisárga” – csillag volt, a csillagban gót betűs Jude, „zsidó” felirattal. Ezt a jelvényt a német uralom alá jutott területeken mindehánth már 1939. november 23. óta viselnie kellett minden zsidónak, kisgyermeknek is, a mellkas bal oldalán, minden ruhadarabon. (Magyarországon, ahol 1944. április 5-étől kezdve írták elő a sárga csillagot, elhagyták belőle a feliratot.) Az „Éjszaka és köd” Nacht und Nebel, rövidítéssel: NN) rendelet, amelyet a német fegyveres erők (Wehrmacht) főparancsnokságának főparancsnoka, Wilhelm Keitel tábornagy (Feldmarschall) írt alá (1941. december) elrendelte a német katonai hatóságokkal való szembeszegülő vagy akár csak ilyesmivel gyanúsítható szemé-

lyek, kivált, pedig a zsidók azonnali kivégzését vagy német fennhatóság alatt álló területre szállítását. Már a kivándorlási tilalom előtt megkezdődött a németországi (Altreich) zsidók áttelepítése is Keletre, a lengyel területekre (1941. október 14.).

Babij Jar

A keleti fronton, a Szovjetuniótól rövid idő alatt elfoglalt területeken a Gestapo négy különleges bevetési csoportot (Einsatzgruppe) állított fel, azzal a feladattal, hogy szisztematikusan elpusztítsák a helyi zsidó lakosságot. Göring írásbeli formában adta parancsba Heydrich SS vezérőrnagynak – Gruppenführer –, hogy tegyen meg minden szükséges intézkedést „a zsidókérdés teljes megoldására. (Gesamtlösung der Judenfrage) Európa német befolyás alatt álló területén. (1941. július 31.) Mindenütt, a Baltikumtól és Észak-Oroszországtól (Einsatzgruppe A) Fehér-Oroszország / Belaruszon (Einsatzgruppe B) és Ukrajnán (Einsatzgruppe C) át egészen Beszarábiáig és a Fekete-tenger partvidékéig (Einsatzgruppe D) a legegyszerűbb eljárást alkalmazták: a tömeges kivégzést, tömegsírban elföldelést. A rigai vérfürdő során (1941. december elején) Németországból áttelepített zsidókat is kivégeztek. A megszállt területek zsidó lakosságát egyszerűen árokba lőtték. Ezeknek a kivégzéseknek a jelképe lett egy Kijev melletti szakadék, Babij Jar, ahol a németek és ukrán segítőik 1941 őszén, éppen a zsidó újév két napján (szeptember 29–30.), 34 000 embert lőttek agyon, és a következő több mint két év folyamán (1941 vége – 1943 eleje) újabb százezernyi áldozatukat végezték ki itt: a gödrök fölé hányt föld véres volt még évekkel később is.

Kamenec-Podolszk

1941 nyarán a magyar hatóságok Budapesten valamint az 1938–1940-ben Magyarországhoz csatolt országrészekben – Máramaros, Kárpátalja – összegyűjtötték az ott meghúzóódó, ún. rendezetlen állampolgárságú, gyakorlatilag: a szomszéd országokból menekült zsidókat. Köztük sok magyarajkú volt. Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési képviselő közbenjárása és mások

tiltakozása ellenére, köztük Slachta Margité, s egy keresztény női rend legmagasabb körökbe is bejáratos vezetőjének tiltakozása ellenére tehervagonokban mégis elszállították őket. Mintegy 18 000 főt, „Galiciába”, amelyet: a zsidókat, mint kazárokat gúnyoló magyar közvélemény az eredeti hazájuknak tekintett: Kőrösmezőre, onnan, pedig a német katonai ellenőrzési vonalon túlra a németek (SS), ukrán fegyveresek közreműködésével, augusztus 27–28-án Kamenec-Podolszokban, bomba-kráterek szélén, mintegy 14 000 főt géppisztoly-sorozatokkal kivégeztek közülük. Ez az esemény volt a magyar Holocaust előjátéka. Hasonló módon gyilkolták meg román hatóságok a bukovinai, moldvai és beszarábiai zsidók több százezres tömegét a Dnyeszter északkeleti partjának térségében, Transnistriában (1941. július–november).

Tervek a zsidók kitelepítésére

A zsidó diaszpóra soha nem adta fel az először a babiloni fogságban (i. e. VI. század) megfogalmazott eszmét: a visszatérést az eredeti országba (erec): Izraelbe. A középkorban és a kora újkorban több zsidó vallási mozgalom is a visszatérést, Izrael betelepítését tűzte ki célul, és a XIX. század vége óta a cionizmusnak is ez volt a törekvése. A nehézségek láttán azonban megfontolás tárgyává tettek alternatív kivándorlási célországokat is, ezek egyike volt a XX. század elején Uganda ennek a tervnek a tényleges megvalósításával azonban soha nem foglalkoztak; vagy egy jiddis nyelvű, vallástalan zsidó autonómia torz ötlete a Szovjetunióban; a távol-keleti Birobidzsán (1928), amely a kezdeti kommunista lelkesedés ellenére is inkább száműzetésnek számított, és rövid idő alatt teljes kudarcba fulladt. Később, már a nácik, Madagaszkár szigetén terveztek zsidó rezervátumot felállítani (1938–1940). Ezeknek az elképzeléseknek az irrealitása vagy bukása is indíttatásul szolgálhatott Hitlernek ahhoz, hogy eredeti terve a zsidók maradéktalan eltávolítása érdekében az áttelepítés helyett most már a fizikai megsemmisítésük mellett döntsön. A zsidók kivándorlásának Németországban 1941 őszén (október 23.) rendeleti tilalom vetett véget. A Wannsee konferencia (1942. január 20.) amelyet Heydrich akkor már

altábornagy (Obergruppenführer) – a Birodalmi Biztonsági Főhivatal központjába hívott össze, már Japán Pearl Harbor-i támadása s az Egyesült Államok ezt követő hadüzenete után, egy bájos berlini tó – ez a Wannsee mellett álló kastélyban megszabta a népiirtás megszervezésének alapelveit. A konferenciát a már évek óta a „zsidókérdés” náci szakértőjének számító – abban az időben a Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV/A–B osztályát, az ún. Zsidó áttelepítési Hivatalt vezető Adolf Eichmann készítette elő, és ő vezette a jegyzőkönyvét is. Résztvevői az államigazgatás és a minisztériumok, a párt és belügyi rendőrségi apparátus, a megszállt keleti területek magasabb rangú képviselői voltak, olyan személyek, akiknek hivatali pozíciójukban kellett végrehajtaniuk a titkos határozatokat. A zsidóság létszámának felmérésekor figyelembe vették Angliát, Írországot, Svédországot, Svájcot és Törökországot is. A tervezett „evakuáció”-t, a zsidó népesség kiürítését világméretekben akarták megvalósítani. De Heydrich szavai szerint: „Először Európát kell átfésülni, nyugatról keletre”.

WANNSEE

A Wannsee konferencia idején az SS-nek már voltak tapasztalatai a zsidók tömeges meggyilkolása terén. Ezekre a koncentrációs táborokban szerzett tapasztalatokra építve 1941 őszén – Himmler utasításai szerint felállítottak az első ún. megsemmisítő vagy haláltáborokat (Vernichtungslager-Todeslager). A második világháború folyamán a hitleri Németország a zsidók megsemmisítését szinte ugyanolyan fontos célnak tekintette, mint magát a győzelmet. A zsidó nép kiirtására irányuló náci program végrehajtása kiterjedt mindazon európai országokra, amelyekben Németország vagy csatlósai a háború során befolylásra tettek szert. Az adott ország területén a Gestapo irányítása mellett mindenütt a nemzeti és helyi hatóságok végezték el a teendőket, magát a megsemmisítést, pedig a Németországban erre a célra felállított és az SS alá rendelt külön katonai szervezet. Németországban és a megszállt területeken, kivált a néme-

tek uralma alá került Lengyelországban összesen több mint 400 láger működött rövidebb-hosszabb ideig.

Haláltábor

A munkatábor és a megsemmisítő tábor között az volt a döntő különbség, hogy az előbbiben huzamosan dolgoztatták a foglyokat, gazdasági hasznot várva az olcsó és kíméletre nem szoruló munkaerő alkalmazásától, az utóbbiban, pedig megérkezésük után azonnal vagy rövid időn belül megsemmisítették őket. A haláltáborokban szenttelen mérnöki pontossággal dolgozták ki a tömeges megsemmisítés leginkább célszerű technikáját, több szakaszban. Az agyonlövést hamar túl költségesnek és a kivégzőosztagokra nézve kényelmetlennek találták, ezért elgázosítással próbálkoztak. Az első ilyen irányú kísérleteket az elmebetegek és más fogyatékosok megsemmisítésére megindított eutanázia program keretében Brandenburgban végezték (1939 nyarán, tömeges méretekben 1939 decemberétől kezdve), és kipróbálták a buchenwaldi láger foglyain is, szintén egy közeli eutanázia intézetben (Bernburg, 1941. november). A külmhofi Chelmno (Chetmno) lágert, félúton Varsó és Poznan (Poznari) között, Lodz közelében, 1941 szeptemberében állították fel. Itt tömegméretekben eleinte kipufogógázt vezettek a teherautók zárt rakterébe. Eleinte négy, később összesen hét „halál-automobil”-al dolgoztak (első alkalommal 1941. december 8-án), a holttesteket a közeli erdőben égették el. A láger nagyüzeme 1943. április-májusáig tartott. Ugyanezeket a teherautókat Zimonyban utóbb egészen 1942 nyaráig használták, a Vöröskeresztjárműveinek tüntetve fel őket, lassú tempóban összesen 15 000 szerbiai zsidót öltek meg bennük. Azután az egyik teherautót elvitték Rigába, bevált ott is, megrendeltek még egy hasonlót. Az eljárást a németek hamarosan továbbfejlesztették, oly módon, hogy a továbbiakban a kipufogógázt külön e célra épített helyiségekben (ún. Gaskammer, „gázkamra”) alkalmazták. A tetemek elégetése céljából eleinte magukkal a foglyokkal égetőgödörket vagy nagyméretű, szabványos árkokat ásattak, később égetőke-mencéket (krematórium) építettek, majd amikor a krematóriumok kapacitása nem volt elegendő – ismét visszatértek az egy-

szerű árkokhoz. A megsemmisítő táborok fölött állandó sötét füst- és pernyefelhő állt, földjük félig elszenesedett emberi csontokkal keveredett. Wannsee után, 1942. márciusában, a lengyel főkormányzóságban további megsemmisítő táborokat állítottak fel. Több helyen a már meglévő munkatáborokat alakították át megsemmisítő táborrá. Például Lublin közelében: a várostól délkeletre: Belzec (Belzec). Ide az első nagyobb „szállítmány” (transzport) 1942. március 12-én érkezett meg. A gázkamrák egy éven át folyamatosan üzemeltek. Ide hozták a zsidókat a lengvidi – Lvov vagy Lviv – gettóból is, egy lőszervagon felrobban(t)ását követően leállították a gázkamrákat (1943. április). A tömegsírokba a holttesteket kiásták és elégették. Lublintonól északra Sobibor (Sobibór), a Bug folyó mellett. Itt, a megsemmisítő tábor építését 1942. márciusában kezdték meg. Májusban már teljes üzemmel működött. Egy lázadás – 1943. október 14. után felszámolták. Majdanek, ahol a német-lengvidi háború hadifoglyai számára alapított (1940.) tábor alakították át gyűjtő – (1941. szeptember), illetve megsemmisítő (1942. április) táborrá, gázkamráit és krematóriumát a későbbiekben többször felújították és kibővítették. Az SS egyetlen napon, amelyet „aratóünnep”-nek neveztek el (1943. november 3.), összesen 17 000 zsidó foglyot lőtt agyon. Varsó közelében állt Treblinka, ahol az 1941-ben megnyitott gyűjtőtábor 1942. május-júliusban építették ki megsemmisítő táborrá, az első tömeges elgázosítást július 23-án végezték, a tábor az 1943. augusztus 2-i fogolyláadás után néhány hónappal bezárták (1943. november), fennállása alatt összesen mintegy 870 000 embert öltek meg itt. Rövid idő múlva már számos város közelében működött koncentrációs táborral kombinált megsemmisítő tábor Lengyelországban, de Németország és Ausztria területén is igen sokan pusztultak el a lágerekben.

Auschwitz

Az egykori osztrák-magyar Galícia területén fekvő kis vásár-város, a lengyelországi Auschwitz (Oswiecim-Oswiecim) mellett megalapított (1940. április 27. illetve május 1.), 1940. júniusában megnyitott és mindvégig folyamatosan továbbépített gyűjtő-

táborban az SS – szinte az első perctől kezdve Adolf Eichmann felsőbb irányítása mellett – az 1942. és 1944. nyara között legnagyobb teljesítményt nyújtó megsemmisítő tábort rendezte be. A kiürített falvak helyén az illetéktelenek elől szigorúan elzárt járást (Amtsbezirk) – érdekeltségi körzetet (Interessengebiet) – szerveztek. Az eredeti munkatáborban, amelyből a későbbi főtábor (Stammlager) Auschwitz lett, 1941. szeptember 3-án 600 szovjet hadifoglyot és 250 más foglyot elgázosítottak kísérleti céllal. Ki akarták próbálni embereken a mérgesgáz – kéksav, ciángáz, ciánhidrogén hidrogén-cyanid, ipari nevén: Zyklon B) hatékonyságát. (A Szovjetunió nem írta alá a hadifoglyokkal való bánásmódot szabályozó genfi egyezményt, ezért választották a szovjet foglyokat a gázkísérletek tárgyául.) Ezt követően kidolgozták a tömeges elgázosítás technológiáját és a közelben felépített nagy melléktáborban, Birkenauban (Brzezinka-Auschwitz-II) ahol a német állam az egész falu területét kisajátította, rövid idő alatt a foglyokkal felépítették az eljáráshoz szükséges berendezéseket. Birkenau eleve munka- és haláltábornak épült. Az első transzportok, Szlovákiából, illetve Franciaországból 1942. március legutolsó napjaiban érkeztek meg. Ezeket már azonnali megsemmisítésre szánták, az első tömeges elgázosításra 1942. május 4-én került sor. Birkenauban négy gázkamra épült, és a hozzájuk tartozó óriási krematóriumok (1942–43), kettő közvetlenül a tábor közelében, két kisebb, pedig egy kis fenyő- és nyírfaedő mögött. 1944 júniusában a vasúti síneket – három sín-párt – egészen a „halálgyár”-ig vezették el. A szerelvények, köztük a magyarországiak, szinte a gázkamrák kapui előtt álltak meg. Az auschwitzi melléktáborokban, amelyekből – a központtól kisebb-nagyobb távolságra-összesen 49 volt, a foglyok külön ide telepített vagy felállított hadiüzemekben dolgoztak, többek között Monowitzban. Az auschwitzi munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban, négy-, öt- vagy hatjegyű sorszámot és esetleg betűjelet is tetováltak s ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték; mintegy 405 000 ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. (A regisztrált foglyok közül összesen 65 000 maradt életben.) Amikor az iparszerű tömeggyilkosság eljárásrendje kialakult Auschwitz-Birke-

nau megsemmisítő táborában a deportáltak nagy részét az SS lágerszemélyzet rendszerint egyenesen a vagonokból vagy a vasúti sínek mellett kiépített szelektáló rámpákról hajtotta a gázkamrákba. Farkaskutyákat is igénybe vettek. A foglyok gyanakvását oly módon terelték el, hogy a gázkamra épületét zuhanyfürdőnek álcázták. Az azonnali elgázosításra – szolgálati nyelven: „különleges kezelés” (SB / Sondoróehandlung) – elkülönített foglyokat, nőket és gyermekeket, illetve férfiakat, öregeket, mindenkit meztelenül, beterelték, összezsúfolva őket, a zuhanyozónak mondott terembe, és ezután a hermetikusan lezárt helyiségbe felülről, zöld, gyári bádogdobozból beszórták a kristályos gázt, amely kiszabadulva 15–20 perc alatt végzett mindenkivel. Fogoly munkások különleges egységei (Sonderkommando) sietve kiürítették a gázkamrát, és az SS szolgálatosok behajtották a következő csoportot. A kegyetlenségnek és a kegyelet hiányának nem volt mértéke: a foglyok, a gázkamrákban meggyilkoltak testéről ipari felhasználás céljából eltávolították a haját, kitördelték nemesfém fogaikat...

A transzportok bizonyos részét rendszerint életben hagyták, hogy a következőknél ők legyenek a kiszolgáló munkások (Aufräumungskommando). Az áldozatoktól elkobzott ruhane-műt és értéktárgyakat, a szabványos tömbökké beolvasztott aranykoronákat, gyűrűket, a briliánsokat a táborból elszállították, és Németországban felhasználták, vagy a Birodalmi Bank Svájcban értékesítette. Heydrich keresztnévéről: „Reinhardt-akció” volt ennek a műveletnek a neve. A gázkamrák, krematóriumok vagy a préda osztályozására szolgáló külön anyagraktárak („Kanada”) mellett szolgálni a „kanadás” foglyoknak valamelyes esélyt jelentett az életben maradásra. Auschwitzban a haláltábor foglyain orvosi kísérleteket is végeztek, például, sterilizációt, mindig igen kegyetlenül, a megkínzottakat végül rendszerint elgázosították. Tanulmányi célra csontvázakat, koponyákat preparáltak. Különösen hírhedtté vált az auschwitzi kísérletező orvos. Dr. Josef Mengele „a halál angyala”, akit leginkább a törpék és az ikrek érdekeltek, s aki szeretett volna, ezt ugyan nem Auschwitz foglyaival, szőke, kékszemű árja óriásokat kitenyészteni. Egyébként a lágerben gyakran ő vezette,

személyesen, a beérkező szerelvények mellett a deportáltak szelektálását is. Jobbra, balra, időleges kegyelemre, azonnal a gázkamrába. Csak Auschwitz-B Birkenauban mintegy másfél millió bizonytalanabb becslések szerint esetleg közel kétfélmillió embert ölt meg az 1944. késő őszeig (november 27.) fenntartott üzemelés során Rudolf Höss (Hoess) táborparancsnok leghírhedte.

Később Auschwitz neve az egész Holocaust jelképévé vált.

A Varsói Gettó

A Varsóban a gettó szűk területére bekényszerítettek létszáma egy időben elérte vagy meghaladta a félmillió főt, ezt a létszámot az éhezés, a betegségek és főként a treblinkai haláltáborba induló szállítmányok (1942. június, 1943. január). 60 000 főre csökkentették. Amikor kitűzték az utolsó deportálások időpontját, mégpedig éppen 5703 húsvétjának (peszach) első napjára, az ünnepen kirobbant a felkelés (1943. április 19.). A német Góliáttal jóformán fegyvertelenül küzdő zsidóknak a lengyel földalatti ellenállási mozgalom nem nyújtott segítséget, de a mindenre elszánt, bátor harcosok magukra hagyatva is kitartottak 27 napon át, egészen május 15-ig. A dicsőséges bukás is példát mutatott: a megszállt Európában ez volt az első városi felkelés a nácik ellen. A felkelés története jelezte, hogy a halálra szántak tisztán látják a helyzetüket, ugyanakkor jelezte a német hatóságok eltökéltségét is.

Teresienstadt

Különleges helyzete volt a theresienstadti tábornak (Terezín, Csehország), ahol a nácik az öregek és gyermekek lágerét rendezték be (1941, november 24.). Foglyaikat itt valamivel jobb körülmények között tartották, mint másutt, hogy az esetleges nemzetközi ellenőrzésnek ezt a lágert mutathassák meg, amint tették a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőinek látogatásakor (1943. július 23.). A tábor formálisan, mint zsidó község működött. Ide vitték Leo Baeckn neves berlini rabbit is, aki már a lágerben tudomást szerzett az auschwitzi megsemmisítő tábor

valóságáról, 1942 októberétől kezdődően Theresienstadtból is indultak megsemmisítésre szánt transzportok Auschwitzba, de nem beszélt róla senkinek, és maga is vállalta a társaira váró sorsot. A háború után a Holocaust tragikus élményének vallási-etnikai feldolgozását kezdeményezte.

Deportálások Európából

A deportálások a náci Németország által megszállt terület egészére kiterjedtek. Az SS Nyugat-Európából és a balkáni országokból is a keleti megsemmisítő lágerrekbe vitte a teljes zsidó lakosságot, halálukra. Az amsterdami zsidókat Mauthausenbe deportálták (1941. február 27.). A bábállam Szlovákiából 1942. március 26-án kezdődtek meg a deportálások; a megszállt Franciaországból május 30-án; Hollandiából július 17-én; Belgiumból augusztus 5-én; Görögországból 1943. március 15-én; Olaszország német kézre került részéből azon év októberében. 1943 nyarán (június 11.) a németek elhatározták a lengyelországi gettók végleges felszámolását, ettől az időtől kezdve a zsidókat áttelepítést színelve folyamatosan, összesen több százezer főnyi tömegben szállították el vonatszerelvényeken (Judenumsiedlungszug) a haláltáborokba, kezdetben a varsói gettóból a közeli Treblinkába, majd Lengyelország más városaiból is a még működő haláltáborok valamelyikébe. A gyilkos gépezet felgyorsulását észelve több lágerben lázadás tört ki (Treblinka: 1943. augusztus 2. Bialystok: augusztus 16–23. stb.). Közben azért a tehervagon-szerelvények végtelen sorban, a katonavonatokat és hadianyag-szállítmányokat is félreszorítva még mindig szünet nélkül ontották a zsidó foglyokat Európa különböző országaiból, 1944 tavaszán, nyár elején Jugoszláviából (Dalmácia), Albániából, még mindig Görögországból, törökországi és távol-keleti zsidókkal Párizsból. Ekkor már, május közepétől, Auschwitzba, Magyarországról is.

A tömegsírok eltüntetése

Először a bomló hulláktól, csak félig-meddig elégett tetemek-től – járvány kitörésétől – félve, majd már a keleti fronton el-

szenvedett vereségek nyomán, a Vörös Hadsereg ellentámadásának megindulásakor a németek, Himmler utasítására már 1942 nyarán és őszén kezdték eltüntetni a tömeggyilkosságok maradványait és korábbi nyomait. Szigorúan titkos akciók során felszedték a tömegsírokat, és az emberi maradványokat elégették. Az SS erre a munkára is zsidó foglyait vette igénybe. Az „1005. sz. akció” (Aktian 1005) jelzésű munkaszolgálatos egységek 1942 nyaratól kezdve ezrével és tízezzel exhumálták és égették el az áldozatok tetemeit Babij Jarban és a megsemmisítő táborok környékén. Aztán az SS megölte magukat a munkásokat is.

Deportálások Magyarországról

Magyarországon az első háborús kormány (Bárdossy László, 1941–1942) határozottan németbarát politikája ellenére, és a második (Kállay Miklós, 1942–1944) taktikázása mellett is, egészen az ország német megszállásáig (1944. március 19.) nem volt gettósítás vagy tömeges kivégzés. A német megszállás után az új, elkötelezetten németbarát kormány (Sztójay Döme 1944.) amelynek több tagja antiszemita, a zsidók iránt határozottan ellenséges volt, már 1944. március végén április elején eldöntötte, hogy a „zsidókérdés”-t a németek elképzelései szerint és velük együttműködve oldja meg. A feladatot a magyar közigazgatási apparátusnak, vidéken a Csendőrségnek, a fővárosban a rendőrségnek kellett teljesítenie, de létrehoztak egy zsidótlanító különítményt is, amely közvetlenül együttműködött az Eichmann SS-alezredes (Obersfurnrbannführer) alá rendelt különleges bevetési egységgel (Sondereinsatzkommando). Rendeletben írták elő a zsidók „összeköltöztetés”-ét: a gettósítást (1944. április 26.).

Az országot hat körzetre (zóna) osztották fel:

- I. Kárpátalja és Északkelet-Magyarország (ahol nagyjából orthodox és haszid zsidók éltek)
- II. Észak-Erdély (amelyet az ún. Második bécsi döntés csatolt Magyarországhoz, 1940. augusztus 30., és amelynek zsidósága, legalábbis a városokban, nagyjából magyar nyelvű és erősen magyar érzelmű volt)
- III. Észak-Magyarország

IV. A Dunától keletre fekvő déli részek

V. Dunántúl

VI. A főváros és környéke.

Az 1944. április 7-én kiadott belügyminisztériumi rendelet alapján vidéken április 15-ig felállított gettókból, zónáról zónára, május 15. és július 7. között hivatalos kimutatások szerint összesen mintegy 437 000 főt szállítottak el, teher vagy marhahagyonokba zsúfolva őket. 70–90 főt egy vagonban, a nyári hőségben élelem és víz nélkül, vagy legfeljebb egy vödör vizet és egészségügyi szükségletekre az egész vagon számára egy üres vödröt téve be minden vagonba, sokan már a többnapos út során kiszenvedtek. A deportálásokat Eichmann Sonderkommandó-ja szervezte, de a csendőrség, illetve városokban rendőrség, a magyar közigazgatási apparátus a MÁV személyzete hajtotta végre. A csendőrök egészen Kassáig kísérték a szerelvényeket, ez volt a magyarországi vasúti csomópont, és innen német felügyelet alatt mentek tovább a szállítmányok. Számos visszaemlékezés szerint a magyar csendőrök bánásmódja sokkal brutálisabb volt, mint az őket, felváltó német öröke. A legtöbb deportáltat Auschwitzba vitték. De sokan kerültek közülük, részben már utóbb, Auschwitzból, más lágerekbe. A korábban főként politikai foglyok elhelyezésére szolgáló Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, továbbá Mauthausen, Günskirchen, Ravensbrück (eredetileg női tábor), Sachsenhausen, illetve – már 1944 őszén – a Bécs környéki táborokba is (Strasshof stb.) Auschwitzban a magyarországi zsidó deportáltak közül mintegy 350 000 fő vesztette életét: meghalt, vagy a tömeggyilkosság áldozata lett. Július 7-én vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó, aki egészen addig minden zsidóellenes intézkedést elűrt, vagy egyenesen támogatott, részben külföldi kérések hatására leállította a további deportálásokat. Bár néhány szerelvényt, a Pest környéki városokból, még ezután is elindítottak, Horthy fellépésének köszönhető, hogy a főváros zsidóságát, a már korábban ide menekült vidéki és külföldi zsidókkal együtt, a különleges egységnek nem sikerült elszállítania Auschwitzba.

KASZTNER-vonat

Azok a magyarországi és erdélyi zsidók, összesen 1685 fő, akik a Kasztner Rudolf (Rezső) cionista vezető és Eichmann közötti alku eredményeképpen kivételes engedélyt kaptak arra, hogy magas váltságdíj – fejenként 1000 dollár – ellenében az ún. Kasztner-vonaton elhagyják Magyarországot (1944. június 29.), Bergen-Belsenbe kerültek, a láger külön számukra felállított ötödik, ideiglenes részlegébe (Ungornlager, „magyar tábor”). Egy részüket a németek nem sokkal később (augusztus 21.) kiengedték Svájcba, a szerencsések onnan gyorsan eljutottak Palesztinába, de a többiek is kiszabadultak december első napjaiban (6–7).

Haladék a budapesti zsidóknak

Budapesten a deportálás fenyegetése továbbra is ott lebegett a zsidók feje felett. A nyár folyamán hatósági rendelkezés nyomán a számukra a város különböző pontjain kijelölt és sárga csillaggal megjelölt házakba – az ún. csillagos házakba – kellett összeköltözniük (1944. június 21. a meghosszabbítás után június 24.), eredeti lakásukat mások kapták meg. Július 24-én az ún. Üvegházban (V. Vadász utca 29), egy üveg-nagykereskedő cég korábbi székházában a svájci konzulátus védelme alatt megnyílt a palesztinai kivándorlási iroda, amely bevándorlási iratokat (certifikát) állított ki, később, pedig befogadta az üldözötteket, helyiségeiben, a pincét is igénybe véve, mintegy 3000 ember talált menedéket. 1944 nyarának végén, Lakatos Géza rövid életű kormánya alatt, a háborúnak a németek szempontjából kedvezőtlen alakulása folytán, némi reménység támadt, hogy az üldöztetés enyhülni fog. A budapesti zsidók tervezett deportálása elmaradt. Horthy lemondása és a nyilaskeresztes hatalomátvétel (1944. október 15.) után azonban rohamosan romlott a zsidók helyzete, mindennapossá vált nyílt utcai bántalmazásuk. Az őszi folyamán – október végén, novemberben Budapestről, az óbudai és Pest környéki téglagyárakban berendezett gyűjtőhelyekről mintegy 35 000 főt, köztük igen nagy számban asszonyokat és gyermekeket is, gyalogmenetben (Fussmarsch) hajtottak el He-

gyeshalom felé, onnan tovább a Bécs környéki munkatáborokba. Halálmenet (Todesmarsch) inkább ez az elnevezés írja le a valóságot.

A Pesti Gettó

Budapesten a külföldi okmányokkal (útlevél, állampolgársági igazolás...) rendelkező zsidókat november közepén a nyilas hatóságok az Új-Lipótvárosban külön házakba költöztették össze („védett házak”). Kijárási tilalom, házkutatások, fosztogatás zaklatta azokat is, akiket ide összezsúfoltak. November végén, decemberben már mindennaposak voltak az önkényes kivégzések. A nyilas fegyveresek a Duna-parton minden könyörület nélkül a vízbe lötték áldozataikat. Végül a nyilas hatóságok Pesten is felállították a gettót (1944. december 5.), amely az Erzsébetváros zsidónegyedét foglalta magában (Károly körút – Király utca – Nagyatádi Szabó / Kertész utca – Dohány utca), és deszkapalánkkal kerítették el. Minden zsidónak ide kellett beköltöznie. A gettó életét a Zsidó Tanács irányította, a szervezés egy bátor (volt) tartalékos százados, Domonkos Miksa kezében volt. A főváros ostroma idején az életlehetőségek minden korábbihoz képest beszűkültek: élelemhiány, a zsidókórház orvosainak áldozatossága mellett is az egészségügyi ellátás lehetetlensége, temetetlen halottak. Rettenetes szenvedések után a pesti gettó 1945. január 18-án reggel 9 óra tájt szabadult fel. A veszteségek teteemesek voltak, de mintegy 70 000-en életben maradt.

A haláltáborok felszabadulása

A háború vége felé a németországi táborokban már talán főként túszként tartották a még életben maradt foglyokat. A visszavonuló német csapatok a keleti lágereket, legkésőbb néhány nappal a szovjet csapatok megérkezése előtt, sorra felszámolták, vitték magukkal a foglyokat is, legtöbbjüket gyalogmenetben hajtották el, napokon, heteken át, vánszorogtak az utakon, egyik lágerből a másikba, biztos célállomás nélkül, egyre tovább Németország nyugati térségei felé. A zsidók számára ez a végső halálmenet (Todesmarsch) újabb szenvedéseket jelentett, az ad-

diginál is nagyobb bizonytalanságot, életveszélyt is, mert sokukat útközben vagy a célállomáson minden teketória nélkül megölték.

Auschwitzban lengyel, magyar és görög foglyoknak – a különleges egység munkásainak – sikerült felrobbantaniuk az egyik krematóriumot (1944. október 7.) őket sortűzzel kivégezték. De Birkenauban október 29-én történt az utolsó elgázosítás, és november 3-án Himmler utasítására hivatalosan is leállították a gázkamrákat, később a krematóriumot is felrobbantották. A Vörös Hadsereg közeledtére a németek 1945. január 17–18. és 21. között felszámolták a tábor-csoportot a még életben lévő foglyokat – közel 55 000 embert áthelyezték más, nyugatabbra fekvő lágerekbe, legtöbbjüket Buchenwaldba. A szovjet csapatok – az I. ukrán front 60. hadseregének katonái – 1945. január 26–27-én léptek be az Auschwitz környéki lágerekbe. A főtábor területén csak holttesteket találtak, és az otthagytott élőhalottakat: mintegy 7 500 beteg vagy végletesen legyengült foglyot, köztük nagy számban gyermekeket is (január 26.). Bergen-Belsent az angolok szabadították fel (1945. április 15.), itt mintegy 60 000 ember volt még életben, szinte a halál küszöbén, negyedrészüik mindjárt a következő napok során elhunyt. Az utolsó táborok csak április közepén-végén szabadultak fel. Dachau április 29-én. Theresienstadt május 2-án, a legutolsó volt, számos magyarországi fogollyal, Mauthausen (a deportáltak adta néven: Mylordhausen, „Halálháza”, ahová amerikai páncélosok érkeztek meg (1945. május 5.). A lágerek felszabadítása-kor a katonákat mindenütt döbbenetes látvány fogadta: elszenesedett hullák, temetetlen holtak, csont- és bőrré éheztetett, beteg, apathikusan kóválygó foglyok. Dwight D. Eisenhower tábornok, a szövetséges csapatok főparancsnoka Gotha környékén, Ohrdrufban és Buchenwaldban, ahol először szemlélte meg a táborokban uralkodó állapotokat (1945. április 4.), a környéken lakó német lakossággal ásatta meg a tömegsírokat: hogy e civil lakosság is átélje, megtapasztalja, mi történt, még ha ők maguk, mint sokan később is mondták, nem láttak, nem hallottak semmit. Az amerikai katonák Dachauban készült fotói közül többet egyszerűen azóta sem lehet közzétenni, olyan iszonyatosak. Egy amerikai tábori rabbi kezdeményezésére Eisenhower a

lágerekben felszabadult zsidó deportáltak/hontalanok (displaced persons) számára külön átmeneti táborokat állított fel Németország amerikai megszállás alá került zónájában. Ez megkönnyítette, hogy a megmenekült/maradék zsidók (se'érit ha-peléta) utat találjanak maguknak Palesztinába, ahová egyébként az, életben maradt zsidók a német fegyverletétel (1945. május 9.) után Kélet-Európából is tömegesen menekültek (bríha), nagyjából Szlovákián, Magyarországon, és Ausztrián át.

Magyarország nyugati határszélén

Számos magyar munkaszolgálatost. Budapestről elhurcolt csoportokat a nyilas fegyveresek az osztrák-magyar határ térségében, Balf közelében, az oroszok feltartóztatása végett épített nyugati védősáncok („Birodalmi Védőállás”) esztelen és értelmetlen munkálatain dolgoztattak. Itt halt meg Szerb Antal is (1945. január 17.). Kőszegen azokat a foglyokat, akiket a nyilasok már nem tudtak elszállítani a helyi lágertől, 1945 tavaszán, a Vörös Hadsereg közeledtekor deszkabarakkból rögtönzött gázkamrában ölték meg.

Más áldozatok

A deportálás és tömeges népirtás esetenként a nácik politikai ellenfeleit (a baloldali újságírókat...) a cigány lakosságot, az alsóbbrendűnek minősített népcsoportokat vagy személyeket, a homoszexuálisokat is érintette, a lengyel lakosságot, a szovjet hadifoglyokat is tömegesen. Németországból egy 1942. december 16-i rendelet nyomán minden cigányt deportáltak Auschwitzba. Ugyanez történt a holland cigányokkal, és más országokban is. Ebben az értelemben lehet beszélni cigány holocaustról is.

Kevés segítség nyugatról

A szövetségesek láthatóan mindvégig fontosabbnak tartották, hogy megnyerjék a Hitler elleni háborút, mintsem hogy kimentés a zsidókat Németországból, vagy legalább megakadályozzák tömeges megsemmisítésüket. Az eviani konferencia (1939. július 6.), amelyet Rooseveltnél kezdteményezett, abból a célból,

hogy a jelen lévő 32 szabad ország felkarolja a németországi és ausztriai „politikai menekültek” (értsd: zsidók) ügyét, eredménytelen maradt. A St. Louis nevű óceánjáró gőzhajó fél évvel a Kristallnacht után indult el 1939 májusában. Fedélzetén közel ezer németországi zsidóval, de nem kaptak engedélyt, hogy kiszálljanak Kubában, ahová pedig utasainak vízumuk volt, vagy az Egyesült Államokban, és kénytelen volt visszafordulni Európa felé; utasainak egy részét Anglia fogadta be, és ezek megmenekültek, a többieket a nácik két-három évvel később Nyugat-Európa országaiból (Belgium, Hollandia, Franciaország) deportálták. A hajó tragikus kalandja „az elátkozottak utazása” nevet kapta. A Struma, amely Constantából (Románia) panamai zászló alatt futott ki Palesztina felé (1941. december 12.), Isztambulból német nyomásra kénytelen volt visszatérni a Fekete-tengerre, s ott – a két és félhónapnyi út után – találat érte, és elsüllyedt, fedélzetén a zsidó menekültekkel. Anglia az ún. „Fehér könyv”-ben (White Paper, 1939), amelyet a gyarmati ügyek minisztere adott ki, erősen korlátozta a fennhatósága alatt álló Palesztinában befogadható zsidók számát, és mindvégig csak korlátozott számban bocsátott ki bevándorlási engedélyeket: úgy ítélte meg, ellenséges országból nem köteles befogadni még menekülteket sem. A szövetségesek légierije számos sürgetés ellenére nem bombázta a lágereket vagy a hozzájuk vezető vasútvonalakat, és az a két bombázás is, amely Auschwitzot érte (1944. augusztus 29. és szeptember 13.), csak az ipartelep egy részét rombolta le (Bura Werke), holott a birkenai krematóriumok alig néhány kilométerrel voltak távolabb. A háború alatt már csak a cionista mozgalom Magyarországon 1943-tól a Komoly Ottó által vezetett Vaadat Ezra ve-Haccála, „Zsidó Mentési Bizottság” említhető. A Vaada, és más cionista szervezetek-által szervezett bevándorlás (alija „bevándorlás”), a gyakorlatban embercsempészet, kínált menekülést (tijjul „kirándulás”). Útvonalakat építettek ki, Ausztriából, Szlovákiából, Lengyelország felől is, részben Magyarországon és Románián át, a Fekete-tenger menti kikötőkig és onnan Palesztinába. Magyarországról azonban csak kevés zsidó vette igénybe a menekülésnek ezt az útját, csak az eltökölt cionisták. Segítséget a szorongatottaknak főként jótékonyági

intézmények nyújtottak: a Nemzetközi Vöröskereszt, az Egyesült Államokban megalakult United Jewish Appeal, az American Joint Distribution Committee.

Mentőakciók Pesten

Budapesten, 1944 őszén, a nyilaskeresztes terror napjaiban a zsidó gyermekek számára a protestáns egyházak képviselőiből alakult Jó Pásztor szervezet. Sztéhlo Gábor evangélikus és Éliás József református lelkész vezetésével, számos önként felajánlott budai otthonban rendezett be menedéket. A római katolikus szerzetesrendek a rendházakban bújtatták az üldözötteket. A kikeresztelkedett zsidók a katolikus Szent Kereszt Egyesülettől kaptak segítséget. A semleges államok diplomáciai képviselői által kibocsátott állampolgársági és védelmi iratok (útlevél, menlevél, védlevél (Schutzbrief vagy Schutzpass ...) némi védelmet jelentettek, sok hamisítvány is forgalomban volt, aki tehette, gyártotta az okmányukat, mindenekelőtt a cionisták, de igazoltatáskor a nyilasok valódi és hamis papírt egyformán semmibe vettek. Különösen nagy és áldozatos munkát végzett Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt irodájának vezetője, aki a pesti gettó élelmiszerral és gyógyszerekkel való ellátását is megszervezte. Carl Lutz svájci konzul és Raul (Raoul) Wallenberg, aki vakmerő fellépéssel, szükség esetén akár vesztegetéssel sietett a közvetlen életveszélybe kerültek segítségére. Wallenberget a pesti mentőakciók jelképének tekintik, bátor tetteiről sok igaz történet és nem kevés legenda szól. Emlékét a fővárosban két szobor őrzi (Pátzay Pál, 1949) másolatban: 1999, és Varga Imre, 1987.), és egy utca 1945 óta folyamatosan az egykori nemzetközi gettó területén, emléktáblával.

6 000 000!!!!

A Holocaust során elpusztult a világ akkori teljes zsidó népességének több mint egyharmada, megbízható becslések szerint hatmilliónyi emberi élet. A nácik valóban a totális népiirtást tervezték ki: öregeket, betegeket, gyermekeket, csecsemőket sem kíméltek. A származási „faji” elv alkalmazása nem tűrt meg semmifajta egyéni elbírálást, a szekuláris-asszimiláns vagy éppen

a keresztény vallásra áttért zsidók sem képeztek kivételt. A „végleges megoldás” valóban öncélú zsidógyilkosság volt. A háború által érintett országok közül csak kevésben menekült meg a zsidó lakosság vagy annak egy része: Dániában, Bulgáriában, Romániában, illetve Budapesten; mindenütt az állami hatóságok fellépése következtében.

Magyarország zsidó demográfiáját a Holocaust tökéletesen átrendezte. A vidéki zsidóság korábban nagyjából orthodox volt, Kelet-Magyarországon, pedig részben haszid, ezek a közösségek szinte kivétel nélkül elpusztultak, s ezzel megváltoztak a belső arányok is, mégpedig a főként Pesten és a nagyobb városokban élő neológ zsidóság javára. Népszámlálási adatok alapján, az 1941. évi határok között élő zsidóság egészével számolva, amely zsidóság összesen mintegy 825 000 főt tett ki, köztük mintegy 100 000 kitért, akiket a diszkriminatív törvények zsidóként kezeltek, a magyar Holocaust bizonyosan több mint 565 000 fő meggyilkolását jelenti. Becsült számként 600 000 főt szokás említeni, anélkül, hogy a pontos számok megállapítása a rendelkezésünkre álló források alapján lehetséges volna. Mindenesetre, figyelembe kell venni a háború folyamán Magyarországra menekült külföldi zsidókat is, akiknek körében szintén nagy veszteségek voltak. A Magyarország két világháború közötti – ún. trianoni, 1938 előtti – határain belül élő zsidóság vesztesége az 1941 évi 490 000 főből mintegy 300 000 főre tehető, ez a teljes magyar háborúval összefüggő ember veszteségnek is jelentékeny része volt, biztosan több mint egy harmada.

– Ez volt a XX. századi Mohács! – néztem magam elé szomorúan.

Dr. Adler Jenő megsimogatta a fejem.

Büntetőjogi felelősségre vonás

A háború után, a bűnöket és részben a zsidó népiértés tragikus méreteit látva, szükségessé vált a személyes felelősség büntetőjogi megállapítása és a morális felelősség vállalás. A szövetségesek Európában megindították a felelősségre vonás eljárását. A bűnösök felkutatásában jelentős szerepe volt személyesen is Simon Wiesenthalnak, illetve az általa felállított intézetnek (Bécs

stb.). A nürnbergi perben (1946) többek között a zsidók kiirtásában való felelősségük miatt ítélték el a főbb náci vezetőket, mint háborús bűnösöket. Számos más per is folyt a legtöbb érintett országban, nagyobb méretű volt a németországi (NSZK) Auschwitz-per (1963–1966), Izraelben az Eichmann-per (1961–62), Magyarországon, pedig a népbíróági tárgyalások (1945–46). Rudolf Hösst a varsói Legfelsőbb Bíróság ítélete nyomán Auschwitzban a lerombolt krematóriumok helyén akasztották fel (1947).

A Szovjetunió befolyása alatt álló országokban azonban többnyire nem történt meg az átfogó felelősségre vonás a zsidóüldözés bűneiért.

IZRAEL ÁLLAM

Politikai tekintetben a Holocaust egyik közvetett következményének mondható Izrael állam megalakulása (1948). A Palesztinában élő, részben éppen az európai üldöztetések elől oda menekült zsidók a cionista mozgalom korábbi pogromját az önálló zsidó állam felállítását, erélyesebben és az üldöztetések tényeire hivatkozva nagy meggyőző erővel képviselték. Az Egyesült Nemzetek határozatát a brit mandatáriushatalom felszámolásáról, Palesztina felosztásáról és Izrael Állam megalapításáról (1947. november 29.) – a politikai és jogi érvek mellett – az európai zsidóság szenvedései és veszteségei is indokoltá tették és befolyásolták. A felszabadított lágerekből sokan egyenesen Palesztinába mentek, és a bevándorlás (alijja) Kelet- és Közép-Európa országaiból éveken keresztül folytatódott. Az új Izrael Állam külön törvénybe foglalta, hogy minden zsidónak, bárhol él az egész világon, joga van letelepedni az országban. Izraelben, minden belső politikai és vallási vita ellenére, abban kezdettől fogva szilárd volt az egység, hogy az állam semmiképpen nem fogja megengedni a Holocaust megismétlődését Izrael és az egész világ zsidósága egyöntetűen, elkötelezte magát: „Többé nem történhet meg. Soha többé.” A parlament (kneszet) 1951-ben törvényben beiktatta a naptárba a Holocaustról való meg-

emlékezés napját (Yom ha-Shoah), amely a zsidó rituális naptár szerint minden év niszán hó (március–április) 27-re esik. Külföldön ez a nap mindig április 19. Mindkét dátum a varsói gettó-felkelés évfordulója, a zsidó, illetve a polgári naptár szerint. Az izraeli vallási gyakorlatban a Holocaust zsidó mártírjaiért a gyászimát (kaddis) tévét hó (december–január) 10-én kell mondani. Irving Greenberg orthodox rabbi az Egyesült Államokban az imakönyvbe szertartási megemlékezést illesztett be (1988). Magyarországon községenként a deportálás napján – vagy az ahhoz legközelebb eső szombat (zsinagóga) – vasárnapon (temető) tartják a megemlékező imát. Izrael Állam a Holocaust emlékeztének megőrzésére külön intézetet alapított Jeruzsálemben. Ez az intézet, a Yad Vashem („emlékjel”, szó szerint: jód vasém, „kéz és név”) emlékhelyet állított fel az áldozatoknak. A Nevek csarnoka a Holocaustban elpusztult zsidó közösségek és személyek nevének monumentális gyűjteménye. A Yad Vashem évente kitüntető oklevelet adományoz azoknak a nem zsidó személyeknek, akik zsidó életet mentettek (haszidé ummot haolam „igaz emberek a világ népeiben” – „Righteous gentiles” / Righteous among the Nations, magyarul, nem pontos fordításban: „a világ jámborai”), és tiszteletükre egy-egy fát ültetnek el az egykor kopár hegyen, az Igazak sugárútján. Magyarországról 1999-ig bezárólag közel 400 személy kapta meg ezt a megbecsülést.

Zsidó vallásos értelmezés

A szigorúan vallásos zsidók a Holocaust szenvedéseit, a halált is, mint az Örökkévaló büntetését fogták fel (mi-pené hatta'enu, „bűneink miatt”), mert Isten „azt bünteti, akit szeret”. Izraelt, mint a babiloni fogság után, most is a „maradék”-ból (se'érit Jiszra'él) kell felépíteni. A Holocaust eszköz volt az Örökkévaló kezében, hogy a megmaradtak egy jobb világot építsenek fel. A filozófus Hans Jonas a Holocaust magyarázatát egzisztencialista filozófiai keretben az isteni hatalom korlátozottságának tételében próbálta megadni: az emberi akarat és döntés szabadságát maga az Örökkévaló sem korlátozhatja, de minden gonosz tett szenvedést okoz neki. A vallásos zsidóság a Holocaust után teljes elutasítással válszott a keresztény-térítés minden jelére. A haszid zsidóság Len-

gyelországot „üres”-nek tekinti. A zsidó identitás megerősödésében a Holocaust emléke meghatározó jelentőségű.

Keresztény lelkiismeret-vizsgálat

A keresztény egyházakban komoly lelkiismeret-vizsgálatot indított el a Holocaust utáni döbbenet. Magukat a keresztény egyházakat és vezetőiket, köztük XII. Pius pápát is, súlyos vádak érték: világossá vált, hogy a zsidóüldözések idején egyik egyház sem tett meg mindent, hogy feltartóztassa a népiirtást, jöllehet egyenként számos egyházi intézmény és magánszentély áldozatosan vett részt az üldözött zsidók mentésében. A keresztény egyházak körein belül is voltak áldozatok a kikeresztelkedett zsidók. (Közülük a legnevesebb talán boldog Edith Stein német filozófus, karmelita apáca, akit egy hollandiai rendházhól hurcoltak el Auschwitzba.) Felül kellett vizsgálni azonban a kereszténység történeti zsidóellenességét is. Nyugat-Európában a mindkét fél részéről kezdeményezett zsidó-keresztény párbeszéd az ön-vizsgálat fórumává vált. Az egyházak egy része hivatalosan is megszüntette a zsidók közötti térítést, és erélyesen fellépett az egyházi antiszemitizmus minden megnyilvánulása ellen. Meggyökeresedett az a teológiai felfogás, hogy a zsidóság nem pusztán előzménye a kereszténységnek, mint ahogyan a középkorban hirdették, hanem idősebb testvére, és önállósága, a kereszténység vallásgyakorlatától eltérő vagy teológiai tanításával szembehelyezkedő elemei mellett is, példa és érték a kereszténység számára.

Anyagi kárpótlás

A zsidóságot ért anyagi veszteségek kárpótlásáról a tárgyalásokat Konrad Adenauer, a Német Szövetségi Köztársaság kancellárja és Nahum Guldmann, akkor a Cionista Világszövetség egyik vezetője kezdték meg (1952). Az NSZK jelentős összegekkel segítette Izraelt, maga a német állam, és viták közepette ugyan, de végül mára az érintett vállalatok is elismerték felelősségüket, és készek voltak jóvátételt, kárpótlást fizetni a zsidó közösségi élet és kultúra fenntartását szolgáló intézményeknek,

illetve magánszemélyeknek: a túlélőknek és leszármazottjaiknak is. A német egyesítés után az NSZK vállalta azt az anyagi felelősséget is, amelyet annak idején a Német Demokratikus Köztársaság elhárított magától. Más országokban csak erős nemzetközi nyomásra kezdődött el, az 1990-es évek közepén, az anyagi felelősség megállapítása és bizonyos kártérítési kötelezettségek teljesítése.

Lelki gondozás

A Holocaust okozta lelki sérülések kezelésére, a túlélők és a további Holocaust-generációk beilleszkedési nehézségeinek feloldására világszerte külön pszichológiai módszereket dolgoztak ki, és intézeteket szerveztek. Budapesten Virág Teréz pszichológus és mások állandó gondozó szolgálatot állítottak fel (1982, mint „Kút” Alapítvány: 1990).

A TÖRTÉNETÍRÁS MAGYARÁZATAI

A történetírásban – Izraelben és más országokban – éles viták folynak a Holocaust eseményei és okai körül. A magyarázatnak két fő iránya alakult ki. Az egyik a népirtás tudatos, szándékos elhatározás jellegét hangsúlyozza, ezt nevezik intencionalizmusnak. A másik irányzat szerint erősebb tényező az európai társadalomfejlődés és a keresztény szemlélet félresiklása, és közvetlen okát a háborús helyzetben kell keresni. Ennek a felfogásnak az elnevezése funkcionalizmus (vagy strukturalizmus). A két történetfelfogás egyaránt bizonyos igazságokra támaszkodik. Hitler a *Mein Kampf* (Harcom, 1923, nyomtatásban először 1925-ben megjelent könyvében politikai programjának részeként meghirdette a zsidók eltávolítását Németországból, és még az öngyilkosságát (1945. április 30.) megelőző napon közzétett felhívásában is arra szólította fel a német népet, hogy tanúsítson kérlelhetetlen ellenállást „az egész világot megmérgező” zsidósággal szemben. Hitler a zsidóellenesség elvakult és elvetemült megszállottja

volt. Tényleges utasítást azonban, amelyben elrendelte volna a zsidók kiirtását, jogszerű formában nem adott ki, legfeljebb bizalmas beszélgetések és tárgyalások során fogalmazott meg ilyesmit. A gyilkos eszme kivitelezését áthárította és rábízta a személye és eszméi iránt vakon elkötelezett náci állami és katonai apparátusra. A genocídium, „népirtás” új keletű latin szó: éppen a Holocaust szándékosságát és a népirtás tényleges kísérletét fogalmazza meg. Az Egyesült Nemzetek közgyűlésének 1948. december 9-én tartózkodás nélkül elfogadott határozata a genocídiumról (Genocide Convention) a tengelyhatalmak európai uralmát és ezen belül a zsidóüldözést tárgyaló tanulmányon alapul (Raphael Lemkin, 1944), és a Holocaust tragikus történelmi tapasztalatából vezeti le az egész emberiség védelmére hivatott elvi rendelkezéseket. A középkorban a kereszténység kihívásnak érezte a zsidó vallás fennmaradását: ha eljött a próféta által megjelentetett Messiás, amint a kereszténység tanítja, akkor hinnie kell benne mindenkinek, és aki nem hisz, az magát a Messiást tagadja meg. A zsidóknak ezen eszme szerint azért kell áttérniük a keresztény hitre, azaz mint zsidóknak megszűnniük, hogy a kereszténység diadala teljes lehessen, hogy megtérésükkel mintegy hitelesítsék a megváltás tényét. A XIX. század utolsó évtizedeiben a politikai antiszemitizmus ezt a tanítást szekularizálta, minden mozzanatát felcserélte világias, racionális vagy annak látszó elemekkel: idegenekről beszélt, túlsúlyról, gazdasági fölényről, az értelmiségi foglalkozások kisajátításáról... Megkívánta a zsidók vallási és kulturális asszimilációját: a zsidó hagyományok feladását, miközben fenntartotta a származási/„faji” megkülönböztetést, és állandó vádat kovácsolt belőle. A nácik a Kristallnacht után külön hangoztatták, hogy fellépésük éppen Martin Luther születésnapjára esett. Ezzel az érvel a német protestánsokra akartak hatni, a reformátor, a Biblia héber szövege iránti elkötelezettsége mellett is, egyházszerző sikereivel párhuzamosan egyre erősebben zsidóellenes lett. De a „végleges megoldás” gyilkos terve több lépésben alakult ki, befolyásolták a háború fejleményei is. Azok, akik a végrehajtásban részt vettek, többségükben nem bűnöző vagy szadista, perverz hajlamú, torz személyiségek voltak: foglalkozási vagy szolgálati

viszonyban teljesítették parancsra, a kötelességüket. Személyes lelkiismeretük nem tiltakozott, az engedelmség erősebb törvény volt számukra. (Erre a felismerésre építette fel, az Eichmann per kapcsán, Hannah Arendt a sokat vitatott „a gonoszság közönséges volta” / Banalitat des Bösen magyarázó elméletet.) A népirtás legfőbb kitervelői közül is többeket inkább általános politikai megfontolások vezettek, mintsem közönséges gyűlölet. Kötelességtudó hivatalnokok voltak. Európa, pedig jobbra hallgatólagosan elfogadta egymás után a kiszorítást, a gettót, a deportálást, a népirtást, mert a zsidóellenesség hagyományai alapján minden újabb lépés csak részleges változtatásnak látszott, nem pedig annak, ami ténylegesen volt: kitervelt, szervezett tömeggyilkosságnak. Ezért vált a Holocaust az emberi történelem botrányává. Ami a Holocaust során történt, a történelemben egyszeri találkozása torz hagyománynak és elvetemült szándéknak. Éppen, mert egyszeri volt: elháríthatatlannak bizonyult és nem tudta feltartóztatni sem Európa egyetemes kultúrájának nemes hagyománya, sem személyes jóakarata vagy intézményi segítség.

Holocaust-revizionizmus

Az 1970–80-as évek fordulóján lépett fel a revizionizmus: a Holocaust egészének vagy részleteinek kétségbe vonása, illetve teljes tagadása. A nyíltan vagy rejtetten neo-náci irányzat kétségbe vonja, hogy jogos a Holocaust intencionalista magyarázata. Tagadja, hogy népirtás történt volna (az általuk használt formula: Auschwitz-Lüge, „Auschwitz-hazugság”, értsd: hazugság, amit a zsidók állítanak Auschwitzról. Szélsőséges irányzata egyenesen azt hangoztatja, hogy a náci zsidógyilkosságot maguk a cionisták – a zsidók találták ki, hogy arra hivatkozva teremtsék meg világuralmukat. A jellegzetesen gyűlölködő antiszemita nézet egyetlen állítása vagy érve mögött sincsenek valóságos történeti bizonyítékok. Szintén revizionista érv az áldozatok számának kisebbitése. Nálunk ez a manipulatív érvelés az 1938 előtti Magyarországról elhurcolt zsidók számára hivatkozik, holott a háborús területgyarapodások (1938–1941) folytán ideiglenesen megszerzett területeken is jobbra magyar zsidóság élt, és őket

is a magyar hatóságok szolgáltatták ki a náciknak. Több országban (Németország, Ausztria) törvény tiltja – és szankcionálja – Auschwitz tagadását. Az új antiszemitizmus a Holocaustot miatti bosszúvággal vádolja a zsidókat.

Eleven emlékezet

Az újabban felállított nagy Holocaust-múzeumok, mint az Egyesült Államok reprezentatív központi múzeuma Washingtonban (The United States Holocaust Memorial Museum, 1993), nemcsak a történelmi eseményeket mutatják be, fenntartva az áldozatok emlékét, de szembeszegülnek a revizionista érveléssel is. A Holocaust súlyos élményének feldolgozását szolgálták a háború után az érintettek visszaemlékezései, esetenként szépirodalmi formában is. A művészetek minden ágában jelentős teret kapott a Holocaust témája. Európa nem hivatalos lelkiismeretét a Holocaust tragikus élményében és történelmi tapasztalatában gyökerező művészet tartja éberen – fejezte be dr. Adler Jenő.

S e könyv írásakor már megemlíthetem, hogy megjelent a magyar származású, New Yorkban élő történész, Randolph Braham három kötetes műve magyarul is: A Holocaust atlasza.

Amelyben a magyarországi és a közép-kelet európai vidéki zsidóság olyan, mint a zsidó Atlantisz.

Egyszerűen mintha elsüllyedt volna!

*

Évtizedekkel később Nebó hegyén álltam – a mai Jordániában –, azon a helyen, ahol Mózes állt, s ahol megpillantotta a pompás és zöldellő Kánaánt. Lent a Jordán folyó vize hömpölygött, fent, tőlem jobbra, a távoli hegyek között a Genezáreti tó körvonalai rajzolódtak ki, balra lent a Holt-tenger terült el, s a látvány, a szentséges táj láttán lelki szemeim előtt peregni kezdtek azok a jelenetek, amelyeket a *Zsidók, kotródjatok!* c. könyvemben megírtam.

II.

Júda pusztulása

A babilóniai Nabukodonozor uralkodásának éveiben Júda és Jeruzsálem népe félelemben élt, s a zsidók, akik megtehették: a rettegett hódító hadserege közeledtének hírére Jeruzsálembe és Salamon király templomába siettek, hogy a körülkerített városban vagy a Szentélyben keressenek menedéket.

Terjedt a hír!

– Asszurbanipal után Nabukodonozor uralkodik Indiától Szerecsenországig százhuszonhét tartományon! A babilóniai király olyan, mint a halál! Mint egy pusztító, dühöngő isten! Vérszomjas és alattomos! Oroszlán és párduc együtt! Sok babiloni katona héberül kiabálta:

– Zsidók, kotródjatok!

Betörték a városba, s amit tudtak, felgyújtottak. Lesoványodott, kiéheztetett gyermekek, asszonyok, férfiak temetetlen hullái feküdtek szerteszét a városfalakon belül. S búz terjengett mindenütt.

– Jaj a megszületetteknek! – siráncokztak a menekülők és a száműzöttek.

A próféták és a látnokok arra szólították fel a zsidókat, térjenek vissza az összetartozás ősi hagyományaihoz, s a társadalmi egyenlőtlenségeket próbálják meg csökkenteni. Megtiltották a pogány kultikus szertartások gyakorlását, s megkövetelték, hogy az Örökkévalón kívül a zsidók mást ne tiszteljenek. A sokféle isten tisztelésével szemben az egyistenhit erkölcsi követelmény lett. Száz évvel az után, hogy 622-ben Asszíria megsemmisítette Izraelt: Jósias megpróbálta megvalósítani a prófétaozgalmat programját, s kihirdette a Szövetség könyvét.

– Az idegenben élés tapasztalatai megadják majd a zsidóknak a döntő lökést hitük, eszmeiségük és gondolkodásuk kikristályosodásához! – jósolta Nehémiás Ezdrásnak, miközben sétáltak a

félelemtől reszkető, hajlongó és imádkozó zsidók között a Szentélyben.

Nehémiás lelki szemeivel már látta, mi fog történni?

Salamon templomában az öregek arra emlékeztek és gyermekeiket, unokáikat arra emlékeztették, hogy amikor Izrael és Júda egységes királyság volt még: minden idők legnagyobb bölcsé és harmadik nagy királya Salamon volt. S sóhajtozva emlékeztek az egységes Izrael–Júda királyságra, a felbomlásra, megemlékeztek a déli Júda fennmaradásáról, melynek központja Jeruzsálem lett, és az északi Izraelre.

– S lehetséges, hogy most, harmincöt év után Júda is Izrael sorsára jut? – fordult meg sokuk fejében a kérdés. – S a zsidók száműzöttekké válnak?

Mások azzal próbálták vigasztalni magukat, hogy a zsidók az Örökkévaló kiválasztottjai, Aburamunak, a pátriárkák egyikének, Ábrahámnak a leszármazottai, akiktől a zsidók – és Izmael fia révén az arabok – származtak. S akivel az Örökkévaló az örök szövetséget kötötte. Ábrahám Táré fia volt, akinek a származását egyenesen Sémig lehet visszavezetni, s aki a dél-mezopotámiai Úr városának szülötte volt. Ábrahámék az Eufráteszen túl éltek, Babilóniában, ahová lehet, hogy Júdából most a zsidókat Nabukodonozor mind deportálja? Egyszerűen visszaköltözteti? Megszentelt hazájukból, ahol Szentélyt építettek, s ahol otthonaik állnak, száműzi?

Ábrahám családja pogány volt. Isten Ábrahámtól azt követelte, emlékeztette Ezdrás a zsidókat, hogy Ábrahám vonuljon ki a földjéről, rokonsága köréből, atyja házáat hagyja el, s az Örökkévaló majd megmutatja neki az utat.

S az Örökkévaló most hagyja száműzetésbe vetni népét ugyanoda, ahonnan a jóságos Sém fiát kivezette? Sémét, aki Noé fia volt? S aki testvéreivel: Hámmal, Jáfettel, és feleségeikkel a bárkában letek menedéket, s tőlük származott minden ember.

Noé, amikor részeg volt, Hám kigúnyolta, de másik két fia, Sém és Jáfet tiszteletet tanúsított iránta. Nem néztek atyjukra, betakarták, hogy ne feküdjön meztelenül. Noé ezért megáldotta

Sémet és Jáfetot. Hám fiát, Kánaánt azonban megátkozta, s azt jövendőlte, hogy szolga lesz.

– Pusztulásunk oka ez az átok lenne? – kérdezték a zsidók Ezdrástól.

– Noé ötszáz éves volt, amikor Sém született – felelte a főpap. – Miután tudomást szerzett az özönvívről, nem akart gyermekeket, csak az isteni megnyugtatás után – mi szerint utódai megmenekülnek majd – nősült meg. De lehetséges. Az Örökkévaló tudja előre tetteit! – motyogta Ezdrás. S eszébe jutott, hogy Noé fiai és unokái nagy népcsoportok nyelvi és etnikai őseivé váltak. Törzsek, földek és államok megalapítói. Elám. A Folyamköz. Szíria népe. A zsidó nép és a velük rokon törzsek – Sém neve alapján – a sémi népek közé tartoznak. Afrika népei, valamint a kánaániták – Hám neve után – a hamiták. Jáfet lezármazottai, a jafetidák pedig Sém utódaitól északra elhelyezkedő népek.

Sokan siettek Nehémiáshoz, hogy szavait hallgassák. Nehémiás a Szentélyben prédikált. A zsidó ifjak – köztük Dániel, Hananja, Misel és Azarja – átszellemülten hallgatták.

– Az Örökkévaló Hóréb hegyén égő csipkebokorban jelent meg Mózesnek!

Nehémiás hangja betöltötte a templomot.

Mózes megkérdezte:

– Mi a neve?

Az Örökkévaló azt válaszolta:

– Én vagyok, aki vagyok. Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak a Mindenható Isten néven jelentem meg, és a JHVH nevet nem nyilatkoztattam ki nekik.

– Így tehát – folytatta Nehémiás – a név Mózesnek adott különleges kinyilatkoztatásnak tekinthető. A Sínai hegyen történt megjelenéskor az Örökkévaló, amint azt Mózesnek megígérte, leereszkedett a felhőben, elvonult előtte és ezt mondta:

– Örökkévaló, Örökkévaló.

A testi erejéről is ismert Leviátán, aki Dánielnek gyermekkorától barátja volt, s akinek a neve a héber „összetekeredik, kígyózik” szóból származott, Nehémiást nagy figyelemmel hallgat-

ta, közben azonban sokszor Ráhelt nézte. A gyönyörű lány apjával, Nehémiással, a főpap fiaival, testvéreivel várakozott.

Ott volt Ezdrás főpap és családja is.

Néhány zsidó zsoltárt énekelt:

– Amikor kiáltok, Örökkévaló, hallgass meg engem! Szorultságomban tág teret adtál. Könyörülj rajtam! Hallgasd meg imámat! Emberek fiai! Meddig lesztek gyalázatban? Meddig szerettek hiábavalóságot? És kerestek hazugságot? Tudjátok meg, hogy kedveltjévé választott az Örökkévaló, s meghallja, ha hozzá kiáltok. Haragudjatok, de ne vétkezzetek! Szívetekkel beszéljetek ágyasházaitokban és csillapodjatok! Az igazság áldozatával áldozzatok, és a Mindenhatóban bízzatok! Sokan kérdezik:

– Ki láttat velünk jót? Ó, Örökkévaló Egyetlen, hozd fel reám arcod világosságát! Nagyobb örömet adsz így szívembe, mint amikor sok a búzánk és a borunk. Békességben fekszem le, alszom el, mert te, Örökkévaló, egyedül adsz bátorságot nekem.

Leviátán Ráhelt nézte.

Ráhel karcsú volt, haja szétomlott. Leviátánt valósággal megbabonázta! S ő egyre gyakrabban tekintett rá. Az ifjú vágya hegyi patakként tört utat magának, s csak Ráhel piros szájára áhítozott.

Nehémiás előtt mélyen meg is hajolt és legszívesebben megkérte volna a lány kezét. Régóta dédelgette ezt a tervet magában, most azonban csak annyit mondott:

– Nincs más, mi Ráhel szépségénél szebb volna!

Nehémiás bólintott. Ráhel fátylával eltakarta az arcát. Boldoggá tette a szerelem.

A zsidók között széles körben elterjedt a Leviátán-kultusz. Az ősi Leviátán nevet gyakran adták fiaiknak. Leviátán Behemóttal együtt olyan óriási erejű lény volt, akit az Örökkévaló az idők kezdetén győzött le.

Ráhelnek, miközben Leviátánt nézte, a Jób szavai jutottak eszébe:

– Ki merné felnyitni felső ruházatát, és ki hatolhat be kettős páncéljába?... Fogazata körül rémület tanyázik. Tüszentése nyomán világosság ragyog. Szeme olyan, mint a hajnal szempillája... Torkából fáklyák törnek elő, s mint a tűz szikrái szállnak a

magasba... Forrásba hozza a mélyet, mint egy üstöt, festékes fazék lesz körülötte a tenger... A büszke állatoknak ő a királyuk.

Ráhel leemelte fátylát, s Leviátánra nézett. S most már világossá vált számára, hogy az asszony és a férfi az idők kezdetétől keresi egymást, s ő most megtalálta a férfit. Már jó ideje annak, hogy bármit cselekedett, bármit tett, csak Leviátánra gondolt, s a szerelemnek szomszédja epeztette.

– Gyönyörűség nekem az élet, mert szeretlek! – súgta fülébe Leviátán.

S a zsidók ősanýaira gondolt. Évára, Sárára, Ráhelra és Leára, akik királyok, próféták, bírák és hősök ősanýái lettek, és Ráhelra, akinek hervadó folyami fűz volt a jelképe. A *ráhel* a juh héber neve, s a zsidó hagyomány szerint Ráhel Lábán legkisebbik lánya volt, Lea húga, Jákob unokatestvére és felesége.

Jákob pátriárka Izsák és Rebeka fia, Ábrahám unokája volt, s Izrael tizenkét törzsének legendás megalapítója: Rubén, Simeon, Lévi, Júda, Izakar, Zebulon, Dán, Naftáli, Gád, Ásér, József, Benjámin törzséé.

Közülük Jákobnak hatot Lea szült, kettőt Ráhel, a többi törzsalapító fiút Lea és Ráhel szolgálói hozták a világra.

Leviátán lelki szemeivel látta Jákobot, aki megszerette Ráhelt, és hét évig szolgált érte arámi atyjának, Lábánnak, s először Ráhel nővérét, Leát kapta feleségül. A lakodalom estéjén ugyanis Lábán az idősebbik lányát, a csúnya Leát csempészte Jákob ágyába. A zsidó hagyományok szerinti, hét napig tartó ünnepség után neki adta Ráhelt is, de érte még hét évet kellett szolgálnia.

Jákob már az anyaméhben versengett ikertestvérevel, Ézsauval. Amikor anyjuk, Rebeka azt érezte, hogy rugdalóznak méhében a gyermekei, megkérdezte az Örökkévalót, aki így válaszolt:

– Méhedben két nép van. Az ikrek közül két törzs lesz, s az egyik legyőzi majd a másikat. Az idősebbik szolgál a fiatalabbnak!

Elsőnek Ézsau jött a világra, ő lett az elsőszülött fiú. Testvére, Jákob követte őt, úgy, hogy kezével Ézsau sarkát fogta. Ezért lett Jákob a neve, mert héberül *jákob* a sarok és a talp neve. Jákob Rebeka kedvence lett, s anyja utasítására Ézsauknak adta

ki magát, s ételt vitt öreg és vak apjának, Izsáknak. S hogy az apa a fiúk kezének megsimogatása után se jöhessen rá a csalásra – Jákob kezének bőre ugyanis selymes volt, Ézsaué szőrös –, az anya kecskegida szőrmével borította be Jákob karját és nyakát. Jákob csalárd módon így megkapta az elsőszülött fiúnak járó áldást, s a vele járó jogot is a termékeny Kánaán földjének birtoklására, s Ézsaunak a száraz és sziklás Edóm jutott. Jákob – ismét anyja tanácsára – ikerbátyja elől menekülve – Haranba, anyai nagybátyjához, az arámi Lábánhoz indult Mezopotámiába.

Útközben, azon a helyen, amelyet Jákob azután Bétélnek, Is-ten házának nevezett el, látnoki álmot látott. Létra volt a földre állítva, amelynek teteje az eget súrolta, és rajta az Örökkévaló angyalai jártak fel és alá. A létra fölött állt az Örökkévaló és sok utódot jósolt Jákobnak. És pártfogását ígérte.

Haran település közelében Jákob egy kútnál találkozott Ráhellal. Lábán leánya az általa őrzött állatokat jött megitatni. Jákob elgördítette a követ a kút szájáról, megitta a juhokat, és megcsókolta Ráhelt.

Salamon templomában Ráhel Leviátánt vízzel kínálta, s az ifjú, amikor senki sem látta őket, megcsókolta Ráhelt, s azt mondta:

– Fogadj el, kedvesem, csak magamat adhatom!

– Neked adom ajkam csókját, ölem, keblem melegét, szerelmem! – suttopta Ráhel.

Aztán elsodródtak egymástól. A Szentély minden termébe, kamrájába és zugába, de még a templomot körülvevő területekre, főleg a pálmafák alá, menekülők érkeztek és telepedtek le. Sokan betegeiket ápolták, s közben énekeltek.

– Örökkévaló, Világ Ura! Ne fedj meg engem haragodban! S ne ostorozz búsulásodban. Könyörülj rajtam, Örökkévaló, mert ellankadtam! Gyógyíts meg engem! Megháborodtak a csontjaim! Lelkem is megháborodott, és te, ó, Örökkévaló, térj vissza, mentsd ki lelkemet! Segíts meg engem kegyelmedért. Mert nincs emlékezés rólad a halálban. Ott ki dicsőit téged? Elfáradtam sóhajtozásomban. Egész éjjel áztattam ágyamat, könnyhullatással öntöztem nyoszolyámat. Szemem a bánattól elbágyadt. Megvénhedt szorongatóim miatt. Mind távozzatok tőlem, bűnt

cselekedők! Meghallgatja az Örökkévaló az én siralmam szavát. Meghallgatja könyörgésemet, s elfogadja imádságomat. S meg szégyenül majd, s igen megháborodik minden ellenségem! Meg hátrálnak és megszégyenülnek.

Leviátán mindenütt Ráhelt kereste. Dávid király fiának, Salamonnak Szentélye hatalmas volt. A templomot tízezrek építtek hét éven keresztül, a zsidók Egyiptomból történt kijövele után a négyszáznolcvanadik esztendőben, Salamon uralkodásának negyedik esztendejében.

A harminchat méter hosszú, tizenkét méter széles és tizen-nyolc méter magas Szentély most megtelt Nobukodonozor öldöklő, fosztogató, asszonyokat, lányokat megbecstelenítő, városokat és falvakat fölégető katonái elől Jeruzsálemi Szentélybe menekült zsidókkal. Voltak közöttük olyan fiatal zsidók és gyermekek, akik most látták és csodálták meg először a Szentélyt, s áhítattal hallgatták az egyik kohén előadását a Szentély történetéről.

– A Szentély építésének kötelezettsége tevőleges parancsolat volt – vezette körbe a fiatalokat. – Az Örökkévaló Házának felépítése azért történt, hogy itt áldozatokat mutassunk be. S éven-ten háromszor kell ide zarándokolni.

– És készítsetek számomra szentélyt! – idézte Mózes II. könyvét, az Exodus huszonötödik fejezetének nyolcadik sorát.

– Mózes által épített, a sivatagban hordozható Szentélyt – folytatta a kohén – a Tóra pontosan leírja. De a miskán ideiglenes volt. Mert még nem voltunk biztonságban, nyugalomban és nem vettük birtokunkba Kánaánt. Miután azonban beléptünk az Ígéret Földjére, Gilgánban emeltünk Szentélyt tizennégy évre. Ennyi időre volt szükségünk, hogy Kánaánt meghódítsuk, s az országot magunk között felosszuk. Gilgánból Sílóba vándoroltunk, ahol kőből épült templomot emeltünk és a szent épület fölé a Hajlék függönyét terítettük.

– Nem volt teteje? – kérdezte valaki csodálkozva.

– Nem. A sílói szentély azonban mégis háromszázhatvankilenc évig állt. De amikor Éli meghalt: elpusztult. S a zsidók Nóbba érkeztek. Ott újra szentélyt építettek. S amikor Sámuel meghalt, a Szentély elpusztult. Ezután Gibeonba költöztek, és

ott is szentélyt építettek. Gibeonból pedig már az örök helyhez érkeztek: Jeruzsálembe.

– S amióta itt, Jeruzsálemben a Szentély felépült, azóta másutt nem lehet az Örökkévalónak házat építeni vagy áldozatot bemutatni? – kérdezte egy ifjú.

– Nem lehet – felelte a kohén. – Nincsen Szentély egyetlen más nemzedéknek sem! Csak Jeruzsálemben. S csak a Mórija-hegyen, ahogy Dávid mondta:

– *Ez legyen az Örökkévalónak, az Istennek a háza és az égő-áldozatnak való oltár Izrael számára.*

Így olvasható a Zsoltárok könyvében (132: 14):

– *Ez a nyugvóhelyem mindenkorra.*

A menedéket kereső, tájékozott zsidók tudták, hogy a Salamon építtette Szentélyt, alapos részletezéssel leírja a Királyok könyve. Az eljövendő Templomot Ezekiel könyve is megemlíti, de nincsenek benne részletek és magyarázatok. Emiatt Ezra később a Második Szentélyt Salamon építményének mintájára építtette, s bizonyos részleteiben Ezekiel leírását követte.

– Melyek voltak fontosak a Szentély megépítésekor? – kérdezte a kohén.

– Például a *kodes*, a szentélycsarnok. A *kodes hákádásim*, a Szentek szentje. S ki kellett alakítani – felelte valaki – a szentélycsarnok előtt egy helyet, aminek *ulám*, előcsarnok a neve. Ennek a háromnak a neve *Héchéál*, Templom.

A kohén még hozzátette, hogy válaszfalat is kellett építeni a Templom körül, kissé távolabbra, a pusztai Szentély udvarát övező szőttes vászonfalakhoz hasonlatosat. Mindazt, amit e válaszfal körülvesz, s a Találkozás Sátorának udvarához hasonló: *ázarának*, templomudvarnak hívjuk.

S az egész terület együtt a *Mikdás*, Szentély.

A zsidó ifjak átszellemült arccal hallgatták az előadást. Sokat meséltek már nekik a Szentélyről, de így most élőben látni az épületet, a szent, ősi és hatalmas köveket, a szentséges termeket és a kegytárgyakat, az egészen más és felemelő érzés volt.

– A következő felszerelést találjuk a Szentélyben – folytatta a bemutatást a kohén. – Oltárt az égőáldozatoknak és más áldozatoknak, az oltárhoz vezető rámpát, ami az előcsarnok előtt, attól

délre van. Egy medencét és talapzatát, melyben a papok mosással megszentelték kezüket és lábukat a templomi szolgálatra. Ez az előcsarnok és az oltár között helyezkedik el, kissé délre, a Szentélybe való belépéskor, baloldalon.

– S mi kellett még? – kérdezte a kohén a fiatalokat, úgy, ahogy a tanházakban volt szokásos. Természetesen és minden félelem nélkül, mintha Nabukodonozor katonái fenyegetően nem is közelednének. – Ki akar felelni?

– Oltár a füstölőáldozatnak – szólalt meg az egyik fiú.

– És még mi?

– Menóra és asztal a színenyérnek.

– Úgy van. Utóbbi három a Szentély csarnokában áll, a Szentek Szentje előtt, majd meglátjátok. A Menóra a bejáratától balra déli irányban helyezkedik el, s jobb oldalon áll az asztal, melyre a színenyeret helyezzük. Mindkettő a Szentek Szentje előtt kapott helyet, a füstölőoltár a kettő között hátrább. A Szentély udvarán jelzőcöveket vehettek észre, ezek jelölik ki, hogy meddig mehet Izráel népe, meddig a kohén, aki a templomi szolgálatban vesz részt. Kellett építeni még ezen kívül – folytatta a kohén – helyiségeket és kamrákat a Szentély működtetésének céljaira. A Szentély és a templomudvar építéséhez – láthatjátok – nagyméretű köveket használtak fel, a köveket nem a Szentély-hegyén faragták ki. Se kalapács, se fejsze, se más vasszerszám zaja nem hallatszott, amikor a Szentély épült. S az épületbe beépített fa nem látszódnak, és nem látszódnak ki, csupán a kő, a téglák és a vakolat. S a templomudvarban sehol nem emelhetek fából ácsolt galériákat, csak kőből és téglából. Az udvart értékes építőkövekkel kövezték ki. Az ágyazatból kimosztak köveket alkalmatlanok, a helyükön nem maradhatnak, mert megsérültek. És papnak tilos rálépni a templomi szolgálat alatt, amíg ismét vissza nem ágyazzák a földbe. A legjelesebb micva, ha az épületet megerősítjük, és a közösség erejét kifejezően megmagasítjuk. Az is nagy micva, hogy a Szentélyt fel kell díszítenünk, és folytonosan szépítenünk kell, lehetőség szerint, amit csak lehet, arannyal kell borítani, és a Szentélyt minden szegletében fel kell díszíteni.

A Szentélyt nappal kellett emelni, éjjel nem volt szabad az építését folytatni. Köteles volt mindenki segíteni: munkával és pénzzel. Férfiak és nők ugyanúgy hozzájárultak mindenhez, mint a pusztai szentély elkészülésében is.

– Még a gyerekek is segítettek?

– Nem. Ők nem szakították félbe a tanulást. A Szentély építésével nem törhették meg az ünnepnapot. Az oltárt egy évben kétszer – Peszách és Szukkot idején – lemeszeljük.

– Tudja-e valaki, miért éppen ide épült a Szentély? – kérdezte a kohén.

– Közismert hagyomány miatt – felelte egy értelmes fiúcska.

– Ez az a hely, ahol Dávid és Salamon az oltárt építette. Ez a hely Ornán szérűje, ahol Ábrahám oltárt épített és megkötözte Izsákot.

– Ahol Noé oltárt épített, amikor kilépett a bárkából.

A gyerekek egymás szavába vágtag, és egymással versengve harsogták.

– Ahol Káin és Ábel áldozatot mutatott be.

– Ott mutatott be áldozatot Ádám, az első ember, és innen teremtetett meg. Bölcsseink tanítják, hogy az ember bűnbánatának megelégségének helyén teremtetett.

– Nagyszerű! – mosolygott a kohén és megmutatta a téglalap alakú Szentélyt, aminek négy kapuja volt. A keleti, a nyugati, a hosszabb falú északi és a déli. A keleti kapun át lehetett megközelíteni a női karzatot, bal oldalon alakították ki a názir és jobb oldalon a fa kamráját. A női karzat keleti kapuval szemközti felén emelkedtek az izraeliták udvarához vezető lépcsők, s tőlük balra volt az olaj és jobbra a leprások kamrája. Fölérve a lépcsőn a szemük elé tárult Nikádor kapuja, s tőle balra Chávitin kamrája és jobbra Pinchász, a ruhákért felelős kamrája helyezkedett el. Nikádor kapuján belépve a látogató az izraeliták udvarába érkezett, ahol bal oldalon alakították ki a só, jobb oldalon a vágókő kamráját. A sókamra mögött, a déli kapubejáratnál volt Párvá kamrája és a mosók kamrája is. S az északi kapunál – a vágókő kamrája mögött – helyezték el Pánhedrin és Golá kamráját. Az északi és a déli bejáratokat összekötő fal melletti emelvényen jelölték ki a kohénok tartózkodási helyét. Az emelvény előtti téren kis

oszlopok, a mészáros híd asztalai és a gyűrűk fogadták a látogatót, ezek az áldozati állatok lefogására szolgáltak. A téren – a kohénok részére kijelölt terület előtt – emelkedett a rámpa, mely az oltárra vezetett. A rámpa fölött volt a mosdó, s a kis oszlopok mellett a tűzhely kamrája, amiből, a tűzhely kapuján lehetett kilépni a Szentélyből, az északi kapu mögött. A rámpától balra helyezték el a víz kapuját, a déli bejárat mögött, s vele egy síkban a mosdót. A Csarnok bejárata és az oltár között teret alakítottak ki, ahonnan lépcsők indultak, amelyek a Csarnok bejáratához vezettek, amelyen belépve a látogató a Csarnokba érkezett. S ott, belül, baloldalon és jobboldalon egy-egy kamrát alakítottak ki a kések számára, középen a Szent kapun lehetett beérni a Szentbe, aminek jobboldalán helyezkedett el a Színkenyér Asztala, bal oldalán a Menóra, és szemben az Aranyoltár.

S függöny mögött alakították ki a Szentek Szentjét, ahol a bejáratnál szemben állt a Szövetség Ládája.

Ebben a magasságban, az udvaron kívül, a déli kapu után, a víz kapuja fölött, a vastag falban volt kialakítva Ávtinász házának kamrája, s a Menóra magasságában, a déli bejárat fölött alakították ki az elsőszülöttek kamráját, s a Szentek Szentje magasságában a déli kapu bejárata fölött volt a láng kamrája. Az északi szárnyon, az északi kapu fölött, nyugat felé haladva volt a tűzhely kamrája, a tűzhely kapuja, s nyugatra haladva, a Színkenyér Asztala magasságában alakították ki az áldozat kapuját, s fölötte volt még egy bejárat: a szikra kapuja.

Tenor hangú kohén kezdett énekelni:

– Figyelmezz szavaimra, Örökkévaló! Értsd meg sóhajtasómat! Ügyelj kiáltásom szavára, Királyom és Istenem! Hozzád imádkozom! Örökkévaló! Jó reggel hallgasd meg szavaimat! Jó reggel készülök hozzád és vigyázok. Mert nem olyan Örökkévaló vagy, aki hamisságban gyönyörködne. Nem lakhat nálad gonosz. A kevélyek nem állhatnak meg szemed előtt. Gyűlölsz minden bűnelkövetőt. Elveszted, akik hazugságot szólnak. A vérszopó és álnok embert utálja az Örökkévaló. S én kegyelmed sokaságából házadba mehetek, s leborulok szent templomodban. Világ Ura, vezess engem igazságodban ellenségeim miatt! Egyengedd előttem utadat! Mert nincs szájukban egyenesség,

belsőjük csupa romlottság: nyitott sír a torkuk, nyelvükkel hízelegnek. Kárhoztasd őket, Örök Istenünk! Essenek el saját tanácsaik által! Taszítsd el őket vétkeik sokasága miatt, mert fellázadtak ellened. És majd örülnek mindnyájan, akik bíznak benned. Mindörökké vigadjanak, és te megoltalmazod őket, és örvendeznek benned, akik szeretik a nevedet. Mert te, Örökkévalónk, meglátod az igazat, körülveszed jó voltoddal, mint egy pajzzsal.

A Szentélynek ablakai is voltak, lezárt rostéllyal, és a szent ház falaira körös-körül és a szentek szentjén emeleteket építettek, és kisebb helyiségeket is kialakítottak. Az első emelet belső szélessége három méter, a másodiké három és fél méter és a harmadiké több mint négy méter volt, és bemélyedéseket alakítottak ki a ház körül kívülről, hogy az emeletek gerendái ne nyúljanak be a ház falaiba. A házat a kőbányában egészen kifaragott kőveiből emelték úgy, hogy építés közben se kalapácsnak, se fejszének, sem más vasszerszámnak pengése nem hallatszott. Az első emelet középső helyiségéhez egy ajtó vezetett a ház jobb oldalán. Leviátán ide is benyitott, de Ráheld itt sem találta. Csigalépcső vezetett a második emeletre, és onnan a harmadikra. A házat gerendákkal és cédrusfa deszkákkal fedték be. Az emeletek három méter magasak voltak, és cédrusfa gerendákkal kapcsolódtak az épülethez.

Leviátán most járt a templomban először, jól megnézett mindent és eszébe jutott apái tanítása. Az Úr beszélt Salamonhoz. Ezt mondta:

– Ez ama ház, amelyet te építesz. Ha az én rendelésemben jársz, és az én ítéletem szerint cselekszel, és megtartod minden parancsolatomat, én is bizonyára megerősítem veled az én beszédemet, amelyet szóltam Dávidnak, a te atyádnak. És Izrael fiai között lakozom, és nem hagyom el az én népemet, Izrael.

Salamon megépítette a házat. És a ház falait belül cédrusfával, a padlózatot egészen a padlásig fenyődeszkákkal borította be. És épített a ház hátsó felében egy tizenkét méter hosszú cédrusfa falat, a padlótól egészen a padlásig, kialakítva a termet a szentek szentjének, amelybe a szövetség ládáját helyezte el. A szentek-szentje belső részének hossza és szélessége is tizenkét

méter volt, minden arannyal borítva vette körül a frigyládát, az oltár cédrusdeszkából készült, s aztán arannyal borították be.

Az előtte megépített szenthely hossza huszonnégy méter volt. Leviátán sehol egy építőkövet nem látott, mindent faragott cédruslapok borítottak, melyeket faragott virágszirmok díszítettek.

Leviátán ennyi aranyat még sehol nem látott! Salamon mindent arannyal vonatott be. A szentek-szentjébe Salamon két hat méter magas kerubot emelt, amelyeket olajfából készítettek. Az egymás mellé állított főangyalok szárnyai három méter szélesek voltak, az egyik szárnytól a másikig a távolság tehát hat méter volt, így szárnyukkal a teret egyik faltól a másikig teljesen betöltötték.

Leviátán csak állt a hét évig épített templomban, és bámulta az arannyal bevont angyalokat!

Salamon a templom épületének falait kívül és belül metszett kerubokkal, pálmafákkal és kinyílt virágokkal díszítette.

S még a padlót is arannyal boríttatta, kívül és belül! Leviátán egyik ámulatból a másikba esett, rövid időre még Ráhelről is megfeledkezett. De aztán újra megpillantotta! Apja mellett állt. Leviátán lassan megközelítette őt. Nehémiás prédikált. Salamon szentelte fel a templomot, mondta. Először az Örökkévalóhoz szólt.

– Lakóházat építettem, helyet, ahol örökké lakjál.

A király azután megfordult, megáldotta Izrael egész gyülekezetét és így szólt:

– Áldott az Örökkévaló, Izrael Istene, aki szólott atyámnak, Dávidnak – mondta Salamon. – Attól a naptól fogva, hogy népemet kihoztam Egyiptom földjéről, soha nem választottam egyetlen várost, hogy abban házat építsenek nekem, s férfit se választottam, hogy népem vezére legyen. De aztán Jeruzsálemet választottam, hogy az én nevem ott legyen, Dávidot választottam, hogy a vezérem legyen, szólt az Úr – mondta Nehémiás. És Salamon elvégezte a könyörgést. Tűz szállt le az égből, megemésztette az égőáldozatot és a véres áldozatot, és az Úr dicsősége betöltötte a házat. Izrael fiai mind látták, amikor a tűz alá szállt, s arccal a padlózatra borultak, imádták, tisztelték az Örökkévalót, hogy jó és az ő kegyelme mindörökké való.

Salamon és a zsidó nép huszonkétezer ökröt és százhuszezer juhot áldozott, s így szentelték fel az Örökkévaló házáat. A papok trombitáltak, egész Izrael népe jelen volt, hét napig ünnepeltek, a nyolcadik napon gyülekezést tartottak, s az oltár felszentelése után hét napon át újra ünnepeltek. Az Örökkévaló szólt Salamonnak:

– Megerősítem a te birodalmaid trónját, s mint azt megígértem Dávidnak, a te atyádnak, hogy nem veszem el nemzetségedtől Izrael királyi székét. De hogy ha elszakadtok, s rendelkezésemet és parancsaimat, amelyeket adtam, elhagyjátok, elmentek és idegen isteneket szolgáltok, és azok előtt meghajoltok, földemből kiszakítalak benneteket, ezt a házat, amelyet nevemnek szenteltem, arcom elől elveszem, s tanulságul és példabeszédül adom őket minden nemzetségnek. És ezen a házon, amely felleges, minden elmenő álmélkodni fog, és azt mondja: Miért cselekedett így az Úr ezzel az országgal, és ezzel a házzal? És azt fogják felelni, azért, mert elhagyták az Urat, atyáik Istenét, aki kihozta őket Egyiptomból, és idegen istenekhez hajlottak, azokat imádták és azoknak szolgáltak. Azért hozta rájuk mind e veszedelmet.

Leviátán Ráhel mögé ért. Dániel is éppen akkor érkezett. S a hír, amelyet hozott, pillanatok alatt elterjedt.

– Mi történt? – kérdezte Leviátán.

– Nabukodonozor megállíthatatlanul tör előre. Seregeink mind elvesztek, harcosainkat elhurcolták.

– Most mi lesz? – kérdezte Ráhel.

– Szeretlek, kedvesem!

– Azt kívánom, hogy növelje az Örökkévaló bennünk ezt az elsőprő szerelmet.

– Nincs más, mi szépségednél szebb volna! Megkérem a kezéd.

– Most, amikor a babiloni hódító közeledik.

– Most. Éppen most! Azért, hogy megvédjelek!

S felcsendült az ének a rabságból való szabadulásért:

– A nyomorultnak imádsága, amikor eleped, kiönti panaszát az Örökkévaló elé. Világ Királya, hallgasd meg az én imádságomat, és kiáltásom jusson el hozzád! Ne rejtse el orcádat tőlem,

amikor szorongatnak engem! Hajtsd hozzám a füledet, amikor kiáltok, hamar hallhass meg engem! Mert elenyésznek a napjaim, mint a füst, és csontjaim, mint valami tűzhely, üszkösök. Letaroltatott és megszáradt, mint a fű a szívem, még kenyerem megevéséről is megfeledkeztem. Nyögésemnek szavától csonitom a húsomhoz ragadt. Hasonló vagyok a pusztai pelikánhoz, olyan lettem, mint a bagoly a romokon. Virrasztok, és olyan vagyok, mint a magányos madár a háztetőn. Ellenségeim minden nap gyaláznak, csúfolóim esküsznek rám. Bizony a port eszem kenyér gyanánt, italomat könnyekkel vegyítem. Felindulásod és búsulásod miatt, mert felemeltél, és földhöz vertél engem. Napjaim olyanok, mint a megnyúlt árnyék, magam pedig, mint a fű, megszáradtam. De te Istenem örökké megmaradsz, és a te emlékezeted nemzetségről nemzetségre áll. Te kelj fel, könyörülj a Sionon! Mert ideje, hogy könyörülj rajta, mert eljött a megszabadított idő. Mert kedvelik a te szolgálid annak a köveit és a porát. És félik a népek az Örökkévaló nevét, és a földnek minden királya a te dicsőségedet. Mivelhogy az Örökkévaló megépítette a Siont, megláttatta magát az ő dicsőségében. Odafordult a gyámoltalanok imádsága felé, és azok imádságát meg nem utálta. Irattassék meg ez a következő nemzedéknek, és a teremendő nép dicsérni fogja az Örökkévalót. Mert alátékintett a szentség magaslatáról, a mennyekből a földre, hogy meghallja a fogolynak nyögését, és hogy feloldozza a halálnak fiait. Hogy hirdessék a Sionon az Örökkévaló nevét, és az ő dicséretét Jeruzsálemben. Mikor a népek egybegyűlnek, és az országok, hogy szolgáljanak az Örökkévalónak, megsanyargatta az erőmet ez útban, megrövidítette napjaimat. S azt mondtam: Istenem! Ne vigyél el napjaim felén, a te esztendeid nemzedékek nemzedékéig tartanak. Régen alkottad a földet, és az egek is a te kezed munkája. Azok elvesznek, de te megmaradsz, azok elkopnak, mint a ruha. Mint az öltözet, elváltoztatod arcodat, és eltávoznak. De te ugyanaz vagy, és a te esztendeid el nem fogynak. A te szolgálidnak fiai megmaradnak, és magjuk erősen megáll előtted.

– Dániel! Menj leánykérőbe! – fordult Leviátán barátjához.

– Miket beszélsz?

– Elhurcolnak bennünket is! S Ráhel nem kerülhet babiloni ágyasházba!

– Ha asszony, valóban nem. Igazad van. Beszélek Ezdrással, és együtt felkeressük Nehémiást – mondta Dániel.

– Köszönöm – hálálkodott Leviátán, s kérte Ráhelt, hogy együtt menjenek Jeremiáshoz, aki a börtönben tanította az embereket, s amikor kiszabadították, először elrejtette a frigyládát, majd összeadta Leviátánt és Ráhelt.

– A férfi és a nő olyan, mint a tűz. Ha köztük van az Örökévaló, egyesülnek, ha nem, felemésztik egymást – idézte a Talmudból, a Brachá traktáruisból.

Júda elfoglalása után mindazok számára, akiket száműztek, hosszú menetelés következett Babilóniába.

Szamarak és tevék ezrei vitték a súlyos málhákat. A tevék kevésbé voltak fáradékonyak, mint a szamarak. Képesek voltak arra, hogy hús kilométert megtegyenek egy nap, s közben háromszázötven kilogramm terhet cipeltek.

Vizet találva a zsidók tábort ütöttek, s ilyenkor egy teve egyszerre száz liter vizet is megivott.

Ráhel állandó otthonról álmodozott, Leviátánnak Salamon házáról mesélt, mindazt, amit atyjától tudott.

*

A száműzetés befejeztével maradtak még zsidók Júdában, s Gödalja Ben-Achikamot nevezi ki Nabukodonozor, Babilónia királya kormányzónak. Két hónapig volt kormányzó az Első Szentély lerombolása után. A királyi családból származó Ismael Ben-Natanja gyilkolta meg, mert a szomszéd népek felszólították, hogy lázadjon fel Babilónia ellen. Gödalja meggyilkolása után a még Judában élő maradék zsidóság is elmenekült – köztük Jeremiás próféta is Egyiptomba.

S ezzel Júdában megszűnt a zsidó állam.

III.

Nabukodonozor, Új-Babilónia és Bábel

– A zsidók szenvedésének jajkiáltása felszáll az égig! – mondta Babilonba érkezésük után Nabukodonozor zikkuratjában a tizenhat éves Leviátán, ahol – Ráhellel, s a velük együtt érkezett fiatal Sárával és Nátánnal – rabszolgaként dolgoztak. A nála két évvel fiatalabb Ráhel Leviántól már gyermeket várt. A zikkurat kertjében dolgoztak éppen, amikor az utcán felcsendült a vakok éneke. A babiloniak és a zsidó rabszolgák kimentek a kapuk elé, hogy rizst, babot, alamizsnát osztogassanak. Amióta Nabukodonozor elhurcolta a zsidókat Júdeiából, a vak zsidók, akik Nabukodonozor katonáinak kegyetlenkedései miatt elvesztették szemük világát, s még rabszolgának sem kellettek, ugyanúgy vándoroltak a babilóniai birodalomban, énekeltek, hangszert pengettek, koldultak, adományokért fohászkodtak, mint a babiloni világtalanok, s vakon nevelték fel gyermekeiket. A kietlen tájakon egy látó zsidó lány vezette őket, akit a babilóniaiak nem bántottak. Azt beszélték, hogy a babilóniaiak önzetlenségéért tisztelték ezt a lányt.

– Ó, kegyes Innin-Istár, szabadíts meg az embereket az őket elvakító szenvedélyektől! – fohászkodott a babilóniai Toku tanulópap. Mestere, Kuta, a zikkurat főpapja egy babiloni ezüstpénzt nyomott Toku kezébe.

– Add a világtalanoknak!

A vak zsidók elvonultak a főpap és a tanulópap előtt. Toku odaadta az alamizsnát. Az egyik öreg vak elvette a pénzt, megérintette Toku vállát, s megtapogatta arcát. Így jegyezte meg őt egy egész életre.

– Köszönöm, fiam. Tudod-e, hogy a koldulás maga jelképes. A benne rejlő megalázkodás nemesítő erő. Ne feledd!

– Milyen finom arc! Milyen nemes lélek! – nézett utánuk a tanulópap. Ráhel és Leviátán egy-egy falat kenyeret adott egy kisgyermekes anyának, Sára és Nátán, akik Leviátánék mellett ugyancsak templomszolgák voltak a zikkuratban, rizst adtak egy idős, zsidóasszonynak, akinek be voltak tekerve lábai elpiszkolódtott gyolccsal, a lyukakon keresztül mégis látszott, hogy a végtagjai üszkösödnek, s alig húzza magát. Az adományt Sára nyújtotta át. Nátán rajongó tekintettel nézte Sárát, s amikor a gyönyörű zsidó lány elment mellette, fülébe súgta:

– Álmomban nyersillatú, simogató júdeai szél szaladt és simogatta arcodat. S csak téged láttalak, öled izzó parazsán felhevültem, és szenvedéllyel öleltelek!

– Maradj csöndben! – sziszegte a lány. – Meghallják!

Sára félt a főpaptól. Kuta félreérthetetlen célzásokat tett, hogy ágyasává kívánja tenni őt, pedig a szíve és teste már Nátáné volt. Sára, amikor a főpap először ajánlatot tett neki, hogy háljon vele az ágyasházában, időt kért.

A vak zsidók elmentek.

– Gyere, fiam, induljunk pappá avatásod szertartására!

A zikkurat főcsarnokának belső termében, ahol a pappá avatás szertartására készültek, a színarany lapokkal bevont bejárati ajtót vadludak képei díszítették. A kompozíción cédrusfa állt egy tavacska partján. Néhány vadlúd a cédrus vastag, a földből előbújt gyökerein ácsorgott, kicsit távolabb anyalúd a fiókáit etette. A vadludak képei fény hatására alkonyi, reggeli, vagy hamuszürke színűre változtak, s már nem élő madarak illúzióját keltették. Középen mécsesekkel megvilágított Innin-Istár szobor állt. A mécsesek lángjai lobogtak, kétoldalt szertartási székekben ülve és palástot viselve három-három pap ült, középen Kuta, a magaságos főpap. Előtte ült fehér lepelben Igigi, s feje simára volt borotválva. A pappá avatás szertartása érthetetlen, halk mormolással arámi nyelven végzett imádkozás volt, amelyet elmélkedés követett. Kuta a mély csendben egyszer csak felállt, Tokut kézen fogva Innin-Istár istenszobra elé vezette, s megszólalt:

– Hirdessük a tant, ami szerint élünk Isteneink útján!

Intésére kezébe adták a táblát, amelybe arámi nyelven – a Babilóniába deportált zsidók is beszéltek és értették az arámit –

szent szöveg volt vésve. Igigi Innin-Istar előtt a földre borult, tanárai oldalt álltak, Kuta főpap olvasni kezdett:

– Ne oltsd ki az életet! Az öldöklést kerüld! Bot nélkül járj! Légy megértő és barátságos! Minden életet védelmezz! Kerüld a tolvajlást! Óvakodj minden lopástól! Azt vedd csak el, amit adnak! Csak az átadottad óhajtsd! Tisztán élj magadban! Kerüld a paráznaságot! Legyél tiszta életű! Élj visszavonult életet! Tartózkodj a párosodástól! A közönséges megszokástól! Hazug soha se légy! Kerüld el azt, ami hamis! Legyél mindezekben állhatatos és maradj következetes! Akiben megbízhat a világ! Rágalmazó szó szádat el ne hagyja! Kerüld a becsmérést! Amit hallasz itt, ne mondd el ott! Hogy őket megoszd. S ne mondd el itt! Hogy őket megoszd. Egyesítsd a szétváltakat! Buzdítsd az egyesülteket! Az összhang boldogítson! Az összhangban leld kedvedet! Gyönyörködj benne, az összhang legyen örömed, beszéded összhangot teremtsen. Ajjad ne nyíljon durvaságra! Kerüld a durva szóváltást! Beszéded legyen választékos, s kiejtésed kellemes! Másokhoz beszélj kedvesen! Szívhez szólóan, emelkedetten! Ha ajjad szóra nyílik, úgy beszélj, hogy sokan figyeljenek rád, sokaknak szerezzen örömet! Kerüld a fecsegő beszédet! Szádat időben nyisd szóra, s csak a lényegről szólj! Beszéded a tárgynál maradjon, s feleljen meg a tanításnak! S tükrözzön fegyelmet! Ha szólsz, értékes szavakat mondj! És olyan beszédet, hogy értelem szerint megfeleljen a helynek és az időnek! Ültetvényt ne kezelj! Ne légy állattenyésztő! Naponta egyszer egyél! Ne táncolj! Éneket ne mondj! Kerüld a színjátékot! Ne hordj virágfüzért! Óvakodj az illatszerektől! Kenőcsöket ne használj, és kerüld a cifraságot! Magad ne ékesítsd fel! Ágyad ne legyen magas! Se széles! Aranyat, ezüstöt ne gyűjts! Ne egyél éretlen magvakat, nyers húst! Lány és asszony veled ne legyen! Ne tarts szolgát, szolganőt! Hajlékot és telket ne szerezz! Ne vállald, hogy eljársz követként! Küldött és megbízott ne legyél! Adás-vevéssel ne foglalkozz! Hamis mérlegen ne mérj! Kerüld a rossz súlyt és a rossz mérleget! Óvakodj a csalárd dolgoktól! Kerüld mindazt, amihez szenny tapadt! Ami fondorlattal teli, ne mocskoljon be! Kerüld a hadviselést, a csatározást, mások rabul ejtését, a fosztogatást, a pusztítást. Elégedj meg a papi palásttal, mely elfedi tested, s az

alamizsnával, amiből újra és újra életet merítesz, s amerre visz az utad, e tanítást vidd magaddal!

Kuta intésére Toku a főpap kezéből elvette a kőtablát, melybe az arámi nyelven vésték az intelmeket, s az Innin-Istár szobor előtt elvégezte a háromszoros meghajlást.

– Innin-Istár! Fenséges! És a Világ Ura! – szólalt meg. – Veled és Neked élek! Cselekedeteim Neked ajánlom – és háromszor meghajolt.

– Mától beléptél Innin-Istár iskolájába – szólalt meg Kuta – Innin-Istár tanítványa lettél, elhagytad a szülői házat. S az nem jelent mást, mint búcsút mondani jó szüleidnek, apádnak és anyádnak. Aki Innin-Istár iskolájába lép, annak nincs családja, se apja, se gyermeke. De minden élőlény számára egyenlő, sok-sok tanulás után valamennyi élőlény megmentését kell szolgálnia, és a bölcsességet kereső úton kell végigmenni. Fordulj most Eridu felé – nézett Tokura Kuta főpap – s köszönj el tengeremléki szülőföldedtől! Végezd el a kilencszeri köszönést a Perzsa-öböl vidékén élő szüleid irányába!

Toku nem mozdult. A papok nem értették a tanuló ellenállásának és makacosságának okát.

– Fiam! – kérlelte mestere. – Most a szülőföldedtől való búcsúzásról van szó.

– Nem tanítottam meg neked a kilencszeri köszönést? – nézett szigorúan Kuta a fiúra. Toku nem mozdult.

– Mire vársz? – kérdezte Kuta.

– Én... Nekem nincs... – hebegte Toku és mozdulatlan maradt.

– Eridu Babilontól délre van! Dél felé fordulj, fiam! – kérlelte a mestere.

– Nincsenek szüleim! Se anyám, se apám... Nincs senkim, akitől el kellene búcsúznom!

A papok felkapták a fejüket. Halk moraj töltötte be a szentélyt.

– Nem értelek, fiam! – szólalt meg Kuta. – Eriduban élnek a szüleid, akik felneveltek...

– Igen – felelte halkan a fiú, s elvégezte a kilencszeri köszö-
nést. Kuta főpap visszaült a helyére. Toku felé fordult és őt is
köszöntötte. A felszentelt fiatal tanulópap mestere a fiúhoz szólt:

– Mától beléptél Innin-Istár iskolájának kapuján, neved Onke-
loszra változott, s itt a babiloni hegyen emelkedő zikkuratban
Kuta főpap tanítványa lettél. Esküt tettél a mai napon, hogy
Innin-Istár tanításának útját követed.

S felhangzott ismét a halk ima moraja. Kuta levette palástját,
s csak egy fehér lepel maradt rajta. Megállt a vadludak képei
előtt, s vágyakozó arccal nézte a madarakat, megérintette az
anyaludat, s a fiókákat ábrázoló képet. Onkelosz a főszentélyben
Innin-Istár-szobor előtt térdelt, s háromszori meghajlás után fo-
hászkodni kezdett:

– Innin-Istár! Nézz le reám, kérlek!

A termékenység, a testi szerelem és viszály istennőjének gyö-
nyörű testét ábrázoló istenszobor magasodott szótlanul előtte.

Innin-Istár a Vénusz bolygó megszemélyesítője volt, egy sze-
mélyben: Isten az istenek között. Babilonban ismerték a betűket,
olvasták Gilgames eposzát: *Aki a mélységet látta* c. táblát, amely
leírta, hogy Istár Gilgamesnek réges-régen szerelmét is felaján-
lotta. Gilgames az istennőt állhatatlansága és álnoksága miatt
visszautasította, s felsorolta Istárnak az elveszejtett kedveseit:
embereket, isteneket és az elpusztított állatokat is. Oroszlánokat
és lovakat. Istár bosszúból Urukra küldte az Égi Bikát, amelyet
kérésére apja, Anu teremtett. Anu sumér neve An volt. De Istár
pokolra szállása is ismert volt, aminek nyomán a földön megszü-
letett a szerelem: az állati és növényi élet. Már az akkádok tisz-
telték Istár alakját, a sumer Inninénél világosabban jelent meg az
életteremtő, a szülésnél segítő istennő funkciója. Harcias szemé-
lyisége kultusza északi központokban, mindenekelőtt Asszíriában
volt a legerősebb, ahol Assur – a suméroknál Enlil – leányának
tartották. A hurriták Sauska néven imádták, a hettiták és az
ókori nyugati sémi népek pedig Astarta néven.

Onkelosz folytatta a fohászzkodást:

– Láthatod, hogy szívemben nincs düh, csak keserűség. Nem
hajt a vágy, hogy szent legyek. Nehéz embernek lenni és ma-
radni, tudom. Naponta küzdök érte. Te az embereket helyes

útra vitted. Arra, melyet magad is megtettél. Szenvedtél kínokat, hogy céloddhoz eljuss, s itt ülj trónusodon. Utad lesz a példám, hogy elérhessem magam is, amire vágyom.

Kuta főpap belépett, Igigi észrevette és felállt.

– Folytasd!

– Befejeztem, mester.

– Remélem, bűnbocsánatért fohászkodtál. A főpapi tanácsban rólad beszélnek. Tanulópap avatási szertartáson ilyen botrányosan még nem viselkedett, mint Te.

– Bocsánatáért esedezem, mester! De akaratomon kívül hoztak ide engem! Zavart viselkedésemnek bánatom az oka.

– Embert faragok belőled!

– Csak szenvedek!

– Nem tudsz semmit! Elmondom, hogy mi a szenvedés.

Leviátán, Ráhel, Sára és Nátán a zikkurat főszentélyének oszlopsora mögötti közlekedőfolyosót mosták fel. S hallották a beszélgetést.

– A születés is szenvedés! A vénség is szenvedés! A halál is szenvedés! A bánkódás, a zokogás, a vergődés, a levertség is az! Szenvedés, amire vágyunk, s ami nem teljesül...

– Én szeretném, ha teljesülne!

A főpap folytatta:

– A szenvedés eredete a szomj! S a szomjúság folyton és folyton újra éled, kísért a gyönyör szenvedélye, feltör itt is és ott is! A szenvedés megszüntetéséhez szomjad megszüntetése vezet el!

– Valójában bölcs ember – suttogta Leviátán.

– Csak ne gyötörné a szegény fiút mindig! – felelte Ráhel.

– És engem! – mondta Sára.

– Megölöm! – csattant fel Nátán.

– Utána meg veled végeznek! Neked Sára mellett a helyed! – mondta Leviátán, s intett a fejével, hogy folytassák a munkát.

– Nem akarom kioltani a vágyaimat! – nézett Onkelosz Kutára.

– Megszabadulsz tőlük! Kizakadsz vonzaskörükből!

– Nem! Soha!

– Hallgass rám! – nézett Onkelosz szemébe, s ismertetni kezdte a szenvedés megszüntetéséhez vezető módszereket. A babiloni bölcsek nyolc tanácsát, melynek lépcsőfokai: a helyes hit, a helyes elhatározás, a helyes beszéd, a helyes cselekvés, a helyes életmód, a helyes igyekezet, a helyes vizsgálódás, s a helyes elmélyülés.

– Követem a babiloni bölcsek nyolc tanácsát, mester! – felelte határozottan Onkelosz – hiszen erős a hitem, komoly az elhatározásom, úgy beszélek, úgy cselekszem, úgy élek, megteszek mindent, minden lehetőséget megvizsgállok, önmagamban elmélyedek, és kérem Innin-Istárt, hogy betért zsidó és rabbi lehessenek.

Nátán elnevette magát.

– Csönd! Tetézni akarod a bajt? Felhívod magadra a figyelmet?! – Leviátán mérgesen szólt rabszolgatársára.

Kuta dühtől kivörösödött arccal kiáltotta Onkelosznak. Nátán nevetését nem hallotta meg.

– Esküt tettél, hogy Innin-Istár tanításának útját követed!...

– Tanítását követem, s miként ő is elhagyta a túlvilágot, hogy elérje célját. S egy napon én is elmegyek innen!

– Elég! – emelte fel a hangját a főpap. – Az ellenszegülést nem tűröm el! S a vágyakat! Csak az alázatot! Itt maradsz a zikkuratban! Innin-Istár szolgája leszel! A bölccsé válás útján fogsz végigmenni! Erre a nap minden órájában és percében gondom lesz. Vedd kezedbe az első imatáblát, olvasd addig a rávéssett sorokat, amíg meg nem tanulsz!

– Igen, mester!

– Embert fogok faragni belőled! – s kiment. Onkelosz olvasni kezdte az imatáblát, s arámi nyelven mormolta a szent babiloni szövegeket.

– A születés is szenvedés! A vénség is szenvedés! A halál is...

– aztán Innin-Istár szobra felé fordult:

– Ó, Istennőm! Világ Ura! Elérhetem, ugye, amit szeretnék?

– Nem hallom! – Kuta imakamrájából kiáltott.

– Elakadtam, mester!

– Kezd előlről! Sára! Sára! – kiáltotta a főpap. A zsidó rab-szolgaférfy már futott is Kuta imakamrája felé. Nátán, Ráhel, Leviátán rémült arccal nézett a lány után.

– A születés is szenvedés, a vénség is szenvedés...

Onkelosz rövid szünetet tartott, amikor Kuta Sárát hívta. A lányt ő is szemrevalónak tartotta, s látta, hogy főpapja hogyan próbálja őt ágyasházába édesgetni. De azt is észlelte, hogy Sára és Nátán között már valami több van, mint ami közös sors elviselése, az egymásrautaltság miatt kialakulhatott. Szerелеm volt ez, látta jól, s mormolta tovább az imát, újra és újra. Tízszor és százszor. Kis idő múlva már fejből és lelke mélyéből felszakadó fájdalommal.

Nátán Sárát várta. Leviátán rászólt.

– Dolgozz! Ne hívd fel magadra Kuta figyelmét! Az Örökkévaló, a Világ Ura nem engedheti, hogy a lány, akit neked társul szemelt ki, másé legyen.

Nátán szó nélkül folytatta a munkát. Takarított, magában azonban csendben imádkozott, képzeletében Sárával chupa alatt állt, s a sokszor elképzelt esküvői szertartásról álmodozott.

– Áldott vagy Te, Örök istenünk, Világ Ura, aki megszentelt minket parancsolataival, és részletezte a tilalmas házasságokat, így a jegyesek együttélését is, viszont megengedte azt azoknak, akik baldachin és szent szövetség által keltek egybe! Áldott vagy Te, Örökkévaló, aki megszentelte népét, Izraelt baldachin és szent szövetség által! – mormolta magában.

Leviátán is magában morfondírozott. Képmutatónak tartotta a babiloni főpapot. Tudta már, hogy a babiloni hivatalos vallás – a közösségi jellegű sumer mitológiától eltérően – állami-monarchikus, s megjósolta, hogy a Nabukodonozorból és környezetéből áradó világias zsarnoki magatartás, a lakosság közösségi életének elfojtása ahhoz fog vezetni, hogy az ősi vallási gyakorlat fokozatosan elhal majd.

A jóképű, fiatal Dániel, aki – mint a többi ifjú, okos és kiválasztott zsidó: Hananja, Misael és Azarja – Nabukodonozor környezetében szolgált. Már többször meglátogatta Leviátánékat a zikkuratban, s beszámolt arról az élményéről, hogy néhány su-

mer nyelvű ősrégi kőtáblát el tudott olvasni és értelmezni. Ezek szerint, mondta:

– Az egész mindenség, a Tigris és Eufrátesz folyó közötti világ is a világóceánban úszik, a föld egy felfordított kerek csónakra hasonlít, az ég szilárd boltozatra (kupolára), amely a föld felé borul. Az égtér részekre oszlik:

„Anu felső égére”, a kozmikus égi istenekhez tartozó „középső égére”, közepén Marduk lazúrkő szentélyével és már az emberek számára is látható „alsó égére”, amelyen a csillagok találhatók. Az egész égbolt különféle kövekből áll, az „alsó világ” kék jáspisból van. E három fölött még négy ég húzódik. Az égi épület egy cövekekkel az égi óceánhoz erősített alapzaton nyugszik, amelyet a víztől – a földi palotákhoz hasonlóan – erődsánc véd. Az égbolt legfelsőbb részének „égeközép” a neve. A kupola külső részé „az ég belseje” fényt sugároz. Ez a térség, ahol a Szín, a Hold elrejtőzik háromnapos távolmaradása során, és ahol Samas, a Nap az éjszakát tölti. Keleten van „a napfelkelte hegye”, nyugaton „a lenyugvás hegye”, amelyek lakattal vannak lezárva. Samas minden reggel kinyitja „a felkelés hegyét” és útnak indul az égen, s este „a lenyugvás hegyén” megpihen „az ég belsejében”. Az égbolt csillagai „képek” vagy „írásjegyek”, és mindegyiküknek ki van jelölve pontos helye, nehogy egyikük is „letérjen útvjáról”. Náluk a földi geográfia – mesélte Dániel – az égire rímel. Minden létezőnek: országnak, folyónak, városnak, tónak megvan a maga ősképe égi csillag alakjában, a földi tárgyak pusztán az égiek tükröződései, de mindkét létező legáltalánosabb és legbensőbb lényegének megvan a maga térbeli kiterjedése. Az égi templom kétszerese a földinek. Ninive... – folytatta Dániel, akit Leviátán nagyon okosnak tartott, s érdeklődéssel hallgatta őt. – Ninive tervét eredetileg az egekben rajzolták meg, és már régóta létezett. Az egyik csillagképben az égi Tigris, a másikon az égi Eufrátesz rejlik.

Leviátán ámuldozott, s szájtátva hallgatta barátját.

– Minden városnak megfelel egy bizonyos csillagkép: Szipparnak a Rák, Babilionnak, Nippurnak más... A Napot és a Holdat is részekre osztották: a Hold jobb oldalán van Akkád, a balon Elám, felső része Amurrú, az alsó Szubartu országa. A

felfordított csónak alakú égbolton fekszik Ki, a szintén több részre osztott föld. Felső részében élnek az emberek. Középső része Éa isten birodalma, az édesvíz vagy a talajvizek óceánja. Az alsó rész az egymással rokonságban álló földi istenek, az Anunnakik birodalma, és létező az alvilág. Egy másik sumér nyelvű kőtbla szerint hét ég létezik, s azoknak hét föld felel meg – suttogeta Dániel. Nem beszéltek a zikkurat kertjében felvert rabszolgástorban soha hangosan.

– Értem.

– Ezek pontos tagolását nem írták le. A földet rögzítendő, kötéllal az éghez kötötték... – Dániel elnevette magát.

– Csendesen! Kuta meghallja!

– És cövekkel erősítették meg. E kötélzet a Tejút. A felső föld Enlil istenhez tartozik. Temploma az Ékur, „a hegy háza”, ennek egyik központi része, a Duranki „az ég és föld közötti kapocs” a világ szerkezetét jelképezi. A sumér közösségi kultuszhoz képest az ő hitéletük már más.

Dániel sietett vissza Nabukodonozor palotájába, s Leviátán, aki olyan mélyen átélve emlékezett erre a találkozásra, most is a kijárat felé fordult, mint akkor, Dániel távozásakor, s halkan mormolta, Ráhel, aki mellette állt, suttogeta Leviátán után:

– Istenünk, Örökkévaló, őseink istene, Világ Ura járuljon eléd imádságunk, ne zárkózz el könyörgésünktől, hisz nem vagyunk oly arcátlanok és makacsok, hogy azt mondanánk előtted, Örök Istenünk, őseink Istene: „Igazak vagyunk, nem vétkezünk” – bizony vétkezünk mi is, őseink is. Vétkezünk, árulók voltunk, raboltunk, rágalmaztunk, rontottunk, igazságtalanul viselkedtünk, önhittek voltunk, erőszakoskodtunk, hazugságot koholtunk, rosszat tanácsoltunk, hazudtunk, gúnyolódtunk, lázadoztunk, káromoltunk, félreléptünk, vétettünk, bűnöztünk, gyűlölködtünk, nyakasak voltunk; gonoszkodtunk, romlottak lettünk, elvetemedtünk, megtévedtünk és tévútra vezettünk. Eltértünk rendeleteidről és jó törvényeidről, bár nem volt érdemes. Te pedig igazságosan jártál el mindenben, ami velünk történt, mert igazul cselekedtél, s mi voltunk a rosszak.

Onkelosz hangosan mormolta a babiloniak imáját.

– A születés is szenvedés, a vénség is szenvedés...

Nátán söprögetett, s egész közel került Kuta imakamrájához, s hallgatózott.

– Gyere onnan! Azonnal! – intette Leviátán. – Mit gondolsz, ha Onkelossal ilyen gonoszul bánik, hogy fog veled, ha észreveszi, hogy hallgatózol?

– Nem érdekel! Nem fogom hagyni, hogy hozzáérjen!

– Csend! Bízzál Örök Istenünkben, Ábrahám, Izsák és Jákob istenében!

Onkelosz meghallotta a beszélgetést, imáját halkabbra véve főpap imakamrájának ajtaja felé tekintett, s abban a pillanatban jalkiáltás hangjai szűrődtek ki:

– Nem, nem! Nem akarom! – Sára kiáltott.

– Megölöm! – sziszegte Nátán. Leviátán lefogta, Nátánnak mégis majdnem sikerült berontania Kutához.

– Meg akarsz halni?! – kérdezte Leviátán. – Nem vagy biztos abban, hogy Sára szeret téged? S nem értetted meg az Örök Isten akaratát, hogy társnak téged rendelt mellé?

Onkelosz szomorúan nézett az imakamra felé. Kinyílt az ajtó, Sára sírva, zokogva lépett ki, ruhája több helyen el volt tépve. Nátán karjaiba vetette magát.

– Ó, Nátán!

– Szeretlek úgy én is téged, mint ahogy feleségét a nagy Nabukodonozor, de én nem építhetek neked palotát, pedig szép vagy levetkőzve, felöltözve. Minden porcikád hibátlan. Csóкод, öled öröömöm tápláló forrása lett.

– Ó, Nátán!

Sára zokogott, remegett és ölelte a fiút.

Onkelosz odament az imakamra ajtajához, becsukta, s tiszta, nyílt tekintettel a fiatal párra nézett.

– Bocsánatot kérek.

– Megtette veled? – kérdezte Nátán.

– Nem. Csak akarta...

– Még egyszer bocsánatot kérek! – nézett mélyen Onkelosz Nátán könnyes szemébe. Az arámi nyelvet, amelyet a zsidók is beszéltek, Onkelosz különösen szépen és tisztán ejtette. Sokszor kellett hangosan mondania és ismételtetnie Innin-Istár istenszobra előtt a babiloni imákat. Onkelosz valójában Nabukodo-

nozor testvérének fia volt, de a babiloni egyeduralkodó féltékenységből testvéröccsét megölte, s Onkelosz anyját megvakította.

Leviátán később, munka közben, Nátánhoz fordult és azt kérdezte:

– Szereted Sárát?

– Szeretem, s csak vele szeretnék lenni!

– Az Örökkévaló, Ábrahám, Izsák és Jákob Istene akkor Neked rendelte. Éjjel menj ágyába és hálj vele! Legyen Tőled gyermeke, s az Örökkévaló – Boruch haSém – áldott állapotban majd megvédi a babiloni zsarnok zaklatásaitól. Áldott állapotú zsidó nőt nem érintenek. Sárának legközelebb azt kell mondania, hogy gyermeke lesz.

– Köszönöm, Leviátán – suttogta Nátán és megcsókolta a kezét.

– Hagyd ezt! Dániel eljön, hogy Ráhellal összeadjon, addig legyél Sára vőlegénye, s hálj vele! S Dániel az Örökkévaló nevében benneteket is összeköt.

– Köszönöm, Leviátán – hálálkodott Nátán.

– Dolgozz! – szólt Leviátán. Föl sem nézett. – Úgy érzem, Kuta főpap bármire képes.

– Elmondom Sárának!

– Maradj a helyeden és dolgozz! Sára teszi a dolgát, feji a kecskéket. Éjjel ágyában keresd fel!

– Bölcs vagy, Leviátán! Köszönöm!

– Hogy lehetnék tizennyolc évesen bölcs?

– Én még annyi sem vagyok.

Leviátán volt a legidősebb. Tizennyolc éves. Nátán és Ráhel tizenhét, s Sára csak tizenhat.

Leviátán és Nátán folytatták a kerti munkát. Szántottak. Volt szamár, és bivaly is a zikkurathoz tartozó gazdaságban, de az állatok pálmalevelekkel fedett istállóban hűsöltek, és falatoztak a jászolnál. A szamár hátán kizárólag a főpap közlekedett, ha ment valahová. A bivalyok meg tejet adtak.

Leviátán és Nátán a vállukra erősített kötelekkel húzták a száraz és porló földben az ekét. Sára, mintha meghallotta volna, hogy róla beszélnek, közepes méretű, fejősjáttárral a kezében

odafutott hozzájuk, s a férfiakat megitta friss meleg kecsketejjel, akik aztán újra nekifeszültek a köteleknek.

Kuta most sem vette észre, hogy mi történik. De törte a fejét, hogy lehet, hogy a zsidók olyan erősek, hogy még az ekét is elhúzzák?

Ráhel nem látta, hogy mi történt. Vajat köpült és sajtot készített a sátorban. Jobb is, gondolta Leviátán, hogy Ráhel nem tud semmiről, úgyis mindig csak aggodalmaskodik, s neki gyermekük egészséges fejlődésére kell összpontosítania minden erejét és figyelmét.

*

A szentély körül a zikkuratban: imakamrák, Kuta ágyasháza, Onkelosz imakamrája, konyha s a vendég számára fenntartott fürkék helyeztek el. A fürdőkamra és az illemhely szintjét megemelték, s a padló alá kerültek a vízvezetékek.

– Tele a tartály? – kérdezte Onkelosztól Kuta. A főpap félt a mérgezésről, a rabszolgákat nem engedte a víztartály közelébe. Zsidó rabszolgák a kertben dolgoztak, s most is ott voltak.

– Nincs, mester – felelte kintről Onkelosz.

– Akkor igyekezz!

Onkelosz, hátára íjként hajló rúdra akasztott, vízzel teli favödörrel jelent meg, amelyek Onkelosz alacsony termete miatt a földet súrolták.

– Ostoba! – sziszegte Kuta – Hosszú a kötél? Legyen rövidebb! Kiöntöd a vizet! Hányszor magyarázzak el mindent?!

Onkelosz rövidebb kötéllel megpróbálta felemelni a nagy vödörket, de a teher alatt majdnem összecusklott.

– Szorítsd magadhoz a vödörket! Mintha ölelnéd!

Onkelosz megpróbálta újra.

– Úgy! A kötelek még mindig hosszúak!

Onkelosz még rövidebb kötéllel újból vállára emelte a vödörket.

– Hülye! Miért nem azt teszed, amit mondok? Mocskos a vödör? Ha mocskos, mosd le! Kerülgeted a piszkot, s minden piszkos marad! Próbáld még egyszer!

Onkelosz erőlködött.

– Vedd a válladra!

– Igen.

– Ugye, hogy könnyebb?

– Igen.

– Most próbálj elindulni!

Onkelosz dülöngélve elindult. A vödrök nem súrták a földet.

– Lódulj! Még összecsinálod magad!

Ebben a pillanatban megszólalt a zikkurat bejárati gongja.

– Jövök! – kiáltotta Kuta.

A gong ismét megszólalt.

– Jövök már! Jövök!

Onkelosz felé fordult.

– Ki ne öntsd a padlóra a vizet! Ha kilötytyinted, fel fogod nyalni! Tűnj a szemem elől! Szedd a lábad!

Onkelosz minden erejét összeszedve vitte vállán a rúdra akasztott vödröket.

Kuta kinyitotta a kaput. A kertkapuban egy fiatal nő, a szépségéről híres, s a babiloni ágyasházakból jól ismert Bava, a kurtizán állt. Csilingelő hangon szólalt meg:

– Elnézést kérek, hogy ilyen sokszor ütöttem a gongra.

– Rég látott kedves vendég! Innin-Istár vezette e házba!

Kuta arca fölragyogott.

– Aggódtam magáért. Nan temetésére se jött el! Kerüljön beljebb!

Kuta a kerten át a zikkuratba vezette Bavát. A zsidó rabszolgák munkájukat végezve lopva vetettek egy-egy pillantást az érkező kurtizánra. Kuta Bavát ülepárnára ültette. Bava minden mozdulatával elárulta, hogy valójában kicsoda: babiloni örömlány, aki ebben a környezetben kicsit félénken viselkedett.

– Sokáig hallgattam, tisztelendő atyám. Nan temetésére, a halotti szertartásra is nagyon szerettem volna eljönni, de féltem Nan feleségétől... Vártam...

– Én is. Arra, hogy eljöjjön. Ez a zikkurat a maga számára nagyon sok emléket őriz.

Bava felállt, s kinézett az ablakon.

– A kert sem változott! – sóhajtott.

– Most zsidó szolgák gondozzák.

Olyan, mind régen, gondolta Bava. Mennyi gyümölcsöt szedett! Nannak is. Semmi sem változott! Ott a naspolya! A fügefafa! A gránátalma! A hátsó kertet Nan mennyire szerette! Gyakran festegetett ott. Nabukodonozor is rendelt tőle mozaikképet. Aztán legalább öt éven keresztül a főcsarnok volt a műterme.

– Ki gondolta, hogy ilyen gyorsan elmegy? – a főpap mélyen a fiatal nő szemébe nézett. – S egy ilyen gyönyörű teremtest parlagon hagyni a világban!... Milyen kár! Milyen kár! – sóhajtozott és kéjsóvár arccal vágyakozva nézte Bavát. – Milyen kár!

– Megmutatná a főcsarnokban a vadludak képét?

– Hogyne! Jöjjön! Jöjjön utánam!

Nan büszke volt a ludakra, amelyeket festett, gondolta Bava. A zikkuratban kialakított műterem bérleti díjáért és az ellátásért festette őket. Amikor elkészült a munkával, nagyon elégedett volt, s azt mondta: „Babilonban még egy nevezetesség született: „zikkurat vadludakkal”.

Bava meghatottan állt a kép előtt.

– A kedves emlékü vadludak! – sóhajtott.

Kuta Onkeloszt hívta.

– Vendégünk van! Megkínáljuk vacsorával. Hozz a veteményesből salátát, zöldségeket és sok gyümölcsöt! Mindent moss meg, és készíts vacsorát!

– Igen, mester!

– Igyekezz! A zsidók is segítsenek!

Onkelosz sietve távozott. Bava megkérdezte:

– Tanulópapja van, atyám?

– Nemrég jött Eriduból.

– Ő lép majd atyám nyomdokaiba?

– Ha belejön, elképzelhető.

A főcsarnok ajtaján ragyogtak a képek, Bava könnyezve nézte a vadludakat, s egyet megérintett s utána egy másikat:

– Azt mondta Nan, ez én vagyok, s ez ő. Mintha bennük élne!

– Lelke beléjük költözött.

Nan az embereket szerette. Különösen a nőket. Nagyon szerette őket. A zikkuratba is gyakran érkeztek babiloni és egyip-

tomi kurtizánok, szabadok és rabszolgák. Nan valójában egyetlen nőalakot sem festett, mindig csak madarakat, de a madarakban embereket láttatott.

– Bava, úgy tudom maga most Uruk városában él?

– Igen – felelte. – Nan haláláig eltartott, de már nem kapok semmit. Özvegye gyűlöl, a hagyatékból kisemmizett. Ijesztően fogy a pénzem, azon töröm a fejem, hogy visszakerem magam Nabukodonozor háremébe, de sok ott most a nálam fiatalabb, és még több a fiatal zsidó rabszolga... Nehéz lenne újra előlről kezdeni! – sóhajtott.

Kuta közelebb ült hozzá, és bizalmaskodó hangnemre váltott.

– Bavát rád bízom, atyám! Nan mondta nekem. Kérlek, vicseld gondját! Ő a zikkurat lánya. Legyen gondod rá!

Nan valóban mondta ezt. S mosolygott. Kuta jó barátja volt, sokszor az ágyékkötőjüket is összekeverték.

– Emlékszik? – kérdezte Kuta. – Nan és maga ágyban feküdtek, odamentem, s simogattam a maga kezét, lábát, gyönyörű combját.

Bava nevetett.

– Voltak bolondos éjszakák!

– Ma pálmalikőrrel kínálom magát. Régen ittunk együtt. Hívjuk vissza Nan szellemét!

Elindultak a főcsamokból Kuta ágyasházába, ahol az étkezőasztalon már meg volt terítve. Kuta főpap megmutatta, melyik szekrényben tartja a pálmalikőrt. Bava elővette az üveget, finom és gyakorlott mozdulattal töltött a főpapnak majd magának, bájosan, kacéran viselkedett, s kecses testtartással Kuta mellé ült. A főpap megérezte, és jó mélyen beszívta a nő testének illatát.

– Finom a likőr! – mondta, hogy zavarát leplezze.

– Tudja atyám, mostanában nem iszom. Urukban egyedül élek.

Kuta suttogva folytatta.

– Engedje el magát! Úgy mintha Nan lenne itt!

Megkóstolta a salátát, de azonnal kiköpte.

– De rossz! Onkelosz! Onkelosz! – kiáltott mérgesen. A tanulópap csoszogó léptei hallatszottak, kinyitotta az ajtót és belépett.

– Te! Ostoba! Megint megcukroztad! Hányszor mondtam, hogy cukor nem kell bele! Készítsd el újra!

– Igen!

– Vidd ki a vendégét is!

Bava hajlongva igyekezett a tanulópap tudomására hozni, hogy meg tudja enni, de Kuta kérlelhetetlen maradt, s gyűlölettel szidta, korholta a fiút, amiért mindent újra és újra szájába kell rágni. Kuta szerint a főzés tudományának lényege: kihozni az ízeket az alapanyagokból.

– A növények, a gyökerek tele vannak természetes ízekkel. És ő cukrot tesz bele! Becsapja az embert! Oktondi!

– Az édes is finom, atyám. Miért olyan szigorú vele? Okos kis tanulópapnak látszik. Hány éves?

– Tizenhét.

– És ilyen keményen szidja?

– Tanulópap nem világi normák szerint nevelkedik. Nem rögzülhet benne a megszokás, hogy a hamis ízeket finomnak érzi, s az igazit nem veszi észre. A tanulás útja szigorú!

– Mégsem kellene így szidni! Egész nap dolgoztatja?

– Fiatal koromban engem is így neveltek. Bocsásson meg! Egy pillanatra magára hagyom.

Felállt és kiment. Kis idő múlva Onkelosz kopogott az ajtón.

– Bejöhettek?

– Tőlem nem kell engedélyt kérnie.

Onkelosz belépett. Pálmalikőrt hozott és tányérokat.

– Hoztam még likőrt. És itt a saláta...

– Hallottam, hogy Eriduból jött?

– Onnan.

– Ott élnek a szülei?

Onkelosz nem válaszolt.

Kuta krákogása behallatszott az illemhelyről. Onkelosz össze-rezzent a rémülettől, s indulni akart.

– Ne féljen! Maradjon! Üljön mellém, s meséljen! Apja mivel foglalkozik?

– Ács – jutott eszébe némi gondolkodás után. Nem mondta meg az igazat.

– Onkelosz! Nincs víz a mosdótálban! Még egyszer elő ne forduljon! A zsidó rabszolgáknak se tud parancsolni!

Onkelosz felugrott a helyéről.

– Igen!

Kiszaladt. Kuta visszajött, bizonytalan mozdulatai már árulkodtak arról, hogy a pálmalikőr megtette a hatását.

– Képesek ilyen fiatalon beadni egy fiúcskát zikkuratba? – nézett Bava Onkelosz után.

– Mostanában mindenki szűkölködik. Nabukodonozor sok adót szed. A lányok szolgának mennek, vagy nyilvános ágyasházakba kerülnek. Minden családnak megvan a maga sorsa. Bava!... Bava!...

A főpap a nő fülébe súgva ízlelgette, ismételte a nevet, s az asztalra tett teli üvegből töltött még pálmalikőrt.

– Atyám! Élég! Én már szédülök!

S finom kezeivel jelezte is, hogy nem kér többet. Bava hangja, csilingelő nevetése egyre jobban felébresztette Kuta vágyait, s a gyönyörű ruhával eltakart női test illata valósággal sokkolta. S kezdett úgy viselkedni, ahogy nem zikkuratban, hanem a nyilvános ágyasházban szokás.

– Maradj itt ma este! S költözz ide! Élj a vadludak képeivel! Ha idegen férfi szeretője leszel, a vadludak sími fognak utánad.

– Atyám helyet adna itt nekem?

– Miért ne adnék? Nan is kérte tőlem. Mi olyanok voltunk egymásnak, mint a testvérek.

– Köszönöm, atyám.

Kintről Onkelosz lépései hallatszottak, a zajokból lehetett következtetni, hogy vizesvödröket cipel, s kézmosáshoz a tartályt tölti fel. Kuta magához ölelte Bavat, és suttogott valamit a fülébe.

– Miket beszél! – nevetett Bava.

– Boldogan élnénk! Bava... régóta szeretlek. Akarsz e híres zikkurat főpapjának a felesége lenni?

– De a főpapoknak nem lehet feleségük?

– Menj be bármelyik zikkuratba, és nézz körül a hátsó traktusokban! Mindegyikben látni fogod a száradó női alsóneműket. S azok nem a zsidó rabszolgák asszonyaié. Az ezüst zikkuratban is él egy asszony. Titokban az atyák mind tartanak feleséget. Gen egy fiatal lányt vett ágyasházába.

– Gen atya is?

– Jó dolgod lesz, Bava! Légy a feleségem!

Bava engedte, hogy Kuta átölelje, s miközben a főpap szájon csókolta, Bava átölelte a férfit. Kuta az ülőpárnáról a kőpadlót borító szőnyegre fektette Bavát, s ráült, mintha lovagolna. Onkelosz közben az ágyasház ajtajához érkezett, hogy leszedje az asztalt, a csend azonban gyanús volt neki, előbb csak résre nyitotta az ajtót, bekukucskált, de azonnal visszafordult, amikor megpillantotta a szőnyegen ölelkező főpapot és Bavát.

Bava összerendezte.

– Valaki jött!

– Ne félj! Nincs itt senki. Csak Onkelosz és a zsidók. Rabszolgák. Akkor végeznek velük Nabukodonozor katonái, amikor akarom. De szerencsénk van, hogy idekerültek, a zikkuratba. Sokszor helyettük is Onkeloszt dolgoztatom.

– Lehet, hogy Onkelosz járkal?

– Ne félj! Most nem jön. Megzabálja egyedül az összes cukros salátát. Lehet, hogy ad a zsidóknak is. Nagyon jól bánik velük.

Kuta ölelte, csókolta a kurtizánt. Bava ledobta ruháit és piros bugyiját. Fehér, hosszú lábai, formás combjai, tükörsima feneke és borotvált hüvelye láttán a főpap egyre hevesebben ölelte.

– Hangokat hallottam! Mintha valaki árnyéka mozogna!

– A szél. Csak a szél. Azt hallhatod. A zikkurat padlója alatt sűrít a szél. Ölelj, Bava! Ne félj!

Kuta simogatta Bava melleit, combját és nyakát. A főpap a nő testét olyan finomnak és simának érezte, s olyan szépnek látta, mint Istár márványszobrát, de ez a női test ott feküdt megtestesült valóságában mellette, ledobott selymek és illatos alsóneműk között, mint egy gyöngy a szétfeszített kagyló házában. Bava a főpap testét masszírozva biztos kézzel kereste és találta meg a férfi testének ellazulási és erotikus pontjait. Gyakorlott volt, kitűnően ismerte a szerelmi vágy fokozásának módjait. Nan

kedvéért sokszor énekelt, táncolt, s a szerelem művészetét magas fokon művelve el tudta érni, hogy Nan vesszejét hüvelyé ajkainak összeszorításával sokáig ölelte, s közben a festő mozdulatlanul feküdt alatta. Bava Nan melleit nyalogatta. Megtanított neki a nyilvános ágyasházban azt, amit a sumérek jól tudtak, hogy a férfi számára mekkora gyönyör, ha melleit a nő szopja.

– Ölelj! Szeress! – ismételte Kuta. S még mielőtt merevvé vált hímtagját a Bava lába közé helyezte volna, ondóját a nő combjára folyatta el. Bava gyengéd, együtt érző öleléssel szorította magához a nyilvánvalóan önkielégítéshez szokott főpapot, akinek korai magömlése volt.

S ebben a pillanatban Kuta szeme fennakadt, feje és végtagjai görcsös rángás után feszessé váltak, teste hideg lett és megmerevedett. Bava legurította magáról a súlyos teherként rá nehezdő férfit, felugrott és rémült arccal sikoltozni kezdett.

– Segítség! Onkelosz! Segítség!

Onkelosz benyitott Kuta ágyasházába, s ott látta a meztelen Bavát és a földön mozdulatlanul fekvő főpapot. Néhány pillanattig megfedve magáról csak nézte a gyönyörű női testet, életében nem látott még ilyet, csupán Innin-Istár istennő meztelen testét ábrázoló szobrát. Bava rémülten állt, s kiáltozott:

– Segítség! Segítség!

Ruháját sem vette fel.

Ráhel felébredt a kerti sátorban, amelyet a zsidó rabszolgáknak állítottak fel, az istállók és a karámok mellett. Sára és Nátán nem ébredtek fel. Függenyel elválasztott ágyakon aludtak. A sátor egyik szélén Nátán, a másikon Sára. Középen Leviátánék. Sára felébresztette Leviátánt, s Leviátán meghallotta a jajveszékelt.

– Segítség!

Felvette ruháját, s rohant a zikkuratba. Közben Kuta jobb karját fölemelte, feje és végtagjai görcsösen rángatóztak, izmai összehúzódtak és elernyedtek.

Bava hisztérikusan kiáltozott.

– Segítség!

Onkelosz gyengéden magához ölelte a félelemtől remegő, meztelen nőt. Ebben a pillanatban lépett be Leviátán, aki az első

pillanatban kissé megilletődött attól, amit látott. A földön habzó szájjal rángatózott a máskor félelmet keltő, kegyetlen főpap, aki egész nap gyötörte, dolgoztatta őket, aki Onkelossal rosszabbul bánt, mint velük. S állt előtte egy kurtizán, ruhátlanul, aki a fiatal tanulópapot szorongatta. S mindketten remegtek.

– Nyugodjanak meg! – mondta.

– Segítsen, Leviátán! – kérte Onkelosz. – De ne használja ki a helyzetet! Ha kezét emel rá – mutatott a főpapra – Nabukodonozor katonái végeznek magával. Feleségével, s a még meg sem született gyermekével. Az összes zsidó rabszolgát kardélre hányják, ha akarják.

– A főpapnak szent betegsége van. Nyavalyatörés. Láttam márilyent. Tanítóink az egyiptomi száműzetésben megfigyelték ezt a betegséget.

Leviátán fölvette Bava ruháit a földről.

– Öltözzön fel! Az Örökkévaló, Ábrahám, Izsák és Jákob Istene segítse önöket!

Bava magához tért. Ruháit elvette és kiszaladt a főpap ágyasházából, s a fürdőbe sietett. Kuta görcsei fokozódtak, rángatta a fejét, harapdálta a nyelvét, és elfolyt a vizelete. Leviátán gyolcsot tett Kuta szájába, hogy a főpap ne harapja meg a nyelvét.

– Menjek orvosért? – kérdezte Onkelosz

– Lassan vége a rohamnak! Párnát teszek a feje alá! – mondta Leviátán.

A rángások elmúltával a főpap eszméletét lassan visszanyerve kinyitotta a szemét. Leviátán felemelte és ágyába vitte. Közben betakargatta, Kuta megszólalt.

– Mit keresel itt, zsidó? Kezét mersz emelni rám?!

– Segített, mester. Ért az orvosláshoz is! – szólalt meg Onkelosz.

– Ugyan mihez érthet egy zsidó? – hörögte a főpap és mély álomba merült.

*

Onkelosz, miközben a főcsarnok kövezetét súrolta, babiloni bűnbánó imát mormolt.

– A vágyaktól úzóttek világában megszületnek az egyszerű halandók, de azt sem tudják, hogy miért, s meghalnak, de nem értik a halál értelmét.

Kuta imakamrájából kiáltotta:

– Nem jó! Hangosabban kell mondani! Súrolj, és közben mormold az ima szövegét! Meg fogod látni, hogy az ima mindennapi szavaiddá válik, s beivódik az agyadba. S este kőbe karcolod az egészet! S nem az ágyasházamba fogsz szaladgálni a zsidó szolgálkkal! A szent szöveg másolása Istárnak tetsző cselekedet!

Onkelosz súrolta a padlót és imádkozott:

– A vágyaktól úzóttek világában...

– Nem jó! Hangosabban! A szöveget holnap is véssed kell! És közben járjon a kezed!

Onkelosz folytatta:

– Megszületnek az egyszerű halandók, de nem tudják, hogy miért.

– Nem jó!

Bava kilépett ágyasházából, megpillantotta a főpapot, aki felöltözve távozni készült.

– Elmegy, atyám?

– A palotába! Dolgom van az őrség parancsnokával.

Az Innin-Istár szoborhoz lépett.

– Ezen is ujjnyi a por! Ezt is töröld le, Onkelosz! Majd jövök!

Bava kikísérte. Onkelosz súrolt tovább, s közben imádkozott. Miután Bava visszatért, tálcán sokféle, a kertben termett gyümölcscsel és süteménnyel tért vissza.

– Pihenj! – mondta és leült Onkelosz mellé. – Ha atyánk elmegy, kicsit megnyugszunk, ugye? Dolgoznak a zsidók. Szántának, fejk a kecskéket, sajtot készítenek. Minden munkát elvégeznek. Minek fárasztod magad?

Onkelosz nem felelt. Azt akarta mondani, hogy a zsidók is emberek, de nem szólalt meg. S nem könnyebb az életük, mint neki.

– Nem vagy éhes? Hallottam, hogy ellenkeztél az atyával. Nem etted meg a zöldséglevest, s most csak savanyúságot kapsz. Alultáplált leszel, s a végén meghalsz.

Onkelosz nem felelt. Törölgette a port.

– Gyere! Egyél gyümölcsöt és süteményt!

Onkelosz dolgozott tovább. Bava Onkelosz kezébe adott néhány falat édességet. Selyemruhájának bő ujjá megérintette a fiút. Onkelosz megijedt.

– Ne félj! Szeretlek!

Onkelosz hátat fordított Bavának, s mint az éhes kutya, mohón falta fel a süteményt. Bava Innin-Istár szobra elé ment. Ott kérdezte:

– Ízlik?

– Igen.

– Folytassuk a beszélgetést, amit a múltkor elkezdtünk.

– Jó.

– Hol hagytuk abba?

– A szüleiről mesélt.

Bava arca fölragyogott.

– Már emlékszem. Pálmakenőcs készítésével és árusításával foglalkoztak. Apám tűzhelyen főzte nap, mint nap a ragacsos gyantát, aztán befogta a szamarát a kordé elé, megpakolta a kétkerekű taligát, s kiszállította kereskedőknek, gyógyítóknak. Fillérekért árulta, bizományba is odaadta. Amikor kicsi voltam, anyám kézen fogott, s mindig együtt mentünk a viszonteladókhoz a pénzt összeszedni. Szegények voltunk, húgom uruki szövődébe került. Engem babiloni tanulóházba sikerült beadniuk, ahonnan nyilvánosházakba kerültünk. Nabukodonozor háremébe és a városi nyilvánosházakba. Engem Nan hozott ki, ide, ebbe a zikkuratba.

Onkelosz megdöbbenve hallgatta.

– Eladták? Mint egy zsidó, perzsa, vagy egyiptomi rabszolgát?

– El. Apám leesett egy hídról, csontjai összetörték, s gyógyítására kellett a pénz.

Onkelosz együtt érezve nézett Bavára.

– Eladni egy gyereket! Micsoda szomorúság szülőnek, gyermeknek!

– Nem volt más módjuk, hogy pénzhez jussanak. A tanulóházban nehéz sorsom volt, de a tiédhez képest könnyebb. Reggel korán keltünk, virágkötést, zenét, táncot tanultunk... és bevezettek bennünket a szerelem gyakorlatába, művészetébe.

Onkeloszra nézett.

– A te szüleid élnek?

Onkelosz nem felelt.

– Kérlek, te is mesélj magadról! Kapsz felőlük hírt? Üzensz legalább?

Onkelosz nehezen szólalt meg:

– Én...

Bava megijedt és szája elé emelte a kezét.

– Rosszat mondtam? Hogy is lenne időd és módod arra, hogy üzenj, amikor az atya olyan szigorú! Korán kelsz. Egyik istentiszteletet követi a másik. Aztán a főzés, a takarítás és az iskola. Látom, hogy nincs semmi öröm az életedben. Az atyának mondtam, főznék szívesen, de összeszidott. Azt mondta, Onkelosz főz! Amikor tanulópap voltam, még többet dolgoztam, mert zsidó szolgák nem voltak. Csak egy semmirekellő perzsa, felelte az atya, akinek a kert gondozása volt a feladata, de a napot lopta, vagy Zaratusztrához fohászkodott: a bikaölő, orosz-lánfejű Mitra napistent imádta. S amikor atyám vétkeiért megkorbácsoltatta, bölcs urához, Ahuramazda főistenhez kiáltott fel az égre. S kerti lakjában nem aludhatott ki sohasem a szent tűz! S az óind védákat idézgető, kiségitő indiai szolgák, akiket alkalmi munkákra kellett hívni, hasonlóképpen védikus példákkal idegesítették az atyát, mint a perzsa, aki azt állította, hogy a védikus Arta, akiket ők Asa Vahista istenségnek véltek, s Asa Vahista maga volt a világegyetem általános erkölcsi törvénye. Fény és tűz alakban. S egyesítette magában a tűz szellemének funkcióját és a család, a közösség, a világ ideális elrendezésének lényegét.

– Miféle istenek ezek?! – kiáltozott az atya. Nan összerezzen. Nem szerette a hangos szót, csak a képeit és engem.

– Igaza volt! – felelte Onkelosz.

– Az atya elfogadja a zsidókat?

– Nem. Gyűlöli az egy istent, akit Örökkévalónak hívnak. Ábrahám, Izsák és Jákob istenét! Megveti őket! Pedig szorgalmasak. Sokat fohászkodnak Teremtőjükhöz, aki őket kivezette Egyiptomból, s Mózesnek átadta a Tórát, s választott népével szövetséget kötött.

Bava figyelmesen hallgatta Onkeloszt és megkérdezte:

– Okos vagy! És jó! Meg akartam kérdezni már tőled, miért üldögélsz mindig a padló alatt, ahol mindig sötét van?

Onkelosz azt akarta mondani, hogy ő is rabszolga, mint a zsidók, de nem felelt. Apját megölték, anyját megvakították. Őt idehurcolták.

– Amikor látlak, s mozdulatlanul ülsz, mint egy kivert kutya, összeszorul a szívem, s szeretnélek magamhoz ölelni. Menj ki a napra, kérlek, s legyél jókedvű! A zikkuratban hárman élünk. A zsidók odakint, s ha valami bánt, nekem elmondhatod.

Onkelosz folytatta a súrolást.

– Abbahagyhatod! Nincs itthon az atya! Készítek neked egy jó meleg fürdőt! Ma este fürdőzhetsz egyet.

Bava kiment, Onkelosz is, s egy nagy hallal a kezében tért vissza. Körülnézett, hogy nem látja-e őt valaki, késsel átszúrta, bedobta egy favödörbe, rátett a fedelére egy szalmazsákot, s a vödört a padló alá rejtette.

Bava visszajött.

– Onkelosz! Onkelosz! Hová tűntél?...

Körülnézett.

– Különös. Az előbb még itt volt. Hová mehetett? Onkelosz! Gyere, kész a fürdő!

Onkelosz lélegzetét visszafojtva mozdulatlanul kuporgott fészkeben, mintha megérezte volna, hogy Kuta hamarosan megérkezik. S nyílt a zikkurat ajtaja. Az atya érkezett meg három babiloni katona kíséretében. Nabukodonozor testőrségének katonái egyenesen a kertbe mentek.

– Zsidó! Gyere elő! – kiáltotta a parancsnok.

Bava és Onkelosz az udvarra siettek. Leviáthán, Ráhel, Sára és Náthán kibújtak az ágyból, és előjöttek.

– Melyik volt az?

A holdfényben alig lehetett látni, de a félhomályban Kuta Leviátánra mutatott.

– Ő, parancsnok! – s elkiáltotta magát. – Onkelosz! Gyűjts mécses!

Onkelosz kézi mécses hozott, a kút kávéjához sietett, s a nyílást körülvevő kerítésre erősített udvari mécses meggyújtotta.

– Ez a zsidó volt tehát az elkövető? – nézett Leviátánra a parancsnok.

– Ez! – bólintott a főpap.

– Felséges királyunk, Nabukodonozor, a világ ura, harminc korbácsütéssel bünteti azt a rabszolgát, aki gazdájára kezet emel.

– Örökkévaló, a Világ Ura! Ábrahám, Izsák és Jákob istene – csúszott ki a száján.

– Miket beszélsz?

– Nem emeltem kezet senkire, uram!

– Hazudik! A földön hevertem, s magamhoz térve ott térdelt fölöttem. Világos, hogy azzal a szándékkal, hogy megfojtson!

– Az atya nyavalyatörős! S én csak segítettem!

– Hazudik! Számba golycsot tömött, hogy megfojtson!

– Én...

– Zsidó! Elég volt! Harminc korbácsütést kapsz! S még egyet ráadásul, hogy okulj belőle! A Felséges Király: Nabukodonozor, a világ ura katonái jelenlétében megszólalni soha ne merészelsz többé!

A katonák Leviátánt a kút kávéjának magas oszlopához közték, s egyikük harmincegy korbácsütést mért rá. Leviátán a tizenegyedik után elvesztette eszméletét. Összecsuklott, s csak az oszlophoz erősített kötélén lógott.

– Ó, Örökkévaló! Világ Ura, segíts! – Ráhel felkiáltott, s Leviátánhoz akart futni, de Náthán elkapta a karját. Leviátán hátán egyre több és mélyebb sebekből folyt a vér. Ráhel remeggett és sírt. A félhomályban nem látta senki, s a katonák nem is törődtek a zsidókkal.

Kuta valójában féltékeny volt. Amikor ott feküdt a földön és eszméletét visszanyerte, látta, hogy Bava ott áll fölötte ruhátlanul és látta, hogy a zsidó rabszolga mellette térdel, s fölé hajol. S Onkeloszra is emlékezett. De semmi másra nem.

– Az atya nem tudja, hogy beteg? – kérdezte Onkelosz sutogva Bavától.

– Nem. Nan is látta ájultan, s a földön rángatózva, de nem szólt neki! Nan azt mondta, hogy ez szent betegség!

A katona kimérte a harmincegy korbácsütést. Leviátán ájultan lógott a kötélén, ami a kezeit kötötte össze.

– Elvihetitek! Zsidók, kotródjatok! – kiáltozta a parancsnok. Katonája kioldotta a kötelet. Leviátán ájultan terült el a földön. Onkelosz odaszaladt, s a vízzel teli vödörrel öntötte le Leviátán hátát. Leviátán megmozdult.

– Parancsnok! Kerüljenek beljebb! Legyenek a vendégeim! – invitálta a katonákat a főpap.

– Majd máskor! Majd egyszer máskor! Ma még két helyre kell mennünk! A zsidók mindenütt viszályt szítanak!

A katonák visszamentek a főcsarnokba, s azon keresztül a főkapun mentek ki. Onkelosz és Nátán közben bevitték Leviátánt sátrába, s ágyán hasra fektették. Ráhel, akinek már látható volt a nagy hasa, leült Leviátán mellé. Leviátán kinyitotta a szemét, s kezét Ráhel hasára tette.

– Rúgott egy nagyot! Fiút szülsz nekem, Ráhel! – mondta, és újra elvesztette az eszméletét.

– Jaj, jaj, jaj! Örökkévaló, segíts!

Ráhel sietve kenőcsöt hozott. Onkelosz tiszta, fehér vásznat. Úgy érezte, ennyivel tartozik a zsidó rabszolgának, aki segíteni akart. Hiszen ő is Bava kiáltozása után sietett a főpap ágyasházába. S Leviátán is. A fiatal babiloni tanulópap együtt érző arc-cal nézett Ráhelre, s megjegyezte:

– Bocsánatot kérek!... Bocsánatot kérek!...

Majd sietve távozott. Titkos fészkeig meg sem állt. A padló alatti szűk kamrában mindig menedéket talált. Ott mindig megnyugodott.

*

A zikkurat főcsarnokából nyíló főpapi ágyasház fürdőkamrájában égett a méceszt. Bava fürdött. Kuta asztalán is méces világított. A főpap olvasott.

– Atyám! Elfogyott a szappan! – mondta Bava. A fürdődézsában ült.

– Viszem – a főpap felállt az asztaltól.

– Hozza már?

– Kigömbölyödtél, amióta itt vagy! – nézte vágyakozva a főpap a meztelen női testet, Bava formás melleit, vízből előelőbukkanó combját.

– Valóban? – nevetett csilingelő hangon a lány.

Kuta Bava fenekébe markolt:

– Például itt. Micsoda püspökfalat!

Bava nevetett.

– Nem vagyok még kész!

A főpap átadta a szappant. Bava dúdolni kezdett egy dalt, majd megszólalt:

– Sajnálom Onkeloszt.

– Mit sajnálsz azon a kis senkin?

– Hallottam, hogy katonai gyakorlatokat végeztetnek velük az iskolában. Mostanában szegény alig tud felkelni.

A főpap megdöbbsent.

– Katonai?!

– Kivont karddal és pajzzsal gyakorlatoznak, mint kiképzésen a harcosok.

– Ezt Onkelosz mesélte? – kérdezte a főpap. – Micsoda bótorság! Katonai kiképzés papjelölteknek! Akiknek az lesz a feladatuk, hogy megmentsek a lelkeket?

– Lehetne valamit tenni? – kérdezte Bava. – Sajnálom szegényt. Mindig álmos.

Kuta elkiáltotta magát:

– Onkelosz!

Onkelosz sietve érkezett Kuta ágyasházába.

– Igaz, hogy katonai gyakorlaton veszel részt? – kérdezte a főpap.

– Igen. Négy óránk van minden héten, mester. Menetelés, kardforgatás és íjazás.

– Még az is?

– Igen, atyám.

– S ezt minden tanulópap elvégzi? Nem csak te, igaz?

– Igen.

– Nagyon helytelen, hogy emiatt ellustálkodod a reggeli istentiszteleteket. Azt hitted, hogy nem vettem észre? Tudok mindent. Reggel sem hoztál friss virágot az oltár elé. Víz sem volt. Annyira fontos neked az alvás, hogy Innin-Istárnak még vizet és virágot sem viszel? Holnaptól ébresztelek!

Kuta kókuszrostból sodort kötelet vett elő, egyik végére hurkot kötött, s amikor meghúzta a kötelet, melynek másik vége Onkelosz kezén volt, a hurok szorosabbá vált. Kipróbálta, működik-e?

– Vidd a hurkot a szobádba, erősítsd a csuklódra, amikor lefekszel. Reggel ötkor fel fogsz kelni, ne aggódj! Meghúzom a kötelet, a hurok megfeszül, s azonnal felébredsz. Ha mégsem, leszakítom a kezedet, úgy megrántom a kötelet. Megértetted?

Onkelosz átvette a kötelet.

– Igen.

– Menj és próbáljuk ki!

Onkelosz a kötél egyik végét a főpapnál hagyta, a másikat húzta a földön, és ágyasházába vitte.

– Meghúzom! – kiáltotta Kuta.

– Jaj, jaj! – Onkelosznak fájt a rángatás, futott azonnal a főpaphoz, kezén a feszes hurokkal.

– Remek! Itt vagy azonnal, amikor hívlak. Jól működik. Most eredj, tanulj az imákat!

– Igen – Onkelosz meghajolt és távozott. De a kötél végét ágya lábához kötötte.

– Most rángasd, ahogy csak akarod!

Kuta levetkőzött, csak ágyékkötőjét hagyta magán. Bava seiyem lepelbe burkolózva lépett ki a fürdőkamrából, testének szíuettje izgató látványt nyújtott.

– Mi ez? Minek ez a kötél? – kérdezte meglepődve.

– Onkelosz ébresztője. Már a reggeli istentiszteleteket is elhanyagolja!

– Mit művel azzal a szegény fiúval? Miért kínozza?

– Megrántom a kötelet, és már fönt is van!

– Ne tegy! Kérem! Onkelosz fáradt és kimerült.

– Jó, majd legközelebb szóvá teszem ezt a gyakorlatozást a főpapi tanácsban. De az a gyanúm, Nabukodonozor azért rendelte el a tanulópapok kiképzését, hogy a zikkuratokba kihelyezett zsidó szolgákat, ha kell, tanulópapjaink le tudják fegyverezni, meg tudják ölni.

A főpap elfújta a méceszt, s magához ölelte Bavát. Egy rózsaszínű ernyő alatt pislákol az olaj, a halvány fényben a kurtizán teste még izgatóbb volt.

Helyükön a zsidók is elcsendesedtek. Leviátán ágya mellett virrasztottak, s az Örökkévalóhoz fohászkodva ápolták sebeit.

– Szerencsére a szántást és a vetést elvégeztük – nézett Leviátán Ráhelra. – Holnap lábra állok, meglátod! S locsolni, gyomlálni fogok, s mire gyermekünk megszületik, Dániel összead minket!

– Ne erőltesd magad most a beszéddel, kedvesem! Pihened kell!

Leviátán elaludt. Mellette szőnyegen ülve és virrasztva Ráhel, Sára és Nátán is elbóbiskolt.

A főpap ágyasházában Bavát harapdálta. Az örömlány kacér mozdulatokat téve nevetgélt.

– Atyám! Ne ilyen vadul!

– Forr a vérem! Bava!

Miközben ölelkeztek, Onkelosz kijött az ágyasházából. A Hold fénye bevilágította a kertet, beszűrődött a főcsarnokba, ahol Innin-Istár irgalommal teli arccal nézett maga elé. Onkelosz kivette a padló alatti rejtekhelyéről a halat, a vödröt megfordította, a pikkelyeket lekaparta, a kertben tüzet rakott, megsütötte, és a halat mohón mind megette. Aztán visszament a helyére, s karcolt valamit egy kőlapra.

– Ebből tanulhat! Még ő is! – mondta és a főpap ágyasházának ajtaja elé vitte a kicsi kőtáblát.

– Iderakom. Olvassa!

A neszre a főpap felébredt. Az ölelkezés után ugyanis mindketten elaludtak.

– Mi az ott?

Onkelosz elfutott, a főpap kinyitotta ágyasháza ajtaját, bottal a kezében kilépett, s meglátta a tanulópapot.

– Te vagy? Gyere vissza? Mit akarsz itt, éjszaka?

– Én... csak...

A főpap észrevette a kőtáblát.

– Ez mi?

– Ima. Magam karcoltam kőbe.

– S miért tetted ide? Mit akar ez jelenteni?

Olvasni kezdte:

– Alantas szokást ne kövess! Ne süllyedj el a restségben!
Tévhitet ne kövess! Ne légy gúzsba kötött! Jó szabályokat kövess!

Kuta mérgesen, fokozódó gyűlölettel nézett Onkeloszra.

– Te!... Te!!! Ez példabeszéd akar lenni? Te akarsz engem tanítani? Te! Te! Vakarék!

Verni kezdte a fiút.

– Darabokra téplek! Nyomorult!

Bava kirohant az ágyasházból.

– Menj innen! – kiáltott rá. Bava kibújva az ágyból takarót szorított maga elé. – Örülj, hogy befogadtalak!

Onkeloszhoz fordult.

– Adok én neked! Azt hiszed, azt tehetsz, amit akarsz? Majd megtudok, ki vagyok!

– Atyám, kérem, hagyja abba! Könyörögve kérem!

Bava sírt.

– Ne üsse! Letérdelek itt, atyám előtt, csak ne bántsa! Nekem is úgy fáj, mint neki! Megszerettem őt.

A főpap belökte Bavát az ágyasházba.

– Engem szeress! Én tartalak el!

Bava a földre esett. Folytak a könnyei. Onkelosz megszólalt:

– Mester, azt olvastam, hogy aki bottal a bot nélkülít és a feddhetetlent bántja, azt tízfajta csapás közül egy biztosan eléri.

– Te idézel nekem példabeszédet? Te?!

Arcul ütötte a fiút. Földre hajította a kőtáblát, összetörte, és Onkelosz felé rúgta a kődarabokat.

– Példátlan arcátlanságod miatt ezt a példabeszédet tízszer újra és újra kőbe vésed! És itt, az ágyasházam körül nem akarlak még egyszer meglátni!

Becsapta az ajtót. Onkelosz feltápászkodott, ágyasháza felé indult, ott leült, kőtablát vett elő és arámiul karcolni kezdett rá. Közben mormolta a szöveget.

– Az igazság híve boldog e világon és azon túl is...

*

A főcsarnokban Bava fogadta Kint és Kanát, akik látogatóba érkeztek hozzá. Kana erősen köhögött.

– A tanító úr is felelőtlen. Elvitt egy egészséges gyermeket és egy nagybeteg jött vissza.

Kana rászólt:

– Légy csendben légy Iniin-Istár szentélyében!

Suttogva folytatta:

– Segíteni akart. Apa nem tudott dolgozni.

– Így történt. Az igazat mondom.

– Hallgass!

– Miért hallgassak?

– Nem azért jöttünk ide, hogy itt is veszekedj! Mint otthon apával.

Bava szomorúan kérdezte:

– Apával miért?

Kana legyintett:

– Mindegy.

Kin gondolkodás nélkül válaszolt:

– Nagyon haragszik rád, amiért egy pap ágyasa lettél.

Bava ideges lett.

– Akár haragszik, akár nem, az életembe nincs semmi beleszólása! Apámtól soha semmit nem kaptam, s a jövőben se szorulok rá.

Csend lett. Bava folytatta.

– Kana ezt a ruhát neked adom. Túl élénk színű, a hívők még hivalkodónak találnák.

– Köszönöm. Nagyon szép – mondta Kana. Örült az ajándéknak.

– Tedd el ezt is! – ezüsttel teli erszényt adott át a testvérének!
– Menj el egy gyógyítóhoz, itt, Babilonban.

– Köszönöm, néném, nagyon köszönöm – hálálkodott Kana.
Bava anyjának sálat és édességet ajándékozott. Kin elsírta magát.

– Nem lesz ebből baj?

– Miből? – kérdezte idegesen?

– Hogy egy pap ágyasa lettél.

– Nem vagyok az ágyasa senkinek, anyám. Pap felesége vagyok.

– Felesége? – kérdezte Kin.

– Jó, jó... – helyesbített Bava. – Szabály szerint nem lehetnék Kuta felesége, de titokban mindegyik zikkurat főpapja tart magának feleséget.

– Valóban? – csodálkozott Kin.

– Igen.

– Akkor megnyugtatom apádat.

Bava testvéréhez fordult:

– Kapsz valami pénzt az uruki szövöde tulajdonosától.

– Kapok.

– És mit csinálsz vele?

– Odaadom apának.

– Hogy eligya?

– Mostanában már nem iszik. Amióta beteg vagyok.

Bava elcsodálkozott, s közben mutatta az utat. Anyját és a testvérét a kerten keresztül kísérte ki, ahol a zsidó rabszolgák dolgoztak. Leviátán alig tudta felemelni a vizesvödröt, mégis cipelte. Locsolta az ültetvényt. Bava családja, ahogy a babiloniak általában, már hozzászoktak a látványhoz, hogy zsidók a földéken dolgoznak.

– Apának pénzt adsz? – csodálkozott Bava. – Nem akarom elhinni.

Bava anyja mentegetőzve közbeszólt. Magyarázkodásba kezdett.

– Sokba kerül minden, tudod, lányom. Kana hiába adja oda a pénzét, rögtön el is megy.

– Te, anyám, csak panaszkodsz!

– Te meg tisztelen vagy! Nem tudom, milyen zikkurat ez! Akit nem anyakönyveznek, az csak ágyas.

Bava felemelte a hangját. Ideges lett, mert anyja a zsidók előtt szégyenítette meg.

– Megint kezdod?

– Ha az a pap jó ember lenne, anyakönyveztetne. Megint bedöltél egy férfi édes szavainak!

– Anya! Ki adott kislánként tanulónak egy nyilvánosházba?

Bava anyja nem felelt. Bava folytatta:

– Mindegyik zikkuratban van feleség, de nem hivatalosan.

Kin nem tudta már abbahagyni. A zsidók nem néztek oda, folytatták a munkát, de mindent hallottak.

– És te így boldog vagy? Hogy egy zikkuratban rejtőzködve élsz?

– Boldog!

Bava idegesen felelt, hangjából kivehető volt, hogy nem mond igazat. Kin folytatta:

– Egy pap is csak addig él, mint a többi földi halandó. Hatvan éves, te mondtad, túl van már élete javán. S te anyakönyvezés nélkül élsz itt, titokban. Ha meghal, mi lesz veled? Megint utcára kerülsz?

– Nem tudom – felelte szomorúan Bava.

– Hülye vagy! – kiáltotta az anyja és becsapta a kertkaput.

– Ideges – mondta Kana.

– Otthon is?

– Igen – nézett szomorúan Kana Bava szemébe.

– Segítesz neki?

– Igen, ha jól érzem magam. Tudod, mostanában sokat gondolkozom...

– Min?

– Azon, amit az emberek boldogságnak hívnak. Te tudod, hogy mi a boldogság?

– Az, hogy az ember a sorsát, akármilyen nehéz is, vidáman elviseli.

– Gondolod? – nézett Bava Kana. Bava beszélt tovább.

Leviátán legszívesebben közbeszólt volna. Boldogság az Örökkévaló szeretete, s a szolgálat, amelyet az ember családjában és mindennapjaiban elvégez. A boldogság a Világ Urával való örök szövetség, a társ, akit az Úr rendel az ember mellé, s a

fohász, mely fölszáll egészen az égig, Ábrahám, Izsák és Jákob istenéhez.

– Mondtál valamit, kedvesem? – kérdezte Ráhel.

– Fohászt ezért a szegény beteg apáért. Aki maga is, és mindkét gyermeke is elveszni látszik.

– Veled mondom én is! – suttogva folytatták:

– Mózes, az isteni férfiú mondta. Örökkévaló, nemzedékről nemzedékre Te voltál hajlékunk. Még meg sem születtek a hegyek, a föld, a világ sem jött létre, öröktől fogva te vagy az Isten, s az is maradsz örökké. Porig alázol egy embert, s így szólsz: Térj meg, emberfia! Bizony, ezer év annyi a szemedben, mint egy múló nap, mint egy éjjeli őrsváltás. Úgy múlnak el számodra, mint egy múló nap, mint egy éjjeli őrsváltás. Úgy múlnak el számodra, mint reggelre az álom, mint a lekaszált fű: reggel sarjad és megnő, estére megfonnyad és elszárad. Így tűnünk el mi is, ha haragszol ránk, dühöd rettegést hoz ránk, ha magad elé teszed bűneinket, rejtett vétkeinket színed elé viszed. Napjainknak vége haragod miatt, éveink elszállnak, mint a lehelet. Életünk hossza nem több mint hetven, legföljebb nyolcvan év. Amire az ember büszke, üres semmiség, el is tűnik hamar, mintha elrepülne. Ki ismeri haragod erejét, dühöd, melyet félni kell? Taníts hát úgy számlálni napjainkat, hogy szívünk okuljon rajta! Engesztelődj, Örökkévaló! Meddig még? Könyörülj szolgálidon? Részesíts minket reggelenként szeretetből, hadd örvendjünk, ujjongjunk egész életünkben! Ahány évig nyomorítottál, ahány rossz évünk volt, annyival örvendeztess minket: hadd lássák tetteidet szolgálid, fen ségedet fiaik! Legyen velünk az Örökkévaló jóakarata! Tedd maradandóvá kezünk munkáját, tedd maradandóvá munkánk gyümölcsét!

Bava meghallotta, hogy a zsidók motyognak valamit, oda is nézett, de különösebben nem törődött velük.

– Többféle boldogság létezik – mondta testvérének. – Anya kicsi koromban mindig azt hajtogatta, hogy apa egy tehetetlen ember. Hülye. Aki csak olvasztotta a kenőcsöt és eladta... Tudod, akármilyen szegény volt, lehet, hogy mégis boldog volt. Ha mások életére gondolunk, úgy vélekedhetünk, hogy csak mi vagyunk szerencsétlenek. Ha nem tudjuk életünket boldognak érezni: mindig boldogtalanok leszünk.

- Okos vagy, Bava – mondta Kana.
- Tudod, Kana, itt a zikkuratban olyan szerencsétlen emberrel találkoztam, akit meglátnom se lett volna szabad.
- Kit?
- Neked otthon van meleg takaród, ennek a fiúnak még az sincs. Fekhelye nedves, teste melegét is elveszi. Kötélhúzással ébresztik. Szegénységetek ehhez képest elviselhetőbb. Tudod, ő tanulópap, ül a hideg padló alatt, összezsugorodik egy kis szőnyegen. Boldogsága az a melegség, ami a szívében van.
- Szereted őt?
- Arra gondoltam, hogy anyja leszek anyja helyett.
- Kana anyja után kilépett a kertkapun.

*

A végtelen óceánnak Babilónia felségterületéhez tartozó tengeröböl partján épült Eridu város zikkuratjának főpapja, Moku érkezett Kutához vendégségbe. Mind a két főpap emelkedett hangulatban volt. Bava serénykedett körülöttük.

Kuta tele szájjal beszélt.

- Eridui vadkacsa! Ez a legjobb!
- Sokáig törtem a fejem, hogy mit hozzak neked ajándékba?
- mondta Moku, s folytatta. – Viharos a tenger, halászni nem lehet. Pihennek a gyöngyhalászok is. Törtem a fejem, s egyszer csak eszembe jutott, hogy vadkacsát hozok! Sorra látogattam az ismerőseimet, s azt tudakoltam, hurkolt-e valaki vadkacsát? Hármát sikerült szereznem.

Kuta mohón evett, s köhögni kezdett.

- Na! Na!
- Egy apró csont! – nevetett Moku. Kutát hátba veregette és ivott a pálmaborból. Bava Kuta kupáját kapta fel.
- Igya meg, atyám! Egy hajtásra.
- Jobb, ha kimegyek a levegőre!

A főpap prüszkölve, köhögve ment ki a kertbe. A félrenyelt falat nagyon irritálta. Azt hitte, hányni fog.

Ebben a pillanatban lépett ki Leviátán is a kertbe. Kuta nem vette észre.

– Maradj! Ne indulj! – suttogta Ráhel riadtan.

Telihold volt. A halvány fényben, amely a kertre vetődött, Ráhel megpillantotta a zikkuratból kilépő főpapot. Leviátán, kihasználva az alkalmat, hogy Kutának vendége van, s a főpap ilyenkor mindig sokat ivott, nagyrohamok is rájöttek, Leviátán titokban elindult, hogy a Babilonban szabadon mozgó Dánielt felkeresse és elhívja, hogy a megbeszélte esküvőt éjszaka megtartsák. Sikerült Sárának is áldott állapotba kerülnie. Ugyan még csak tizennégy éves volt, de Nátán se volt több tizenöttnél. Leviátánnak igaza volt. Jól mondta, hogy a gyermeket váró zsidó rabszolgánőkkel a babilóniaiak nem erőszakoskodnak, s agyondolgoztatják az anyákat, de magát az anyaságot tiszteletben tartják. Nabukodonozor rendeletben szabályozott utasításait, azok megsértésének büntetését a birodalomban mindenütt kihirdették. S ezt Kuta is hallotta. Gyáva ember volt valójában, félt Babilónia királyától, s főpapi kinevezését nagyon féltette.

– Ha visszamegy, elindulok! – mondta halkán Leviátán.

– Az őrséget kerüld! – ölelte meg Nátán.

– Ha elkapnának, viseld gondját az asszonyoknak! S megszületendő gyermeknek apja legyél!

A zikkuratban Bava töltött Makunak még pálmabort, és kihasználva az alkalmat, hogy kettesben maradtak, így szólt:

– Régóta szeretném Onkeloszlól kikérdezni, atyám.

– Onkeloszlól? Ugyan miért?

– Kuta atya mondta, hogy Onkelosz eridui ács gyermeke. Jól tudja?

– Nos... papírforma szerint.

Kis szünet után folytatni akarta:

– Valójában...

– Nos?

– Eridu hegyei között sokan élnek favágásból, földművelésből. S van az egyik hegyoldalon egy kis csendes zikkurat, amelyet temetési szertartásokra szoktunk használni. Bent a pókok is hálót fontak már, befúj a szél, veri az eső, s az épület télen a birodalomban vándorló vakok menedékhelye.

Bava csodálkozva:

– Vakok?

– Vak nők, vak koldusok. Arrafelé sok gyermeket nevelnek. Onkelosz anyja is egy vak koldus. Apja Nabukodonozor testvéröccse volt, akit a teljehatalmú uralkodó kivégeztetett.

– Ó, Istár! Segíts!

Bava alig tudott szóhoz jutni. Moku folytatta, amit elkezdett.

– Oki Onkelosz anyja. Gyönyörű vak asszony. Különösen forró éjszakán szülte fiát.

– S aztán mi történt?

Bava egyre türelmetlenebb lett.

– Mesélje tovább!

– A gyermeket egy zikkuratomban dolgozó ács vette magához, pedig már volt neki négy saját. Onkeloszt Tokunak anyakönyveztették.

Bava elképedve nézett a főpapra.

– Tokunak? Eldobott fiúnak. Olyan kíméletlenül hangzik!

– Onkelosz kérte tanítójától, adjanak neki más nevet, mert mindenki csúfolta.

– Szegény! – sajnálkozott Bava.

– Az ács és a felesége egyszer azzal a kéréssel kerestek fel, nem tudnám-e beadni valahová a fiút. Régi barátom, egykori tanulótársam, Kuta éppen tanulót keresett, Onkeloszt ezért hoztam Babilonba.

– Értem – hálálkodott Bava. – Köszönöm. Most már mindent értek.

– Jól viseli magát a fiú? Jár iskolába rendszeren?

– Igen. Szedhetek még a kacsából?

– Nem. Köszönöm. Elég volt. Lassan indulnom kell.

– Pálmalikört még nem ivott!

– Nem! Nem! Elég volt abból is! Engedelmeivel búcsúszom.

A főpap rövid szünet után folytatta.

– Ami Onkeloszt illeti, viselje gondját, kérem, Bava kisaszszony!

Kuta visszatért, de még köhögött.

– Csak nem indulsz már? – kérdezte.

– Nem zavarok tovább!

– Hogy zavarnál? Ígyunk még!

– Nem! Nem! Köszönöm a vendéglátást!

Moku főpap felállt, Kuta intett Onkelosznak, aki már a kézmozdulatból megértette, hogy fel kell ébreszteni a kocsist. Aztán egy húzásra még egy kupa pálmabort megivott.

– Köszönjük a vadhúst, atyám!

Miközben kikísérték az eridui főpapot, Kután lehetett látni, hogy túl sokat ivott, s alig állt a lábán. Bava riadt tekintettel nézett rá, attól tartott, hogy Kuta megint nagyrohamot kap.

– Meséljen Eriduban Onkeloszról, atyám! – s belekarolt Mokuba, aki szintén sokat ivott, s dülöngélve távozott.

– Átadom – felelte az eridui főpap.

Bava vitte Moku csomagját a kerti kijárat felé. A félhomályban senki nem vette észre, hogy Leviátán milyen ügyesen bújik el a négykerekes kocsik alá, az egyik tengelyre lábait helyezte, a másik kapaszkodott. Ráhelék sátoruk szellőzőnyílásán keresztül nézték, s izgultak, hogy sikerül-e a vakmerő terv. Onkelosz felsegítette a kocsira Eridu főpapot, közben remegő hangon mondta:

– Atyám!

– Elmegeyek, Onkelosz!

– Atyám!

– Valami baj van?

– Én...

Onkelosznak nem volt bátorsága végül megszólalni. Moku főpap elővette erszényét.

– Tedd el ezeket az ezüstöket! Szülőanyád jól van.

– Én...

– Akkor induljunk! – szólt a kocsisnak. Onkelosz szaladt a kocsik után.

– Várjon atyám!

– Fiam! – mondta a főpap a kocsi mellett szaladó Onkelosznak. – Nehéz pályára léptél! A tanulóéveket nem lehet megúszni! Türelem és türelem! Majd ha főpap leszel, könnyebb lesz. Eriduba nem jöhetsz vissza, nincs hová! Szedd össze magad! Igyekezz!

A kocsis a lovak közé csapott, s a kocsi gyorsan gurult. Onkelosz kétségbeesetten nézett utánuk, aztán visszament a zikkuratba. Kuta és Bava már bent voltak. Onkelosz kezdte leszedni az asztalt.

– Hagyd, majd én rendet rakok! – mondta neki Bava.

– Azt már nem! – kiáltotta Kuta. – Nem a te feladatod! Hagyd Onkeloszt!

– A sajátomat se mosogathatom el?

– Nem. Onkelosz végezze el teendőit! S ha kész lesz, tegye kezére az ébresztőkötelet!

Onkelosz rendet rakott. Elmosogatott, eltörölgette az edényeket, s amikor minden a helyére került, ágyasházába ment, látta, hogy a főpap rángatja a kötelet. Kuta ágyasházába sietett.

– Hívott, atyám?

– Nem, tökfilkó!

Teljesen részeg volt.

– Meghúzta a kötelet, atyám.

– Álmodta! Senki nem hívott! Menj vissza és imádkozz!

– Igenis.

– Ostoba! – nézett utána Kuta. – Mikor tanulja már, mikor húzom a kötelet véletlenül és mikor szándékosan?

Nagyokat ásítózott közben.

– Majdnem elaludtam már!

Amikor újra elaludt, s hangosam horkolt, Bava Onkelosz ágyasházába lopakodott. Onkelosz ágyasháza gyalultatlan deszkapadlójával inkább hasonlított börtöncellára, mint előkelő zikkurat tanulópapjának imádkozó cellájára. Az egyik sarokban egyszerű, fából ácsolt heverő volt, rajta durva pokróc, a másikban kis asztal. A falra akasztva lógott iskolai táskája, sapkája, és papi talárja. Az asztalon cserépből készült olajmécses pislákol. Onkelosz az asztalnál ült, s egy imát másolt.

– Onkelosz! Én vagyok. Ne ijedj meg! – suttozta Bava, s belépett hozzá.

Onkelosz ijedten nézett hátra. Bava átlátszó hálóinget viselt, s a kis kamra ablakán bevilágító hold fényénél Onkelosz látta, hogy Bava piros bugyit hord, s olyan szép, mint Istar kőarca és mellei a lobogó mécsesek fényénél.

– Leülhetek? – kérdezte Bava.

– Tessék – Onkelosz helyet kínálta.

– Itt ülsz a deszkapadlón? Nem fázol?

– Kicsit.

– Az eridui atya sokat mesélt rólad.

Onkelosz felkapta a fejét.

– Rólam? Ugyan mit?

– Édesanyádról.

– Értem.

Bava megfogta a fiú kezét.

– Fázol? Olyan hideg a kezed! Megmelegítem.

Onkelosz kezét melléhez emelte.

– A keblemen. Megmelegítelek, Onkelosz. Ne félj! Anyád leszek. Gyere! Gyere még közelebb! Hogy megöleljelek! Nincs semmim, amit adhatnék. Csak a testem. Melegedj tőle! Gyere!

Kikötötte hálóköpenyét, s megmutatva melleit átölelte Onkeloszt. A fiatal tanulópap Bavára feküdt és mohón ölelte, csókolta. Bava levetette a bugyiját.

Onkelosz Bava fülébe súgta.

– Szeretlek! Mindenkinél jobban szeretlek! Ha rabbi leszek, elviszlek innen!

Bava csodálkozott.

– Rabbi? Te zsidó szeretnél lenni?

– Igen.

– Veled megyek. Akárhová vezet a sorsod, veled megyek!

– Bava! – suttogta Onkelosz, s forrón magához ölelte a nála idősebb nőt.

*

Közben Ráhelék a sátorban esküvőre készültek. Chupát állítottak, ami lényegében négy rúd végére erősített lepel, baldachin volt. A chupa alá lépés fejezi ki a jegyességből (éruszin) a házasságba (niszuin) való átlépést a vőlegény és a menyasszony számára.

A chupa Leviátánt és Dánielt feszülten váró Ráhelt a Szinaj-hegyre emlékeztette, ahol Mózes vezetésében a zsidók felsorakoztak a hegy alatt.

– Régi szokás a chupa állítása – mondta Sárának. – Általában a szabad ég alatt állítottunk otthon, az Örökkévaló Ábrahámnak tett ígéretére való emlékeztetőül.

– Nézz fel az égre, és számold meg a csillagokat, ha megszámolhatod. Azt mondta: ilyen számos lesz magzatod – olvasható a Tórában. S az Örökkévaló ezt az ígérését Izsáknak és Jákobnak is megismételte.

– Nem lesz baj, hogy már gyermeket várunk? S szülni fogunk? Te hamarább, mint én – kérdezte Sára.

– Az Örökkévaló megérti helyzetünket. Hazavezet minket a rabságból.

– Gondolod?

– A Tóraadás előtt a férfi és a nő közötti kapcsolat még nem volt pontosan meghatározva – felelte Ráhel, s folytatta. – A házasság és a házassági szokások kezdete az emberi szokások kezdete, de kötelező, halachikus érvényt csak a Szinaj-hegyen kaptak. A házasság törvényi előírásainak nem kis részét abból vezetjük le, ahogy Ábrahám Izsáknak feleséget hozatott.

Sára és Nátán figyelmesen hallgatták.

– S hogy volt a Tóraadás előtt? – kérdezte Nátán.

– Az volt a jogi helyzet, ha valaki belebotlott egy nőbe a piacon, vagy más nyilvános helyen, és ha össze akartak házasodni, hazavitte, egyesült vele, s a szexuális aktus tanúk nélkül törvénytessé tette a házasságot.

– Akkor a mi is házasok vagyunk? – kérdezte Sára.

– Nem. A Szinaj-hegyi Tóraadás után azt a parancsot kaptuk, hogy ha valaki nősülni akar, előbb tanúk előtt meg kell „vásárolnia”, „szereznie” a nőt. Ez a vevés micvája. A Tóra tehát kereteket szabott a házasságnak. A feleség a férjének van szentelve, s három változat lehetséges: pénz, vagy pénzellenérték, írás vagy dokumentum és az együtthálás. Mind csak akkor érvényes, ha két tanúvallomás alapján áll egy ügy szilárdan.

– Miénk az együtthálás esete – nézett Sárára Nátán.

– A Tóra szerint az együtthálás: asszonyserzés. Mózes V. könyve szerint, ha valaki asszonyt vesz az, aki hál vele. Bölcsseink azonban betiltották ezt a változatot, hogy elejét vegyék a visszaéléseknek és az erkölcstelenségnek vagy egyszerűen szemérmesértésnek.

– Miért? – kérdezte Nátán. Jónak és elfogadhatónak vélte ezt a változatot. Igaz, hogy nagyon szerette Sárát, s Leviátán is hasonlóképpen cselekedett.

– Az együttthalás útján történő házasságkötés lehetősége sok nehézség és buktató forrása volt: szabadosság szülte. Házassági szándék nélküli, futó kalandok és erkölcstelen célú együttthalások – mondta Ráhel, s folytatta. – A háromféle asszonyszerzésből a pénzen való asszonyszerzés maradt meg. Ez a kidusin. Az érték nem a nő értéke, hanem lényegében a házasság aktusának megpecsételése. Bölcsseink, hogy megőrizzék a kidusin méltóságát, s elejét vegyék a rosszízű garaszkodásnak, a hivalkodásnak, a versengésnek, irigységnek, megalázó helyzeteknek, elrendelték, hogy a nőt egyszerű, díztelen aranygyűrűvel kell megszentelni, azaz feleségül venni.

Ráhel elmondta Sárának és Nátánnak, hogy mit kell majd tenniük.

– A férfiak azt mondják majd a gyűrű átadásakor:

– Íme nekem vagy szentelve e gyűrű által Mózes és Izrael válása szerint.

– Mi a különbség Mózes vallása és Izrael vallása között? – Sára nem értette a különbséget.

– Ez a kidusin kettős jellegére hívja fel a figyelmünket. Mózes Tórájából tanultuk és vezettük le, elemeztük ki a pénzzel való házasságkötést. A kidusin másik oldala, hogy Izrael népének szokása emelte törvénnyé a gyűrűvel való házasságkötést. S a „nekem vagy szentelve” azt is kifejezi, hogy a házasságba való beleegyezésével a nő tilossá lesz minden más férfi számára, mint ahogy a lerombolt Szentélynek felajánlott dolgot is tilos volt bármi másra használni, amíg Jeruzsálemben szabadon éltünk.

Ráhel folytatta a felkészítést.

– A gyűrű felhúzása a chupa alatt történik és ez a kidusin központi eseménye.

– A férfiak honnan vesznek aranygyűrűket, itt Babilonban? – kérdezte Sára.

– Leviátán és Nátán rézből öntöttek gyűrűket, s addig csi-szolgatták őket, míg megfelelőek lettek. Azokat viseljük majd Dániel áldása szerint. A gyűrű átadása nem „szimbolizálja” a

házasságot: a gyűrű átadása maga a házasságkötés. Ezért elengedhetetlenül szükséges, hogy a gyűrű olyan legyen, amelyet a vőlegény maga vásárolt, az ő tulajdona. Ha nem így van, a házasságkötés érvénytelen. De mi itt deportáltak vagyunk, Dániel véleménye szerint a saját kezűleg készített rézgyűrűk törvényeink szerint elfogadhatók.

Nátán zajt hallott.

– Csend! Valamit hallottam.

A kertkapun Leviátán és Dániel érkezett.

– Sikerült! Leviátán a palotába ért – örvendezett Ráhel, s amikor Leviátán belépett a sátorba Dániellel, megölelte.

– Ó, Leviátán! Hogy lehet ennyi izgalmat elviselni?

– Az Örökkévaló adta nekünk életet és adott hozzá erőt! – felelte Dániel és szemügyre vette a chupát.

– Jó! Nagyon jó!

Tetszett neki a baldachin. S megszólalt. A korsó borra, mely a baldachin alatt állt, mondott áldást először:

– Áldott vagy Te, Örök Istenünk, Világ Ura, aki a szőlő gyümölcsét teremtetten!

Elmaradt néhány szertartás, hiszen nem voltak jelen a szülők, azt sem tudták, élnek-e egyáltalán, mécesst gyújtani sem mertek, a vőlegények azonban fáklyavivők kísérete nélkül mégis a menyasszonyok székei elé léptek, két kézzel megfogták a menyasszony fején levő fátylakat, és betakarták velük arcukat. Izsák és Rebekka házasságkötésekor szerepelt először a fátyol. Rebekka fogta a fátylat, és elleplezte magát.

Tudták valamennyien, hogy a menyasszony arcának lefátyolozása azt szimbolizálja, hogy az ifjú férj oltalmába veszi a feleségét. S ezzel is kifejezi, hogy kötelezi magát, hogy tisztelni, védelmezni fogja, s lesz tető a feje fölött. Leviátán és Nátán a menyasszonyaik székétől a chupa alá mentek, s odavezették Ráhelt és Sárát.

Utána ez az áldás következett:

– Áldott vagy Te, Örök Istenünk, Világ Ura, ki megszentelt minket parancsolataival, és részletezte a tilalmas házasságokat, így a jegyesek együttélését is, viszont megengedett azoknak, akik baldachin és szent szövetség által keltek egybe! Áldott vagy

Te, Örökkévaló, aki megszentelte népét, Izraelt baldachin és szent szövetség által!

Előbb Leviátán, mint vőlegény és Ráhel, mint menyasszony ittak a borból, és Nátán és Sára előtt, akik tanúk voltak, Leviátán gyűrűt húzott menyasszonya ujjára.

– Ez által a gyűrű által Mózes és Izrael törvénye szerint meg vagy szentelve nekem!

Leviátán boldog volt. Mennyit álmódzott erről a percről! Tudta jól, hogy megteremtette az Örökkévaló az embert a maga formájában. Férfinak és nőnek teremtette őket és megáldotta őket. S az Örökkévaló mondta: „sokasodjatok és szaporodjatok, töltsétek be a földet és vegyétek birtokotokba!”... S a Tóra azt tanította: „mondta az Örökkévaló, hogy nem jó az embernek egyedül léte, segítséget szerzek, neki valót... Ezért elhagyja minden férfiember apját és anyját, és asszony emberéhez ragaszkodik, és egy testté lesznek.”

Nátán arra gondolt, miközben felhúzta a gyűrűt Sára ujjára, hogy a zsidó élet törvénye megköveteli az előzetes beleegyezést. „Tilos a férfinak elvennie a nőt úgy, hogy sohasem látta, nehogy szégyenszemre meg találja gyűlölni. Mert tilos gyűlölni a másik zsidót. Mózes III. könyvében szerepel: „Szeresd felebarátodat, mint önmagad!” De az is megfordult a fejében, hogy küldött útján is lehet valakit feleségül venni, így előfordulhat, hogy a vőlegény nem csak előzőleg nem látta, hanem még a kidusin pillanatában sem. De ő nem ilyen sorsú! Sára itt áll mellette! S már ujjára húzta azt a gyűrűt, amelyet maga csiszolgatott, s aminek értéke ezért több mint bármilyen aranyé.

Dániel próféta ezután felolvasta az arámi nyelvű ketubát, házassági szerződést, előbb Leviátánét és Ráhelét, amelyre tanúként Nátán és Sára aláírása került, majd Nátánét és Saráét, amelyet aláírásokkal Leviátán és Ráhel látott el.

A tanúk kijelentették és aláírták:

– Tanúsítjuk, hogy Leviátán azt mondta Ráhelnek, és Nátán azt mondta Sárának, légy a feleségem Mózes és Izrael vallása szerint. S én az örökkévaló segítségével dolgozni fogok rád, megbecsüllek, táplálalak, gondodat viselem, ruházlak, amint teszik Izrael fiai, kik rendesen eltartják feleségüket. Kőte-

lezem magam, hogy gondoskodom ennivalódról, egyéb szükségleteidről és házastársi viszonyt folytatok veled az egész földkerekség szokása szerint. S Ráhel és Sára menyasszonyok beleegyeztek és feleségek lettek.

A tulajdon átruházást megpecsételő szimbolikus aktust a ketubából kihagyták.

– Vagyontalan rabszolgák vagyunk – jegyezte meg Dániel. S még hozzátette: – A házasságlevél kísérje utatokat, mely nemcsak a feleség jogait biztosító okmány. Arra is szolgál, hogy lehetetlenné tegye a veszekedésből, válságokból eredő elhamarkodott válaszokat, hogy a férj ne becsülhesse le feleségét, mint valami könnyen eldobható dolgot.

Ezután a Hét áldás következett, elsőként újra áldást mondtak a borra.

Dániel halkán beszélt:

– Áldott vagy Te, Örök Istenünk, Világ Ura, aki a szőlő gyümölcsét teremtetted!

Áldott vagy Te, Örök Istenünk, Világ Ura, aki mindent dicsőségére tetemtett!

Áldott vagy Te, Örök Istenünk, Világ Ura, aki az embert megáldotta!

Áldott vagy Te, Örök Istenünk, Világ Ura, aki az embert a maga képmására, a maga képzelete szerint formálta, és örök építményt mintázott belőle! Áldott vagy Te, Örökkévaló, aki az embert alkotta!

Hadd örüljön és vigadjon, aki gyermektelen volt (Cion), mikor gyermekei örömben összegyűlnek nála! Áldott vagy Te, Örökkévaló, aki Ciont megörvendezteti gyermekeivel!

Adj sok örömet e szerelmes pároknak, ahogy az Édenkertben örömet okoztál annak idején első teremtményednek! Áldott vagy Te, Örökkévaló, aki örömmel tölti el a vőlegényt és a menyasszonyt!

Áldott vagy Te Örök Istenünk, Világ Ura, aki az örömet és vigasságot, vőlegényt és menyasszonyt, ujjongást és dalolást, vigalmat és vidámságot, szeretetet és egyetértést, házi békét és barátságot létre hozta! Örökkévaló Istenünk, bárcsak hamarosan hallanánk Júda városaiban és Jeruzsálem utcáin is a vőlegény-

nek és a menyasszonynak hangját, vőlegények vigadását a baldachin alól, ifjakét zenés vigasságukból! Áldás vagy Te, Örökkévaló, aki megörvendeztetni a menyasszonnyal!

Leviátán, Nátán, Ráhel és Sára még egyszer ittak a borból. Az asztali áldás után újra elmondták az áldásokat, de a legelsőt, a borra mondott áldást ezúttal utoljára hagyták.

A micva-vigalom után a kidusin azzal a jelképes gesztussal fejeződött be, hogy a párok „bezárkóztak” fülkéikbe. Az elkülönülés azonban csupán néhány perces volt, s a házaseset „megszentelt” megkezdését jelképezte. Majd egymásnak örülve, vidáman, suttogva, halkán énekeltek, táncoltak, ahogy a Talmud a vigasság részleteit meghatározza: „Hogyan kell táncolni a menyasszony előtt? S ezt énekeltek: „Szép, jámbor menyasszony!” Hogy kedveltté tegyék ura szemében, hogy kedveltté váljanak egymás szemében a közös élet felé vevő úttjukon, amelyen már együtt voltak, de mégiscsak most igazán.

Mindezt azonban olyan csendben tették, hogy Kuta főpap fel ne ébredjen, s Onkelosz és Bava se hallja meg.

Dániel átadta a házasságleveleket, tudta, hogy a házasságkötés minden törvényi előírásnak nem felel meg. Bár chupa alatt történt a kidusin. A zsidók Babilonban rabszolgák voltak, s ilyen módon megtalálták a módját a nők védelmének és kiházásításának. Dániel elégedetten köszönt el először Leviátántól, akit házigazdaként tisztelt, s aztán a ház népétől.

Mielőtt azonban távozott volna, még elmondta imáját, amelyet itt, a babilóniai száműzetésben maga írt:

– Istenem, fordítsd felém füledet, és hallgass meg, nyisd ki szememet, és lásd meg sivárságunkat és a várost, melyet Nevedről neveztek el! Hisz nem igazunk miatt, hanem nagy irgalmadban bízva tárjuk eléd könyörgésünket, Uram, hallgass meg! Uram, bocsáss meg! Uram, figyelj ránk, és cselekedj, ne késlekedj, önmagad kedvéért, Istenem, hisz nevedről nevezték el városodat és népedet!

– Ezt mi is megtanuljuk – mondta Leviátán.

Dániel sietett vissza a palotába. Számára sem volt veszélytelen éjszaka Babilon utcáin mászkálni.

– Légy óvatos! – mondta Leviátán.

– Az lesznek.

Megölelték egymást. Vajon látják-e még egymást valaha? Erre gondoltak.

*

Másnap korán reggel Bava kopogott Onkelosz hálókamrájának ajtaján. Nem aludta végig az éjszakát Onkelosz karjaiban. Álmában felriadt, s saját kamrájába sietett, nehogy Kuta együtt találja őt a fiatal tanulóppal.

– Onkelosz!

Onkelosz ijedten ugrott ki a fészkéből.

– Megyek!

– Haszu tanár úr van itt. Szeretne veled beszélni. Gyere az atyához!

S Onkelosz fülébe súgta:

– Onkelosz! Az éjszaka történetekről senkinek sem szabad beszélni, megértetted?

– Jó.

– Nehogy elszöld magad!

– Jó.

– Az atyának se! Ami történt, kettőnk féltve őrzött titka.

– Igen, Bava.

Onkelosz belépett Kuta imakamrájába.

– Ostoba gyerek! Megtagadta a katonai gyakorlatokat?! Gyerekes ellenkezés! Majd én rendet teszek itt! – mondta a főpap.

Haszu szólt közbe:

– A papképző iskolákra vonatkozó rendelkezések szerint mindenütt kötelező tantárgy a katonai gyakorlat a fenséges uralkodó Nabukodonozor parancsára. Már sok helyen fellázkodtak a rabszolgák, nem a zsidók, s a birodalom főparancsnoka nem tud mindenhová öröket állítani. De a zsidók megfélemezéséhez is szükség lehet katonai ismeretekre és az állóképességre.

– Hülye! – kiáltotta Kuta. – Elviszi a drága tandíjat, és be se megy az iskolába. De hol kóborol egész nap? Egész Babilonban szégyent hoz rám?

Bava bevezette Onkeloszt.

– Itt vagyunk, atyám.

– Ülj le, Onkelosz! – mordult rá a főpap. – Most hallom, egy hónapja igazolatlanul hiányzol! Miért nem jársz iskolába? Hol vagy iskola helyett?

Onkelosz nem felelt.

– Ki vele! Hol voltál? Beszélj!

Haszu Onkeloszra nézett.

– Majd inkább én.

– Átkozott iskolakerülő! – kiabálta Kuta. – Hol voltál? Ki vele! Beszélj!

– A hegyen – mondta halkan a fiú.

– A hegyen? – A főpap elképedve kérdezte.

– Igen – válaszolta Onkelosz.

Kuta pofon vágta, Onkelosz elesett.

Haszu sajnálta a helyzetet, amit okozott, és mentetegetőzve szólt közbe.

– Onkelosz. Fiam. Megértem, hogy utálod a katonai gyakorlatokat, de az igazolatlan hiányzásoknak kizárás lesz a vége.

– Alacsony vagyok! – fakadt ki a fiú. Nem tudok úgy futni, mint a többiek. Akárhogy igyekszem, lemaradok.

Kuta mérges lett.

– Ne okoskodj! Miért lenne ez baj? – kérdezte.

– A kistermetűek mindig lemaradnak, s minket kinevetnek.

– Jobban kell igyekezni!

– A tiszthelyettes kardlappal verte a fejem. Ha egy ember alacsony és nem tud gyorsan futni, kardlappal kell verni a fejét?

Onkelosz egyre bátrabban beszélt, s Bavának ez nagyon tetszett.

– Ember vagyok! – tette hozzá a fiú.

– A szentségedet! Nem hagyod abba az okoskodást?!

Kuta felállt, Onkelosz a nyakánál fogva kivonszolta a kertbe, s ott a földre nyomta. Bava fölsikoltott. A zsidó rabszolgák is abbahagyták a munkát, azonnal nem is értették, hogy mi történik. Sajnálták a fiút, már sokszor érezték, hogy Onkelosznak nehezebb a sorsa, mint az övék, pedig a fiatal tanulópap babiloni és nem zsidó szolga.

Bava kiszaladt a kertbe, s lefogta a főpap kezét.

– Atyám! Bocsásson meg neki! Kérem! Nagyon kérem! Anyyira szeretem őt!

– Szereted? Te! Te! Régóta gyanús nekem, hogy van valami köztetek!

A főpap megütötte Bavát, majd dühromában Onkeloszt verte, rugdosta.

– Odamegyek! – mondta a kert végében Leviátán.

– Kérlek ne! Az Örökkévaló szeretetére könyörgök! – Ráhel letérdelt előtte. – Ha valóban kezet emelsz rá, kivégeztet! Leviátán, gondolj a gyermekre! – mutatott gömbölyödő hasára Ráhel.

Leviátán indulata ettől kissé lecsillapodott.

– Adok mindkettőtöknek szeretetet! – folytatta Kuta.

Haszu a fejét fogta. Sajnálta az egészet.

– Mekkora bajt kavartam! Ó! Ó! Ó! Nem akartam! Nem ezt akartam! – mondogatta.

Kuta válaszolt.

– Nincs baj! Nincs semmi baj! Az alaptermészetét kell megváltoztatni! Nyakló nélkül okoskodik! Igazolni akarja saját hibáit.

– Nem adná nekem Onkeloszt egy kis időre? – kérdezte Haszu.

– Nem, mert elkényeztetné! Az igazság az, hogy Onkelosz Nabukodonozor akaratából van itt, sorsáért másokat okol, haragszik, gyűlölködik. De majd én elintézem őt!

Onkelosz arca vérzett, s miután a főpap, vendége és Bava bementek a zikkuratba, sokáig ült még a kertben. Leviátán intett neki, hátrahívta, lefektették, és bekötözték sebeit.

Estére minden csendes lett. Onkelosz hálókamrájában sokáig égett a mécses. Olvasott. Kuta hálókamrájában öltözködött, elmenni készült. Bava hálóingben feküdt az ágyán.

– Sétálok! Sokat vacsoráztam – mondta a főpap Bavának.

– A séta nagyon egészséges, atyám. Menjen csak! Én aludni fogok.

– Amíg vissza nem térek! De aztán... – nevetett és csettintett a nyelvével – melléd fekszem!

A főpap elindult a főkapu felé, Onkelosz kinyitotta kamrája ajtaját.

– Bava! Bava! – szölongatta Bavát.
 – Csöndesebben! Csöndesebben! Visszajöhet! – felelte a lány.
 – Gyere! Várlak!
 – Hallgass! Ha meghallja és visszajön, nekünk végünk!
 Hallatszott az ajtó csapódása. A főpap elment.
 – Végre! – sóhajtott fel Bava. – Elment!
 Onkelosz kiszaladt hálókamrájából, Bava az övéből.
 – Kicsikém! – mondta Bava. Megölelték egymást. – Azt hittem, soha nem megy el! Ölelj magadhoz úgy, mintha mindig öleltél volna!
 – Soha többé nem eresztelek el! Az este a miénk!
 – Bármikor visszajöhet!
 – Hosszú sétát tesz, ne izgulj! Minden percet használjunk ki!
 – Onkelosz, drágám! Mennyire szeretlek!
 – Csöndesebben! Buta gyerek. És ha Kuta itt sétál a zikkurat körül?
 – Még rágondolni is rossz!
 – Megszereztem a címet.
 – Komolyan beszélsz?
 – Ma délután, amikor aludt, kiszöktem és megtudtam, hol tanulhatsz.
 – Kinél voltál?
 – Régi barátnőmnél. A nyilvánosházból a babiloni jesivába került szakácsnak.
 – És mit mondott?
 – Hogy a főrabbi segítőkész.
 – Csodálatos! Lehet, hogy hamarosan kikerülünk innen? Be-térteként rabbi leszek? Lesz házam, közösségem, s te rebbecen leszel?
 Kuta közben visszatért és hallgatózott.
 – Összeesküvés! Szabályos összeesküvés!
 – Ne álmodozz! Erre most nincs idő! Kérelmet kell írnod! – szólt rá Bava. Onkelosz vékony kőlapot vett elő, s vésni kezdett rá.
 – Nagytiszteletű főrabbi úr! – mondta hangosan is, amit írt. – Jó így a megszólítás?

– Jó. Nagyon jó – felelte Bava. Annyi imát másoltál, hogy már úgy fogalmazol, mint egy udvari ímok.

Onkelosz álmodozott.

– Onkelosz rabbi. Így fognak hívni! – mondta.

Bava nevetett.

– Te kis rabbi! Írd a kérelmet!

Onkelosz folytatta az írást. Véste az arámi betűket.

– Engedje meg, hogy bemutatkozzam. Tanulópap vagyok a Vadludak zikkuratjában. Nevelőszüleim csak ezt az egy lehetőséget találták, hogy tanulhassak, de én nem érzek semmiféle elhivatottságot a babiloni papi pálya iránt. Minden vágyam az, gyermekkorom óta, hogy betérjek, hogy gér cedek: zsidó legyek. Kérem a birodalmi és nagytiszteletű főrabbiságot, fogadjanak személyesen, hogy kérelmemet személyesen is előterjeszthessem. Elképzelésem arámi fordításban a babiloni Talmud leírása. Várom megtisztelő válaszukat a babiloni Vadludak zikkuratba. Fiúi alázattal és tisztelettel. Aláírás: Onkelosz tanulópap.

Olvasta Bavának, amit a kőlapra karcolt.

– S ha a válasz Kuta kezébe kerül?

– Ne félj! Lesni fogom az udvari futárt, és átveszem tőle a választ.

– Okos vagy!

– Csak már ott tartanánk!

– Ó, Onkelosz! Kedvesem!

– Örülsz? – kérdezte Bavától.

– Boldog vagyok.

Megölelték egymást. Kuta egyre dültebb lett, miközben végignézte a jelenetet. Hálókamrájába sietett, két poharat vett elő, pálmalikört töltött, s az egyikbe altatóport kevert.

– Szerelmesek! Majd adok nekik!

Még több altatóport kevert az italba.

– Bava! – kiáltotta.

– Szentséges Istár! Hazajött! – suttogta rémülten a lány.

Onkelosz elfújta a mécsest.

– Fuss innen gyorsan! – mondta.

– Megyek, atyám! Megyek.

Eközben a kerti sátorban Ráhel fájásai egyre gyakoribbá váltak, Leviátán vizet forralt, s Sára segítségével Ráhel megszülte Leviátánnak első gyermeküket. Leviátán büszkén lépett ki a függöny mögül és felemelte a kelmébe csavart gyermeket.

– Fiú! Simeon! Elsőszülött fiam!

S a gyermeket öelve halkan alkalmi áldást mondott. Sára és Nátán átszellemülve hallgatták, Sára megszületendő gyermekére gondolt, s arra, mi várhat rájuk itt, a szolgaságban, s kicsordultak a könnyei.

– Áldott vagy Te, Örök Istenünk, Világ Ura, Istenünk, Atyánk, Királyunk, Hatalmasunk, Teremtőnk, Megváltónk, Lét-rehozónk, aki szent nekünk és szent Jákobnak! Pásztorunk, Izrael pásztora. Jó Király, ki mindenkivel jót tesz, ki nap, mint nap jót tett, jót tesz és jót fog tenni velünk. Ő részesített, részesít ma is, és örökké részesíteni fog minket kegyében, szeretetében és irgalmában, hogy sose szenvedjünk hiányt bőségben, szabadságban, sikerben, áldásban, segítségben, vigaszban, ellátásban, megélhetésben, irgalomban, hosszú életben, békességben és minden jóban, s ne is vonja meg tőlünk mindezt a jót!

– Csak itt voltam a csarnokban – lépett be Bava a főpap hálokamrájába. – Rosszat álmodtam, kimentem egy kicsit.

– Igyál egy kis pálmalikőrt velem! Ettől megnyugszol.

Bava abból a kupából ivott, amibe a főpap az altatóport keverte.

– Köszönöm, atyám.

Kuta is ivott.

– Pálmalikőr! – csettintett a nyelvével. – Mindenre jó!

– Jól esett! – mondta Bava.

– Töltök még!

Kuta jókedvet erőltetve magára azt mondta:

– És most gyere! Bújjunk ágyba!

– A séta jól esett, atyám?

– Ó, nagyony! Feküdj le, én is jövök!

Bava bebújt az ágyba, Kuta vetkőzni kezdett.

– Húvös ma az este. Hamarább visszajöttem.

A főpap lassan vette le a ruháit. Arra várt, hogy Bava elaludjon.

– Jól tette, atyám – ásitott Bava. – Bocsánat, olyan álmos lettem.

Kuta mellé bújt az ágyban.

– Az a jó – jegyezte meg cinikusan. – Készen vagyok.

Bava már nem válaszolt, mélyen elaludt. Kuta próbálta ébresztgetni.

– Alszol?! – kérdezte. – Ennyi altató után nem csoda! Nos akkor kezdődhet az este! Onkelosz! Most te következel.

A kötelet kereste.

– Hol az ébresztőkötél?

Megtalálta, kezébe vette és Onkelosz szobájába ment.

– Onkelosz! – kiáltotta. – Tudom, hogy ébren vagy! Ne tessed az alvást!

Mécsesével meggyújtotta Onkelosz mécsesét a pici hálókamrában.

– Kelj fel!

Onkelosz rémült arccal nézett a főpapra.

– Baj van, atyám?! – kérdezte. Megpróbált higgadt maradni.

– Az ébresztőkötélet akarom rád akasztani.

– Igen, mester. Bocsánatot kérek, hogy elfelejtettem a káromra erősíteni.

– Semmi baj! – nevetett és egy gyors mozdulattal a fiú nyakára tette a hurkot. – Most a nyakadra teszem! – s megrántva a kötelet fojtogatni kezdte a fiút.

– Atyám! Mit tesz velem? – hörögte Onkelosz.

– Megfojtalak, te átkozott!

– Felakasztják érte!

– Te saját magadat. Nem akartál pap lenni, azt fogják hinni, hogy nem maradt más választásod, és öngyilkosságba menekültél.

– Megtudják, hogy mit művelt velem.

– Főpap szavaiban senki sem kételkedik!

– Megtalálják a holttestemet.

– Soha. A babiloni építőmester, aki a magas várfalról zuhant le, s itt fekszik élettelenül kiterítve a koporsóban, jó lesz neked Bava helyett hálótársnak. Nagy a koporsó, elférsz benne! Az

építőmesterre fektetlek: a koporsót soha senki nem fogja kinyitni többet.

– Segítség! – hörgött a fiú. – Atyám! Ne! Ne! Ne tegye!

Minden erejét összeszedte, s egy rúgása a főpap ágyékát találta el.

– Alávaló! Te! Te! Rugdosol? Te! Átkozott!

Kuta leemelte a falról Onkelosz kardját, amivel a tanulópap hadgyakorlatokra járt, kihúzta hüvelyéből, s le akarta szúrni Onkeloszt, akinek sikerült elugrania a kardcsapás elől. De a főpap ugrott, közben megbotlott, kezéből kiejtette a kardot, de a markolat esett a földre, Kuta ráesett a lapjára, s a kard átdöfte.

– Alávaló! Miattad halok meg! – hörögte mielőtt meghalt.

Onkelosz rémülten fogta fel, hogy mi történt. Kiáltozni kezdett.

– Segítség! Segítség! Szentséges Innin-Istár! Könyörülj rajtam! – fohászkodott.

Onkelosz hívására Leviátán és az összes zsidó szolga ott termett a teremben, s rémülten nézték a vérben fürdő főpapot. Onkelosz minden elmondott, mi történt, aztán leborult a zsidó szolga elé, kezét csókolgatta és sírt.

– Senkit soha nem bántottam! Még sem lehetek boldog!

– De lehetsz! Az Örökkévaló ezért nem büntet meg!

Leviátán fölemelte a fiút, megölelte és azt mondta:

– Nem Te vagy a bűnös! Ő volt romlott ember – mutatott Leviátán Kutára. Leviátán kihúzta a kardot a halott főpap testéből, letörölte a vért, a fegyvert visszatette a hüvelyébe, s felakasztotta a helyére. A tetemet Nátán segítségével behúzták a halottas kamrába.

– Ott nem találja meg senki! – mondta Onkelosz. Kimerülve a földre borult és zokogott. Közben hallucinációk gyötörték. Kuta mennydörgő hangját hallotta, s befogta a fülét.

– Elégedj meg a csuhával, mely testedet elfedi! S az alamizsnafalatokkal! Amelyekből életet merítesz. Amerre tovavándorolsz, ezekkel vándorolj tova. S miként a szármaló madár, amerre csak továbbrepül, csak a tolla terhével repül.

Mennydörgés hallatszott, esni kezdett az eső, s egyre sötétebb felhők gyülekeztek az égen.

Leviátánék a sátraikba siettek, s ott imádkoztak. Onkelosz takarított. Minden csupa vér volt.

Reggel Bava álmosan ébredt.

– Mélyen aludtam, mint még soha! – mondta Onkelosznak. – Arra se emlékszem, hogy atyánk mikor ment el. A Gen zikkuratban mit mondtak neked? – kérdezte ásítózva.

– Atyánk ott volt, de este hét óra körül eljött.

– Akkor legkésőbb nyolcra itthon kellett volna lennie.

– Igen.

– Útközben hová térhetett be?

– Nem tudom.

– Onkelosz! Nem titkolsz előttem valamit?

– Nem... de most mennem kell! Kezdődik a virrasztó imák olvasása.

– Menj! Látod, az elhunytól megfélelkeztem, pedig napok óta itt fekszik már.

– Megyek – mondta zavartan Onkelosz. Bava utána kiáltott:

– Gondolkozz, kérlek! Nincs más hely, ahová atyánk szokott járni?

Onkelosz kiment. Kana lépett be.

– Bava! – örvendezett.

– Kana. Te itt? – csodálkozott.

– Rosszkor jöttem?

– Sajnos igen. Az egyik hívónk meghalt. Virrasztás lesz a főcsarnokban.

– A halottat idehozták a koporsóval együtt? A virrasztást nem otthon tartják?

– Nem. Harci szekér hajtott és ütötte el itt a közelben. Mielőtt meghalt azt volt a végakarata, hogy néhány éjszakát még töltsön itt, a zikkuratban, s csak azután temessük el. Kuta atya beleegyezett, de ma reggel korán elment, s még nincs itthon. Onkelosz nem győz egyedül mindent elvégezni.

– Akkor nem zavarok, nővérem, megyek haza.

Bava pénzt adott neki.

– Tedd el az ezüstöket, útközben vegyél valamit apának is.

– Köszönöm. Mindig jó voltál hozzám.

– Vigyázz magadra! És járj az orvoshoz!

– Járok.

Bava kikísérte hűgát, s közben megérkezett Szes és Toku.

– Szes atya! Csakhogy végre itt van!

– Bava asszony! Látom, nagyon aggódik! – mondta és Tokuhoz fordult.

– Menj, segíts Onkelosznak!

– Megyek.

– Már itthon kellene lennie! – mondta Bava.

– Ne idegesítse magát! Ami a temetést illeti, nyugodtan Onkelosra bízhatja. Derekasán végzi a munkáját. És Toku segít neki.

Szes Kutára terelte a szót.

– Megnézte, Kuta atya nem vitt el valamit az asztalfiókjából?

– Nem. Mindent átnéztem.

– Nincs olyan hely, amiről megfeledkezett?

– Nincs.

Szes elcsodálkozott.

– Különös!

Szes elgondolkodott.

– Lehet, hogy tart még egy szeretőt valahol?

– Nem. Ki van zárva!

– Biztos benne?

– Igen.

– Én se hinném, hogy eltitkolta volna. Az örömlányokkal is együtt cicáztunk. Vándorszerzetes korunktól barátok vagyunk. A nőügyek azonban olyanok...

– Milyenek?

Bava ideges lett.

– Ha túlzottan féltékeny volt, akkor nem elképzelhetetlen, hogy valahol máshol is tartott szeretőt. S titokban találkoztak.

– Még nem fordult elő, hogy éjszakára kimaradt.

– Baleset történt? – nézett Szes Bavára.

– Bejelentsem az eltűnését?

– Jobb azzal még várni!

Bava kutatni kezdett újra Kuta imakamrájában.

– Még egyszer körülnézek. Hátha valami elkerülte a figyelmemet.

– Levelet, üzenetet nem hagyott?

– Nem találtam semmit! Nézze, atyám! – fordult Bava Szes atyához. – A leveles doboza és a zarándokruhája hiányzik. S minden kellék, amit vándorszerzetes korában használt.

– Lehetetlen! – nézett Bavára Szes. – Hatvan éves korában újra vándorszerzetesnek állt volna?

Csodálkozva néztek egymásra. Szes aztán a főcsarnokban Innin-Istár oltára előtt imádkozott egész nap a halott lelki üdvéért. Délután azt mondta Onkelosznak:

– Onkelosz, itt hagyom Tokut. Ma este váltva olvassátok a virrasztó imákat!

– Toku, ha tízig itt maradsz, elég lesz!

– Tudok tovább is maradni, ha szeretnéd.

– Menj csak haza! Tudom, hogy tanulnod kell.

– Beszéljétek meg egymás között! Én megyek – mondta Szes.

– Viszontlátásra, atyám! – köszönt Onkelosz.

– Jó éjszakát, mester! – köszönt Toku. Szes elment. Onkelosz kis idő múltán Tukohoz fordult.

– Nem kell itt maradnod! Elmondom egyedül az esti virrasztó imákat! Menj csak nyugodtan és tanulj! Holnap a temetésen is segítened kell! Reggel korán kell kelned!

– Ahogy gondolod. Jó, akkor megyek. Holnap találkozunk.

– Köszönöm, hogy segítettél. Aludj jól!

Toku elment. Onkelosz megvárta, hogy kilépjen a kapun, aztán kinyitotta a koporsót, s kivonszolta Kuta holttestét a rejtékhelyről...

– De nehéz! – suttogetta. – Hogy fogom beemelni a koporsóba? – kérdezte lihegve. Végül Kuta tetemét felállította és beborította a koporsóba, ahol az eltemetendő halott feküdt alul.

– Így! – sóhajtott. – Ó, Mester! Bocsásson meg nekem, hogy a lelkét így szabadítottam ki a testéből. Szívem nem háborgott bosszúra! De fekehetnék most én is itt, mindörökre!

Beszögelte a koporsó fedelét.

– Ó, kegyes Istár! Te láttad életem, de jól tudom, nem hozhatok fel mentséget arra, amit tettem. Akkor sem, ha a gyilkos fegyvert csupán elvenni akartam. Nem éltem neked tetsző éle-

tet, tudom, vágyamról való lemondás helyett álmokat szövögettem. S lelkem örökre elkárhozott! Kuta atyát eltemetem tisztességgel, de a történeteket titokban tartom a hívek előtt. Te tudod, ő sem élt neked tetsző életet. S Te döntesz mindenről, dönts rólunk is! Ítélezz felettem!

Másnap reggel Toku és Szes érkezett a zikkuratba.

– Onkelosz! Onkelosz, hol vagy? – kérdezte Toku.

– Friss virágokat tettem a vázákba. Jó reggelt, atyám.

– Onkelosz, édes fiam! Kuta atya nem mondott neked semmit?

– Említette egyszer, hogy szeretne útra kelni.

– Útra akart kelni? – csodálkozott Szes.

– Nem emlékszem pontosan, hogy mikor, de mondta, hogy szeretne elutazni.

– Utazni akart! – nézett Szes csodálkozva Tokura.

– Igen – felelte Onkelosz.

– Öreg korára mindent itt hagyott?

Szes Tokura nézett.

– Hívd ide Bavát!

– Igen, mester.

Toku kiment.

– Onkelosz! Mondd, hetedikén délben, amikor Kuta atya elment, hogy volt felöltözve? Bava azon a napon tovább aludt, mint szokott, s nem látta.

– Fehér leplét vette fel, atyám – felelte Onkelosz.

Belépett Bava és Toku.

– Jó reggelt, atyám. Tud már valamit? – kérdezte Bava.

– Jó reggelt. Kuta atya nem mesélt magának vándorlásról?

– Nem.

– A jelek szerint Kuta atya útra kelt.

– S ez biztos?

– Csak erre tudok következtetni. Bennem is sokszor feltámad a vándorlás vágya. Megértem Kuta atya elhatározását.

– Elment?! Csak így szó nélkül elment volna?

Bava rémülten nézett a főpapra. Nem szerette Kutát, de itt, a zikkuratban végre biztonságban élt. Találkozott Onkelossal, s átélte a tiszta szerelmet.

– A hír ma reggelre jutott el az egyház vezetőihez. A babiloni főpap véleménye szerint dicséretes, ha valaki idős korában vándorszerzetesnek áll.

Bava elsírta magát.

– Nem is említette, hogy mit forgat a fejében.

– Nyugodjon meg, Bava asszony! Lehet, hogy mindennek így kellett történnie. Engedelmével most indulok. Fogadom a temetési szertartásra érkező híveinket. Shimb testvérünk szerencsétlen balesete az egész családot megrázta.

Szes Tokura nézett.

– Gyere, fiam!

– Megyek előre, mester.

Bava szipogva nézett utánuk.

– Ígérem, atyám, hogy összeszedem magam. S kérem, végezzék el Kuta atya teendőit! A temetés most a legfontosabb!

Bava Onkeloszra nézett:

– Kuta atya hitvány ember volt. Szó nélkül hagyott itt, s útra kelt...

– Ne sírj!

– Mi lesz most velem? Holnaptól kenyerem sincs! Azt mondta, életem végéig dédelget... S amikor megunt, szó nélkül faképnél hagyott.

– Nyugodj meg! Nem is szeretted őt!

– Eleinte jó volt hozzám! S reménykedtem, hogy mellette boldog leszek majd. De pap létére is nagyon gonosz ember volt. S közben beléd szerettem.

A fiú szemébe nézett.

– Onkelosz! Tényleg nem fecsegtél el neki semmit kettőnk titkáról?

– Nem.

– Akkor miért ment el szó nélkül? Felfogni se tudom.

– Bava...

– Eszedbe jutott valami?

– Szeretnék én is útra kelni.

– Te is?

– Unom a templomot. S utálok a babiloni egyházat. Nézd meg a zsidókat! Sátoruk ajtófélfájára mezuzát erősítettek, benne

írott ima található egy igaz istenükhöz, s a mezuya mindentől megvédi őket. Nyugodt az álmuk.

– S velem mi lesz? – kérdezte Bava.

Onkelosz nem válaszolt.

– Nem vihetlek magammal. Bocsáss meg!

– Szemem előtt váltál felnőtté. Nagyon kiszolgáltatott voltál.

– Nem annyira, mint te.

– Megvetsz, mert vele éltem?

– Nem. Amikor Eriduból idekerültem, úgy éreztem, soha nem tudom elfogadni a babiloni papok életmódját. Téged nagyon sajnálalak, aztán... aztán beléd szerettem. Ezért még nehezebben tudtam elviselni az életet ebben a templomban.

– Ó, Onkelosz!

– Hasonlítasz édesanyámra. Arcod, a vállad. Csak a szemed nem. Soha nem fogom elfelejteni, hogy öleltél, és hogy szeret-tük egymást.

– Szeretlek. Mindennél és mindenkinél jobban. Ezért kell el-mennem.

– Ne tedd! Kérlek, maradj! Ölelj! Szeress! Egyedül vagyok! Nem tudok egyedül élni! Ölelj meg, kérlek!

– Indulnom kell! Így helyes.

– Soha nem szerettem úgy senkit, mint téged. Járj szeren-csével utadon, Onkelosz!

– El kell, hogy felejts engem, Bava! Ég áldjon!

Onkelosz a kerten keresztül távozott, a zsidók sátrából kiszűrődő hangokat jól hallotta. Sára vajúdott éppen. Nátán első gyermekének megszületését várták.

– Boldogabbak szolgaként is, mint én. Istenük az egyetlen Örökkévaló és Örök! – morfondírozott magában, miközben a kerti kapun át távozott.

Sára kislányt szült, a gyermeket Debórának nevezték el. Debóra kedvelt zsidó név, tudták, hogy Debóra prófétaasszony volt, akinek emlékét legalább úgy tisztelték, mint Sáraét, Mirjamét, Annáét, Abigélét és Eszterét. Leviátán Debórára emlékezve énekelni kezdett:

– Az ég magasából harcoltak a csillagok, a pályájukon küzdöttek Sziszerá ellen.

Így emlékezett arra, hogy Debóra háborúba hívta a zsidó népet, Izraelt sanyargató Jábin kánaáni király ellen, akinek serege, harci szekerekkel kiegészítve nagyon erős volt.

A zikkuratban Bava Onkelosz kamrájába sietett, s ott kétségbeesetten vette kézbe Onkelosz személyes tárgyait.

– Elment! – sóhajtotta. – S soha többé nem jön vissza! Miért kellett ennek így történnie? Imatábláit is itt hagyta! Mindent itt hagyott! A kardját is...

Leemelte az éles fegyvert a falról.

– Igaz, minek vitte volna magával?

Kihúzta a kard pengéjét.

– Talán ki sem húzta soha a hüvelyéből... Szentséges Istar! A penge csupa vér!... Alvadt vér!... Ó, jóságos Istar!

S ekkor megértette, hogy mi történt Kutával, s miért távozott ennyire sietve Onkelosz.

– Segíts Onkelosznak!...

Leborult a földre.

– Az atya mégse ment el! ...Te voltál, Onkelosz! ...Te tetted!... Csak te tehetted? Drága! Egyetlen, kicsi Onkelosz! Földönfutóvá váltál!

Elcsukló hangon folytatta:

– Miért kellett mindennek így történnie? Miért?

*

Nabukodonozor, miután elfoglalta Júdát, a fővárost, Jeruzsálemet, s leromboltatta a Szentélyt, megparancsolta az udvarmesterek fejedelmének, Asperáznak:

– Hozz nekem Izráel fiai közül a királyi magból előkelő származású ifjakat, akik mentesek minden fogyatékoságtól! Akik ábrázatukra nézve szépek, bölcsek és eszesek. Akiknek vannak ismereteik. Akik értenek a tudományokhoz, s akik alkalmasak arra, hogy a babiloni király palotájában szolgáljanak, és tanítsák az arámi írást és a nyelvet!

Így rendelkezett a király. És a kiválasztott zsidó ifjak ehettek a király ételéből, és ihatták borát. Asperáz, az udvarmesterek fejedelme Dánielt, Ananiást, Misáelt és Azariást választotta ki, és

nevet is adott az ifjú zsidóknak. Dánielből Baltazár, Ananiásból Sidrák, Misáelből Misák és Azariásból Abednegó lett.

Dániel azonban elhatározta, hogy Nabukodonozor királyi ételét, mely nem volt kóser, nem fogja megenni. A Tóra tanításából, Mózes II. könyvéből pontosan tudta, hogy halachikus szempontból minden tisztátalan, „tréfli”, tehát nem kóser az az állat, madár és hal vagy egyébként tiszta állat, amelyeket nem vágtak le rituális módon, az előírások szerint nem kóseroltak ki.

Dániel kérte az udvarmesterek fejedelmét, hogy ne kelljen megfertőzniük magukat. Az Örökkévaló kegyelemre és irgalomra méltóvá tette Dánielt Asperáz előtt, aki azt felelte:

– Félek az én uramtól, Nabukodonozor királytól! A világok ura elrendelte, hogy ti is azt egyétek, amit ő. Arcotokat soványabbnak látta a babiloni ifjakénál, s félek, hogy kérésetekkel bajba sodortok engem.

– Bízzál bennünk! – felelte Dániel. – Tegyéél próbát velünk! Tíz napig csak zöldségféléket adj nekünk enni, és inni csak vizet. Aztán hasonlíts össze bennünket a babiloni ifjakkal, akikre a fenséges király gondolt.

Asperáz engedett Dániel kérésének. S tíz nap múlva szebbnek és kövérébbnek látta a zsidó ifjakat, mint azokat a babiloniakat, akik Nabukodonozor környezetében éltek.

Dániel kérésére végleges engedélyt adott a négy ifjú kérés szerinti élelmezésére, akiknek a tudományban, az arámi nyelv leírásában az Örökkévaló egyre több és mélyebb értelmet és bölcsességet adott.

Dániel a látomások és az álmok megfejtésének képességével is rendelkezett. Idő multával a király megparancsolta az udvarmesterek fejedelmének, hogy a zsidó ifjúkat vezesse trónja elé, s Nabukodonozor néhány kérdést tett fel, s a kapott válaszból meglepődve tapasztalta, hogy Dániel és három társa tízszer okosabb, mint a babilóniai írástudók és varázslók, akik birodalmában éltek.

Nabukodonozor uralkodásának második évében álmod látott, ami után nyugtalanná vált. Álma ugyanis hirtelen félbeszakadt, a király felébredt, s nem emlékezett álma befejezésére. S annak

értelmét sem fogta fel. Birodalmának minden írástudóját: varázslókat, bűbájosokat palotájába hívatott és így szólt előttük:

– Álmodtál és nyugtalan a lelkem! Nem értem álmod értelmét.

Az írástudók, akik az arámi nyelv minden árnyalatát ismerték, s akik Szíria földjén is ismertek voltak, azt felelték:

– Örökké élj nagy király! Mondd el szolgálóidnak álmodat és mi megfejtjük azt!

– Úgy lesz! De ha nem mondjátok meg álmod értelmét, darabokra tépetlek szét titeket, s házaitokat leromboltatom! De ha az álmod értelmezni tudjátok, ajándékot, jutalmat kaptok és nagy tisztességben lesz részetek!

S még azt is kérte tőlük, hogy magát az álmod is mondják el neki.

Azok erre így feleltek:

– Nincs a földön ember, Felség, aki valaki másnak az álmodat kitalálja, s megjeleníti! Írástudótól és varázslótól ehhez fogható nagy és hatalmas uralkodók nem kívántak még!

– Amit Felség kíván, hogy magát az álmod jelenítsük meg, azt maguk az istenek tudnák megtenni, de ők nem laknak velünk, emberekkel.

Amikor Nabukodonozor ezt hallotta, nagy haragra gerjedt, s megparancsolta:

– Öljétek meg a babiloni bölcseket! Dánielt, Ananiást, Misákot és Azariást is keressék meg, s nekik se kegyelmezzetek!

Dániel megkérdezte a királyi testőrség parancsnokától, Arióktól:

– Miért adott a király ilyen kegyetlen parancsot?

Ariók mindent elmesélt Dánielnek, pontosan úgy, ahogy történt. A fiatal próféta Nabukodonozor trónja elé sietett, és arra kérte a királyt, adjon neki időt, s ő megjeleníti, s értelmezi az álmodat.

Dániel hazament, s mindent elmondott Ananiásnak, Misáknak és Azariásnak. S az Örökkévalótól irgalmat kért, hogy el ne vessen a többi babiloni bölccsel együtt. S akkor Mindenható Dánielnek megjelenítette Nabukodonozor álmodatát. Dániel így szólt:

– Áldott a neved örökkön örökké! Tiéd a bölcsesség és az erő. Te változtatod az időt! Királyokat felemelsz, uralkodói hatalmat porba döntesz! Bölcsességet és tudományt adsz az értelmeseeknek. Megjelenítéd az elrejtett és mély dolgokat. Tudod, mit rejt a sötétség. Te vagy a világosság. Hálát adok neked Istenem, dicsérlek, hogy bölcsességet és erőt adtál, s megjelenítetted azt, amit a király látott.

Dániel bement Ariókhhoz, s azt kérte a testőrparancsnoktól:

– Ne öld meg a babiloni bölcseket! S bennünket se: zsidókat! Vezess a király elé, az álma megfejtését a tudtára adom!

Ariók Dánielt sietve a király elé vezette, földre vetette magát Nabukodonozor előtt, és azt mondta:

– Van valaki a júdeai foglyok között, aki a megfejtést meg tudja jeleníteni, Felséges Uram.

– Baltazár! – szolt a király, mert így hívták Dánielt. – Képes vagy csakugyan álmom megjelenítésére? S mindannak értelmezésére, amit láttam?

– A titkot, amelyről Felség tudakozódik, bölcs, varázsló, írástudó, jövőmondó nem tudja megfejteni – mondta Dániel. – De... – folytatta – lakozik az égben az Örökkévaló, őseink Isten, Ábrahám, Izsák és Jákob Istene, aki a titkot megjelenítette, és Nabukodonozor királynak általam tudtára adja. A kép, amely előtted állt, s amelyet láttál, Felséges Úr, hatalmas volt, fényes és ábrázata rettenetes. Az állókép feje színaranyból volt, melle és karjai ezüstműből készültek, hasa és oldala meg rézből. Lábszárai vasból, és lábai részben vasból és cserépből voltak. S láttad, Felséges Nagy Király, hogy egy kő esett le, s letörte az álló alak testét a vasból és cserépből készült lábakból, és darabokra zúzta azokat. A vas, a cserép, a réz, az ezüst és az arany mind darabokra hullott szét, mindent felkapott a szél, s nyomuk se maradt. Csak kövek, melyek nagy hegygé változtak.

– Igen – csodálkozott Nabukodonozor. – Ezt álmodtam! Valóban! És mit jelent mindez?

– Királyok királya! – felelte Dániel. – Akinek az egek Istene birodalmat, hatalmat és erőt adott! Úrrá tett téged földeden, ahol emberek fiai, mezei állatok és madarak lakoznak. Te magad vagy az aranyból formált fej. S utánad más birodalom kelet-

kezik, mely alábbvaló lesz, mint a tiéd, s egy másik, aztán egy harmadik birodalom, mely rézből lesz, s az egész földön uralkodik majd. A negyedik birodalom erős lesz, mint a vas. S a vas széttör és összezúz mindent. S hogy álmodban lábad és ujjaid részben vasból és részben cserépből voltak, azt jelenti, hogy birodalmad kétfelé szakad: lesz benne a vas erejéből, de amint láttad, a vas agyagcseréppel keveredett. A láb ujjai részben vasból, részben cserépből voltak. Birodalmad részben erős lesz tehát és részben törékeny.

A babiloni palotában Nabukodonozor Dánielt ezután Bábel egész tartományának főfelügyelőjévé tette.

*

Dániel, miután tartományi főfelügyelő lett, Leviátánt, Nátánt és sok zsidó rabszolgát felszabadított. Leviátán a dúsgazdaggá vált Dániel főfelügyelő számadója és földjeinek gazdája lett.

Évek múlva, egy napon Onkelosz érkezett Leviátán sátra elé azzal a kéréssel, hogy a nagy tekintélyű zsidó fogadja be őt háza népének fiai közé, s elkezdene lefordítani a Bibliát arámi nyelvre. Leviátán befogadta. Onkelosz betért, prozelita, gér cedek lett, s hozzálátott Mózes öt könyvének arámi nyelvre történő lefordításához, amelynek kezdetektől Babiloni Targum volt a neve.

Egy napon, mintha hang súgta volna Onkelosznak:

– Menj, indulj a fővárosba, Babilonba!

De útját nem a zikkurat felé vette, ahol tanulóéveit töltötte. Az uralkodó palotájának lépcsői előtt Mokuval találkozott.

– Onkelosz! Több éve már, hogy levelet kaptam a Vadludak zikkuratból. Azt írták, ha találkozom veled, mondjam meg, hogy Kuta atyának nyoma veszett. Nem tudják, merre jár.

S felcsendült a vak koldusok éneke. Onkelosz elsápadt. Nem akart hinni a szemének. A menetet Bava vezette.

– Közeledik az esős évszak, érkeznek a koldusok... Jól látom?

A vánszorgók között anyját pillantotta meg.

– Anyám! – kiáltotta.

– Tegnap éjjel a tenger partján aludtunk – mondta az idős asszony. – Ott is volt egy gyermek, aki anyjának szólított. De én nem ismerem meg gyermekem arcát! Vak vagyok. Semmit nem látok! Gyermekeim arcát nem láttam soha! Azét se, aki meghalt, s azét se, aki megszületett. Sötétség vesz körül engem!

Bava elkiáltotta magát.

– Onkelosz! Meg sem ismeresz engem?

Onkelosz sírva fakadt.

– Kérlek, anyám! Ne menj el! Én vagyok a megszületett fiad.

Bava megszólalt.

– Oki, valóban ő a te gyermeked.

Onkelosz megölelte anyját.

– Ismered? – kérdezte Bavat Onkelosz anyja. – Honnan tudod, hogy ő az én fiam?

– Tudom.

Onkelosz Bavához fordult.

– Mindenről lemondva vándorolsz a hegyek között? Bava! Ó, kedvesem!

– Eriduba mentem, ahol születél. Édesanyáddal ott találkoztam, s mellette megnyugvást találtam.

– Bocsáss meg, Bava! Elbújtam az emberek elől, tudod...

– Tudom.

Bava felemelte rongyos ruháját. Alatta őrizte Onkelosz kardját.

– Vigyáztam rá! Nehogy megtalálják! A vér lekopott már róla.

– Fiam! Gyere közelebb! Szeretnék megérinteni! Te vagy az én fiam?

A fáradt, megtört nő sóhajtott és megölelte Onkeloszt.

– Édesanyám! Most már soha többé nem engedlek el!

– De hova mehetnénk, fiam?

– Üres a sátram, anyám! A dúsgazdag Leviátán birtokán élek! Gyógyítok, és szabad időmben a zsidók Bibliáját fordítom arámira.

– Sikerült mégis? – kérdezte Bava.

– Jelentkeztem a babiloni udvari testőrség parancsnokánál. Beismerő vallomást tettem, s tíz évre ítélték. Két év letöltése után ötöt elengedtek és azután három év múlva szabadultam.

– Elküldted a levelet az egyetemre? – kérdezte Bava.

– Írtam a börtönből. Őszintén elmondtam mindent a professzornak, ami velem történt. Küldött nekem sok-sok tanulnivalót. Meg is látogatott. S amikor a börtönből kiszabadultam, maga mellé vett, s mindenre megtanított.

– Örülök, hogy boldog vagy! – mondta Bava.

– Bava! Évek óta kereslek!

– Megtaláltál...

– Szeretném, ha velem jönnétek!

– Mindig veled voltunk.

– Szeretlek!

Onkelosz megölelte, s anyjába karolva elindultak Leviátán földjére. Leviátán birtoka, tevéi s az általa rendezett tevéversenyek messze Babilónián túl is híresek voltak. Leviátán szent sátrat is emelt, hasonló miskánt, mint amilyent Mózes népe az Egyiptomból történt kivonulás közben a sivatagban. Ebben a babiloni miskánban végezték az egyházi szolgálatokat.

Leviátán még otthon, Júdában sajátította el a tevetenyésztés fortélyait, melyeket jól tudott itt kamatoztatni, s a legszebbnek tartott babilóniai tevék Dániel birtokán éltek. S a szépséges babilóniai lány nevelését is Leviátánra bízta Dániel. Thisbének hívták a leányt, aki – Leviátán nagy öröme – Ráhel társalkodója lett, hat gyermekük nevelője. Nehémiás és a próféta fiai, Ezdrás és fiai valamennyien Thisbe családjának rabszolgái voltak. A vagyonos babilóniai családnál bőségben és biztonságban éltek.

Thisbe szépsége hasonlított azokhoz a zikkuratori szentélyekben elhelyezett istenszobrokhoz, amelyek Innint, a sumer termékenység, a testi szerelem és a vizsály istennőjét ábrázolták. És az akkádok ninivei Istár istennőjéhez, aki még Gilgamesznek is felkínálta szerelmét. És a Vénusz bolygó megszemélyesítőjéhez, Astartához, a szerelem, a termékenység, nyugati sémi harcok istennőjéhez, aki amúgy íjjal lövő, mezítelen lovas volt, akinek sokszor még a júdeaiak is szerettek hódolni, de a bálványimádás ilyen kultusza ellen a próféták heves küzdelmet folytattak.

A babilóniai száműzetésben Thisbe sok zsidó ifjú szívét összetörte. Sokan még arra is képesek voltak, hogy a babiloniak zikkuratjában Innin-Istár istennő gyönyörű kőszobra előtt fohászkodjanak. A finomra csiszolt, életnagyságú meztelen testet kőoroszlánok vették körül, s az összehátas elkápráztatta a fiatal zsidókat.

Istár új-babilóniai megtestesülése, Thisbe egy babilóniai ifjú: Pyramus szerelme volt. Babilonban szomszédok voltak, de a szülők nem engedték őket találkozni. A házaikat elválasztó falon volt egy repedés, az ifjú és a lány ezen a nyíláson keresztül nézték egymást. Éjszakánként beszélgettek. Egyik alkalommal találkoztól beszéltek meg éjszakára egy elhagyatott helyen: Ninnek, az egykori asszír birodalom legendás alapítójának a sírjánál. Thisbe érkezett először, a sírnál véres pofájú nőstény oroszlánt pillantott meg. Thisbe futni kezdett, s elvesztette kendőjét. Az oroszlán ezt is széttépte, s elment. A találkozóra késve érkező Pyramus a holdfénynél megpillantotta a holdfényben a vadállat nyomait, s a tépett, véres kendőt. Azt hitte, hogy szerelme meghalt, s ott azonnal leszúrta magát. A visszatérő Thisbe megtalálta szerelme holttestét, nem akart tovább élni, s megpróbálta a kardot magába döfni, de elájult, s holtan fekvő szerelmére zuhant. Arra járó pásztorok találták meg a vértócsában fekvő szerelmeseket. Thisbe apja, amikor holtnak vélt lányát meglátta, esztét vesztve feleségét okolta, hogy a lány a házból kiszökött. Tőrrel előbb feleségét szúrta le, majd végzett magával. Thisbe Pyramust, apját és anyját egyszerre temette el. Mellette állt szolgálója, Ráhel, Leviátán, Nehémiás, Ezdrás, fiaiak és a ház összes szolgálója.

S amikor Leviátán Dániel jóvoltából szabad ember lett, s családjával együtt Nehémiást és Ezdrást is magához vette. Thisbe Ráhelt kérlelte:

– Ne hagyjatok egyedül! Vigyetek magatokkal!

S Thisbe, aki Pyramus emlékét élete végéig szívében hordozta, s aki férfi közeledéséről hallani sem akart, sátrat kapott Leviátán táborában, melyet bővizű forrás táplált, s egy oázis közepén terült el. Dániel földjén Leviátán megszámlálhatatlan juhot, tevét, szamarat és lovat nevelt. Teveversenyei egyre is-

mertebbé váltak. Ráhel okos asszony hírében állt, aki családját erős kézzel irányította, s aki Leviátánnak hat erős fiút szült: Si-meont, Lévit, Júdat, Ásért, Józsefet és Húrt.

Egy napon azt mondta Leviátánnak:

– Menj a sátrába! Menj be, és hálj velem! Thisbe szüljön neked sok fiút!

S Leviátán, mint Ábrahám – akit Sára Hágár sátrába küldött, s az egyesülés után megszületett az arab törzsek őse: Izmail – bement Thisbe sátrába. S bement aztán még sokszor.

Ráhel elképzelései megvalósultak. Thisbe öt fiút szült Leviátánnak, s szomorúságát gyermekei: Adapa, Dumuzi, Etana, Istanu, Nergal teljesen feledtették vele. Adapa az akkádok bölcséinek egyikéről kapta a nevét, akit a sumérok is tiszteltek, ugyanúgy, mint Dumuzi kultuszát. Etana nevét a sumér-akkád dicső múltban Kis városának uralkodójáról kapta. A királylista szerint a kisi dinasztia tizenkettedik uralkodója volt, az özönvíz után uralkodó pásztor, aki az égig emelkedett, és minden országot megalapított. Thisbe származását és népe hagyományait tiszteletben tartó neveket adott legkisebb fiainak is. Istanut egyenesen a hettita napistenről nevezte el, Nergalt pedig a sumer-akkád alvilág uráról. Halott szerelmére, Pyramusra gondolt először, de aztán inkább az alvilág urának nevét választotta, azzal a ki nem mondott szándékkal, hogy Nergalt a névválasztással kiengesztelje, és Pyramushoz mindörökre kegyes legyen.

Mind az öten igen jó fiúk voltak, a tevelésben ügyesnek bizonyultak, különösen Dumuzi, akinek sumer neve igaz fiút jelentett. Dumuzi nyerte meg Leviátán tevelésversenyeit.

Nabukodonozor elrendelte Babel addigi legnagyobb tevelésversenyének megrendezését, s azt Leviátánra bízta.

Babel sportcsarnokának lelátói mind megteltek. Nabukodonozor trónjáról szemlélte az érkező harci tevéket, s a versenyzőket. Onkelosz és Bava is megnézték a versenyt. S ahogy Leviátán Onkelosznak megígérte, Bava is betérhetett, prozelita lett. Még időben, mert gyermeket várt Onkelosztól, s betérése után chupa alatt tarthatták meg a szabályos zsidó esküvőt.

Gér cedekké válása alkalmából rendezett ünnepség közben Onkelosz vendégül látta Leviátánt sátrában.

– Ezt nem gondoltam volna! – mondta Onkelosz.

– Mit?

– Hogy az Örökkévaló így megjutalmaz.

Leviátán mosolygott, s elmondták együtt a *Smá Jiszráel* (*Halljad Izrael*) imát.

– שְׁמָא יִשְׂרָאֵל... Smá Jiszráel, Ádojnoj Elojhénú, Ádojnoj Echod – ismételte Onkelosz. Jól értette és beszélte már a hébert, hiszen arámi nyelvre fordította le a Tórát, s hitt abban, hogy a zsidók Istene Örök, az Örökkévaló egyetlen.

Az ima befejezése után Leviátán Babilónia múltjáról érdeklődött. Onkelosz készséggel mesélt neki:

– Mezopotámia a neve görögül a Tigris és Eufrátesz hordalékából feltöltött síkságnak, ahol az írás kialakulása előtt már emberi közösségek éltek. Mestereimtől tudom, hogy „a történet előtti” évszázadok három nagy kultúrája el-Obejd, majd Uruk, s végül Dzsemdet-Naszr volt két-három ezer évvel ezelőtt. Az el-Obejd kultúrájában még nem ismerték a fémeket, földműveléssel foglalkoztak a mocsaras mélyedések fölött kiemelkedő kisebb magaslatokon, nádból és vert vályogból összetákolt kisebb kunyhókban laktak, és megfelelően magas művészi színvonalú, sárgászöld mázzal bevont kerámiát használtak az edények készítésére. Valószínű, hogy ők Belső-Ázsiából vándoroltak ide.

– S milyen volt az Uruk-kultúra? – kérdezte Leviátán.

– Kialakult a fémek, a réz felhasználásnak kultúrája. A vályogból vert kunyhók mellett megjelentek a kőépületek. E korszak legjelentősebb ránk maradt épülete, az uruki templom épülete már méreteiben is impozáns, hiszen harminc méter széles és negyven méter hosszú volt. Megmaradtak az Urukot körülvevő városfal maradványai is. A legendás uralkodó, Gilgames emelte a városfalakat. Ilyen nagyarányú munka csak olyan birodalomban jöhetett létre, ahol az uralkodók a közrendűeket robotmunkára, építkezésre kényszeríthette. Dél-Mezopotámiában a városi szervezet háromezer ötszáz évvel ezelőtt alakult ki. Központban állt a templom, a papok az „istenek helytartói” voltak, főpapkirály vezetésével szervezték a közös munkát, gyűjtötték be a termés egy részét. A Dzsemdet-Naszr-korszakban az osztálytársadalmi rend tovább fejlődött, s az államszervezet is kialakult.

Megjelentek az első, még nagyon képszerű írásjelek, egyes értéktárgyakra helyezett tulajdonjelek formájában. A rezet már nemcsak ékszerek, hanem fegyverek készítésére is használták. A réz beszerzése szervezett cserekereskedelmet igényelt, hiszen Dél-Mezopotámia semmilyen ásványi kincssel nem rendelkezik.

– Mikor jelent meg a sumer nép? – kérdezte Leviátán.

– A Dzsemdet-Naszr-kor írásjelei alapján kétségtelen, hogy ekkor már a sumer nép, Dél-Mezopotámia kultúrájának kialakítója élt ezen a területen. Települési területük, amelyet – a nép nevéhez hasonlóan – Sumernak szoktak nevezni, ekkor még inkább mocsaras vidék volt, mint napjainkban, amelyből csak egyes dombok voltak alkalmasak az emberi települések kialakítására. A valószínűleg egészségtelen vidék mégis vonzotta a letelepülőket. A laza, iszapos talaj rendkívül termékeny volt: ezernyolcszáz ezelőtti szöveg tanúsága szerint Sumerben nem volt ritka a nyolcvanszoros árpahozam. A mélyedésekben vízi szárnyasok éltek tömegestül, s a mocsarak között húzódó folyamának a halászat számára nyújtottak gazdag zsákmányt. Sumer földjén azonban nem voltak olyan alapvető nyersanyagok, mint a fémek, a terméskő és az építkezéshez, hajóépítéshez szükséges keményfa. Ezeket csak részben pótolta a korlátlan mennyiségben rendelkezésre álló agyag, amelyet építkezéshez, fazekassághoz, agyagtáblácskák készítéséhez használtak fel. A fém és az építőfa beszerzése már korán szükségessé tette az északi és keleti hegyvidék lakóival folytatott kereskedelmet.

– Melyek voltak a legrégebbi települések?

– A mocsárvilágból kiemelkedő dombokon jöttek létre. Uruk kétezer-nyolcszáz évvel ezelőtt. Ez a sumer város már magán hordozta a városi település legfontosabb jegyeit. A várost fallal vették körül. Az ilyen munka végrehajtásához elengedhetetlen volt a társadalmi együttműködés, amely egy irányító kisebbség és egy fizikai munkát végző többség meglétét feltételezi.

Imponált Leviátánnak Onkelosz éleslátása, örült, hogy befogadta, és segítette betérését, s lehetőséget adott neki az elmélyült munkára, mely a Tóra arámi nyelvre lefordítását eredményezi.

– A papság tehát már nemcsak kultikus tevékenységet folytatót, hanem a gazdasági életet is irányította – jegyezte meg Leviátán.

– Igen. A lakók közös munkáit is vezették. A vert téglából épített nádtetős kunyhókkal szemben e templomot már díszesebb formában, égetett téglából emelték. A mázzal ellátott edények mellett réz, arany és ezüst ékszereket, fegyvereket is készítettek. A legrégebbi, még erősen képszerű írásjelek mindinkább sematikus alakot öltöttek. Ezekből a jegyekből alakult ki a bonyolult rendszerű ékírás. Ismerete akkor a papság kiváltsága volt. Az a sumer kultúra, amely Uruk városában kétezer ötszáz évvel először mutatkozott meg első ízben, a következő évszázadok folyamán a két folyó közötti síkság déli részére terjedt ki. A mocsaras területek nagy részét csatornázással lecsapolták, s a városok között rendszeres közlekedés jöhetett létre. S minden sumer város központja a templom volt. Innen irányította a gazdasági és politikai tevékenységet a papság feje, aki az enszi – vagy pateszi (helytartó) – címet viselte.

– Az enszik nem istenek voltak.

– Nem. Helytartói, végrehajtói az istenek akaratának, amelyet természetesen a papság közvetített a közrendűeknek. Az enszi választott, a közösséget szolgáló úr lett, öröklődő hatalom birtokosa. Hatalmuk kialakulásában döntő szerepe volt az öntözés irányításának, amelynek révén a közösségi tagokat munkára mozgósíthatták. De a templomi földek művelését igazgatták, a hadi vállalkozásokat vezették, és a kereskedelmet irányították. Hatalmuk mágikus és megszentelt jellegű volt. Úr városában királysírokba az uralkodó család tagjai mellé temették a haláluk alkalmával megölt udvari személyzet és rabszolgák holttesteit is.

– Hogy még ott is szolgálják őket – mondta Leviátán és az egyiptomi halottkultuszra gondolt, s Egyiptomra, ahonnan a zsidókat az Örökkévaló Mózes segítségével vezette ki.

– Kétezerötszáz évvel ezelőtti időkben a sumer városok Mezopotámia egész délvidékét behálózták – folytatta Onkelosz. – Legjelentősebb – Ur, Uruk, Eridu, Larsza, Suruppak és mások – lakossága a húsz-harmincezeret is elérte. Egy nem is elsőrangú jelentőségű város – Lagas – uralkodója azzal dicsekedett, hogy

harminchatezer férfi tartozott uralma alá. A város életének központja a főisten temploma és az ahhoz tartozó magtárak, műhelyek, gazdasági épületek. Egy-egy templomi gazdaság: zárt egység volt, amely lehetőleg mindent maga állított elő. A papság élelmezését a paraszt bérlők szolgáltatásai biztosították. Ipari munkákat – fegyvereket és bronzszerszámokat – a templomokhoz tartozó kézművesek végezték el. Önt, rezet a papság által irányított kereskedelem révén a templomtól kapták. A földeket szabad napszámosok és hadifogoly rabszolgák művelték meg. A gazdaságnak ezt az ókori Keleten kialakult és elterjedt típusát zárt, oikiosz – gazdaságnak nevezték. A sumer oikosz-gazdaságban mindenki – a termelést irányító papoktól a bérlő paraszton és kézműveseken keresztül a legnehezebb munkákat végző rabszolgáig – egyformán az „isten szolgája”. Életük tartalmát és célját ez a szolgálat határozta meg.

– S valóban volt az istenség szolgálai között egyenlőség?

– Valaha igen. De aztán megszűnt. A paraszt bérlők között jelentős vagyoni különbségek alakultak ki: egyesek kettő, mások ötven holdon gazdálkodtak. S a többlettermék túlnyomó része a munkát irányító papság kezébe jutott. Az egyik sumer városban, Lagasban, a belső ellentétek annyira kiéleződtek, hogy kétezer évvel ezelőtt népi megmozdulás alakult ki. A hatalomra jutott enszi – Urukagina volt a neve – reformokat hajtott végre a régi, jó erkölcsök helyreállítására.

– A sumer városok mindig megtartották önállóságukat?

– Egy időre előfordult, hogy némelyikük megszerezte a vezető szerepet, de autonómiájukat akkor is megtartották. Éppen ezért a földekért való küzdelem szinte állandó hadiállapotot teremtett a városok között, s már úgy látszott, hogy kétezer évvel ezelőtt Umma királyának sikerül megteremteni a sumer városállamok egységét, az egyesítést mégsem valamelyik sumer város, hanem egy veletek rokon nép – nézett Onkelosz Leviátánra – a sémi akkádok végezték el. Őket követte, az akkádokkal rokon amoriták népe. Az óbabiloni birodalomnak nevezett egységes mezopotámiai állam létrehozása ezer évvel ezelőtt Hammurabi nevéhez fűződik. Hatalma isteni eredetű volt, törvényeit Samas napistentől vette át. Teljes jogú szabadok – arisztokraták, nagy-

kereskedők, önálló kézművesek –, félszabadok – királyi vagy templomi gazdaságokban dolgozó személyek, kereskedők ügynökei s a királyi hadsereg szolgálati birtokkal ellátott katonái és rabszolgák éltek a városokban.

A teljes jogú szabad embert ért testi bántalmazást a „szemet szemért, fogat fogért” elve alapján torolták meg, a félig szabad bántalmazásáért csak anyagi kártérítést kellett fizetni. A rabszolgák teljesen jogtalanok voltak. És rabszolgabélyeg volt rajtuk.

Hammurabi utódainak hatalma a terjeszkedésért vívott százötven évig tartó küzdelemben felmorzsolódott, Babilont a hettiták rabolták ki, majd a folyó völgyébe hegyi népek, a kassziták nyomultak be. S őket követték a sémi nyelven beszélő asszírok.

Leviátán a továbbiakat már tudta, hiszen a babilóniaiak egészen Jeruzsálemig terjesztették ki hatalmuk, még Szentélyüket is lerombolták. S Nabukodonozor katonái ide, a távoli Babilóniába száműzte őket, de az Örökkévaló meghallgatta fohászukat, s sorsukat jobbra fordította.

– S hány és hány zsidó lelte halálát, s került a túlvilágra!

– Ráv, Ábbá Árichá fejezte ki a túlvilág szellemi voltát legjobban, éppen itt Babilonban.

– Mit mondott?

– A jesivában azt tanította, hogy nem olyan a túlvilág, mint ez a világ. A túlvilágon nincs sem evés-ivás, sem szex, sem irigység, gyűlölködés vagy vetélkedés, hanem az igazak ülnek, koszorúval a fejükön és élvezik a Sechiná dicsfényét. Egy óra ebben a túlvilági szellemi állapotban többet ér, vagyis jobb, mint az evilági huzakodás minden élvezete, de még ennél is többet ér egy óra megtérésben és jó cselekedetben.

– Köszönöm – mondta Onkelosznak. – Folytasd csendet és az Örökkévaló tiszteletét követelő munkádat, a Targum fordítását.

Kilépve Onkelosz sátrából, megnézte tevéit, melyeket a tevéversenyen akart indítani és végigjárta a birtokát.

IV.

Kürosz perzsái

(A száműzetés vége)

Kürosz, a nagy perzsa király, miután katonáival Babilóniát leigázta, rendeletet adott ki a zsidó foglyok hazatérésére, és beteljesítette az Örökkévaló Jeremiás által elmondott szavait, amelyek a próféta lelkét felindították. Jeremiás így szólt:

– Az Örökkévaló, a Mennynek istene a föld minden országát nekem adta, s ő parancsolta meg nekem, hogy építsek neki házat Jeruzsálemben, mely Júdában van.

S akiket Nabukodonozor, Babilónia királya, fogva vitetett Babilóniába, s ott udvari szolgák lettek, most elindulhattak vissza Jeruzsálembe, Júdába. Ki-ki a maga városába, s a példabeszéd örökre emlékezetükbe vésődött. „Ahol nincs vezetés, elvész a nép”. És sok más között egy másik: „Aki jár a bölcssekkel, bölcs lesz; aki pedig magát társul adja a bolondokhoz, megromol”.

S már nem kellett Nabukodonozorhoz társulni!

Boldogan énekeltek az ember legfőbb javáról, az istentelenek különböző állapotáról:

– Boldog ember az, aki nem jár gonoszok tanácsán, bűnösök útján meg nem áll, és csúfolódók székében nem ül, hanem az Örökkévaló törvényében van gyönyörűsége, és az ő törvényéről gondolkodik éjjel és nappal. És olyan lesz, mint a folyóvizek mellé ültetett fa, amely idejekorán megadja gyümölcsét, és levele nem hervad el, és minden munkájában jó szerencsés lesz. Nem úgy a gonoszok, hanem, mint a polyva, amit szétszór a szél. Azért nem állhatnak meg a gonoszok az ítéletben, sem a bűnösök az igazak gyülekezetében. Mert tudja az Örökkévaló az igazak útját! A gonoszok útja pedig elvész.

A forró sivatagi homokban lassan haladt a Babilóniából hazafelé vánszorgó zsidók karavánja. A forró napsütésben úgy érez-

ték magukat, mintha a szíriai sivatagban lettek volna az Eufrátesztől nyugatra, s egész Babilónia földje egybefüggő homokmező lett volna. Az Eufrátesz és a Tigris vize azonban életben tartott minden élőt. Már Ábrahám idejében írott törvényekkel és törvényes kormányzattal rendelkező ókori sumér-akkádok a föld első civilizált népei közé tartoztak. A Tigris és Eufrátesz áldásos módon minden évben áradt, s az ismétlődő áradás elöntötte a partokat, bő üledéket rakott le a növények számára, majd vízszahúzódott. A hihetetlenül termékeny Folyamköz folyamatos gazdálkodást biztosított Babilónia lakosságának és a Júdából száműzött zsidó földművelőknek. Bő terméstől roskadozó datolyapálmák árnyékában tevecscordák látványa tárult a szemük elé.

Elhatározták, hogy hosszabb pihenőt tartanak. A termékeny nyé vált földeken öntözés és a napsütés hatására olyan gyorsan nőttek a növények, hogy a földművelők állandóan szántottak ökörrrel vagy bivallyal, vagy éppen a termést gyűjtötte be. Az ekék hosszú fatörzsből készültek, keskeny végük vasalt volt.

A talaj évente többszöri betakarítást tett lehetővé: a lóhere, amivel az állatokat etették, egy hónapon belül kizöldült. Sokszor egyszerűbb volt az állatokat a mezőre terelni, mint a növényeket begyűjteni. A földművelők hosszú ruhában, fejüket elfedve szántottak: vékony alkatuk, szakállas arcuk, magas arccsontjuk Ábrahámra és elődeire hasonlított. Az asszonyok a folyóparton mosták a ruhákat, pálmalevéllal fedett házaik egyszerűsége már az otthoni hangulatot teremtette meg.

A hazatérő zsidók lovainak száma kétszázharminchat, öszvéreiké kétszáznegyvenöt volt. Tevéjük négyszázharmincöt volt, és hatezerhétyszázhusz számár. Egytől egyik mind fel volt málházva sátrakkal, élelemmel és vízzel. Kürosz a zsidóknak még azt is megengedte, hogy tömjént, mirhát, ezüstöt, aranyat, drágakövet, – amit Nabukodonozor elől sikerrel el tudtak rejtetni –, hazavigyék.

A nagy Kürosz így szólt:

– Aki köztetek az ő népe közül való, legyen vele az ő Istene, és menjen fel Jeruzsálembe, mely Júdában van! És építse az Örökkévaló, Izrael istenének házát! Ő az isten, ki Jeruzsálemben lakozik.

És megparancsolta, hogy mindenki, aki Nabukodonozor udvari szolgálai közül életben maradt, minden helyről, ahol lakik, segítsék azon helynek férfiai ezüsstel, arannyal, jószággal és barmmal, azzal együtt, amit önként adnak, az Isten házának, ami Jeruzsálemben van. És Kürosz előhozatta az Örökkévaló házának edényeit, amelyeket Nabukodonozor hozatott el Jeruzsálemből, s az ő isteneinek házába helyezett el. Kürosz Mithredátes kincstartónak adott át mindent, aki Júda fejedelme előtt Sesbassárnak, aki Leviátán jelenlétében, harminc aranymedencét, ezer ezüst medencét, huszonkilenc kést, harminc arany poharat, négyszáztíz másrendbeli ezüst poharat és ezer más edényt számolt meg.

Minden arany és ezüst edény, melyek Leviátán tevéire voltak fölmálházva, amikor a foglyok kijöttek Babilóniából, és elindultak Jeruzsálem felé, Mithredátes számadása szerint ötezer négyszáz volt.

A karaván, a nagy szíriai sivatagon való átkelés előtt azért is ütött tábort az Eufratesz folyamvidékén, mert a megmenekült zsidóknak hosszabb pihenésre volt szükségük. Főleg az öregeknek, az asszonyoknak és a gyerekeknek. De akadt dolguk is bőven. Vizet kellett tölteni a korsókba, a tömlőkbe, meg kellett itatni az állatokat, fel kellett venni sátrakat, köztük imasátrakat, meg kellett gyógyítani a betegeket. Hónapok óta vándoroltak, de jó, ha eddig az előttük álló útnak a töredékét megtették, miközben Sesbassár, Júda fejedelme és minden zsidó megtapasztalhatta, hogy őket Kürosz és a perzsák a babiloni fogságból valóban felszabadították.

A táborban be kellett vámiuk azokat a zsidókat, akik lemaradtak a hosszú menetelésben, akiknek asszonya szült, akiknek útközben kellett eltemetni halottaikat, akiknek lova, tevéje vagy öszvére ellett. Akik betegeiket ápolták, akik arra kényszerültek, hogy valahol hosszabb vagy rövidebb időre tábort verjenek, s így leszakadtak a hazatérő zsidók karavánjától.

Leviátán fiai segítségével látott neki a nagy munkának. Lepakolták a tevékről sátrakat, s felverték azokat. Leviátán úgy gondolta, lehetnek Kánaánon kívül is olyan területek, amelyek az Édenből megmaradtak. Érintetlen tájak, amelyeket az ember

még nem alakított át, nem pusztított el, ahol napjainkban is az Örökkévaló az úr.

Leviátán még munka közben is szerette tanítani fiait:

– Mindenütt találunk a természet, vagy emberi kéz alkotta helyeket, ahol a szépség és a harmónia varázslatos légköre honol, ahol körülölelhet bennünket mindaz, ami az elveszettnek vélt Édenből megmaradt. Sivatagokat, barlangokat, folyók medrét, hegyeket, völgyeket.

És Mózeszt idézte a Teremtés Könyvéből:

– És ültete az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet felől, és abba helyezteté az embert, akit formált vala.

Belemerülve a munkába folytatta.

– A világ majdani, leghíresebb, élelemmel, bőséggel teli, jól öntözött kertjének gondozója az első ember, Ádám. Az Édent, tanította Mózes, folyó szelte át, majd kilépve onnan, négy ágra szakadt: Pison, Gihon, Tigris és Eufrátesz. Az Úr mindenféle mezei vadat és mindenféle égi madara teremtett Ádám kedvéért, majd Évát, hogy Ádámnak asszonya legyen. A kertben, amelyből Ádám és Éva kiűzetett, a teremtés könyve szerint fügefafa volt az élet fája. Később a hagyomány pálmafát említ. A jó és a rossz tudásának fája pedig banánfa lehetett.

– Miért paradicsom a neve? – kérdezte Lévi.

– A görög paradeisosz perzsa eredetű szót kezdték használni, melynek jelentése „körbezárt földdarab” – felelte Leviátán. – De a sumer Gilgames-eposz is elmondja, hogy a hős megy fel a hegytetőre, az „istenek kertjébe”, a bokrokon drágakövek, gyümölcsök és lazúrkő levelek csillognak.

A tábor közepén verték fel Sesbassár sátrát, mely oldalt nyitva volt, s miközben Júda fejedelme fogadta a zsidó gyülekezetet, akik rendezett sorokban járultak, Mithredátes népszámlálást tartott azok között, akik az Úr kegyelméből életben maradtak, s akik városukba igyekezettek. Köztük előkelő családfők, mint Zorobábel, Jésua, Nehémiás, ki Ezdrással együtt a fejedelem oldalán foglaltak helyet. S jöttek még Serája, Rélája, Mordokhai, Bilsán, Mispár, Bigvai, Rehum, Baaná, de még sokan mások.

– Paros – jelentette be a családfőt ékesszólóan a kincstartó szolgálja.

– Fiaim száma kétezerszázhetvenkettő fő – Paros meghajolt Júda fejedelme előtt.

A családok, így Paros is, tehetségük szerint adakoztak Isten házának fölépítésére abból, amit Babilóniában menteniük, eldugniuk sikerült. Izráel fiai hosszú sorokban mind Sesbassár elé járultak. Mithredátes megszámlalta őket. Az írnokok mindent lejegyeztek, a családfők nevei mellé írták az adományokat. A szolgák az aranyat, ezüstöt és papi ruhát külön ládákban helyeztek el.

– Sefátja – jelentették be az idős zsidót Júda fejedelme előtt.

– Fiaim száma háromszázhetvenkettő – s családja nevében száz arany dáríkot, negyven ezüst mánét és egy papi ruhát adományozott Izráel népe megmenekülése alkalmából.

Árah következett.

– Fiaim száma hétszázhetvenöt. – Árah elhelyezte családja adományait a fejedelem trónja előtti ládákban.

– Pahath-Moáb!

– Fiaim, Jésua és Soáb fiaitól kétezernyolcszáztizenkettő.

– Élálm!

– Fiaim száma összesen ezerkétszázötvennégy.

Élálm kilencszáz arany dáríkot, ötszáz ezüst mánét és három papi ruhát adományozott.

Leviátánt, aki fiaival őrizte a ládákat, s akinek a ládák szállítását is meg kell majd szervezni, büszkeség töltötte el, miközben csodálattal nézte, hogy Júda fiai életben maradtak, élni akarnak, s közülük egy-egy aranyat, ezüstöt a pénzsóvár Nabukodonozor katonái elől mindenkinek sikerült elrejteni.

Kürosz serege erősebbnek bizonyult! S most Boruch haSÉM, hazafelé tartva ő és családja is hozzájárulhat a zsidó nép újjászületéséhez! Mert ez valóban újjászületés volt. Mint Izrael népének kivonulása Egyiptomból. Leviátán tevői élén gyalogolt fiaival a hosszú karaván élén, a szentséges kegytárgyakkal, miközben a templom építésére gyűjtött aranyak és ezüstök megléte a forró sivatagban vánszorogva minden zsidó képzeletében a felépítendő Szentélyt magát jelentette számukra.

S miközben a zsidó családfők elvonultak Sesbassár, Ezdrás és Nehémiás előtt, teljes szívvel élte át azt, amit a zsidók Egyip-

tomból való kivonulásakor Mózes és Áron érezhetett, s ami majdnem kétezer évvel Kánaánba érkezés előtt történt.

Mózes Lévi – Jákob tizenkét fiának egyike – törzséből származó zsidó volt, Amrák és Jókedeb fia, Áron és Mirjam prófétaasszony testvére, de a körülmények alakulása folytán egyiptomi nevelésben részesült. Mivel a fáraó megparancsolta, hogy minden újszülött zsidó fiúgyermeket fojtsanak a Nílusba, Mózes anyja három hónapig rejtegette a fiát, aztán egy szurokkal bekent papiruszkosárban a Nílus szélére, a sás közé tette. A fáraó lánya a folyóra ment fürödni, meglátta a szép gyermeket, megparancsolta, hogy vegyék ki, és szerezzenek neki dajkát. A dajka maga Mózes anyja lett. Mózes a fáraó lánya mellett nő fel, aki úgy szerette, mintha édesfia lett volna. A már felnőtt Mózes egyszer meglátta, hogy a nehéz építkezési munkákon egy egyiptomi munkafelügyelő megvert egy zsidó munkást, és megölte a felügyelőt. A fáraó haragja elől Midjába menekül, ahol is egy kútnál megvédte a pásztoroktól Jetró pap lányait. Jetró a házába fogadta Mózeset, és feleségül adta hozzá lányát, Cippórát. Közben Egyiptomban a sanyargatott nép fohásza eljutott az Örökkévalóhoz, és Mózes felszólítást kapott, tegyen eleget küldetésének. Amikor apósának juhait őrizte a Sínai-félszigeten, a Hóréb hegy közelében, egy égő, de el nem hamvadó csipkeborkból nevéen szólította az Örökkévaló anyyala, és az Örökkévaló nevében a következőket mondja:

– Én vagyok az Isten, atyáid istene. Ábrahám Istene, Izsák Istene, Jákob Istene!

Uruk városa fölött, az Eufrátesz Perzsa-öbölbe ömlő egyik mellékfolyója mellett, Jeruzsálemtől legalább ezer kilométerre táborot ütött júdeaiak Sesbassár, Ezdrás és Nehémiás előtt most Zattu jelentették be.

– Fiaim száma kilencszáznegyvenöt.

Zattu adományy elhelyezése után a következő családfőt jelentették be:

– Zakkai!

– Fiaim száma hétszázhatvan.

– Báni!

– Fiaim száma hatszáznegyvenkettő;

- Bébai!
- Fiaim száma hatszázhuszonhárom;
- Azgád!

S vonultak a családtagok egymás után sorban, ünnepélyesen, átszellemült tekintettel, s a fejedelem és a főpapok előtt meghajoltak. Leviátánt látomása kötötte le, lelki szemei előtt a bokrot látta, amely nem ég el a tűz által. S látta az angyalt, aki az Örökkévaló nevében szólt, s a látottak Leviátán számára világossá tették, hogy megszületett az Örökkévaló vallása, amit az ősatyák hangsúlyoztak, de ők nem ismerték az Örökkévaló nevet. Akkor, mint mindenható Isten jelent meg, de Mózesra rábízta az új nevet és meghívta, legyen próféta. A hír így hangzott:

– Ezért menj, elküldelek a fáraóhoz, hogy népemet, Izrael fiait kivezessed Egyiptomból!

Az Örökkévaló csodatévő erővel ruházta fel Mózeszt, testvérét, Áront pedig „száj gyanánt” az akadozó és lassú nyelvű Mózes mellé rendelte. A papi kaszt ősapjának tekintett Áront, aki a kivonuláskor már nyolcvanhárom éves volt, és fiait, köztük Eleázárt később az Örökkévaló parancsára pappá szentelték.

Mekkora bátorság kellett ahhoz, gondolta Leviátán, hogy Mózes és Áron a fáraó elé álljon?! Merte volna valaki Babilóniában ezt megtenni? Hogy Nabukodonozor elé áll, ahogy Mózes a fáraó elé, és azt mondta:

– Engedd, hadd vonuljon ki népem, hogy a pusztában ünnepet rendezzen nekem!

Nabukodonozor Júda egész népével végzett volna! Vele és katonáival a félelmetes erejű perzsák, Kürosz katonái voltak csupán képesek elbánni. Szerencse, morfondírozott magában Leviátán, hogy a fáraó nem így cselekedett, bár az is éppen elég volt, hogy még keservesebb munkával büntette a zsidókat, és a nép lázadott Mózes ellen, aki az addiginál is nehezebbé tette helyzetét. Ekkor az Örökkévaló a nyolcvanéves Mózeszt olyanná tette a fáraó előtt, mintha isten lett volna, aki kezével félelmetes csodákat hajtott végre.

– Ó, Örökkévaló, Istenem! – Leviátán leborult a földre és úgy imádkozott. S ekkor az elviselhetetlen forróságban, ahol a sumérok fénykorában még mocsár volt mindenütt, s ahol ritkán szo-

kott esni, most csöpögött az eső, s Júda népe örömét lelte az égi áldásban.

Leviátán lelki szemeivel látta, hogy Áron botja a fáraó előtt kígyóvá változik, s elnyeli varázslóinak botját.

Mózes által az Örökkévaló aztán csapásokat, szám szerint tizet küldött az egyiptomiakra.

– Nabukodonozorra is küldhetett volna! – sóhajtott Leviátán.

– Baj van atyámmal? – kérdezte mellette álló egyik fia, aki ugyanúgy a Húr nevet kapta, mint Áron mellett Mózes segítője.

Leviátán rázta a fejét, hogy nincs, az Eufrátesz felé tekintett, de annak vize nem vált vérré, mint a Nílusé, nem bűdösödött meg, lehetett inni belőle, nem úgy, mint Egyiptomban a Nílus vizéből. S itt eső is enyhítette a forróságot! Egyiptomot békák, szúnyogok bögölyök lepték el, elpusztultak az állatok, az emberek testén hólyagos fekélyek jelentek meg. Gósen földjét kivéve, ahol zsidók laktak, mindenütt pusztító jégeső hullt, az országot ellepték a sáskák, s olyan sötétség volt, hogy szinte meg lehetett fogni, mesélték az öregek. Egyiptomban meghaltak az elsőszülöttek, kivéve a zsidó házakban, ahol az ajtófélfákat bekenték a pészahra – húsvét – levágott bárány vérével. Leviátán fejből tudta az Írást, a szerint élt, ahogy Mózes szabályozta második könyvében a pészah rítusát. A bárányt nem lehet nyersen, sem vízben főzve megenni. A bárányt tűzön kell sütni, és kovásztalan kenyérral, pászkával kell megenni. Leviátán megtartotta, amit Mózes által az Örökkévaló kért. S neki állandó olvasmánya volt Mózes első könyve, a teremtésről, második könyve a zsidóknak Egyiptomból kijöveteléről, harmadik könyve a létivák egyházi szolgálatáról, a negyedik könyve, az izraeliták megszámlálásáról való könyv, s végül az ötödik könyve, a törvény summája.

– A fáraónak engedni kellett! – motyogta Leviátán. Fiai tudták apjukról, hogy szent ember, cádik, s előfordul, hogy az Örökkévalóhoz hangosan fohászkodik.

A zsidók útnak indultak Egyiptomból, mint ők most Babilonból. Az Örökkévaló nappal felhőoszlopokban haladt előttük, mutatta az utat, jutott eszébe az ősök tanítása, éjjel pedig tűzoszlopokban világított. Most enyhítő harmatot csepegtetett fejükre! Így éjjel-nappal vonulhattak. Harci kocsikra ültetett seregei élén

a fáraó azonban a zsidók üldözésére indult, de sikerült elérniük a tengert.

– Ó, Örökkévaló, ha már a Holt-tenger partjánál lehetnénk! – sóhajtott.

Mózes akkor kinyújtotta kezét a tenger fölé. Az Örökkévaló egész éjjel tartó erős keleti széllel viaszosította a tengert és kiszáritotta. A víz kettévált, és Izrael fiai a száraz tengerfenéken vonultak át, amikor az egyiptomiak a tengerbe léptek, a víz rájuk zúdult, s megmentette az üldözötteket az üldöztetéstől.

Útban a Sínai-félszigetre, a Vörös-tengeren való átkelést a zsidók hányszor és hányszor emlegették a babiloni száműzetésben! Amikor a kivonulás kilátástalan helyzetükben a csodálatos megmenekülés szimbólumává kristályosodott. Sokan úgy adták tovább utódainak a történeteket, hogy a tenger nem azonnal vált szét Mózes botjának intése nyomán, hanem Mózes várt, amíg az első hívó a habokba veti magát. Mózes dicsőítő éneket énekelt az Örökkévalónak. A pusztában azután zúgolódni kezdett a nép Mózes ellen, s ez a későbbiek során többször megismétlődött. Akkor az Örökkévaló Mózes révén mennyei mannat küldött eledelként a népnek, ami finom, szemcsés volt, mesélték Leviátánnak, olyan, mint dér a földön. Fehér, mint a koriandermag s olyan volt az íze, mint a mézeskalácsnak. S akkor adta az Örökkévaló a zsidóknak, amikor zúgolódni kezdtek Mózes ellen, mert kivette őket Egyiptomból a Sínai pusztába. A manna a reggeli harmattal jelent meg, és bármennyit gyűjtött belőle valaki, csak egy ómerral – körülbelül két liter – maradt nála, s aki sokat gyűjtött, annak sem maradt fölöslege, s aki keveset, annak is ugyanannyi jutott, mint másnak. Mindenki szükségletének megfelelően gyűjtött. A forró napsütésben a manna elolvadt, reggelre sem lehetett eltenni, mert férges lett, de pénteken kétszeres mennyiséget szedhettek belőle, hogy szombatra is maradjon, és nem romlott meg. Az emberek végigpásztázták a környéket, összeszedegették, aztán megőrlték. Kézi malmon vagy mozsárban összetörték, megfőzték fazékban, s cipót sütöttek belőle.

– Égi kenyér! – sugta Leviátán.

– Az – felelte fia, Lévi. Azt hitte, apja a hűsítő esőre célzott.

Szomjúságuk oltására pedig forrásvizet kaptak, amely Mózes botjának ütésére fakadt a sziklából. Ezek után következett az első összeütközés az amálekíták, Transzjordánia déli részének őslakó törzseivel. A harc kimenetelét Mózes imádsága döntötte el, aki egy halom tetején állt, és két kezét szakrális mozdulattal az ég felé emelte. Egyikben még mindig ott tartotta a botot. Amikor már nem tudott úrrá lenni fáradságán, Áron és Húr tartotta a próféta két kezét.

Az egyiptomi kivonulás utáni harmadik hónapban, újholdkor a Sínai hegyhez értek, amelyet az Örökkévaló legfontosabb megjelenésének helyéül választott, ahol megkötötte a szövetséget Izraellel. Mózes felment a hegyre, ahol megtudta, hogy az Örökkévaló a harmadik napon jelenik meg. A nép kötelezettséget vállalt, hogy nem megy fel a tabunak nyilvánított hegyre, és betartja a rituális önmegtartóztatást. A megígért napon mennydörgés és villámlás tört ki, titokzatos harsonazúgás hallatszott, a hegy füstölt és mozgott. Mózes másodszor is felment a hegyre, és megkapta az Örökkévalótól a Tízparancsolatot. A tilalmakat és rendelkezéseket felsoroló Tízparancsolat szabályozza az ember viselkedését az Örökkévaló előtt. A nép látván a villámlást, lángokat és füstöt, rémülten hátrált a hegytől, Mózes azonban bement a sötét felhőbe, ahol az Örökkévaló volt. A Tízparancsolathoz még sok jogi, erkölcsi és rituális előírás járult.

Leviátán ragyogó arccal állt és nézte Júda népének felvonulását.

– Fiaim száma ezerkétszázhuszonkettő – mondta büszkén Azgád.

Utána Adónikám következett. Fiai száma hatszázhatvanhat volt. Őt követte Bigvai kétezerötvenhat fővel, Ádin négyszázötvennégy zsidóval, Áter – Ezékiástól – kilencvennyolc fővel, Bésai háromszázhuszonhárom, Jórá száztizenkettő, Hásum kétszázhuszonhárom, Gibbár kilencvenöt, Bethlehem százhuszonhárom, Netófah ötvenhat fiával. A trón előtt egymás mellett hatalmas ládák voltak. Sok ezer és ezer arany dárík és ezüst máné gyűlt már össze, és papi ruhából is több tucat.

– Anathóth! – kiáltotta a szolga, s folytatódott az adakozás.

– Férfiaim száma százhuszonnyolc.

- Azmáveth!
- Fiaim száma negyvenkettő.

Leviátán ezután látomásában elmerülve az egyiptomi kivonulás gyülekezetét látta újra. Elkövetkezett a szövetség megkötésének ünnepélyes pillanata: a nép megígérte, hogy teljesíti az Örökkévaló szavait, Izrael tizenkét törzse szerint, tizenkét áldozati kövön áldozatot mutattak be, Mózes pedig a következő szavak kíséretében a népre hintette a vért:

– Ez annak a szövetségnek a vére, amelyet az Örökkévaló e feltételek mellett kötött veletek.

Leviátán fiait is megindították a látottak, Izrael fiainak felvonulással és adományozással egybekötött népszámlálása, s arra gondoltak, apjuk is ezt az érzést éli át.

Júda fejedelme elé Kirjáth-Arim, Kefira és Beéróth érkezett hétszáznegyvenhárom fiával, Ráma és Géba hatszázhuszonegy fiával, Mikmás százhuszonkettő fiával, Béthel és Ái kétszázhuszonhárom fiával. És Nebó következett ötvenkét fiával, majd Magbis százötvenhat, a másik Elám ezerkétszázötvennégy, Hárím háromszázhusz, Lód, Hádíd és Ónó hétszázhuszonöt fiával.

Mithredátes szolgálai üres ládákat hoztak: a többi már megtelt.

- Jérikó!
- Fiaim száma háromszáznegyvenöt.
- Szenáa!
- Fiaim száma háromezer hatszázharminc.

Mózes negyven napra és negyven éjszakára újra felment a hegyre, mely a böjt és a magány szentséges időtartama volt. Látomása Leviátánt boldoggá tette. Mózes kimerítő utasításokat kapott az Örökkévaló kultuszának legfontosabb, valóságos és kézzelfogható részleteire vonatkozóan. A tízparancsolatot őrző frigyládjára, amely fölött az Örökkévaló isteni jelenléte lebegett. A hajlékra, a frigyláda előtt végzendő szertartás céljára emelt sátorra, Áronra, és utódainak pappá történő kiválasztására.

Mózes próféta elhivatottsága és a zsidó nép közötti konfliktus akkor vált a legélesebbé, amikor Mózes többnapos beszélgetést folytatott az Örökkévalóval.

Most a zsidók egy napra sem hanyagolhatók el! A hosszú menetelésben magára senki nem hagyható, gondolta Leviátán. Akkor a zsidók, sőt maga Áron is, akik éppen akkor kötöttek szövetséget az Örökkévalóval, megszegték és eltértek tőle. A nép látható és tapintható isteneket követelt:

– Készíts nekünk istent, amely előttünk jár!

És Áron aranyborjút készített, amelynek tiszteletére azonnal ünnepség kezdődött. Az örökkévaló el akarta törölni a hitetlenséget, és Mózes utódaiból akart új népet támasztani, de Mózes könyörgéssel fordult az Örökkévalóhoz a nép érdekében: közbenjárásával hárította el a zsidók pusztulását. A hitszegőkkel szemben Mózes büntetése nagyon szigorú volt: megsemmisítette az aranyborjút, és Lévi nemzetségéből a harcosoknak megparancsolta, öljék meg a fő bűnösöket, s ne kíméljék legközelebbi hozzátartozójukat sem. A törvénytáblákat, azaz a két kőtáblát, amelyre az Örökkévaló a kinyilatkoztatás szavait írta, Mózes dühében összetörte. Később új táblákat kapott az Örökkévalótól. Különös kegyként Mózes előtt megjelent az Örökkévaló dicsősége, oly módon, hogy hátulról látta az Örökkévalót: arcát ember nem láthatja úgy, hogy életben maradjon. A kegy után Mózes arca annyira sugárzott, hogy féltek a közelébe menni, s leplet kellett az arcára borítani.

Mózes tekintélye ellenére a tiltakozás és az elégedetlenkedés mégis folytatódott. Kóré, Dátán és Abírám azt vetették Mózes és Áron szemére:

– Miért emelkedtek hát az Örökkévaló közössége fölé?

Mózes a lelki hatalom jogának kérdését az Örökkévaló ítéletére bízta. Kórét, Dátánt és Abírámot családostul együtt elnyelte a megnyíló föld, híveiket, akik tömjénezővel, a papi jogok jelével jelentek meg, a tömjénezőkből kicsapó láng emésztette el.

Az Eufrátesz partján, a fejedelmi sátor előtt most kerültek sorra a papok és fiaik. Jedája fiai, Jésua családja kilencszázhetvenhárom fő, Immér ezerötvenkettő, Pashur ezerkétszáznegyvenhét, Hárím ezertizenhét fiával.

Ezután a lévíták következtek. Jésuának és Kadmiélnek fiai, Hodávia fiaitól, hetvennégyen. S aztán az énekesek következtek:

– Asáf!

– Fiaim száma százhuszonnyolc.

Leviátán nézte Izrael fiait, az előttük álló hosszú sivatagi átkeles közben arra gondolt, Mózes negyven évig vezette a népet vándorlásaik során a pusztában, de amikor betöltötte a százhusz évet, az Örökkévaló tudtára adta, hogy nem fogja átlépni a Jordánt. Nem jut el az Ígért földjére, ahová népét vezette. A súlyos büntetést, amihez hasonlót korábban Áron is kapott, Mózes azért kapta, mert mint a nép vezére és tanítója nem teljesítette jól feladatát. Élete nagy tetteinek befejezését kellett adnia Nún fiának, Józsuénak, akit egész Izrael jelenlétében utódjává nevezett ki. A zsidók előtt énekelni kezdett, megemlékezett az Örökkévaló jó tetteiről, szemrehányást tett a népnek, mert nem voltak hűek hozzá. Megjósolta, hogy a jövőben büntetést is kap az Örökkévalótól, de a legnehezebb órában kegyelmet kapott. Utolsó ajándékként Mózes Moáb földjén, Nebó hegyéről, a Holt-tengertől keletre pillantást vethetett a számára elérhetetlen Ígért földjére, s ott, Moáb földjén meg is halt. Amikor az Egyiptomból való kivonulást megelőzően a zsidók az úti előkészületekkel és mohóságukkal voltak elfoglalva: ezüst- és aranytárgyakat szereztek az egyiptomiaktól, Mózes három napon át József koporsóját kereste, hogy a csontokat Kánaánba vigye. Jutalma az Örökkévaló az volt, hogy gondoskodott Mózesről halála órájában. Csókjával vette el életét, s maga temette el Bét-Peór közelében.

Szamáel, gondolta Leviátán, a halál angyala hiába várakozott, hogy hatalmába keríthesse Mózeset. Nem lett a zsákmánya. Mihály arkangyal igazította el Mózes ágyát, Gábor arkangyal borított kendőt fejére s még egy angyal takarta be a lábát.

– Mózes a tanítónk! – mormolta maga elé.

– Mózes a tanítónk – ismételték Leviátán fiai, Simeon, Lévi és mindannyian, még Thisbe szülöttei is, akik betértként a zsidó egyistenhit szerint nevelkedtek.

– Alázatos ember volt, alázatosabb, mint bárki a földön – mondta Leviátán.

– Mózes a tanítónk! – ismételte Lévi.

A lévítákat a kapunállók fiai követték: Sallum, Ater, Talmón, Aktub Hatita, Sóbai fiai, összesen százharminckilencen. S utá-

nuk a Léviták szolgálai következtek. Siha, Hasufa, Tabbaóth, Kérósz, Sziaha, Pádón, Lebána, Hagába, Akkub, Hágáb, Salmi, Hanán, Giddél, Gahar, Reája, Resin, Nekóda, Gazzám, Uzza, Pászéah, Bészai, Aszna, Meunim, Nefiszim, Bakbuk, Hakufa, Harhur, Basluth, Mehida, Harsa, Barkósz, Sziszer, Temah, Nesiah és Hatifa fiai.

Majd Salamon szolgálainak fiai járultak Júda fejedelme és a főpapok elé. Szótai, Haszszófereth, Peruda, Jaalá, Darkón, Giddél, Sefátia, Hattil, Pókhereth-Hássebaim és Ami fiai.

A Léviták és Salamon szolgálai fiainak száma összesen háromszázkilencvenkettő volt. Az egész zsidó gyülekezet – szolgálakon és szolgálókon kívül – összesen negyvenkétezer háromszázhatvan fő volt, a szolgálók száma pedig hétezer háromszázharminchét.

Aztán Júda fejedelme elé járultak az énekes férfiak és asszonyaik, összesen kétszázan voltak.

S a papok fiai közül Habája, Hakkós fiai és Barzillai fiai, akik a Gileádbeli Barzillai leányai közül vettek maguknak feleséget, s azok nevéből neveztettek el, keresték nemzetségük könyvét, de nem találták. Őket Mithredátes nem számoltatta meg, tőlük Júda fejedelme adományt nem fogadhatott el. Őket a papságból kirekesztették, s addig nem ehettek a szentséges áldozatból, amíg pap nem ítélkezett felettük.

S Mithredátes, miután a nép Júda fejedelmének sátra előtt távoztak, meghajolt Sesbassár és a főpapok előtt, s sorolta a számokat:

– A gyülekezet negyvenkétezer háromszázhatvan fő, felség. A szolgálók száma hétezer háromszázharminchét. Az énekes férfiaké és asszonyaiké kétszáz. Lovaink száma kétszázharminchat, öszvéreinkké kétszáznegyvenöt. Van négyszázharmincöt tevénk, hatezerhétyszázhusz szamarunk.

– Ezdrás és Nehémiás főpapok Júdába érkezés után elkezdheti az Örökkévaló házának fölépítését?

– A Szentély építésére, felség, aranyban hatvanezer dárík, ezüstben ötezer máné gyűlt össze. Ezen felül Izrael népe még száz papi ruhát is adományozott.

– Hírvivők induljanak akkor a családfők sátraihoz, s számoljanak be az összegyűjtött javakról. S ha az Örökkévaló házához

majd megérkezünk, mely Jeruzsálemben van, Ezdrás és Nehémiás fölépíti a templomot az ő helyén, és mind a papok, mind a Léviták, mind a nép fiai, mind az énekesek, mind a kapunállók, mind a Léviták szolgálai lakozzanak városaikban, s így egész Izrael a maga városaiban éljen újra!

– Ugy legyen! – Mithredátes meghajolt, távozott és hírnököket küldött az Eufrátesz mellékfolyójának partján vert sátrakhoz.

Izrael fiai ünnepeltek. Felcsendültek az énekek, a zsidók mindent beleadtak, s valamennyien teljes szívvel, áhítattal és odaadással hallgatták:

– Örökkévaló! Mennyire megsokasodtak ellenségeim! Sokan vannak a reám támadók. Sokan mondják az én lelkem felől: nincs számára segítség Istennél! De te, Ó, Uram! Pajzsom vagy, dicsőségem az, ami felmagasztalja fejemet. Felkiáltok az Örökkévalóhoz, ő meghallgat engem szentsége hegyéről. Lefekszem, elalszom, felébredek, mert az Örökkévaló támogat engem. Nem félek sok ezernyi néptől sem, mely köröskörül felállt ellenem. Kelj fel, Örökkévaló, tarts meg engem! Mert te verted arcul minden ellenségemet, a gonoszok fogait összetörted. Az Örökkévalóé a szabadtás, legyen a te népeden a te áldásod!

Vizet találtak a sivatagban újra, s mindenki letelepedett. Leviátán az imasátor előtt fiainak és Júda ifjúságának a zsidó nép történetét tanította. Legelőször is Ádám nemzetségét Jákobig.

– Ádám neve embert jelent. De hogy született az első ember? – tette fel az első kérdést Leviátán és fiaira nézett. Simeonra, Lévíre, Júdára, Ásérre, Józsefre és Húrra, akik Ráheltől születtek, és Adapára, Dumizira, Etanára, Istanura és Nergálra, akiket Thisbe szült.

– Isten a föld porából és az élet leheletéből alkotta meg a férfit, az asszonyt pedig a férfi oldalcsontjából. De hogy történt ez? – kérdezte. A féltékeny természetű Ásér felelt, aki mindig igyekezett apja kedvében járni.

– Nem volt ember, hogy a földet művelje... Akkor az Örökkévaló megalkotta az embert a föld porából és orrába lehelte az élet leheletét. Így lett az ember élőlényé. Azután így szólt az Örökkévaló. Nem jó az embernek egyedül lennie. Alkotok neki segítőtársat, aki hasonló hozzá. Az Örökkévaló megteremtette

még a földből a mező minden állatát és az ég minden madarát. Az emberhez vezette őket, hogy lássa, milyen nevet ad nekik. Az lett a nevük, amit az ember adott nekik. Az ember tehát minden állatnak, az ég minden madarának és a mező minden vadjának nevet adott. De a maga számára az ember nem talált segítőtársat, aki hasonló lett volna hozzá. Ezért az Örökkévaló álmod bocsátott az emberre, s mikor elaludt, kivette oldalcsontját, s helyét hússal töltötte ki. Azután az Örökkévaló az emberből kivett oldalcsontból megalkotta az asszonyt, és az emberhez vezette. Az ember így szólt: Ez már a csont a csontomból és hús a húsemból. Asszony a neve, mivel a férfiből lett. Ezért a férfi elhagyja apját és anyját, és feleségéhez ragaszkodik, s kettő egy test lesz.

– Így történt-e mindez?

Adapa válaszolt. Szorgalmas és jó fiú volt. A zsidó hit szerint élt, akár csak testvérei, Dumuzit és Nergált kivéve. Őket anyjuk, Pyramus tiszteletére, a sumer-babiloni istenek kultuszára nevelte.

A babiloni fogság idején kezdett elterjedni a nézet, hogy az Örökkévaló az ember teremtésével fejezte be a világ hat napig tartó teremtését. Az Örökkévaló újra szólt:

– Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlóvá. Ők uralkodjanak a tenger halai, az ég madarai, a háziállatok, a mezei vadak és az összes csúszómászó fölött, amely a földön mozog. Isten megteremtette az embert, saját képmására alkotta, férfinak és nőnek teremtette, Isten megáldotta őket és szólt hozzájuk:

– Legyetek termékenyek, szaporodjatok, töltsétek be a földet és vonjátok uralmatok alá. Uralkodjatok a tenger halai, az ég madarai és minden állat fölött, amely a földön mozog.

– Mi azonos a két tanításban?

– Az, hogy minden ember Ádámtól és Évától származott – felelte Lévi, aki Leviátán második fia volt. – Éva az Édenben engedelmeskedett a kígyó csábításának és evett a jó és a rossz tudás fájának gyümölcséből, s utána evett Ádám is, s ezzel a cselekedetükkel megszegték Isten tilalmát. Tettük végzetes következményekkel járt Ádám, Éva s az emberek számára. A történetek után a megbüntettetett embernek „arca veritékével” kel-

lett megszereznie a kenyerét. Megfosztották halhatatlanságától, s kiűzték őket a paradicsomból.

Ádám családjáról Júda beszélt tovább:

– Amikor Ádám százharminc esztendőös volt, magához hasonlító, saját képmása szerinti fiút nemzett, akit Sétnek hívott. Ádám Sét születése után még nyolcszáz évig élt, s fiai meg lányai születtek. Ádám egész életkora kilencszázharminc esztendőt tett ki, akkor halt meg.

– Ki tudná Sét leszármazottait felsorolni?

Simeon jelentkezett:

– Énós, akinek neve szintén ember, Lénán, Mahalalél, Járed, Énók, Matuzsálem, Lámek, Noé és fiai: Sém, Hám és Jáfet.

– És ki a hét nagy pásztor?

József felelt:

– Sét, Énók, Matuzsálem, Ábrahám, Jákob, Mózes és Dávid. Sét Ádám és Éva harmadik fia volt, akitől az összes nép származott. Énók, Noé dédapja, Matuzsálem apja. Noé az egész vízözön utáni emberiség ősatya, Matuzsálem a pátriarkák egyike volt, az emberiség egyik ősapja, aki arról lett híres, hogy magas kort ért meg, ugyanis 969 évig élt. Matuzsálem elment a világ végére, hogy atyjától Énóktól tudomást szerezzen a várható özönvízről és unokája, Noé megmeneküléséről.

– Ha Sét volt a harmadik fiú, ki volt az első és ki a második?

Istanu felelt:

– Káin és Ábel. Az ember megismerte feleségét, Évát, ez fogant, megszülte Kaint és így szólt:

– Isten segítségével embert hoztam a világra. Aztán újra szült. Ábelt, a testvérét. Ábel juhász lett, Kain pedig földműves. Bizonyos idő elteltével történt, hogy Kain a föld terméséből áldozatot mutatott be az Úrnak. Ábel is áldozatot mutatott be, nyája zsenge bárányaiból, azok zsírjából. Az Örökkévaló kegyesen tekintett Ábelre és áldozatára, Kainra és áldozatára azonban nem tekintett. Ezért Kain nagyon haragos lett. Amikor pedig a mezőn voltak, Kain rátámadt testvére, Ábelre és agyonütötte. Ábel megölése után Kainnak el kellett mennie lakóhelyéről, mert a föld, amely beitta testvére véré, nem termett többé. S hogy Kaint bujdosása közben senki se ölje meg, Isten jelet tett

rá, és kijelentette, hogy aki Kaint megöli, annak hétszeresen kell lakolnia. Káin Nód földjén telepedett le.

Aztán Leviátán Jáfet, Gómer, Jáván és a többi leszármazott fiait sorolták, majd Kánaán szülöttei, Sém, Héber, Joktán és leszármazottai következtek, aztán Ábrahám, Izsák és Ismael nemzetségei, majd Izsák, Ézsau és Izrael fiai egészen Dávid nemzettségéig.

A hontalan, vándorlás közben megpihenő gyülekezet újra énekelt, az Örökkévaló diadalmáról a gonoszok felett:

– Én Örökkévaló Istenem, benned bízom, oltalmazd meg engem minden üldözőmtől, és szabadíts meg engem.

Istanu, Thisbe negyedik gyermeke vitte a szólamot. Gyönyörű szoprán hangon énekelt. Leviátán szíve hevesen zakatolt. Gyermekei vették körül, az Örökkévaló kegyes volt hozzájuk, és ősi földjükre hazavezette őket. Ő is énekelt:

– Hogy szét ne tépje, mint az oroszlán az én lelkemet, szét ne szaggassa, ha nincsen szabadító. Én uram Istenem, ha cselekedtem ezt, ha hamisság van az én kezeimben, ha gonosszal fizettem jó emberemnek, és háborgattam ok nélkül való ellenségemet, akkor ellenség üldözze lelkemet, akkor érje el és tapossa földbe az életemet, és sújtsa porba az én dicsőségemet. Kelj fel, Örökkévaló haragodban, emelkedjél fel ellenségeim dühe ellen, serkenj fel mellettem, te, aki parancsoltál ítéletet. Az Örökkévaló ítéli meg a népeket. Bírálj meg engem, Örökkévaló, az én igazságom és ártatlanságom szerint. Szűnjék meg, kérlek a gonoszok rosszasága és erősítsd meg az igazat, mert az igaz Isten vizsgálja meg a szíveket és veséket. Az én pajzsom az Istennél van, aki megszabadítja az igazszívűeket. Isten igaz bíró, és olyan Isten, aki mindennap haragszik. Ha meg nem tér a gonosz, kardját élesíti, kezívét felvonja és felkészíti azt. Halálos eszközöket fordít reá, és megtüzesíti nyilait. Íme, álnoksággal vajúdik a gonosz, hamisságot fogan, és hazugságot szül. Gödröt ás, és mélyre vájja azt, de beleesik a verembe, amit csinált. Forduljon vissza fejére az, amit elkövetett, és szálljon feje tetejére az ő erőszakossága. Dicsérem az Örökkévalót az ő igazsága szerint, és éneklek a felséges Örökkévaló nevének.

– Izsákról emlékezzünk most! – mondta Leviátán.

Júda jelentkezett.

– Tessék, Júda!

– Izsák Ábrahám és Sára fia. Ábrahám az Úrral kötött szövetségének örököse. Jákob apja, és az ő révén Izrael tizenkét törzsének ősatya. Ábrahámnak kilencvenkilenc éves koráig csak egy fia, Izmael született Hágártól, Sára szolgájától.

– Köszönöm. Hágárról ki tud mondani valamit?

– Egyiptomi nő volt – felelte József. – Sára rabszolganője, Ábrahám ágyasa. A gyermektelen Sára a szokáshoz híven maga javasolta, hogy férje menjen be Hágárhoz, hogy aztán az így fogant gyermeket ő örökbe fogadja. Azonban már Hágár terhessége idején elkezdődnek a konfliktusok közte és úrnője között. Hágár a pusztába menekült, ahol az Örökkévaló angyala ráparancsolt, hogy térjen vissza, és megígérte neki, hogy harcos fia születik, Izmael. Az ígéret beteljesedett, Izsáknak, Ábrahám és Sára fiának születése után, az elválasztás napján rendezett lakoma alkalmával az úrnő és szolgája között ismét fellángol az ellenségeskedés, amit még tovább bonyolít az Izmael elsőszülöttsége és Izsák törvényes volta közötti jogi ellentmondás.

Hágár Izmaellel a vállán vállalva a nomádok sorsát a pusztába ment. Az Örökkévaló azonban örködött az eltávolítottak fölött, és vigasztalja őket: amikor szomjhalál fenyegeti őket, vízforrást mutat, és megmenti Hágárt és fiát a pusztulástól.

– Köszönöm – mondta Leviátán. – Istanu megint énekel nekünk. S felcsendült újra a gyönyörű szoprán hang.

– A mi Örökkévalónk, Istenünk, milyen felséges a te neved az egész földön. Az egekre helyezted dicsőségedet. A csecsemők és csecsszopók szájával erősítetted meg hatalmatod ellenségeid miatt, hogy a gyűlölködőt és bosszúállót elnémítsd. Amikor látom egeidet, ujjaid munkáját, a holdat és a csillagokat, amelyeket teremtetted, mondom: micsoda az ember, hogy megemlékezel róla, és az ember fia, hogy gondod van rá? Hiszen kevésbé tetted őt kisebbé az Örökkévalónál, és dicsőséggel és tisztességgel megkoronáztad őt? Úrrá tetted őt kezeid munkáin, mindent lábai alá vetettél: juhokat és mindenféle barmot és még a mező vadait is, az ég madarait és a tenger halait, mindent, ami a ten-

ger ösvényein jár. Örökkévaló, Istenünk, milyen felséges a te neved az egész földön!

– Csodaszép volt, gyermekem! És Izmaelről, ki anyjával együtt megmenekült, ki szeretne beszélni?

Ásér jelentkezett. Arca falfehér volt az irigységtől testvére, Istanu tehetsége és sikere után, s mert apja megdicsérte.

– A pusztában, ahova a terhes Hágár Sára kemény bánásmódja miatt menekült, egy forrásnál megjelent az Úr anyála, megparancsolta Hágárnak, hogy forduljon vissza, megígérte, hogy sok-sok utóda lesz, és utasította, hogy fiát Izmaelnek nevezze el, megjósolván, hogy olyan ember lesz, mint a vadszamar. Hágár megszülte a nyolcvanéves Ábrahámnak Izmaelt, akinek a neve – Isten meghallotta – az angyal szavaiban rejtett. És fiút fogsz szülni, mondta az angyal. Nevezd meg Izmaelnek, mert Isten meghallgatott szükségedben. Isten Ábrahámhoz is szólt: Izmaelt illetően is meghallgatlak. Isten parancsára Ábrahám körülmételte a tizenhárom éves Izmaelt. Miután Sárának és a százéves Ábrahámnak fia született, Izsák, az asszony, látván, hogy Izmael gúnyolódik, azt mondta Ábrahámnak, hogy kergesse el a háztól Izmaelt és az anyját, hogy Izmael ne örökölhessen Izsákkal együtt. Ábrahámot nagyon elkésérítette felesége kívánsága, de Isten megparancsolta, hogy mindenben engedelmeskedjék, megígérvén, hogy Izmaelt is nagy néppé teszi. Korán reggel Ábrahám kenyeret és egy tömlő vizet adott Hágárnak és Izmaelnek, és elküldte őket. Anya és fia Beér-seba pusztáján bolyongott, a víz kifogyott a tömlőből, akkor Hágár egy bokor alatt hagyta gyermekét, ő pedig kissé távolabb ült le és sírt. Isten meghallotta a gyermek hangját. Isten anyála az égből megszólította Hágárt, s azt mondta, hogy Isten meghallotta a gyermek hangját, és hogy nagy néppé teszi. Hágár meglátott egy vízforrást, és megittatta fiát. Izmael felnőtt, és Párán pusztáján lakott, és íjas vadász lett. Hágár egyiptomi feleséget vett fiának. Izmaelnek tizenkét fia született: Nebajot, Kédár, Adbeel, Mibszám, Misma, Duma, Massza, Habad, Téma, Jetúr, Nafis és Kedma, akik tizenkét törzs fejedelmei lettek. Izmael százharminchét éves korában halt meg. Leszármazottja Adnán, az északi arabok, az izmaeliták ősatyja.

– Nagyszerű, Ásér! – Leviátán dicsérete őszinte volt. Gyermekei között soha nem tett különbséget, feleségei, unokái és a zsidó közösség tagjai között mindenkit mindig teljesítménye szerint igyekezett értékelni. Népesszaladjában – jó szándéka ellenére is – sokszor támadtak konfliktusok. Fia, Ásér most nagyon örült apja elégedettségének. Legalábbis addig, amíg öccse, Istanu éneke újra fel nem csendült.

– Dicsérlek Örökkévaló teljes szívemmel, hirdetem minden csodatételed. Örülök és örvendek tebenned, zengedezem, ó, Magasságos, a te nevedet. Hogy az én ellenségeim meghátráltak, elbuktak és elvesztek a te orcád előtt.

Micsoda öröm volt ezt hallgatni! Nabukodonozor fogságából kiszabadultak, s mint száműzött babiloni udvari szolgák vonultak ki Babilonból! Leviátán és a gyülekezet csodálattal hallgatta Thisbe negyedik fiának énekhangját.

– Az Örökkévaló adta – gondolta Leviátán. Istanu folytatta:

– Hogy véghezvitted ítéletemet és ügyemet: az ítélőszékben, mint igaz bíró büntetted meg a pogányokat, elvesztetted a gonoszt, nevüket mindörökre kitörölted.

S a zsidók közül sokan, akik Nabukodonozor udvari szolgálaként elszenvedett fájdalmaikra gondoltak, sírva fakadtak. Estanu énekelt tovább:

– Az ellenség megszűnt, elpusztult örökre, és a városoknak, amiket feldúltál, még az emlékü is elveszett. Az Örökkévaló pedig örökké trónol, ítéletre készítette el a székét. És megítélte a világot igazsággal, törvényt tett a népeknek méltányosan. És lesz az Örökkévaló a nyomorultak kővára, kővár a szükség idején. Azért tebenned bíznak, akik ismerik a te nevedet, mert nem hagytad el, Örökkévaló, akik keresnek téged. Zengjetek az Örökkévalónak, aki Sionban lakik, hirdessétek a népek között az ő cselekedeteit. Mert számon kéri a kiontott vért, megemlékezik róluk, nem feledkezik el a szegények kiáltásáról. Könyörülj rajtam, Örökkévaló! Lásd meg az én nyomorúságomat, amely gyűlölöim miatt van, aki felemelsz engem a halál kapuiból. Hogy hirdessem minden dicséretedet Sion leányának kapuiban, hadd örvendjek a te szabadításodban. Besüllyedtek a pogányok a verembe, amelyet ástak, a hálóban, amelyet elrejtettek, megakadt

a lábuk. Megismertetett az Örökkévaló, ítéletet hozott, a gonoszt annak keze munkájával ejtette el. Seolba – a halottak birodalmába – jutnak a gonoszok, oda minden nép, amely elfeledkezik az Örökkévalóról. Mert a szegény nem lesz mindenképpen elfelejtve, a nyomorultak reménye semvész el örökre. Kelj fel, Örökkévaló, ne hatalmasodjék el a halandó, ítéltesse meg a pogányok te előtted! Rettentsd meg, Örökkévaló, őket, tudják meg a pogányok, hogy halandók ők!

Leviátán arca ragyogott, s a családi gyülekezet örömét csak az zavarta meg, hogy Dumuzi és Nergal, akik a zsidó hitre nem tértek át, mérgesen felálltak és elmentek. Thisbe sietett utánuk.

– Majd megbékélnek! – nézett utánuk Leviátán. Szerette fiait, sóhajtott, miközben jól tudta, hogy mindkét fiában erősek anyjuktól kapott babilóniai kötődések.

Énekelni kezdett:

– Uram, miért állsz távol? Miért rejtőzöl el a szükség idején? A gonosznak kevélysége miatt sanyarog a szegény. Essenek foglyul a cseleknek, amiket koholtak. Mert dicsekszik a gonosz az ő lelkének kívánságával, és a fősvény megveti és szidja az Örökkévalót. A gonosz az ő haragos kevélységében senkit sem tudakoz: nincs Isten, ez minden gondolata. Szerencsések az ő útjai minden időben, messze vannak tőle ítéleteid, elfújja minden ellenségét. Azt mondja szívében: Nem rendülök meg soha örökre, mert nem esem bajba. Szája telve átkozódással és erőszakossággal, nyelve alatt hamisság és álnokság. Az utcák zugaiban lappang, a rejtekhelyeken megöli az ártatlant, szemei lesnek az ügyefogyottra. Leselkedik a rejtekhelyen, leselkedik, mint az oroszlán a barlangjában, hogy elragadja szegényt, mihelyt hálójába foghatja azt. Lenyomja, tiporja, és erejétől elesnek az ügyefogyottak. Azt mondja szívében: elfelejtkezett Isten, elrejtette arcát, nem is látott soha. Kelj fel, Örökkévaló, emeld fel kezedet, ne feledkezzél el a szegényekről! Miért szidja az Örökkévaló a gonoszt? Miért mondja szívében: nem keresed rajta. Te látod ezt, mert te megnézed a hamisságot és a fájdalmat, hogy ráveszed kezéd. Te reád hagyja magát az ügyefogyott, az árvának is te vagy segedelme. Törd össze a gonosz karját, és keresd a rosszon a gonoszságát, míg már nem találsz. Az Örökkévaló király

mindörökké, és a pogányok kivesznek a földjéről. A szegények kívánságát meghallgatod, ó, Istenek! Megerősíted szívüket, füleddel figyelmezel. Hogy ítéletet tégy az árvának és nyomorodottnak, hogy többé már ne rettentse a földből való ember.

– Apám! – Simeon szólalt meg. – Utánuk megyek. Beszélek testvéreimmal, és megbékítem a lelküket!

Leviátán erős, és hitében megingathatatlan volt.

– Jó! A megtérés soha sem késő – mondta és folytatta a zsidók történetét összefoglaló tanítását. – Ézsau, Izrael és Dávid jelenjen most meg a szívünkben és színünk előtt!

Adapa jelentkezett, Thisbe elsőszülött fia.

– Ézsau Izsák és Rebeka fia, Jákob idősebb ikertestvére. Különös neve, a szőrös azzal magyarázható, hogy teljesen szőrösen jött ki anyja méhéből. Ézsau – másik nevén Édóm – és Jákob versengése már az anyaméhben elkezdődött, a testvérek életében tovább folytatódott, és visszatükröződött Édóm (az edomiták), Ézsau leszármazottai törzsének sorsán, akik ellenséges viszonyban álltak Izraellel, Jákob leszármazottaival. Az ikertestvérek későbbi versengésének előjele az is, hogy születésükkor Jákob megragadta testvére Ézsau sarkát. Ézsau bátor vadász, a puszta embere, Jákob pásztor, egyszerű ember, aki a sátránál maradt. Izsák kedvence az idősebb testvér Ézsau volt, a szerencsés, az együgyű, akit az élet egyszerű élvezetei érdekelték. Rebekáé Jákob, a nem szerencsés, a ravasz, aki a jövőre gondol. Az éhes Ézsau eladta elsőszülöttségi jogát egy tál lencsefőzelékért. Anyja sugalmazására Jákob Ézsauinak adta ki magát vak apja előtt, és megkapta az áldást. Amikor a vadászatból hazatérő Ézsau apja elé járul, és kiderült a csalás, a Jákobnak adott áldást már nem lehetett visszavonni. Jákob iránt gyűlölettel eltelt Ézsau fenyegetőzött, hogy megöli testvérét. Jákob Mezopotámiába ment. Visszatérése után azonban a kibékültek. Ézsau két hettita lányt vett feleségül, amivel elkeserítette szüleit, és még feleségül vette Izmael lányát, Macharatot, és a Széir hegységben telepedett le, a hurriták földjén.

Izraelről Húr beszélt. A hagyomány szerint Jákob kapta ezt a nevet, amikor az Örökkévaló megjelent Jákobnak Mezopotámiából való visszatérése után. Az Örökkévaló megáldotta, új nevet

adott neki. Az Örökkévaló fiai ugyanazt jelentik, mint Jákob tizenkét fia.

– Köszönöm, fiam – mondta Leviátán. – És most találós kérdés következik. Ki írta a szöveget, amit elmondok? Az Örökkévalóban bízom. Hogy mondhatjátok a lelkemnek: fuss a hegyetekre, mint a madár?! Mert íme a gonoszok megvonják az íjat, ráillesztették nyilaikat az idegre, hogy a sötétségben az igazsívűekre lövöldözzenek. Mikor a fundamentumok is elrontattak, mit cselekedett az igaz? Az Örökkévaló az ő szent templomában, az Örökkévaló trónja az egekben, az ő szemei látják, szemöldökei megpróbálják az emberek fiait. Az Örökkévaló az igazat megpróbálja, a gonoszt pedig, az álnokság kedvelőjét, gyűlöli az ő lelke. Hálókat hullat a gonoszokra, tűz, kénkö és égető szél az osztályrészük.

– Dávid panaszát hallottuk.

Ásér tudta a választ.

– Dávid neve kedvenc. Izrael és Júda állam királya volt. Palesztina lakói, a filiszteusok hadakoztak Izraellel, és Izrael népe megfutamodott. Néhányan Gilboa hegyén meg is haltak. A filiszteusok megölték Sault és fiait. Saul Izrael–Júda állam első királya volt, de az Örökkévaló számára alkalmatlanná vált. Egy jómódú embernek, Kísnek a fia volt: Benjámín törzséből, Gibea városából. Amikor az Örökkévaló megparancsolta a megöregedett Sámuel prófétának, hogy adjon királyt a népnek, s ezt szorgalmazza az izraeli vének, Sámuel azt mondta: mekkora terhet jelent az uralkodó számára a hatalom gyakorlása.

– Sámuelről – szakította félbe fiát Leviátán – Izrael utolsó bírájáról ki tudna beszélni?

– Tény, hogy Elkánénak és Annának – folytatta Ásér. Apjának mindig bizonyítani akart – Sámuel személyében fia született, nagy csoda volt. A gyermektelen Anna kiöntötte bánatát Silóban, az Örökkévaló házában, és Éli pap azt mondta neki, hogy az Örökkévaló teljesíteni fogja kérését. Sámuel már kicsi korában názirként az Örökkévalónak szentelik és Éli pap felügyelete alatt az Örökkévalót szolgálta.

– Ki a názir, Ásér?

Leviátán most kezdett igazán figyelni fia tudására.

– Az óriási fizikai erővel rendelkező Sámson is názir volt. Sámson idejében Izrael fiai, akik újra azt tették, ami gonosznak számít az Örökkévaló szemében, már negyven éve nyögték a filiszteusok igáját. Sámson születését, aki elkezdte Izraelt megszabadítani a filiszteusok hatalmából, angyal adta hírül a hosszú ideig gyermektelen, Dán nemzetségéből született Manóahnak és feleségének. Sámson az Örökkévaló szolgálatára rendeltetett, mint Izsák, Sámuel és mások. Azzal a paranccsal, hogy a gyermeket élete végéig tartó názirságra kell nevelni. Ígéretet kellett tennie, hogy egész életében betartja a rituális tisztaságot, megtartóztatja magát a bortól, és mindenben az Örökkévalónak szenteli magát.

– Mi a názir ismertetőjele?

– Hosszú haj, amelyet tilos nyírni.

Az angyal azután, folytatta Ásér, a Manóah által bemutatott áldozat lángjában az égbe emelkedett. Sámsonra gyermekkorától kezdve a döntő pillanatokban mindig alászállt az Örökkévaló lelke, s ez csodás erőt adott Sámsonnak, amelynek segítségével az ellenséget legyőzte. Sámson minden cselekedetének rejtett értelme volt, amit környezete nem értett meg.

– Melyek voltak ezek?

Leviátán nagyon örült fia elmélyült tudásának.

– Az ifjú Sámson szülei akarata ellenére feleségül vett egy filiszteus nőt. De közben titkos vágy vezérelte, hogy bosszút álljon a filiszteusokon. A Timnába vezető úton, ahol menyasszonya lakott, Sámson egy fiatal oroszlán támadta meg, de leszállt rá az Örökkévaló lelke. Sámson kettészakította az oroszlánt, mintha az erős állat gyenge kecskegida lett volna. Visszatérőben méhrajt talált az oroszlán tetemén. Ettek a mézükből. Ez adta Sámsonnak az ötletet, hogy esküvői komáján vőfélyként szolgáló harminc filiszteusnak a következő kérdést tegye fel:

– Eledelel jött ki az evőből, s édesség került ki az erősből. Mi az?

S hozzátette, hogy ha meg tudják fejteni, ad nekik harminc inget és harminc váltóruhát. S ha nem találják ki, akkor a vőfélyek adnak neki ugyanennyit. Miután a vőfélyek a lakodalom hetedik napjáig nem tudtak rájönni a megfejtésre, megfenyeget-

ték Sámson feleségét, hogy megégetik atyja házával együtt, ha Sámson kifosztja őket. Sámson végül engedett felesége kérésének, megmondta a találós kérdés megoldását, s szinte abban a pillanatban hallotta a filiszteusok szájából:

– Méznél vajon mi édesebb, oroszlánnál mi erősebb?

– Sámson bosszúból először harminc filiszteus katonát ölt meg, ruhájukat a vőfélyeknek adta. Az ifjú feleség férje haragját, s azt, hogy Sámson visszament apja városába, Córba, válásként értelmezte, s hozzáment az egyik vőfélyhez. Ez újabb okot adott Sámsonnak, hogy bosszút álljon a filiszteusokon. Fogott háromszáz rókát, párosával összekötötte őket a farkuknál fogva, minden két rókának a farka közé tüzes csóvát tett, a filiszteusok vetéseire engedte őket, s elpusztította az egész termést. A filiszteusok bosszúból felgyújtották Sámson feleségének házát, aki apjával együtt bent égett, majd Sámson újabb támadása után egész filiszteus sereg rontott Júdába. Háromezer júdai kérlelte Sámsont, hogy adja meg magát, hárítsa el Júda pusztulásának veszélyét. Sámson megengedte, hogy megkötözzék, és átadják a filiszterusoknak. Az ellenség táborában azonban rászállt az Örök-kevaló lelke, s pillanatok alatt szétszakadtak a kötelek, amelyekkel megkötözték. Sámson felkapott egy szamar állkapcsot, s ezer filiszteus harcost ütött agyon vele. A harc után a szomszagtól szenvedő Sámson könnyörgésére forrás fakadt Lehi barlangjában. A hőstettek után nyilvánosan „Izrael bírójává” választották, s húsz évig vezette népét. Egy alkalommal, amikor a filiszteus Gáza lakói tudomást szereztek róla, hogy Sámson egy szajha házában tölti az éjszakát, bezárták a város kapuját, hogy Sámson ne mehessen ki a városból. Sámson azonban éjfélkor felkelt, kiszakította helyéből a kaput, vállára vette, és a fél Kánaánon áthurcolva a Hebronnal szemben levő hegy tetejére vitte. Sámson vesztét szerelme, a Szórek völgyéből származó filiszteus Delila okozta. A filiszteusok fejedelmei nagy jutalmat ígértek Delilának, és Delila háromszor is megpróbálta kiszedni Sámsonból csodás erejének titkát, de Sámson mindháromszor becsapta. Azt mondta, erejét veszti, ha hét friss hurokkötéllel kötözik meg, amelyeket még nem szárítottak ki, vagy összefonják a fején a két hajfürtöt, és a takácsok szálfeszítőjével odaerősítik. Éjszaka Delila

mindent úgy tett, ahogy Sámson mondta, de Sámson könnyedén tépett szét minden kötéléket. Végül Sámson belefáradt Delila szemrehányásaiba, hogy nem szereti őt, nem bízik benne, elmondta titkát:

– Az Örökkévaló názirja vagyok. Ha megnyírnak, elhagy erőm, gyenge leszek, olyan, mint a többi ember.

S éjjel a filiszteusok lenyírták fejről a hajfűrtöt.

– Rád törtek a filiszteusok!

Delila kiáltására Sámson felébredt, s úgy érezte, elhagyta az ereje. Ellenségei megvakították, s arra kényszerítették, hogy Gáza börtönében a malomkereket forgassa. Közben Sámson haja ismét kinőtt. A filiszteusok, hogy gyönyörködjenek Sámson megalázzottságában, Dágón templomába vitték, hogy mulattassa az összegyűlteket. Sámson megkérte az őt kézen fogva vezető fiút:

– Engedj el! Hadd fogjam meg az oszlopokat, melyek a templomot tartják. Hadd támaszkodjam hozzájuk!

Sámson az Örökkévalóhoz kiáltott, visszanyerte újra erejét, s kimozdította helyéből a templom két középső oszlopát.

– Halljak meg a filiszteusokkal együtt! – kiáltotta, s az épületet a benne levőkre döntötte. Halála pillanatában több ellenséget ölt meg, mint egész életében.

– Köszönöm, fiam, köszönöm – hálálkodott Leviátán, s nagyon örült Ásér tudásának. – Bizony – folytatta – amikor Sámsonra egyszer leszállt az Örökkévaló lelke, olyan erőre tett szert, hogy két hegyet fölemelve tüzet csiholt belőlük, mint a kovakőből, és egyetlen lépéssel megtette a két hegy közötti távolságot. Jákob pátriárka megmondta, milyen legyen Dán nemzetsége.

– Legyen olyan, mint a kígyó az úton.

– Sámson bíró korára gondolt. Ő kígyóhoz hasonlított. Mindketten egyformán éltek, mindkettőjüknek a fejükben volt az erejük, mindketten bosszúállók voltak, mindketten úgy haltak meg, hogy megölték ellenségeiket. Sámsonnak azért bocsáttatott meg minden bűne, mert sohasem ejtette ki hiába az Örökkévaló nevét, amikor azonban felfedte Delilának, hogy ő názir, abban a pillanatban bekövetkezett a büntetés... Most pedig énekeljünk! – szólt fiaihoz Leviátán.

– Segíts Örökkévaló, mert elfogyott a kegyes, mert eltűntek a hívek az emberek fiai közül. Hamisságot szól egyik a másiknak: hízelkedő ajakkal kettős szívből szólnak. Vágja ki az Örökkévaló mind a hízelkedő ajkakát, a nyelvet, amely nagyokat mond. Akik ezt mondják: nyelvünkkel felülkerekedünk, ajkaink velünk vannak, ki lehetne Örökkévaló felettünk? A szegények elnyomása miatt, a nyomorultak nyögése miatt felkelek. Azt mondja az Örökkévaló, biztonságba helyezem azt, aki arra vágyik. Az Örökkévaló beszédei tiszta beszédek, mint földből való kohóban megolvasztott ezüst, hétszer megtisztítva. Te, Örökkévaló, tartsd meg őket, őrizd meg őket e nemzetségtől örökké! Köröskörül járnak a gonoszok, mihelyt az alávalóság felmagasztaltatik az emberek fiai közt.

– S most, az én kedves, tudós fiam, Ásér, folytatja Sámuel történetét – mondta Leviátán. Ásér először érezte, hogy egyenrangú idősebb testvéreivel. Az elsőszülött Simeonnak, és a tevéversenyek nyertesével, Dumuzival.

– Sámuel egyszer az Örökkévaló hangját hallotta – Ásér fel-emelte hangját. Az Örökkévaló a jövőt tudatta vele, és hamarosan kitűnt, hogy Sámuel méltónak találtatott a próféataságra. Sámuel próféciája valóra vált: a filiszteusokkal vívott csatában a frigyláda az ellenség kezére került. Éli fiai elestek, és Éli, aki erről tudomást szerzett, szintén meghalt. A láda azonban bajt hozott a filiszteusokra, istenük Dágón szobra arccal a földre esett a láda előtt, összetört, s az embereket súlyos betegség támadta meg. A filiszteusok megijedtek, a visszavitték a ládát a zsidóknak. Akkor Sámuel a nép között prédikált, és ennek eredményeként eltávolították a bálványokat, és csak az Örökkévalónak szolgáltak. A filiszteusokkal vívott döntő csatában Sámuel imája nyomán erős égzengés támadt, amitől a filiszteusok megrémültek, így a zsidók győztek. Sámuel Izrael bírása lett. Ő kente királlyá Sault. Amikor azonban az Örökkévaló elvetette Sault, mivel engedetlen né vált, Sámuel titokban Dávidot kente királlyá. Szülővárosában, Rámában Sámuel prófétaiskolát alapított, s ennek falai között rejtőzött el a Saul által üldözött Dávid.

Ásér gondolt egyet, s énekelni kezdett:

– Örökkévaló, meddig felejtkezel el rólam végképpen? Meddig rejtet el orcádat tőlem? Meddig tanakodjam lelkemben, bánkódom szívemben naponként? Meddig hatalmaskodik az én ellenségem rajtam? Nézz ide, felelj nékem, Örökkévaló Istenem, világosítsd meg szemeimet, hogy el ne aludjam a halálra. Hogy ne mondja ellenségem: meggyőztem őt, háborgatóim ne örüljenek, hogy tántorgok. Mert én a te kegyelmedben bíztam, örüljön a szívem a te segítségednek, hadd énekeljek az Örökkévalónak, hogy jót tett velem!

– Nagyszerű, fiam, nagyszerű! – lelkesedett Leviátán. Úrrá lett rajta az áhítat, s megjegyezte:

– Saul élettörténetét mindenképpen tekintsük át! Izraeli-júdai államunk első királya volt.

Ásér folytatta:

– Saul elhagyta apja házát, hogy megkeresse annak elveszett szamarait, és az Örökkévaló emberétől, aki éppen Sámuel volt, érdeklődött az elveszett állatok felől. Sámuel, akinek Isten tudtára adta, Saul az, aki király lesz, megmondta Saulnak a jövőjét, s olajat öntve a fejére, királlyá kente az ifjút. A szamarak keresésére indult Saul így királyságot szerzett. A hazafelé vezető úton Sámuel jóslatának megfelelően, egy csoport, éneklő prófétával találkozott. Saulra is rászállt az Örökkévaló lelke, és prófétálni kezdett. A körülötte levők elcsodálkoztak:

– Saul a próféták között?

Sámuel ezután összehívta a népet, s azt javasolta, sorshúzással válasszanak királyt. S csoda történt! Az eredmény Benjámin törzsére, Matri nemzetségére, Kís fiára, Saulra esett. Saul zavarában a málhák közé rejtőzött, ahonnan ünnepélyesen elővezették, az elragadtatott nép – Saul egy fejjel magasabb volt mindenkinél – felkiáltott:

– Éljen a király!

Saul eleinte nem élt királyi méltóságának megfelelően, és békeidőben maga járt ki a mezejére szántani. De bizonyos idő múlva, figyelmen kívül hagyva Sámuel intését, ő vezette a nyilvános áldozat bemutatását. Büntetésképpen Saul érzései eltompultak, és még arra is kész volt, hogy halállal büntesse fiát, Jonatánt, aki oly hőiesen legyőzte a filiszteusokat, de tudatlanságból megszegte a csata előtt elrendelt általános böjtöt. A nép alig

tudta megmenteni Jonatánt. Saul azonban még mindig Isten áldása kísérte, és győzelmes háborúkat folytatott, egészen addig, amikor merészen megszegve a felülről jött parancsot, életben nem hagyta Amálék kegyetlen királyát, Agágot, és ki nem sajátította annak jogtalanul szerzett javait, amelyeket meg kellett volna semmisítenie. Akkor Isten elvetette Saul, megparancsolván Sámuelnak, hogy titokban kenje királlyá az ifjú Dávidot. Saul, mit sem tudva a dologról, magához vette az ifjút. Dávid átszellemült hárfajátéka az egyetlen, ami segít Saulnak elúzni a gonosz szellemet, amely kínozza a királyt, amióta Istennek lelke elhagyta. Dávid katonai hőstettei hamarosan a királyét felülmúló népszerűséget biztosítottak az ifjúnak, s ez Saul irigységét és haragját váltotta ki. Saul kész lett volna megölni a Dávid védelmére kelő Jonatánt. Barbár módon leszámolt a Nóbba való pappal, aki házába fogadta Dávidot, s annyira kegyetlenné vált, hogy megparancsolta: minden ok nélkül öljék meg a gibeónitákat, az emóriak leszármazottait. A filiszteusokkal vívandó döntő csata előtt Saul rettegés fogta el, és ő, aki valamikor kikergette országából az összes pogány jóst, most elhatározta, hogy varázsláshoz fordult. Az utolsó varázsló, egy rejtőzködő halottlátó aszszony, miután az álruhás Saul megesküdött, hogy emiatt semmi büntetése nem lesz, kérésére megidézte az elhunyt Sámuel. És elhangzottak a következő szavak:

– Az Úr veled együtt Izrael is a filiszteusok kezébe adja. Holnap a fiaiddal egyetemben velem leszel.

Másnap reggel az izraeli sereg kegyetlen vereséget szenvedett, és a körülkerített Saul kardjába dőlt:

– Vond ki fegyveredet! – mondta előtte fegyverhordozójának.
– És verj által velem engem! Mert eljönnek a körülmetéletlenek, és meggyaláznak engem.

De a fegyverhordozó nem akarta megtenni, nagyon félt. Saul megragadta a fegyvert és végzett magával. Fegyverhordozója látta, hogy Saul meghalt. Ő is leszúrta önmagát. Saul három fia és egész háza népe meghalt. Izrael népe, miután értesült arról, hogy mi történt, megfutamodott, s a filiszteusok beköltöznek házaikba. A holtakat kifosztották, Saul fejét a filiszteusok tartományaikban körbehordozták, majd Dágon templomában felakasz-

tották. A galédbeli Jebúsz lakói lopták el és temették el, akiket valamikor Saul megmentett a becstelenségtől.

A gyülekezet énekelni kezdett:

– Azt mondja a balgatat az ő szívében: nincs Isten! Megromlottak, utálatosságot cselekedtek, nincs, aki jót cselekedjék! Az letekintett a mennyből az emberek fiaira, hogy meglássa van-e értelmes, Istent kereső? Mindnyájan elhajlottak, egyetemben elromlottak, nincs, aki jót cselekedjék, nincsen csak egy sem. Nem tudják-e ezt mind a gonosztevők, amik megeszik az én népemet, mintha kenyeret ennének, az Örökkévalót pedig segítségül nem hívják? Majd rettegnek rettegéssel, mert isten az igaz nemzetséggel van! A szegénynek tanácsát kicsúfoljátok, mert az Örökkévaló az ő bizodalma. Ó, ha eljönne Sionból Izraelnek a szabadítás! Mikor az Örökkévaló visszahozza népének foglyait, Jákob örül majd és vigad Izrael.

– Térjünk most rá nagyszerű királyunk, Dávid történetére! – mondta Leviátán.

– Ásér, fiam, ezt is te vállalod?

Ásér miután kiérdekelte apja dicséretét, elégedetten felelte:

– Átadom a szót!

Amikor leült, a közösséghez visszatért Simeon és Thisbe, fiaival, Dumuzival és Nergallal, akiket sikerült kibékíteni. Leviátán megölelte fiait:

– A szeretet erősebb mindennél! – mondta és Simeonhoz fordult:

– Köszönöm az Örökkévalónak, hogy elsőszülött fiam: támaszom és reménységem!

Jóakarattal voltál, Örökkévalóm, a te földedhez – énekelte Leviátán. Az egymás mellett ülő Dumuzi és Nergal mögé állt, s vállukra tette kezét. – Visszahoztad Jákob nemzetségéből való foglyokat. Elengedted népednek álnokságát, elfeledted minden bűnüket. Elhárítottad róluk minden búsulásod, elfordítottad haragod gerjedezését. Hozz vissza bennünket szabadításunk Istene, és szüntesd meg ellenünk való bosszankodásodat! Avagy mindörökké haragszol ránk? Nemzedékről nemzedékre tartod-e haragod? Avagy nem elevenítesz-e meg minket ismét, hogy néped örvendezzen bennem? Mutasd meg nekünk Örökkévaló kegyel-

medet, és szabadításodat add nekünk. Hadd halljam meg: mit szól az Örökkévaló Isten! Kétség nélkül békességet szól az ő népének és kegyeltjeinek, hogy vissza ne térjenek a bolondságra. Bizonyára közel van a szabadítása az őt féltőkhöz, hogy dicsőség lakozzon a mi földünkön. Irgalmasság és hűség összelálik egymással, igazság és békesség csókolgatják egymást. Hűség sarjad a földből, és igazat tekint alá az égből. Az Örökkévaló is megadja a jót, és földünk is megtermi gyümölcsét. Igazság jár előtte és követi őt az ő lépéseinek útján.

Leviátán visszament a helyére és megszólalt:

– És összegyűltek Hebronban az Izraeliták mind, és azt mondták Dávidnak:

– Mi a te csontod és a te tested vagyunk. Amikor még Saul volt a király, azelőtt is te voltál az, aki Izraelt ki – és bevezetted, s azt mondta a te Istened neked:

– Te legeltetted az én népemet, Izraelt, és te leszel vezér az én népemen, Izraelen.

S elmentek Hebronba Izrael vénei is, szövetséget kötöttek Dáviddal az Örökkévaló előtt, királlyá kenték Izrael felett, az Örökkévalónak Sámuel által való beszéde szerint. Azután Dávid és egész Izrael népe elmentek Jeruzsálembe, a jebuzeusok földjére.

– Ide be nem jössz! – mondták Jebus lakói, de Dávid bevette Sion várát, mely a városa lett.

Leviátán itt szünetet tartott, majd Simeonra nézett:

– Simeon, Dávid királyunkról beszélnél?

– Dávid – emelkedett szólásra Simeon – a júdai Betlehem városából származott. Júda törzséből. Izáj kisebbik fia volt, pásztor, olyan ifjú, aki tudott hárfázni, bátor volt, harcra termett férfiú, aki jól beszélt és szép termetű volt. Az Örökkévaló pártfogását élvezte. Elment Izrael és Júda királyának, Saulnak udvarába. Atyáink kétféleképpen mesélték tovább. Dávidot, mint hárfást hívták Saul udvarába, hogy játékaival megnyugtassa a királyt, amikor a gonosz lélek kínozza, és úgy, hogy Dávid akkor nyerte el Saul jóindulatát, amikor párviadalban legyőzte Góliátot. Amikor a filiszteusok sereget gyűjtöttek, s ott álltak az izraeliek táboránál, előlépett Góliát, a Gat városából való filiszteus óriás. Hat

könyök és egy arasz – két méter hetven centiméter – volt a magassága. Bronzsisakja, pikkelyes páncélja ötezer sékel bronzból készült, bronz lábszárvédője, pajza volt, amelynek hegye hat-száz sékel vasból készült. A filiszteus negyven napig mutogatta magát, de a zsidó táborban senki sem akadt, hogy megívjon vele. Egyedül Dávid, a fiatal pásztor, aki nyájait odahagyva Saul táborába jött, vállalta, hogy megmérkőzik a félelmetes ellenséggel, amikor meghallotta, hogyan gyalázza az utóbbi a zsidókat. Nem fogadta el Saul által felajánlott fegyverzetet, mivel az idegen volt számára, és egyetlen parittyával állt ki Góliát ellen, a közben ezt mondta ellenfelének:

– Karddal, dárdával és lándzsával jössz ellenem?! Én Izrael Istenének nevében közeledem feléd! – S olyan erővel lőtt ki egy követ a parittyájából, hogy a kő Góliát homlokába hatolt, és az óriás arccal a földre bukott. Ezután Dávid a filiszteushoz lépett, és levágta Góliát fejét, s ez az izraeliek győzelmét jelentette. A filiszteusok látva, hogy óriás elesett, elmenekültek.

A királyi fegyverhordozóvá előlépett, a filiszteusokkal folytatott harcban dicsőséget szerzett, az oroszlánnal, medvével bátran harcoló, kitűnő hárfás és költő Dávid hamarosan a nép kedvence lett. Elnyerte Jonatán, Saul idősebbik fia odaadó szeretetét, elnyerte Mikhál, Saul leánya kezét. Ám Dávid népszerűsége egyre elviselhetetlenebbé vált Saul számára. Bármilyen csatából tértek vissza, a nép mindenütt azt mondogatta:

– Saul legyőzte ezreit, Dávid tízezreit!

A király elhatározta, hogy megöli Dávidot. Dávid megszökött, pusztában, barlangban, erdőben rejtőzködött, csapatot szervezett magának és félelemben tartotta a vidéket, aztán Gat királyához ment. A Saullal folytatott harcban Dávidnak sikerült a maga oldalára állítania Nób, a szent hely papjait. Saul magához rendelte őket:

– Miért ütöttetek pártot ellenem? – kérdezte Saul Akhimélek paptól. – Hogy kenyeret és kardot adtál neki, és érte megkérdezted az Istent, hogy fellázadjon ellenem, hogy leselkedjék, mint ahogy most történik.

– Minden szolgáid között ki hűségesebb Dávidnál? Aki a király veje, s aki akaratom szerint jár és tisztelt ember a házadban.

– Meg kell halnod, Akhimélek! Neked és a te atyád egész háza népének! – Saul ezután a mellette álló törvényszolgáknak mondta: – Vegyétek körül és öljétek le az Örökkévaló papjait, mert kezük Dávid mellett van, mert tudták, hogy menekül, és mégsem mondták meg nekem!

A király szolgálai azonban nem akarták kezeiket felemelni, hogy az Örökkévaló papjaira rohanjanak. Akkor Saul Doégot kérte:

– Fordulj nekik te, és rohanj a papokra!

És az Ézsau leszármazott, edomita Doég ellenük fordult, s papokra rohant. Azon a napon nyolcvanöt embert ölt meg, akik gyolcs előfot viseltek. És Nóbót is, a papok városát fegyvere élével vágta le, mind a férfit, mind az asszonyt, mind a gyermeket, mind a csecsemőt, az ökröt és szamarat és bárányt, fegyvernek élével. Akhimélek egy fia, akit Abjáthárnak hívtak azonban elmenekült, és Dávid után futott:

– Maradj nálam, ne félj! Aki az életemet keresi, az keresi a te életedet is, azért te bátorságosan lehetsz mellettem.

Saul Nób elpusztítása miatt magára vonta az Örökkévaló haragját. A filiszteusoktól vereséget szenvedett Saul és fiai halála után Abnér, Saul seregeinek vezére Sibaált, Saul életben maradt fiát tette meg királynak. Dávidot pedig ezenközben királlyá kenték Hebronban, Júdában. Dávid, a felkent, vörös volt, nyílt tekintetű és szép termetű. Harmincéves volt, amikor király lett, és negyven esztendeig uralkodott. Leszármazottai pedig majdnem négyszáz évig, egészen addig, amíg Nabukodonozor Júdát és Jeruzsálemet fel nem dülta, és a zsidóság el nem vesztette függetlenségét. Isbaált – folytatta Simeon – hamarosan megölték a saját testőrei. Dávid nyilvánosan kivégeztette őket, így demonstrálta, hogy nincs köze Saul dinasztiájának pusztulásához, s Dávidot pedig Izrael és Júda királyává nyilvánították. Dávid bevette Jeruzsálemet, amit Dávid városaként kezdtek emlegetni, s azt mondta:

– Nem szabad másnak hordozni az Örökkévaló ládáját, hanem csak a lévitáknak, mert az Örökkévaló őket választotta, hogy hordozzák ládáját, és neki szolgáljanak mindörökké!

Összegyűjtötte ezért Dávid Jeruzsálembé egész Izrael népét, hogy az Örökkévaló ládáját a helyére vitesse.

– Ti vagytok a Léviták családfői. Szenteljétek meg magatokat és a ti atyátok fiait, és vigyétek az Örökkévalónak, Izrael istenének ládáját arra a helyre, amelyet készítettem számára.

És egész Izrael vitte nagy örömmel az Örökkévaló szövetségének ládáját, s énekeltek.

– Mi is énekeljük! – nézett Istanura, aki szép szoprán hangon énekelt. Lelki szemeik előtt Dávid frigyláda mögött vonuló népe jelent meg.

– Magasztaljátok az Örökkévalót, hívjátok segítségül az ő nevét, hirdessétek a népek között az ő cselekedeteit! Énekeljétek neki, zengedeztetek neki, beszéljétek el minden csodatételét. Dicselkedjétek szent nevével, örvendezzen azok szíve, akik keresik az Örökkévalót. Kívánjátok az Örökkévalót és erejét, szüntelen keressétek arcát. Emlékezzetek meg csodáiról, amelyeket cselekedett, és ítéleteiről. Ó, Ábrahámnak, az ő szolgájának magva, ó, Jákobnak, az ő választottjának fiai! Ő az Örökkévaló, a mi Istenünk, az egész földre kihat az ítélete. Megemlékezik szövetségéről, rendeletéről, amelyet mindörökké megszabott. Amelyet Ábrahámmal kötött, és megemlékezik Izsák esküjéről. És szabályként Jákobnak állította Izrael számára.

– Néked adom Kánaán földjét, sors szerint való örökségetekül – mondta.

Amikor még kevesen voltak és zsellérek, s egyik nemzettől a másikhoz bujdosnak, egyik országból a másik néphez, nem engedte, hogy valaki nyomorgassa őket, sőt miattuk királyokat is megfenyített:

– Meg ne illessétek az én felkentjeimet, és az én prófétáimnak ne ártsatok!

Mikor éhséget idézett elő a földön, és a kenyér minden botját eltörte, elküldött előttük egy férfiút, Józsefet, akit rabként adott el, lábait béklyóba szorították, ő maga vasban járt, mindaddig, amíg szava beteljesedett. Az Örökkévaló beszéde megpróbálta őt. Elküldött a király és feloldotta őt, a népeken uralkodót, és szabaddá tette. És úrrá házán, és uralkodóvá minden jószágán. Hogy főembereit tetszése szerint kötöztetheti, és vénjeit is

bölcsességre taníthatja. És bemegy Izrael Egyiptomba, s Jákób a fáraó földjén zsellérkedett. És igen megsaporította népét, és erősebbé tette elnyomóinál. Elváltottatta azok szívét, hogy gyűlöljék népét, és álnokul cselekedjenek szolgálival. Elküldte szolgáját, Mózeszt és Áront. Elvégezték azok között a jeleit, és a csodákat a fáraó földjén. Sötétséget bocsátott és elsötétítette azt, és azok nem engedelmeskedtek rendeleteinek. Vizeiket vérré változtatta, és hadaikat megölte. Földjük békáktól hemzsegett, még a királyuk termeiben is. Szólt, és támadtak a legyek és a szúnyogok! Eső gyanánt adott jégesőt, és lángoló tüzet a földjükre. Elvette szőlőjüket és fügefáikat, széttördelte az élő fákat. Sáska és megszámlálhatatlan cserebogár támadt, és megemésztt minden növényt és szántóföldjeik gyümölcsét. És megölt minden elsőszülöttet, minden erejük zsenyéjét. És kihozta őket ezüsttel és arannyal, és nemzetségükben nem volt beteges. Örült Egyiptom, amikor kijöttek, mert a tőlük való félelem megszállta őket. Felhőt terjesztett ki, hogy fedezze őket, és tüzet, hogy világítson éjjel. Könnyörgött és fűjeket hozott, és mennyei kenyérrel elégitette meg őket. Megnyitotta a kősziklát, és víz zúdult ki, folyóként futott a sivatagon. Mert megemlékezett szentséges ígérétről, amelyet Ábrahámnak, szolgájának tett. Kihozta népét örömmel, választottjait vigassággal. És nekik adta a pogányok földjét, és örökölték a népek fáradságos szerzeményét, azért, hogy megtartsák rendeleteit, és törvényeit megőrizték. Dicsérjétek az Örökkévalót!

– Dicsérjétek az Örökkévalót! – ismételték Leviátán után. Istanu újra énekelni kezdett:

– Énekeljétek az Örökkévalónak új éneket, énekelj az Örökkévalónak te egész föld! Énekeljétek az Örökkévalónak, áldjátok a nevét, hirdessétek napról-napra szabadítását! Beszéljétek a népek között dicsőségét, minden nemzet között csodáit, mert nagy az Örökkévaló és igen dicséretes, rettenetes minden isten felett. Mert a nemzeteknek minden istene bálvány, az Örökkévaló pedig eget alkotott. Ékesség és fenség van előtte, szent helyén tisztesség és méltóság. Népek nemzetségei, adjatok az Örökkévalónak dicsőséget és tisztességet! Hozzatok ajándékot és jöjjetek tornácaiba! Hajoljatok meg az Örökkévaló előtt szent

ékességben, rettegjen előtte az egész föld! Mondjátok a népek között: az Örökkévaló uralkodik. Megerősítette a földet, hogy meg ne induljon. Ő ítéli meg a népeket igazsággal. Örüljenek az egek és örvendezzen a föld, harsogjon a tenger és minden benne való! Viduljon a mező és minden, ami rajta van! Örvend akkor az erdő minden fája is az Örökkévaló előtt, mert eljön, hogy megítélje a földet. Megítéli a világot igazsággal, és a népeket hűségével.

Amikor Isten ládáját elhelyezték a sátor közepén, amelyet Dávid annak felállíttatott, Isten előtt égő- és hálaáldozatokat mutatott be. S amikor elvégezte, az Örökkévaló nevében megáldotta a népet. És minden izraelitának, férfinak és asszonynak egy-egy kenyeret, egy-egy darab húst és egy kalácsot adott. Az Örökkévaló ládája elé rendelt a Léviták közül szolgákat, akik hirdették, tisztelték és dicsérték az Örökkévalót, Izrael Istenét.

– Dávid szeretett volna Jeruzsálemben az Örökkévalónak templomot emelni – mondta Simeon:

– Cédrusból ácsolt házban lakom, az Örökkévaló szövetségének ládája pedig kárpitok alatt – mondta Dávid Nátán prófétának.

– Valami a szívedben van, cselekedd meg, mert Isten veled van – felelte Nátán, s azon az éjjel az Örökkévaló szólt hozzá:

– Menj el, és mondd meg az én szolgámnak, Dávidnak, ne építsen nekem házat! Mert nem laktam én attól fogva házban, amióta Izrael fiait kihoztam, mind e mai napig, hanem egy hajlékból más hajlékba mentem és sátorból sátorba. Ahol jártam Izrael népével, szóltam-e egyszer valakinek Izrael bírái közül, akiknek parancsoltam, hogy miért nem építtetetek nekem házat cédrusfából? Mondd meg a szolgámnak, Dávidnak, a Seregek Ura azt mondja, én választottam a juhok mellől a pásztorkunyhóból, hogy vezére legyen a népemnek, Izraelnek. És vele voltam mindenütt, valahová ment, minden ellenségétől megmentettem, lakóhelyet adtam népemnek, Izraelnek, s nem fogják az álnokság fiai sanyargatni őket. És attól kezdve, hogy megparancsoltam, bírák legyenek Izrael felett, minden ellenségét megaláztam, azt is jelenteném neki, hogy az Örökkévaló házat épít. És mikor betelnek életének napjai, és atyáihoz elmegy, magját fel-

támasztom utána, mely fiai közül való lesz, és az ő országát megerősítem. És leszek atyja, ő pedig a fiam, irgalmasságomat tőle el nem veszem, mint ahogy az előtted valótól elvettem. Hanem megerősítem őt a házamban és az országomban, és az ő királyi széke erős lesz mindörökké.

Nátán próféta Dávid tudtára adta, hogy a templom építése nem neki adatik meg, hanem utódjának.

Dávid király bement, leült az Örökkévaló előtt és mondta:

– Ki vagyok én, ó, Örökkévaló Isten, s mi az én házam, hogy engem eddig jutattál? Sőt még ez is kevés volt előtted, jövődőt is szóltál szolgád háza felől, s mint magas rangú embert, úgy tekintettél engem!

Dávid hadi vállalkozásai előtt mindig megkérdezte az Örökkévalót, aki vagy áldását adta, és győzelmet ígért neki, vagy figyelmeztette a veszélyekre. Megverte a körülöttük lakó népeket, és birodalmát megerősítette. Megverte a filiszteusokat és megálázta őket. Gáth városát faluival együtt elvette, a moabiták adófizetői lettek, birodalmának határát egészen az Eufrátesz folyóvidékéig terjesztette ki. Ezer szekeret, hétezer lovast, húszezer gyalogost zsákmányolt. S amikor Damaszkuszból eljöttek a szíriaiak, Dávid serege közülük huszonkétezer harcost vágott le. Damaszkuszba tisztartókat küldött, a sírek is adófizetői lettek. Isten Dávidot mindenütt megsegítette, amerre ment. Arannyal, sok rézzel tért haza Jeruzsálembe. Majd az egyiptomi Amon fiai szekereket és lovagokat vettek Szíriában és Mezopotámiában, s harminckét ezer harci szekérrel indultak Dávid ellen, aki elküldte Joábot. Csatarendbe álltak, s megverték az ellenséget.

Dávid tette, hogy elrendelte a lakosság számbevételét.

– Menjetek el, számláljátok meg Izrael, Beersebától fogva Dánig, és hozzátok hozzám, hadd tudjam számát!

Joáb felelte:

– Az Örökkévaló száz ennyivel szaporítsa meg az ő népét, mint amennyi a számuk. Avagy nem mind a szolgálid, uram, király? S miért kérdezi az én uram? Miért lenne Izraelnek büntetése?

Az emberek megszámlálása a tilalom megsértését jelentette, s az Örökkévaló haragját vonta maga után. De a király szava erő-

sebb volt Joábénál. Joáb elment és bejárta egész Izraelt, azután visszatért Jeruzsálembe és jelentette:

– Ezerszer ezer és százezer fegyverforgató férfi, Júda fiai közül négyszázhetvenezer fegyverforgató.

Lévi és Benjámin fiait azonban nem számolta közéjük, mert sehogy sem tetszett Joábnak a király parancsa. De az Örökkévalónak se tetszett ez a dolog, Izrael népére pestist küldött, hetvenezren haltak meg, s a nép pusztítását csak akkor hagyta abba, amikor Dávid áldozati oltárt épített, és áldozatot mutatott be. S amikor megöregedett, fiát, Salamont a királyi trónra ültette. Összegyűjtötte Izrael össze fejedelmét, a papokat és a Lévitákat, akiknek már nem kell majd többé Isten hajlékát hordozni, kijelölte az Örökkévaló háza teendőinek gondviselőit, a tisztartókat, a bírákat és az ajtónállókat. Lévi fiainak Áron fiai mellett jelölt ki helyet az Örökkévaló házában, majd a szent edények tisztítása és Isten házának szolgálata lesz a feladatuk. És, hogy álljanak az Örökkévaló tiszteletére reggel és este, s hogy gondot viseljenek a szent kenyerekre, a lisztlángra, a kovász nélküli lepényekre, a serpenyőben főttre és pirítotttra, minden mértékre és mérőre. S hogy áldozzanak az Örökkévalónak égőáldozattal minden szombaton, a hónapok első napján és a szokott ünnepeken. Áron fiainak is voltak rendjeik, elosztották őket, s Semája íródeák, Nétanéel fia, Lévi nemzetségéből leírta, hogy milyen szolgálatra. Dávid serege fővezéreit is kijelölte szolgálatra, az ajtónállók rendjét, a kapuk őrzését is meghatározta, a napkeleti, napnyugati, északi és déli kapuk, a kincstartó ház felügyeletét. Dávid király huszonnégyezer főből álló seregének minden hónapban más parancsnoka volt. Felügyelői voltak a föld művelésére rendelt mezei munkásoknak, a szőlőművelőknek, az olajfák és a fügefák gazdáinak, az olajos tárházaknak, a mezőn, s a völgyben tartott barmok, tevék, szamarak, juhok gondviselőinek. Jonatán, Dávid írástudó és értelmes nagybátyja főtanácsos volt.

Egy napon Dávid egybehívta Jeruzsálembe Izrael összes fejedelmét, a nemzetségek fejedelmeit, a király szolgálatában lévő csapatok előjáróit, az ezredeseket, a századosokat, a király minden jószágának és marhájának gondviselőit, fiait, azok udvari szolgáit, a harcosokat, minden erős vitézzel együtt.

– Halljátok meg szavamat, atyámfiai és az én népem! Előkészítettem mindent az építéshez, hogy az Örökkévaló szövetsége nyugodalmas házat építtessenek. Az Örökkévaló azt mondta nekem:

– Ne te építs házat az én nevemnek, mert hadakozó ember vagy, sok vért ontottál!

– Az Örökkévaló, Izrael Istene engem választott, hogy legyek királya Izrael népének. Júdát választotta előjárónak, és Júda törzsében az én atyámnak fiai közül pedig engem emelt királlyá. És minden fiaim közül, mert az Örökkévaló sok fiat adott nekem, Salamont választotta, hogy üljön az Örökkévaló királyságának székébe.

– Salamon, a te Fiad – mondta az Örökkévaló – építi meg az én házamat, mert őt fiamul választottam, és atyja leszek. Megerősítem a királyságát, ha parancsaimat és ítéleteimet szorgalmasan megtartja!

– Ezért fiam – fordult Dávid Salamonhoz –, ismerd meg a te atyád Istenét, és szolgálj neki tökéletes szívvel és jó kedvvel! Mert az Örökkévaló minden szívbe belelát és minden emberi gondolatot jól ért. Ha őt keresed, megtalálod, ha elhagyod, ő is elhagy mindörökké. Mivel az Örökkévaló téged választott, hogy neki szent házat építs, légy erős és építsd meg azt!

S átadta a szent épület tervrajzát, amelyet megálmodott, a templom, a kincstartó helyek, a belső termek és udvarok részletes formáját. S átadta az aranyat és ezüstöt a különböző eszközök számára, s bevonatok készítésére, a gyertyatartókra, a szent kenyerek asztalaira, minden más asztalra, a villákra, medencékre és kancsókra, poharakra tiszta aranyat, a füstölő oltárra, aranyat a kerubok mintázására, akik kiterjesztett szárnyakkal az Örökkévaló szövetségének ládáját takarják be.

– Légy bátor és erős, Salamon! Kezdj hozzá, ne félj, az Örökkévaló Isten, az én Istenem veled van! Téged el nem hagy, tőled el nem távozik, amíg el nem végzed az Örökkévaló háza szolgálatának minden művét. Itt vannak a papok és a Léviták csapatai Isten házában minden szolgálatára. Veled lesznek minden munkában, de a fejedelmek is, és az egész nép. S mivel nagy kedvem van Isten házához, kincsem, ami van, aranyam,

ezüstöm, odaadom. Háromezer talentum aranyat és hétezer talentum tiszta ezüstöt a falak beborítására. És ha valaki még akar adni, szabad akarata szerint, adjon, amit akar az Örökkévalónak.

S az Örökkévaló házára ötezer talentum aranyat, tízezer ezüst dáríkot, tizennyolcezer talentum rezet és százezer talentum vasat adományoztak. És akinek drágaköve volt, azt is odaadta. Örvendezett a sokaság, hogy szabad akaratukból adtak, tiszta szívükből adakoztak, Dávid király is örvendezett:

– Áldott vagy te, Örökkévaló, Izraelnek, a mi Atyánknak Istene, öröktől fogva mindörökké! Ó, Örökkévaló, tied a nagyság, hatalom, dicsőség, örökkévalóság és méltóság, és minden, ami a földön és mennyben van, a tied! Tied, ó, Örökkévaló, az ország, te magasztalod fel magadat, hogy légy minden fejedelmek felett! A gazdagság és a dicsőség mind tőled vannak, te uralkodsz mindenben, kezeden van minden erő és a birodalom. Ó, Örökkévaló, Ábrahámnak, Izsáknak és Izraelnek, a mi atyánknak istene, tartsd meg mindörökké ezt az érzést néped szívében! Salamonnak adj tökéletes szívet, hogy parancsolataidat, bizonyágtételeidet és rendelkezéseidet megőrizhesse!

Dávid gyülekezetéhez fordult.

– Kérlek, áldjátok az Örökkévalót, a ti Isteneteket!

S megáldotta az egész gyülekezetet, akik leborulva tisztelték az Örökkévalót és a királyt. Másnap ezer tulkot áldoztak égőáldozatul, és ezer kost, és ezer bárányt.

S ettek, ittak nagy vigasságban azon a napon. Azután Salamon másodszor is királlyá tették és felkenték, Sádókot főpapnak, és Salamon ült az Örökkévaló székébe.

A fejedelmek és a hatalmasok, sőt Dávid király fiai is mindnyájan kezet adtak, hogy Salamon királynak engedelmeskedni fognak.

Simeon szünetet tartott.

– Örökkévaló, kicsoda tartózkodhat sátorodban? – hangzott a kérdés. – Ki lakozhat szent hegyeden?

Leviátán és fiai, még Ásér is, átszellemülten hallgatták Simeon előadását.

– Simeonnál az elsőszülött fiú jogai mellé tehetség is társult – mondták.

– Aki tökéletességben jár – folytatta Simeon –, igazságot cselekszik, és igazat szól a szívében. Nyelvével nem rágalmaz, felebarátjának rosszat nem tesz, és rokonainak nem szerez gyalázatot. A megbélyegzett utálatos a szemében, de a félőket az Örökkévaló, aki kárára esküszik és meg nem változtatja. Pénzét nem adja uzsorára, és nem vesz el ajándékot az ártatlan ellen. Aki ezeket cselekszi, nem rendül meg soha örökké.

– Íme, Dávid pátriárka így jelenik meg előttünk! – szólalt meg Leviátán áhítattal.

– Dávid király – foglalta össze a hallottakat Leviátán – sok-sok gyermek atyja volt. Őket feleségei és ágyasai születték neki. Atyáink megőrizték az okos és szép Abigél emlékét, de különösen Dávid Betsabé iránti szerelmének történetét. Betsabét Dávid fürdés közben pillantotta meg, feleségül vette, az asszony férjét, a hettita Úriját, hűséges harcosát harcba, a biztos halálba küldte az ammoniták ellen Egyiptomba. Dávidot az Örökkévaló Betsabé által szült gyermek halálával büntette meg. De a második gyermekben, Salamonban az Örökkévaló kedvét lelte. Nátán próféta az Örökkévaló által szeretettnek nevezte. Fiával, Absáloommal való viszálykodása azzal kezdődött, hogy Absáloom megölte féltestvérét, Amnónt, mivel Absáloom meggyalázta Támárt, Absáloom édestestvérét. Nyílt lázadás után Dávidnak menekülnie kellett Jeruzsálemből. A lázadást levertek és a király fia meghalt. Joáb, a király hadvezére ölte meg. Dávid, azok legnagyobb csodálatára, akik győzelmükkel megmentették a királyt, megsiratta fiát. Másik fia Adónija már az éltes, öreg Dávid életében király akart lenni, de Nátán próféta Dávidot úgy irányította, hogy Salamont tegye utódjává. Oktatta és a főrendeket is a templom építésére kérte:

– Ez az Örökkévaló Istennek háza és az égőáldozat oltára Izrael számára.

És megparancsolta, hogy gyűjtsék össze Izrael földjén a jövevényeket, akiket kőbányákba vitetett, hogy faragni való köveket vágjanak, hogy Isten háza megépülhessen. Sok vasat szerzett

szögeknek, és sok rezet. Szidon és Türosz városok lakói bőségesen szállítottak cédrusfát.

– Fiam, Salamon, gyermek és igen gyenge – mondta Dávid – és az Örökkévalónak pedig nagy házat kell építeni, mely híres legyen és ékesség az egész világon. Mielőtt meghalok, mindent előkészítek neki.

Hivatta fiát, Salamont és meghagyta neki:

– Édes fiam! Elgondoltam, hogy az Örökkévalónak házat építek, de az Örökkévaló így szólt:

– Sok vért ontottál, és sokat hadakoztál, ne építs nevemnek házat! Fiad, aki csendes lesz, mert nyugalmat adok neki, fiad, Salamon épít nevemnek házat. Fiam lesz, neki atyja leszek, és megerősítem királyságát.

Dávid az Örökkévaló házának építésére százezer talentum aranyat, ezerszer ezer talentum ezüstöt, vasat, fát, követ gyűjtött össze, azon kívül sok-sok mesterembert: kővágókat, fa- és kőfaragókat. És megparancsolta főembereinek:

– Legyetek Salamon segítségére!

S előkészítette fia számára a biztonságos uralkodást, s egy olyan királyi méltóságot, melyhez hasonló egy királynak sem volt előtte Izraelben. Így uralkodott Dávid, Isai fia egész Izrael felett negyven éven át. Hebronban hét és Jeruzsálemben harminchárom évig. Életével, gazdagságával és minden dicsőségével megelégedve halt meg.

Leviátán rövid szünetet tartott:

– Fiáról, Salamonról, aki az Örökkévaló trónján követte őt, legközelebb beszéljünk majd! Most térjünk vissza sátrainkba! Pihenjünk, gyűjtsünk erőt, és vágjunk és szárítsunk jó fűvet állatainknak a kaszálón, málházásra is eleget, hogy a hosszú úton se koplaljanak.

S mindenki a maga sátrába ment, hogy pihenjen, és felkészüljön az előttük álló nagy útra. Thisbe felkereste Leviátánt, s elmondta, hogy fiainak: Dumuzinak és Nergálnak is zsidó lányt keres feleségnek.

Összetörten, fáradtan vonszolták magukat a szíriai sivatagban. Erőltetett menetben egy hónap telt el, tömlőik kiürültek, mire végre vizet találtak a forró sivatagban. Ott táborot vertek.

Leviátán sátra előtt újra összegyűltek, s örültek egymásnak, tevéik, lovaik, szamaraik, juhaik kedvükre legelésztek, s Izrael népe ünnepelt. Leviátán imasátra előtt fogadta fiait és a családtagokat, gyülekezetét, hogy hálát adjanak az Örökkévalónak, aki itt, a szíriai sivatagban, a Jordán folyótól messze távol vízhez vezette őket. S hogy a zsidók történetére emlékezve lelküket és identitásukat edzve merítsenek újabb és újabb erőt a haza vezető út folytatásához.

Leviátán énekelt:

– Szeretlek Örökkévaló, erősségem. Az Örökkévaló a kősziklám, váram és szabadítóm, Istenem. Kősziklám, őbenne bízom, pajzsom, üdvösségem és menedékem. Az Örökkévalóhoz kiáltok, aki dicséretre méltó, és megszabadulok ellenségeimtől. Halál kötelei vettek körül, az istentelenség árai rettentenek engem. A Seol kötelei vettek körül, a halál tőrei fogtak engem. Szükségemben az Örökkévalót hívtam, hozzá kiáltottam, szavamat meghallotta templomából, és kiáltásom eljutott füleibe. Megindult, megrendült a föld, s a hegyek fundamentumai inogtak és megindultak, mert haragra gyűltek. Orrából füst szállt fel, szájából emésztő tűz, izzó szén gerjedt belőle. Lehajtotta az eget, leszállt és homály volt lábai alatt. Kerubon haladt és röpt, és a szelek szárnyain suhant. A sötétséget tette rejtékhelyévé, sátra körül sötét felhők és sűrű fellegek gyűltek. Az előtte lévő fényességből felhőin jégeső tört át és eleven szén. És dörgött az Örökkévaló a mennyekben, és a Magasságos zengett, és jégeső hullt és eleven szén. És kibocsátotta nyilait, villámokat szórt, és meglátszottak a vizek medrei, és megmutatkoztak a világ fundamentumai feddésedtől, Istenem, orrod leheletének fúvásától. Lenyúlt a magasból és felvett, kivont engem nagy vizekből. Megszabadított erős ellenségemtől, gyűlölőimtől, akik hatalmasabbak voltak nálam. Rám jöttek veszedelmem napján, de az Örökkévaló volt a támaszom. Tágas helyre vitt ki, kiragadt engem, mert kedvét lelte bennem. Az Örökkévaló megfizetett igazságom, kezem tisztasága szerint. Mert megőriztem az Örökkévaló útjait, és gonoszul nem távoztam el az én Istenemtől. Mert minden ítélete előttem, és rendeléseit nem hánytam el magamtól. És tökéletes voltam előtte, őrizkedtem a vétkeimtől. És megfizetett nekem az

Örökkévaló igazságom, kezeim tisztasága szerint, ami a szemem előtt van. Az irgalmashoz irgalmas vagy, a tökéleteshez tökéletes. A tisztával tiszta, a visszáshoz visszás. Mert te megtartod a nyomorult népet, és a kevély szemeket megalázod. Az Örökkévaló az én Istenem megvilágosítja a sötétséget. Mert általad táboron is átfutok, s az én Istenem által kőfalon is átugrom. Isten útja tökéletes, az Örökkévaló beszéde tiszta, pajzs mindazoknak, akik bíznak benne. Mert kicsoda Isten az Örökkévalón kívül? És kicsoda kőszikla Istenünkön kívül? Isten, aki felövez erővel, és utamat tökéletessé teszi. Lábammat olyanná, mint a szarvas, s magas helyeimre állít engem. Kezemet ő tanítja harcra, karjaim meghajlítják az ércíjat. És adtad nekem a te üdvösséged pajzsát, s jobbod megszilárdított engem, s jó voltod felmagasztalt. Kiszélesítetted lépésem alattam, s nem tántorogtak lábaim. Üldözöm ellenségeimet és elérem őket, és nem térek vissza, míg meg nem semmisültek. Összetöröm őket, hogy fel sem kelhetnek. Mert te öveztél fel engem erővel a harcra, megadtad, hogy ellenségeim meghátráltak, és gyűlölöimet elpusztíthattam. Kiáltottak, de nem volt szabadító az Örökkévalóhoz és nem felelek nekik. És apróra törtem őket, amilyen a szél elé való por, és megtapostam őket, mint az utca sarát. Megmentetted engem a nép pártoskodásaitól, nemzetek fejévé tettél engem, olyan nép szolgál nekem, amelyet nem ismertem. Amint hall a fülük, engedelmeskednek, idegenek is hízelegnek. Az idegenek elepedtek, és reszketve jönnek elő zárt helyeikről. Él az Örökkévaló és áldott a kősziklám. Magasztaltassék üdvösségem Istene! Isten, aki bosszút áll értem, népeket hajlít alá. Aki megment ellenségeimtől. Még az ellenem felkelők ellen is felmagasztalsz, az erőszakos embertől megszabadítasz engem. Azért dicsérlek téged Örökkévaló, a nemzetek között, és éneket zengek a nevednek. Nagy segítséget ad királyának és irgalmasságot cselekszik felkentjével, Dáviddal és az ő magvával mindörökké.

– Magasztaltassék üdvösségem Istene! – mondták kórusban.

– Salamon, Dávid magva mai tanításunk témája – nézett Leviátán családjára. Ásért szemelte ki.

– Fiam – szólt Ásérnak. – Salamon királyunk szellemének megidézése tudásodnak való feladat – mondta. Ásér boldog volt, hogy apja ilyen módon, nyíltan fejezte ki dicséretét.

S megszólalt:

– Salamon megerősödött királyságában. Egész Izrael népének, ezredeseknek, századosoknak és bírának, előjáróknak és családfőeknek szólt, hogy menjenek vele a magaslatra, ahol a gyülekezet sátra volt, melyet Mózes készített a pusztában, de az Örökkévaló ládájával együtt Dávid már felvitte Jeruzsálembe. Ott, a rézoltár előtt áldozott Salamon gyülekezetével, amikor Isten megjelent és azt mondta:

– Kérj, amit akarsz, hogy adjak neked!

– Te nagy irgalmasságot cselekedtél az én atyámmal, Dáviddal, és helyette engem királlyá tettél! Adj nekem bölcsességet és tudományt, hogy kormányozhassam népedet!

– Nem kértél tőlem gazdagságot, kincset és tisztességet, vagy a téged gyűlölők lelkét, sem hosszú életet magadnak, hanem bölcsességet és tudományt. A bölcsességet és a tudományt megadtam neked, sőt gazdagságot, kincset és tisztességet is olyat adok neked, amelyhez hasonló nem volt sem az előtted, sem az utánad való királyoknak.

Salamon visszatért Jeruzsálembe, ezernégyszáz szekeret és tizenkétezer lovat hozatott Egyiptomból, kereskedői egy szekeret hatszáz ezüst sékelért, egy-egy lovat százötven ezüst sékelért tudtak megvásárolni, s hozzálátott a templom építésének előkészületéhez. Ezüstöt, aranyat, köveket, cédrusfát, vadfügefát szállított, hetvenezer teherhordóval. Nyolcvanezren vágták a fákat a hegyen, háromezerhatszáz felügyelő irányította a munkát. Salamon követet küldött Türosz királyhoz Libanonba:

– Amint atyámmal, Dáviddal cselekedtél, s cédrusfát küldtél, úgy én is azt kérem, hogy küldjél! Mert a ház, amelyet építeni szándékozom, igen nagy lesz, mert a mi Istenünk nagyobb minden istennél. És küldj hozzám tudós mesterembereket, akik ismerik az arany, az ezüst, a réz, a vas, a bíbor, a karmazsin minden csínját-bínját, akik az én mestereimmel együtt, akik Júdában és Jeruzsálemben vannak, s akiket az én atyám, Dávid hozatott, ismerik a metszések művészetét.

Salamon a libanoni király favágóinak húszezer véka csépelte búzát, húszezer véka árpát, amit kétezer teve súlyos málhával tudott elvinni, és húszezer báth bort, és ugyanannyi olajat ajánlott fel.

Hirám, Türosz királya levélben válaszolt:

– Áldott az Örökkévaló, Izrael Istene, aki mind a mennyet, mind a földet teremtette, aki ilyen bölcs, tudós, okos és értelmes fiat adott Dávid királynak, aki az Örökkévalónak és magának palotát akar építeni. Küldök tudós férfit, aki Dán nemzetségének leányai közül való asszony fia, aki ismeri az arany-, a réz-, az ezüst- és vasöntés fogásait, aki kövekből, fából, bíborból, lenből és karmazsinból remekművet készít, aki ismeri a díszítő metasztést, és aki tudós mesterembereiddel dolgozni fog. A búzát, árpát, olajat és bort, amit ígértél, küldd el! Mi pedig a Libánuson vágunk fát, amennyi kell, és elvisszük a szálfákat a tengeren ki kötődbe, s onnét eljutnak Jeruzsálembe.

Salamon királyságának negyedik esztendejében, a második hónap második napján elkezdte az építkezést a Mórja hegyén, amelyet atyjának, Dávidnak az Örökkévaló megmutatott. Az épület alapja harminchat méter hosszú és tizenkét méter széles volt. A templom oldalt nyitott tornáca tizenkét méter hosszú és hetvenkét méter magas volt, színarannyal beborítva.

Ásér átszellemülten mesélt, eszébe jutott atyja tanítása, s mindaz, amit hallott. A csodálatos templom lerombolása, s az a pillanat, amikor a szent falak között atyja anyját meglátta, s ahogy atyja ott anyja kezét megkérte. De folytatta, amibe belekezdett:

– Minden helyiséget fával borítottatott be, a fát arannyal. Ami-be pálmafákat véstek. Megépítette a tizenkét méter hosszú és széles szentek szentjét, amit hatszáz talentum finom arany borított. A szegek súlya ötven arany sékel, s még a felső emeleteket is arany borította. A szentek szentjében két kerub szobra állt, kiterjesztett szárnyaik távolsága tizenkét méter volt, fölöttük függöny, kék és piros bíborból, karmazsinból és lenből, s azt is kerubok díszítették. A templom előtt két oldalt egy-egy huszonegy méteres oszlop állt, azokon három méter átmérőjű gömb, s az oszlopok tetejéről láncok lógtak, rajtuk száz gránátalma.

Salamon tizenkét méter hosszú és ugyanolyan széles és hat méter magas rézoltárt is készíttetett, s egy nagy medencét is öntetett, melyet rézökrök tartottak, s amely egyik szélétől a másikig hat méter volt, három méter magas, s kerülete tizennyolc méter. Ebben mosakodtak a papok. De tíz mosdómedence is volt, öt jobboldalt és ugyanúgy öt baloldalt, hogy abban mossanak és mossák azt, ami áldozatra való. Tíz arany gyertyatartót is készíttetett, ötöt baloldalra és ötöt jobbra. És öt-öt asztalt, és további száz medencét.

S amikor az egész mű elkészült, Salamon összehívta Izrael véneit, és a nemzetségek összes fejedelmét, s Izrael háza népét, hogy a Léviták felvigyék az Örökkévaló szövetségének ládáját, a gyülekezet sátrát, szent edényeket, amelyek a sátorban voltak. Salamon, s mögötte Izrael népe ment a frigyláda után.

– Köszönöm, Ásér. És most összefoglalom mindazt, amit halottunk. A békés és áldott Salamonról, aki Saul és Dávid után az izraeli-júdai államunk harmadik királya és minden idők legnagyobb bölcsse volt, s aki négyszáz évvel ezelőtt uralkodott.

Apja Dávid király, anyja Betsabé. Salamonban az Örökkévaló születésétől kezdve kedvét találta, Dávid pedig idősebb fiait figyelmen kívül hagyva, trónja örökösévé tette. Istentől, aki álmában megjelent neki, és azt mondta, hogy minden kívánságát teljesíti, a következőket kérte Salamon:

– Adj szolgádnak éber szívet, hogy meg tudja különböztetni a jót meg a rosszat!

Mivel Salamon nem kért magának földi javakat, jutalomként nemcsak bölcsességet, hanem, hallatlan gazdagságot és dicsőséget nyert, és a királyok között nem lett hozzá hasonló.

Salamon bölcsessége már első bíraskodása alkalmával megmutatkozik, amikor is úgy tesz, mintha karjával ketté akarná vágni a gyermeket, és osztaná el a kisiúra anyaként egyaránt igényt tartó két asszony között, és ezzel kideríti, melyik közülük az igazi anya.

Abban az időben jött a királyhoz két parázna asszony, azt mondta az egyik:

– Kérlek uram, én és ez az asszony egy házban laktunk, és szültem nála, abban a házban. És három nap múlva az asszony

is szült, idegen nem volt velünk, csak mi ketten voltunk, és ennek az asszonynak éjszaka meghalt a fia, mert ráfeküdt. Éjfélkor felkelt, elvitte mellőlem az én fiamat, mert én aludtam, és azt maga mellé fektette, s a meghalt fiát mellém. Amikor hajnalban felkeltem, hogy megszoxtassam a fiam, láttam, hogy meghalt, de reggel jobban megnéztem, és már tudtam, hogy ő nem az én fiam, akit szültem.

A másik asszony megszólalt:

– Nem úgy van! Az én fiam az, aki él! A te fiad az, aki meghalt!

– Nem, a te fiad, aki meghalt! Az én fiam az, aki él!

S így versengtek a király előtt. Salamon megszólalt:

– Ez azt mondja, ez az én fiam, aki él, és a te fiad az, aki meghalt. Amaz meg ezt mondja, semmiképpen nem, hanem a te fiad az, aki meghalt, s az én fiam az, aki él. Hozzatok nekem egy kardot! És vágjátok két részre a gyermeket, és adjátok az egyik részt egyiknek, a másikat pedig a másiknak.

Ekkor az asszonynak, akié a gyerek volt, megindult a szíve a gyermekért:

– Kérlek, uram, adjátok neki az élő gyermeket, és ne öljétek meg őt!

A másik azt mondta:

– Se az enyém, se a tiéd, ne legyen! Vágjátok ketté!

S a király megszólalt:

– Adjátok amannak az élő gyermeket, és meg ne öljétek azt, mert ő az anya!

S amikor egész Izrael tudomást szerzett Salamon ítéletéről, meghajoltak előtte, mert látták már, hogy Isten bölcsessége van a király szívében az ítélettételre.

Salamon mérhetetlen gazdagságra tett szert, birodalmában az ezüst közönséges kő számba ment. És a Föld összes királya és bölcse, köztük Sába királynője is, ajándékokkal megrakottan látogattak el Salamonhoz, hogy meghallgassák bölcsességét.

Salamon három ezer példabeszédet és ezer éneket szerzett, amelyekben leírta az összes növény, állat és madár tulajdonságait. A mindent művészien alakító, az istenség megtestesült bölcsessége, a Szophia, lehetővé tette Salamon számára, hogy

megértse a világ szerkezetét és az idők elejét, végét és közepét. Mindent, ami el volt rejtve, és ami látható volt.

A békét teremtő Salamonnak az Örökkévaló megparancsolta, hogy építsen templomot Jeruzsálemben, míg a véres háborúkat folytatott Dávid nem kapott parancsot templomépítésre.

A templomot hét éven keresztül tízezrek építették, de a munkálatok teljesen csendben folytak. Büntetésként, amiért sok idegen feleséget vett magának, és megengedte nekik, hogy pogány kultuszoknak hódoljanak, sőt öregségében maga is idegen istenek felé hajlott, Salamon halála után királyságát megosztva fia, Rehabeám és Jorobeám rabszolga kapta. Salamont tartják két bibliai, a hetvenegyedik és a százhuszonhatodik, valamint a Példabeszédek könyve, a Prédikátor könyve, az Énekek éneke, a kanonikus Bölcsesség könyve és az apokrif Salamon testaméntuma és Salamon zsoltárai szerzőjének.

– Istanu fog most énekelni!

– Tebenned bízom, Istenem! Ne szégyenüljek meg soha! A te igazságod szerint ments meg és szabadíts meg engem, hajtsd hozzám füledet és tarts meg engem. Légy sziklaváram, ahová menekülhessek szüntelen, rendelkezék megtartásom felől, mert kőszálam és erősségem vagy te. Én Istenem, szabadíts meg engem a gonosz kezéből, a hamis és kegyetlen markából! Mert te vagy a reménységem, ó, Örökkévaló, Istenem, én bizodalمام gyermekségemtől fogva! Reád támaszkodom születésem óta, anyám méhéből te vontál ki engem, rólad szól dicséretem szüntelen. Mintegy csodává lettem sokaknak, de te vagy az én erős bizodalمام. Megtelik szám dicséreteddel, minden nap a dicsőségeddel. Ne vess el vénségem idején, amikor elfogy az erőm, ne hagyj el! Mert felőlem szólnak elleneim, és akik életemre törnek, együtt tanácskoznak.

– Isten elhagyta őt! – mondják. – Kergessétek és fogjátok meg, mert nincs, aki megszabadítja!

– Ó, Isten, ne távozz el tőlem! Én Istenem, siess segítségemre! Szégyenüljenek meg és enyészzenek el életem ellenségei, borítsa szégyen és gyalázat azokat, akik vesztémre törnek! Én pedig szüntelen reménykedek, és szaporítom dicséreted. Szám beszéli igazságodat, minden nap a szabadításodat, mert számát

sem tudom. Az Örökkévaló Istennek nagy tetteivel járok, csak igazságodról emlékezem! Ó, Isten, gyermekségemtől tanítottál, és hirdetem csodáidat. Vénségemig és megőszülésemig se hagyj el engem, Ó, Isten, hogy hirdessem karod e nemzetségnek, és minden következőnek nagy tetteidet. Hiszen igazságod, ó, Isten, felhat az égig, mert nagyságos dolgokat cselekedtél. Ki hasonló hozzád, ó, Isten? Aki sok bajt és nyomorúságot éreztettél velünk, de ismét megelevenítesz, és a föld mélységéből ismét felhozol minket. Megsokasítod nagyságomat, hozzám fordulsz és megvigasztalsz. Én is tisztellek téged hűségedért, én Istenem! Énekelek neked hárfával, ó, Izrael szentje! Örvendeznek ajkaim, hogy énekelhetek neked, és lelkem is, amelyet megváltottál. Nyelvem is minden nap hirdeti igazságod, mert megszegyenültek, és gyalázattal illettetek, akik vesztetre törnek.

– Köszönöm, fiam! – mondta Leviátán Istanunak és Júdához fordult.

– Fiam, most te énekelj!

– Mikor visszahozta az Örökkévaló Sionnak foglyait – énekelte Júda –, olyanok voltunk, mint az álmodók. Megtelt a szánk nevetéssel, nyelvünk vigadozással. Így szóltak a pogányok:

– Hatalmasan cselekedett ezekkel az Örökkévaló!

Hatalmasan cselekedett velünk az Úr, azért örvendezzünk! – s Júda tekintetével végigpásztázta testvéreit, apját, anyját és a gyülekezet tagjait. Hiszen volt minek örülniük, az Örökkévaló valóban hatalmasat cselekedett velük, elpusztította Nabukodonozort, és most kivezeti őket Babilóniából.

– Hozd vissza, Istenem a foglyainkat, mint patakokat a déli földön! – folytatta Júda. – Akik könnyhullatással vetnek, vigadozással aratnak majd. Aki vetőmagját sírva emelve megy tova, vigadozással jó elő, kévéit emelve.

– Köszönöm, Júda! S most, Ásér, vedd vissza a szót!

– Az aggáda szerint, amelyet atyáink hagyományoztak ránk, Salamon megkérte Szophiának, Bölcsességnek, az ég királya lányának kezét, és hozományként az egész világot kapta. Salamon bölcsességét egyaránt igénybe vették az emberek, állatok és a szellemek. Bíraskodás közben Salamon olvasott a perlekedők gondolataiban, és nem volt szüksége tanúkra. Amikor Sa-

lamon előtt a föld alatti világból megjelent Káin, és azt követelte, hogy neki kétszeres részt juttasson az apai örökségből, mivel neki két feje van, Salamon megparancsolta, hogy öntsenek vizet az egyik fejre, és a másik fej által adott hangokból megállapította, hogy a szörny testében egy lélek lakozott. Az állatok, madarak és halak is Salamon bíraskodását kérték, és akarata szerint cselekedtek.

A templom zajtalan építése azzal magyarázható, hogy a kövek csiszolására Salamon a varázsserejű asamur férget használta, amelyet a griffmadár hozott neki az éden kertjéből. Salamon trónját aranyoroszlánok díszítették, amelyek megelevenedtek, és nem engedték egyetlen hódítónak sem, hogy a trónra üljön.

Salamonnak volt egy csodálatos gyűrűje, Salamon pecsétje, amelynek segítségével megszelídítette a démonokat, és még a legfőbbet, Azmodeust is engedelmességre bírta, aki segített neki a templomot építeni. Azmodeus létéről a perzsák is tudnak, az erőszakosság, a rossz tettek, a zabolátlanság képviselőjének neve náluk Aisma. Tóbiás úgy számol be róla, mint a házasság esküdt ellenségéről. Mert Azmodeust természete arra serkentette, hogy a gyengeség, hidegség, a kívánságoknak a nemkívánatos irányba való terelése révén rombolja a házassági együttélést. Salamonnak sikerült Azmodeust leitatnia, részegen megkötnie, és kiterjeszteni rá mágikus erejét. Azmodeus, amint az egy foglyul ejtett szörnyhöz illik, elárult egy titkot, méghozzá az asamur féreg titkát, melynek segítségével csodálatosan el lehetett vágni a köveket. Azmodeus általában segített a templomot építeni, s közben még előrelátó is volt. A felfuvalkodott Salamon azt mondta Azmodeusnak, hogy mutassa meg a hatalmát, és átadta neki a varázsgyűrűjét. Azmodeus abban a pillanatban hihetetlen méretű szárnyas óriás lett, Salamont óriási távolságra dobta, felöltötte Salamon alakját, és elfoglalta a helyét. Azmodeus itt is elárulta parázna ördögi természetét és a házasság iránti ellenséges érzületét, mert amikor Salamon háremét gazdaként átvette, rendszeresen megszegte a rituális tilalmakat, amelyek garantálták a házastársi kapcsolatok tisztaságát, sőt még vérfertőzésre is vetemedett. Ezek alapján lehetett leleplezni, amikor Salamon megpróbáltatása véget ért.

A szellemek fölötti hatalomtól büszkévé lett Salamon tehát megkapta a büntetését: Azmodeus egy távoli földre vetette, és maga öltötte fel Salamon képét, és ő kormányozott Jeruzsálemben. Salomonnak vándorolnia kellett, vezekelvén bűneiért, és engedelmességre kellett tanítania népét:

– Én, a prédikátor, Izrael királya voltam Jeruzsálemben – mondta.

– A bűneit megbánó Salamon visszatérhetett trónjára, s az alakját magára öltő gonosz szellem eltűnt.

– Énekeljünk! És örvendjen Izrael népe! Az Úr kivezeti felkentjeit Babilonból!

– Az egek beszélnek Isten dicsőségét, és az égboltozat kezei munkáját hirdeti! Nap napnak mond beszédet, az éj éjnek ad jelentést. Nem olyan szó, sem olyan beszéd, amelynek hangja nem hallható. Szózatuk kihat az egész földre, és a világ végére az ő mondásuk. A napnak készített bennük sátort. Olyan ez, mint egy vőlegény, aki az ágyasházából jön ki, örvend, mint egy hős, hogy futhatja a pályát. Kijövele az éh egyik szélétől s forgása a másik széléig, és nincs semmi, ami elrejtőzhetne hevétől. Az Örökkévaló törvénye tökéletes, megeleveníti a lelket, az Örökkévaló bizonyágtétele biztos, bölcsé teszi az együgyűt. Az Örökkévaló rendelkezései helyesek, megvidámítják a szívet, az Örökkévaló parancsolata világos, megvilágosítja a szemeket. Az Örökkévaló félelme tiszta, megáll mindörökké, az ítéletei változtathatatlanok s mindenestől fogva igazságosak. Kíváncsiabbak az aranynál, még a sok színaranynál is, és édesebbek a méznél is. Szolgádat is intik azok, aki megtartja azokat, nagy jutalma van. Ki veheti észre a tévedéseket? Titkos bűnöktől tisztíts meg engemet! Tartsd távol a te szolgádat a szándékosoktól, rajtam ne uralkodjanak, akkor ártatlan leszek, és tiszta sok vétektől. Legyenek kedvedre valók szám mondásai, szívem gondolatai előtted legyenek, Istenem, kösziklám és megváltóm.

Leviátán hite, ereje példaképül szolgált mindenkinek. Most is áhítattal hallgatták. Szavaiból erőt merítettek. Azok is, akik a száműzetésben születtek, és Júda és Izrael földjére most lépnek majd először, ha az Örökkévaló valóban kivezeti őket Babilonból és a sivatagból, mely kellőképpen elcsigázta és leverte őket már.

S azoknak is erőt adott, akik Júda földjén születtek, s hazájukat elveszítve földönfutókká váltak, akik még Salamon templomában imádták az Urat, s akiket Nabukodonozor tett száműzöttekké.

– S most menjünk sátrainkba és hálát adva az Örökkévalónak, pihenjünk! S aztán minden takarmányt, amit adott itt az Örökkévaló, állatainknak az élet vizének közelében, gyűjtsük össze, s erőinket is, hogy tevéinket, lovainkat, szamarainkat újra felmálházni sikerüljön, s útra keljünk megint, s vándoroljunk, amíg a Genezáreti tó szemünk elé nem tárul.

Meghallgatták Leviátán szavait, s sátraikba mentek. S hét nap múlva táborot bontottak.

Negyven napig gyalogoltak, amikor megint vizet találtak, és letáboroztak.

Közel voltak már a Jordán folyóhoz és a Genezáreti tóhoz.

S hamarosan hazaértek! Ki-ki a maga városában, és ágyasházban aludt, és egyetlen prófétának se hitték volna el, hogy a szomszédos ellenséges népek, Kürosz, Ahasvérus és Artaxerxész alatt akadályozzák majd őket az építkezésben.

S Dareiosz második évében aztán ismét hozzáfogtak a templom építéséhez, s Dareiosz hatodik évében fejezték be. Három próféta tért vissza a néppel Izrael földjére a babilóniai fogságból. Az egyik bizonyosat tudott mondani nekik az oltár helyéről. A másik bizonyosat tudott mondani a méreteiről. A harmadik bizonyosat tudott mondani a háláchá tanítása alapján arról, hogy lehetséges áldozatokat bemutatni ezen az oltáron, noha a Templom még nem épült meg és nem volt ott.

S hálaadó énekek Izrael és Júda újra hazatalált, sokat szenvedett népét az Örökkévaló kegyelmébe ajánlották:

– Mondja hát Izrael, hogy örökkévaló az ő kegyelme! Magasztaljátok az Örökkévalót, mert jó, mert örökkévaló az ő kegyelme!

Ezra, az „írnok”, Cadok főpap családjából származott. Dániel, Leviátán és Onkelosz halála után az Erec-Jisraeli zsidóság szellemi vezetője volt a Babilóniából való első hazatérési hullám idején, a Második Szentély felépítése után – i. e. az V. században. A Második Szentély ugyanoda épült, ahol az Első állt a

Moria hegyen. De volt már egy ún. hordozható szentély is, aminek miskán volt a neve az Egyiptomból való kivonulás után, s azt a sivatagban hordozták, s összeállítható volt.

Ezra az írásbeli és szóbeli hagyomány letéteményese volt, és azt tűzte ki céljául, hogy a Tóra igéit fogja magyarázni és a nép életében élő valósággá tenni. Első dolga volt, hogy harcoljon a nem zsidókkal kötött házasságok ellen. Ezra Nehemiással – Nechemja – működött együtt. Rendeletei következtében a Tóra lett Júdában az állam törvénye, az egész zsidó nép számára kötelező törvény, s ez mentette meg az Erec Jisraeli jisuvot, zsidó települést a vallási asszimilációtól és a velejáró nemzethaláltól. A Talmud neki tulajdonítja a korábbi héber írás asszír írással való felváltását, a Tóra pontos szövegének megállapítását, és a Nagy Gyülekezet (a Szanhedrin elődje) felállítását.

S a Nagy Gyülekezet vette át a tórai hagyományt a prófétáktól.

Epilógus

„Akit egyszer megmart az eb, ugatásától is fél”
(*Talmud*)

Eltelt negyven év. Mózes állt a Nebó hegy tetején, jobbra tőle a Genezáreti tó, előtte lent: a Jordán vize hömpölygött, s a Holt-tenger. Messze tőle Kánaán zöldellt, Kánaán, s a szemnek gyönyörű látvány volt.

Mégis? Mégis sikerült? Nem volt minden hiábavaló? A tizenkét törzs letelepedhetett az Ígéret földjén?

Nem! Sikerült! Az ember küzd – Báruch ha Sém! –, s az Örökkévaló áldja meg az ember minden erőfeszítését!

Állok a Nebó hegy tetején, ahol Mózes állt, jobbra tőlem a Genezáreti tó, előttem lent: a Jordán vize hömpölygött, s a Holt-tenger. Messze tőlem Kánaán, s látványa a szemnek milyen gyönyörű!

Mégis? Mégis sikerül? Nem lesz minden hiábavaló? Elérkezhetünk az Ígéret földjére?

El! Sikerülhet! Az ember küzd – Báruch ha Sém! –, s az Örökkévaló áldja meg az ember minden erőfeszítését!

Magyarországon eltelik majd a negyven év. Küzdelmes negyven év! Az átalakulás nehéz időszaka. Pártok, csoportok, vezetők vitája közepette új nemzedékek nőnek fel, akik majd új, élhető hazát építenek.

Állok a Nebó hegyen.

– Sikerül? Mégis sikerül? – kérdezem.

S válaszolok is.

– Az ember küzd! Báruch ha Sém! Az Örökkévaló áldja meg erőfeszítéseinket!

V. ZSIDÓ KISENCIKLOPÉDIA

1.

A BIBLIAI KOR TÖRTÉNETE

A pátriárkák kora

A zsidó nép vallási és hitéleti hagyományai a babilóniai fog-ság után nyerték el ma is ismert főbb jellemzőit.

A zsidó nép története azonban sokkal korábban elkezdődött: több mint négyezer évvel ezelőtt. A mai világ civilizált területeit akkor sűrűn benőtt, s nehezen áthatolható őserdők borították. A ma már műveltnek mondható népek ősei a történelem előtti korra jellemző ember kezdetleges életét éltek. Erejüket a természet erőivel: a vadállatokkal, és – nem utolsósorban – az egymás elleni harc emésztette fel.

Az ókori Kelet, az emberi civilizáció bölcsője ekkor vált a történelem főszereplőjévé. Az ókori Egyiptomban és Mezopotámiában – a Tigris és az Eufrátesz közötti területen – erős birodalmak jöttek létre, amelyek tárgyi emlékeit, épületeit, palotáit, templomait a múlt századtól régészek tárták fel. Kevesebb figyelmet szenteltek a két nagy birodalom között található területnek, miközben az ottani városállamok sokszor ősi és magasabb színvonalú kultúrát hoztak létre.

A világ jelenleg ismert legrégebb városa a Holt-tenger kapujában az i. e. 8000 körül épült *Jerikó*. 1984 után két olasz régész feltárta az ókori Ebla városát, megtalálta a levéltárat Észak-Szíriában (mai nevén Tell el-Mardih), ahonnan az i. e. 2600–2400 körüli időből – Ábrahám előtt mintegy fél évezrednyi korból – jelentős írásos emlékek és szinte kizárólag bibliai *héber* nevek kerültek elő. A város királya ez idő tájt Ebrum (héberül *Éver*) volt, s ez a tény a Bibliát látszik igazolni. A Biblia elbeszélése szerint ugyanis Ábrahám apjának, Terahnak szépapja volt

Éver, akinek nevéből ered a zsidó nép és ősi nyelvének neve: a héber.

Sokan az *ivri* szót napjainkban is, mint a *folyón túlt* értelmezik.

A mai tudományos ismeretek alapján feltehető, hogy a bibliai Ábrahám, „az első héber” Eblából származott. Ősei i. e. 2400 körül, a város pusztulásakor menekültek el onnan, s az ugyancsak észak-szíriai Harránban született, majd az Észak-Irak területén levő Ur-Kaszdimba – nem azonos a sumer Ur városával – költözött, ahonnan a bálványimádás elleni tiltakozása miatt kénytelen volt visszatérni Harránba.

Később itt találjuk Ábrahám rokonait.

Az „egyetlen és láthatatlan Isten” forradalmi eszméjét hirdetve innen indult Kánaánba, amely később az *Erec Jisraél* (Izrael országa) nevet kapta.

A zsidó nép őstörténetét Mózes V. könyvében találjuk meg – 26. rész 5. verstől – amelyet később minden zsidónak el kellett mondania a betakarítás ünnepén, hálát adva Istennek a Szentélyben. Ennek első öt szava minden lényeges tudnivalót tartalmaz, ami a zsidóság kialakulásával kapcsolatos.

– És szólj, és mondjad az Úr előtt, a te Istened előtt! Vándorló arámi volt az őszám, és lement Egyiptomba! És jövevény volt ott kevesed magával. Nemzetsége nagy, erős és temérdek népé vált ott.

A szöveg évről-évre történő elisméltése jelentős mértékben elősegítette a zsidó történelmi tudat kialakulását. Főleg az említett félmondat: „Vándorló arámi volt az őszám, és lement Egyiptomba”.

Tekintsük át ezt az öt héber szót:

1. „*Arámi*” – ez a nyelv volt egykor az Izraellel szomszédos északi ország – Damaszkusz és környéke –, majd később a babilóniai és a perzsa birodalom hivatalos nyelve. A sémi nyelvcsalád nyugati ágához tartozott, közeli rokona a hébernek és az eblai nyelvnek. A zsidók ősei úgy vélték, hogy az arámi az őszám, s hogy Ábrahám rokonai is arámiak voltak.

2. „*Vándorló*” – ez a kifejezés azt is jelenti, hogy „nomád”. Az ókori keleti nomádok – a sztyeppei nomádoktól eltérően – állattenyésztés mellett mezőgazdasággal is foglalkoztak az állattenyésztés mellett. József aratásról álmodik: fivéreinek kénéi leborulnak az ő kénéje előtt.

A zsidók ősei kereskedelemmel is foglalkoztak: vállalták egy város védelmét más nomád népekkel szemben, s ellátták a védelmük alatt álló városok piacait. Így volt ez Schem-Sikhem városában is, amíg nem romlott meg közöttük a viszony.

3. „*Ősöm*” – nem véletlen, hogy ez a szó a héberben apát is jelent! A régi héberek apajogú – patriarchális – társadalomban éltek. A családi leszármazás és a rokonházasság tilalma azonban – Mózes törvénye szerint – anyai ágon érvényesült. Ezt hívták „matrilinéaris” viszonyoknak. A gyermek még ma is az anya után számít, de az apa nevét viseli. Ábrahám eredeti neve (*Ávrám*) voltaképpen „nagy ős”-t jelent.

4. „*Lement*” – mind a bibliai, mind a mai héberben az Izrael országából való távozást lemenetelnek (*jeridā*), a bevándorlást felmenetelnek (*alijā*) nevezik. Mindez azt fejezi ki, hogy a zsidó nép kezdetektől Izraelt tekintette őshazájának. A három „ősapa” közül csak Ábrahám fia, Izsák töltötte ott egész életét. A harmadik: Jákob elsőként viselte az Izrael nevet, s idős korában – az éhség miatt fia, az alkirály József hívására – családjával együtt Egyiptomba települt.

A zsidó közösség máig Jákob nevét viseli: „Izrael fiai” vagyunk.

5. „*Egyiptomba*” – az Izraellel szomszédos ország neve héberül kettes számú szó, s utal Alsó- és Felső-Egyiptomra. Ez is bizonyítja, hogy a zsidók ősei belülről ismerték az országot. Nem úgy, mint például az arabok, akik mindmáig *Miszr*-nek nevezik.

A későbbi zsidó (mózesi) törvények egy része ugyanakkor és a kulturális örökség bizonyos elemei, például a tízes számrendszer az egyiptomiból származnak.

2. KIVONULÁS ÉS HONFOGLALÁS

Egyiptomot hosszabb időre (i. e. 1730–1580) egy ismeretlen pásztortörzs, a héberekkel rokon *hükszoszok* hódították meg. Az egyiptomiakkal ők ismertették meg a lovat, ők használták először a ló vontatta harci szekeret, amely azután Egyiptom legfőbb harci eszköze és hadi erejének meghatározó elemévé vált.

József bizonyára ekkor lett alkirály, aki rokonait számukra előnyös helyen, a Szináj-sivataggal szomszédos Gósen földjén telepítette le. A hükszoszok kiűzése után a zsidók ősei Egyiptom földjén maradtak, és a többi legyőzött néppel együtt rabszolgákká váltak. Ők építették fel Pitom és a későbbi Ramszesz raktár-városokat. Az egyiptomiak a hükszoszok minden emlékét megsemmisítették, ezért a zsidók őseiről sem maradtak nyomok. A Biblia szavait, mi szerint „új király támadt Egyiptomban, aki nem ismerte Józsefet” úgy kell értelmezni, hogy az új dinasztia nem akarta elismerni József és általa a zsidók érdemeit.

Az egyiptomi fogság és a szabadulás története mély nyomot hagyott a zsidó nép életében. Mózes, aki a fáraó házában nevelkedett, állt a zsidó nép élére, s az egyistenhit és a szabadság eszméjének segítségével sikerült a rabszolgákká vált zsidó tömegből egységes népet faragni. A Biblia szerint a tizedik csapás éjjelén, i. e. 1450 körül, az első tavaszi hónap (*niszán*) közepén hozta ki a népet „a szolgaság házából”. Hajnalban a fáraó fegyveresekkel vette üldözőbe, ám nem találta meg egykönnyen a zsidók őseit: Mózes ugyanis nem a „királyi főúton” (a „filiszteusok útján”) indult el, hanem ismeretlen, kerülő ösvényt választott. A hetedik napon, a „Nádas-tenger” partján találkoztak, ott azonban a tenger kettévált: a nép „száraz lábbal” kelt át, a fáraó harci szekereit viszont elöntötte a víz. Legújabb vélemények szerint mindez a Szantorini vulkán kitörése miatt történt. Az ókori történelem egyik legnagyobb természeti katasztrófája a görög Théra szigetén volt az i. e. XV. század közepén, aminek következtében Egyiptom partjainál a víz előbb visszahúzódott, majd hatalmas szökőár keletkezett.

A kivonulást negyven éven át tartó pusztai vándorlás követte, miközben új, lelkében szabad nemzedék született. Maga Mózes sem jutott el az „ígéret földjére”, halála előtt a Nébó hegyéről láthatta.

A kivonulást követő legfőbb esemény a harmadik hónap hatodik napján a Szináj hegyi kinyilatkoztatás volt, ahol a nép a két kőtáblára írt Tízparancsolatot fogadta el.

Nem véletlen, hogy a legrégebb ismert betűírási emlék, az úgynevezett *proto-szináji felirat* éppen itt került elő az i. e. XV. század közepén, s a 22 óhéber betűből 21 jelet tartalmazott. Az egyiptomi szabadulás és a kinyilatkoztatás élménye kísérte tovább Izrael népét történelmi útján. Mózes halála előtt még meghódította a Jordánon túli területet – a mai Jordánia középső és északi részét: Básánt, valamint a Golán-fennsíkot –, ahol Reuven, Gád és Menáse fél törzse telepedett le.

Mózes halála után az ország meghódítása kelet felől történt.

A honfoglalást i. e. 1410 körül Mózes tanítványa és utódja, az Efrájim törzsből való Jósua fejezte be. Jerikó és Áj városának (a sófár hangjára, illetve csellel történő) elfoglalása után nyílt csatára kerül sor Gibeon mellett, ahol egész nap tartó küzdelem során öt szövetséges királyt sikerül legyőzniük. (Jerikó felátarászakor a régészek megállapították, hogy hatalmas, ősi falai i. e. 1400 körül omlottak le.) Több fallal körülvett város (köztük Hacór és Jeruzsálem) mégsem került a zsidók fennhatósága alá. Jósua halála előtt az ország vezetését a vének tanácsának kezébe adja. A viszonylag gyors izraeli betelepülést igazolja, hogy Haifa mellett nemrég egy i. e. 1400 körüli sírfelirat került elő, rajta négy óhéber betű. Azt a bizonyos követ egy Jákob nevű honfoglaló ősrünk sírbarlangja fölé helyezték. (A legrégebbi betűírási föníciai sírfelirat ennél több mint 100 évvel fiatalabb.)

3. A VÉNEK ÉS A BÍRÁK KORA

A Vének Tanácsa nem egyszerűen öreg emberek gyülekezete volt, hanem minden nemzetség (nagycsalád) legidősebb elsőszülött férfi tagja vett benne részt. Mivel azonban ők nem mindig tudták a népet (különösen veszélyhelyzetben nem) irányítani, akadtak olyan tehetséges és lelkes emberek, akiket, mint a közösségek bíráit, akik a városkapukban ültek piac idején, szabadon választott a nép. Ezért őket is bíráknak nevezték. Izraelnek nem volt hadserege, ezért a belső – el nem foglalt városállamok – és külső – a szomszédos országokból érkező) támadások esetén a bírák szervezték meg az ellenállást és fogták össze a népet védelmi háborúra. Közülük a legismertebbek kitűnő hadvezérek (Gideon, Jiftách) vagy inkább egyéni hősök (Éhud ben Géra, Sámson) voltak. (Sámson már a későbbi legnagyobb ellenség, a *filiszteusok* ellen küzdött. Halála után azonban törzsének, a Dán törzsnek az ország legészakibb részébe kellett átköltöznie. Akadt női bíró is: Debóra prófétanő, akinek hadvezére Bárak lett. Hacór város hadvezére, Sziszera fölött aratott győzelme alkalmából Debóra diadaléneket írt, amely az i. e. 12. század közepéről az egyik legrégebbi hiteles héber irodalmi alkotás.

Hacórt izraeli régészek 1968-tól felásták, és az igen jelentős tárgyi leletek között megtalálták az ostrom emlékeit is.

Gideon történetében többek között arról olvasunk, hogy a bíró a Jordánon túl fekvő Szukot város vezetőit meg akarta büntetni, amiért nem támogatták őt a harc idején. A városi tanács tagjai azonban elbújtak. Ekkor Gideon megállított az utcán egy iskolás gyereket, aki felírta neki a város hetven előljárójának nevét. Az ebben a korban hihetetlenül hangzó történet régészeti megerősítést kapott az úgynevezett *gezeri naptár* újraértékelésekor. Századunk elején ugyanis egy angol régész a Jeruzsálemtől délnyugatra fekvő Gezerben agyagtáblát talált az i. e. 9. század közepéből, nyolc – addig nem ismert – héber hónap nevével. Ezt általában valamiféle parasztnaptárnak vélték. Nemrég újra feltárták a helyet, ahonnan számos új agyagtábla került elő be-

tűk és nevek töredékeivel. Egyik-másik táblán ezek folyamatosan ismétlődnek, egyre sikeresebb írásmódban. Egyszóval kiderült: ott annak idején parasztiskola működött, s a gyerekek a nyolc hónap nevét a mezőgazdasági tennivalók egymásutánja alapján tanulták meg. A négy téli hónap idején természetesen szünetelt a mezei munka.

4. A KIRÁLYSÁG KORA

Izrael fiai ekkor még laza törzsi szervezetben éltek, a törzsek olykor még egymás ellen is kardot fogtak. A tizenkét törzs csak a végveszélyben – akkor sem mindig – érezte az összetartozást. Mindegyikük a saját életét élte. Először Sámuel próféta kísérelte meg az egységes Izrael létrehozását (i. e. 1050 után).

A próféta szó a héber *szószóló* görög tükörfordítása: olyan emberre vonatkozik, aki Isten nevében az igazságért, a nép érdekében, akár a hatalmasokkal szemben is szót emel. Noha Sámuel szemeli ki az első izraeli királyt a Benjámín törzséből való Saul személyében, a királyság intézményével nem ért egyet. Beszédében Isten elleni lázadással vádolja a népet, megjósolva a királyok hatalmi visszaéléseit. (Sámuel I. könyve 8. rész)

Saul apja szamarait indult keresni, ám találkoзва a prófétával, királyságot talált. Izrael első királya később, uralma idején (kb. i. e. 1030–1013) eltávolodott a vallástól, ezért halála előtt Sámuel még kijelölte utódát, Dávidot. A délen élő legnagyobb zsidó törzsből, Júdából származó Dávid előbb hárfajátékosként és fegyverhordozóként került Saul mellé, s a filiszteus vezér, Góliát legyőzése után a király féltékeny lett rá. Dávidnak menekülnie kellett. Közben egy újabb csatában, a Gilboa hegy lábánál a filiszteusok győztek: Saul és fia, Jonatán – Dávid barátja – hősi halált hal. Hosszú belső és külső harc következett: Dávid hét évig uralkodott Júda fölött (i. e. 1013–1006, fővárosa ekkor Hebron), majd végleg legyőzve a filiszteusokat, 33 éven át (1006–973) egész Izrael királya volt. Hadvezére, Joáv segítségé-

vel elfoglalta az addig a jebúsi nép által lakott Jeruzsálemet (i. e. 1003). Megszüntette az éles törzsi határokat, és hazahozatta Kirjat Jearimból a frigyládát. Ekkor vált Jeruzsálem, „Dávid városa” a zsidó nép politikai és szellemi központjává. Súlyos harcokban legyőzte a környező országokat (Arámot, Moábot és Edomot), az ország határát a Vörös tengerig, „Egyiptom patakjától a nagy folyamig” terjesztette ki. Nem építhette viszont fel a Szentélyt, mert „vér tapadt kezéhez”. A jeruzsálemi Templom megépítése már fiára és utódjára, Salamonra (i. e. 973–933 között uralkodott) hárult. A Szentély (i. e. 970 körül) vallási és szellemi megújulást eredményezett Izraelben, s a tudományos, irodalmi és művészeti élet virágzásnak indult. Salamon békés eszközökkel őrizte meg hatalmát és érte el az ország emelkedését. Izrael a karavánutak középpontja lett. Hajóhadat szervezett, komoly kereskedelmi kapcsolatot bonyolított le – a föníciai Türosszal közösen – a Földközi- és a Vörös-tengeren át számos távoli országgal. Jól szervezett adminisztrációt és hadsereget hozott létre. Az izraeli, elsősorban a jeruzsálemi ásatások az ország politikai és kulturális-gazdasági virágzását bizonyították. Megiddóban (a Jezreél völgyében) feltárták Salamon király istállóit, a Vörös-tenger parti Élat közelében (20 km-re északra), Timnában pedig a híres rézbányákat.

A fényes udvartartás és a sok építkezés azonban magas adókat követelt.

5. IZRAEL ÉS JÚDA

Az elégedetlenség Salamon halála után szakadáshoz és az ország hanyatlásához vezetett. Efrájim törzséből származott Jerobeám még a király életében indított lázadást, a felkelés azonban elbukott, s Jerobeám Egyiptomba menekült. Salamon halála után (i. e. 933-tól) fiához, Rechabeámhoz csak két törzs (Júda és Benjámin) maradt hűséges, a többi tíz elpártolt, és *Izrael* névvel külön országot alakított. Ennek az északi zsidó országnak Je-

robeám lett a királya. Ő a vallási hagyományokkal is szakított: visszaállította a régi kultuszt Schem (Sikhem) várost környező két hegyen (Gerizim és Ébál, az áldás és az átok hegyén). Az ország északi és déli határán, Dánban és Bét Élben bálványt emeltetett, ezzel megakadályozta a jeruzsálemi zarándoklat folytatását. A déli országrész ezután a Júda nevet viselte.

(Ebből származik a zsidó nép ma világszerte ismert neve: Jude, Jew, Juif, zsidó.)

Az északi ország legjelentősebb korszaka Ácháb király uralmának (i. e. 875–854) korára esett. Az ország gazdaságilag és politikailag megerősödött, a király – türoszi kapcsolatai segítségével – legyőzte Arámot és adófizetésre kényszerítette Moábot. Ácháb felesége, Izevel (Izabella) türoszi királylány azonban az idegen kultuszt (a bálványimádást) terjesztette el és meghonosította az erkölcstelen elnyomó politikát. Ezek ellen lépett fel Élijáhu próféta és tanítványa, Elisa. (Különösen Élijáhu, aki előre megjósolta a király és a királyné erőszakos halállal történő büntetését, lett később a nép szemében legendás alakká, a Messiás hímkévé.)

„Ácháb király halála után fellázadt Mésa, Moáb királya Izrael ellen”, és megszabadult az adófizetés kötelezettsége alól” – olvasható a Királyok II. könyvében (3. fejezet). Mésa i. e. 850 körül felállított (nagy fekete kőre írt) emlékoszlopát a régészek már régen megtalálták az egykori moábi fővárosban, Divonban. Csakhogy ő ebben nem a Biblia higgadt tárgyilagosságát követte, hanem így fogalmazott: – „Izrael pedig elpusztult örök pusztulással”. (Az Örökkévaló rendelete szerint azonban Izrael ma is létezik, Mésa nevét pedig az emlékkövön kívül csak a héber Bibliából ismerjük...)

Az időszámításunk előtti VIII. század közepén lépett fel az első „író próféta”, Ámosz. (Azért nevezzük így, mert a próféták fennmaradt művei közül az általa írt könyv a legrégebbi.) Vallási és erkölcsi romlás ellen szólt. Hirdette: az Örökkévaló azért választotta Izraelt, mert céljai voltak vele. A választottság nem előjog, hiszen az Örökkévaló minden néppel egyaránt törődik. A kiválasztottság feladat, amelyet vállalni kell. Ámosz egyszerű

pásztor és szüreti (alkalmi) munkás volt a júdabeli Tekoában, elhivatottságból északon, Bét Élben prófétaként tevékenykedett.

Az írástudás és a Tóra (a mózesi tanítás) általános ismeretére bizonyíték egy nemrég feltárt lelet. A délnyugat-izraeli Javne Jámban egy cseréplevelet sodort partra a tenger: a világ legrégebb ismert zsellérlevelét az i. e. 8. sz. közepéről. A zsidó földműves ebben a helyi erőd parancsnokához fordult, mert a munkafelügyelő elvette tőle (szerinte jogtalanul) az éjszakai köntösét, s nem akarta visszaadni. Márpedig – s itt a földműves hivatkozik a mózesi törvényre – „napszállat előtt vissza kell kapnia, hiszen nincs, mibe aludjék, s Isten számon kéri majd ezt a bűnt”. (Az ókori Keleten a melegebb éjszakai köntös volt az értékesebb ruhadarab, míg a nappali viselet a ma imaköpenyként használatos *tálit* volt.)

A kettészakadt ország gyengébb lett korábban egységes birodalomnál. Sorsuk állandó küzdelem volt: pusztán a fennmaradásért. Különös veszélyt jelentett északkeleten az új birodalom: Asszíria, amely leigázta a föníciai városállamokat és Arámot. Ez – és a nép hite szerint a bálványimádás – lett a veszte a velük szövetséges Izraelnek, melynek fővárosa, Somron hosszú ostrom után i. e. 722-ben esett el. Lakóit elhurcolták, sorsuk alakulását máig nem lehet pontosan tudni.

Ők az „elveszett tíz törzs”.

A déli királyság népét a jeruzsálemi Szentély légköre vette körül, s hűségesekek maradtak az ősi hagyományokhoz. Uralkodói mindvégig Dávid házából kerültek ki. Döntő szerepet kaptak a *próféták*, akik az egyistenhitet hirdették, a külsőséges szertartások és áldozatok helyett az erkölcsös életet, az érzések tisztaságát, s igazságos társadalmat. A folyamatos háborúskodás közben jövendölték az örök békét, a messiási kort. Így tett – többek között – Jesája próféta, aki Chizkijáhu király idején, előkelő család sarjaként lépett a történelem színpadára. Időben figyelmeztetett az asszír veszélyre és az egyiptomi szövetség („a törékeny nád-szál”) tarthatatlanságára.

– Ha rátámaszkodunk, nemcsak könnyen eltörik, de meg is szúrja a kezünket.

A próféta akkor is felkereste a királyt, amikor megszemlélte az újonnan kiépített vízvezetékrendszert. A várható ostrom (i. e. 701) előtt Chizkijáhu bevezette a Silóách patak vizét a jeruzsálemi hegy alá, s ott ciszternába gyűjtötte.

Ez a korabeli technológia mellett tudományos bravúrnak számított.

A vízgyűjtőt feltárták a régészek, sőt a munkások által a két-irányú fúrás találkozáshelyénél (!) állított emléktábla szövegét is (az úgynevezett Silóách-feliratot) is megtalálták. A szöveg óhéber nyelve az egyszerű munkások stílusát őrizte meg.

6. JERUZSÁLEM PUSZTULÁSA

Júda országa túlélte az asszír támadásokat, sőt i. e. 621-ben Josijáhu király uralma idején vallási megújulásra is képes volt. Szakított az idegen szertartásokkal és a prófétai eszmék hatása alatt országát Mózes és a Tóra tanítása alá rendelte. Az elvesztettnek hitt Tóra-tekercs a megrongálódott Szentély falából került elő, s Josijáhu Mózes beszédének hallatán határozta el a szükséges változtatást.

Josijáhu utódai már a politika hatása alá kerültek, s egy új nagyhatalom, Babilónia ellen szövetkeztek. Hiába figyelmeztett Jeremiás próféta, hiába vett igát a nyakába a királyok jeruzsálemi tanácskozásán, a háborús gépezet beindult. i. e. 597-ben Nabukodonozor (Nabú-kudurri-Uszur, héberül: Nevuchad-necár) babilóniai király meghódította Jeruzsálemet, majd túszként deportálta az előkelő családok tagjait és a kézműveseket. Jeremiás levelet intézett az elhurcoltakhoz:

– Isten hetven év múlva visszavezet titeket! Ám addig is „keressétek annak a városnak a jólétét, ahova száműztelek benneket. Imádkozzatok érte az Örökkévalóhoz, mert az ő jóléte lesz a ti nyugalmatok.

Júda királya, Cidkijáhu azonban újra háborúra készült. Jeremiás szavait elutasították, beszédeit betiltották, őt börtönbe ve-

tették, mert – ahogy fogalmaztak – „ellankasztja a harcosok szívét”. Láchisban (Délnyugat-Izrael) egy cserépre írt levélgyűjteményt találtak, amelyen e korszak várparancsnokának megbízottja küld tájékoztatást főnökének Jeruzsálemből. Itt név szerint is említik Jeremiást, sőt a Bibliában idézett vád szinte szó szerint szerepel: „a próféta elgyengíti a harcosok kezét”. Egy másik korabeli lelet-együttesből, az aradi (Dél-Izrael) cseréplevelekből tudjuk, hogy a védők között idegenek – ciprusiak – is voltak, akik számára bort kér a parancsnok. Nem is szólva a végvárakban talált számos görög kerámiamaradványról.

Végül i. e. 587 – más számítás szerint 586 – nyarán, hősi harc után Jeruzsálem elesett, s vele együtt a Salamon által épített Szentély. A pusztulás évfordulójáról év hónap 9-éről, legnagyobb zsidó gyásznapként máig megemlékezünk. Ezzel kezdődött az első diaszpóra – a zsidóság szétszórátása, száműzetése –, héber szóval az első *galut*.

Jeremiást a babilóniai király a börtönben találta, ezért barátjának vélte, s szabadon bocsátotta. A próféta önként kísérte egy darabig a száműzetésbe indulókat és vigasztalta őket. A menet nyilván Hebronból indult, s az első rövid állomáshely Ráhel sírja lehetett: Jeremiás könyve 31. fejezet. Az idős próféta visszatérve megvásárolta elszegényedett rokona földjét, s az élet folytatására ösztönzött másokat.

Nabukodonozor Júda helytartójául Gedalját, Achikám fiát, az egyik – jó szándékú – zsidó vezetőt nevezett ki. Az élet az otthon maradtak körében lassan kezdett visszatérni a megszokott merdebe, amikor a szélsőségesek (i. e. 583 szeptemberében, a zsidó újév ünnepén) orvul meggyilkolták Gedalját. Várható volt, hogy a babilóniai király rövidesen bosszúhadjáratot indít. A szélsőségesek azonban gyáván megfutamodtak: Egyiptomba menekültek, s hogy egy tisztességes ember is legyen közöttük, magukkal hurcolják az agg Jeremiást. A próféta és a csoport későbbi sorsáról nem tudunk, csak mintegy százötven évvel későbbi hírerül tudunk. E szerint Egyiptom déli részébe költöztek – a Nílus egyik szigetére – s a betelepült zsidó katonai bázisról az úgynevezett *elephantinei papiruszok* kerültek elő.

Az összefüggés joggal feltételezhető.

Közben Nabukodonozor visszatért Jeruzsálembe és elhurcolta a maradék zsidóságot. Ezzel a harmadik deportálással minden remény szétfoszlani látszott és szinte teljessé vált Júda lakosságának száműzetése idegen földre: a *babiloniai fogság*. Mindez mégsem csupán tragikus és komor befejezés, hanem együttal kezdet.

Kezdetek annak a történelmi fejlődésnek, amelyet könyvem megkísérel bemutatni.

7.

A VÉR SZEREPE A BIBLIÁBAN ÉS A ZSIDÓ HAGYOMÁNYBAN

„Testvéred vérenek hangja kiált fel Hozzám” (Mózes I. könyve, 4. fejezet 10. vers). Káin testvérgyilkossága kapcsán elhangzó bibliai idézet nem csupán azért jelentős, mert a kiontott vér és az égbekiáltó bűn közismert magyar kifejezésének itt leljük meg a forrását, hanem jól jelzi azt is, milyen jelentősége van a Szentírásban és a bibliaolvasó milliók tudatában, sőt, mondhatni az egész európai – zsidó-keresztény – kultúrában a vér, illetve a vér szava.

Ennek hátterében tudnunk kell, hogy a Szentírás szerint a vér a lélek szimbóluma, vagy ahogy a héber Biblia fogalmaz:

– Óvakodj attól, hogy vért egyél, mert a vér az a lélek, s ne edd meg a lelket a hússal együtt (Mózes V. könyve 12. fejezet 23. vers).

Azonban nem mindegy, hogy a Szentírás eredeti héber szövege a lélekre itt milyen szót használ! A magyar nyelvben ugyanis egyetlen szót ismerünk (lélek), a bibliai héberben viszont hármat, amelyek mind mást és mást jelentenek: három különféle lelket. Nem kell ezen csodálkoznunk, hiszen az ókori görög tudomány talán legjelentősebb alakja, Arisztotelész is háromféle lélekről beszél. Szerinte létezik úgynevezett növényi, tehát *vegetatív*, továbbá állati, más szóval *animális* és csak az emberre jellemző szellemi, *spirituális* lélek. Az állatnak ezért szerinte két, az embernek háromféle lelke van.

Jóllehet, a Bibliában is három egymástól eltérő szót találunk a lélekre, ezek nem pontosan felelnek meg az arisztotelészi fogalmaknak, nem is szólva arról, hogy a Bibliában valamennyi az Örökkévaló ajándéka. A héber *nefes* valójában az életet, a fennmaradást és szaporodást biztosító, érző lélek, amely a vegetatív és animális funkciók ellátására szolgál. A szellemi, tehát spirituális lélek a *ruáh*, amely az egyes ember, egy-egy közösség vagy akár az egész emberiség, sőt Isten szelleme is lehet. Ez az isteni szellem lebeg az ősvíz fölött a teremtés pillanatában, s amikor a keresztyénység szentlélekről beszél, voltaképpen Isten szent szellemére gondol. Végül a *nesamá* az egyes ember halhatatlan lelke, amely hitünk szerint halála után visszatér az Örökkévalóhoz. A bibliai felfogás értelmében az embernek mindhárom lélek rendelkezésére áll, míg a növénynek nincs lelke, az állatnak csupán érző lelke, nefese van.

Nem véletlen, hogy a korábban említett bibliai idézetben éppen ez az utóbbi *nefes* kifejezés található, hiszen a vér az érző lélek szimbóluma, az állat és az ember esetében egyaránt. Köztudomású, hogy a vérontást Mózes törvényei szigorúan tiltják, s hogy a gyilkosság, akárcsak a vérfertőzés, a három legfőbb bűn közé számít. Kevésbé ismert az a fontos előírás, hogy a vért – az állat véré – nem szabad fogyasztani, s hogy a kiontott vért – még az állatét is – el kell földelni. Ez a törvény nem csupán a mózesi parancsolatok között szerepel – többször is –, de a minden emberre vonatkozó Noé fiainak hét törvénye között is megtaláljuk azt (Mózes I. könyve, 9. fejezet 4. vers). A vér élvezetét annyira szigorúan tiltották, hogy az ókori Izrael országában még a nem zsidó polgároktól is megkövetelték: ne egyenek a példa kedvéért sült vért, véres hurkát és semmilyen véres ételt.

Örök törvény legyen ez számotokra, minden lakóhelyeteken, hogy semmiféle faggyút és semmiféle vért ne fogyasszatok (Mózes III. könyve, 3. fejezet 17. vers). A vér fogyasztásának mózesi törvényét később a próféták is szigorúan tiltották (Ezékiel könyve, 33. fejezet 25. vers). Az első izraeli király, Saul korában – időszámításunk előtt 1030 és 1010 között – a nép hadi zsákmányul szerzett állatok húsát vérével együtt fogyasztotta, amiért a Biblia szerint komoly bünt követtek el, s kemény büntetésben

volt részük, s ki kellett engesztelniük az Örökkévalót (Sámuel I. könyve, 14. fejezet 32. vers).

A(z állati) hús fogyasztását ugyan megengedi a Biblia és a későbbi zsidó hagyomány, de úgy kell levágni az állatot – éles késsel, lehetőleg egyetlen vágással –, hogy az állat ne szenvedjen, s hogy a vére kifolyjék. Éppen ezért alkalmaznak az egyes hitközségek hozzáértő, vallásos érzületű metszőket, úgynevezett *sohetokat* – népszerű szóval *sakterokat*. A kifolyt vért a metszőnek, áldásmondás kíséretében kötelessége elföldelni, akár egy holttestet. Egyébként máig szóló előírás, hogy a vért földdel kell meghinteni: ha például egy vallásos zsidó véletlenül megszúrja az ujját, a kiömlő vért földdel, porral vagy hamuval hinti meg.

A hús vértelenítése mindmáig a kóser háztartás egyik legfontosabb eleme: az előírások szerint az ételbe vér nem kerülhet. A Bibliából eredő törvényt ma is szigorúan kell venni, a kóserül levágott állat húsát további fél óráig vízben áztatják, egy órán keresztül sózzák, majd háromszor leöblítik, mielőtt főzésre-sütésre alkalmasnak minősítik. Az állat máját – mivel az különösen véres – jól átsütik, nehogy vért is fogyasszanak.

A vértől való irtózással, illetve a vérnek a lélekkel való kapcsolata miatt tilos a házastársaknak a női ciklus idején nemi életet élni. A férj és a feleség ágyát a hálósobában még külön is választják egymástól.

Felvetődik a kérdés: miért támadták képtelen vérvád elképzelésével a zsidóságot, amely ennyire ódzkodott a vér élvezetétől? A zsidókat, akik ennyire tisztelik a vért, mint a lélek szimbólumát? Tény, hogy a római eredetű régi európai kultúrában nem értették a zsidó vallás különös szokásait. Mégis érthetetlen, miként és hogy változott meg a zsidóságról alkotott kép, a környezet ítélete hogyan alakulhatott át előítéletté?

A válaszadás előtt vizsgáljuk meg a tényeket. Néró császár korában, a vérvád első jelentkezésének idején a római birodalom lakóinak száma mintegy hatvan millió lehetett, s a birodalomban élő zsidók lélekszáma öt-hat millió. A hagyományos római vallás és mitológia akkor már sokat veszített népszerűségéből, így nem kell csodálkoznunk, hogy a zsidóság és a korai kereszténység rohamosan terjedt. Néró felesége, Poppea titokban előbb a ke-

resztény, majd a zsidó vallás követője lett. Érthető, hogy Róma komoly vetélytársnak érezte ekkor mind a zsidó, mind a keresztény vallást.

A kettőt akkor még nem volt könnyű megkülönböztetni, hiszen a korai keresztények a zsidó szokások szerint éltek. Sőt, az apostolok még a mózesi törvény értelmében tiltották az embereket a vér élvezetétől: vö. Apostolok cselekedetei, 15. fejezet 20. és 29. vers, valamint 21. fejezet 25. vers).

Különös, miért éppen a zsidó húsvét (pontosabban a *peszah*) szertartásaival, a pászkakészítéssel kapcsolódott össze a vérvád meséje? A *peszah* ugyanis csupán egyike a zsidó ünnepeknek, s nem sorolható a legnagyobbakhoz: az újévhez.

– Ros hasaná – és az engesztelónaphoz – Jom kippur –! Ugyanakkor a kereszténység számára a húsvét a legjelentősebb ünnep, a megváltástörténet lényegi része.

A karácsonyt a korai keresztények nem ismerték és még nem ünnepelték meg.

Érthető, hogy a római korban és környezetben keletkezett alaptalan vád elsősorban a – zsidó szokásokat gyakorló – kereszténységgel, s nem a hagyományos zsidósággal hozható össze-függésbe. A keresztény vallás a maceszt – pászkát, később az ostyát – Jézus testeként, a széder estén szokásos és eredetileg az egyiptomi szolgaságból való szabadulás emlékére fogyasztott bort pedig a megváltó *véré*ként szimbolizálta. A zsidó hagyomány misztikus átértelmezése a korabeli Rómában ismertté vált, és a már említett okok miatt a hivatalos körök ellenszenvét, sőt támadását idézte elő. Az első vérvádak ezért eleinte nem a zsidók, hanem a keresztények ellen irányultak, s végső soron a római propaganda művének tekinthetők.

A hatalomra jutott kereszténység – másképpen fogalmazva a kereszténnyé vált római birodalom – legnagyobb vetélytársa, a zsidóság ellen fordította a korábban ellenük fordított vádat. A zseniális római koholmány nem csak arra volt jó, hogy lejárássa a hagyományos zsidó vallást, de alá is támasztotta a megváltás-ünnep jézusi értelmezését, és rávette a korai keresztényeket arra, hogy a súlyos vád elkerülése érdekében hagyjanak fel a zsidó szokások gyakorlásával.

A vérvádaknak egyéb – politikai – indítékai voltak. A keresztény egyház antijudaizmusa 1882 tavaszán Tiszaeszláron, de másutt is, erős hatást gyakorolt a XIX. század végi és a XX. század első felében tragédiába torkolló antiszemitizmusának kialakulására. Nyíregyházán a százhusz esztendeje hozott igazságtévő ítélet, sőt a vérkorszakban a Holocaust népirtása sem volt elég ahhoz, hogy a koholmány végleg feledésbe merüljön.

II. János Pál pápa, a római zsinagógában tett látogatása alkalmával idősebb testvérnek nevezte a zsidóságot. Ezért idézhetjük újra:

– Testvéred vérenek hangja kiált fel Hozzám.

A zsidók mégsem veszítették el reményüket, s remélhető, ahogy a konferencia bevezetőjében is elhangzott, hogy ez a régi vád emlék lesz, s nem kell többé hadakozni ellene.

8. ZSIDÓ ÜNNEPEK

Ros Hosana (Zsidó újév)

Az ünnep szeptember végi péntek este kezdődik

A zsidó naptár történetéről

A zsidó hagyomány szerint minden évben több újév található. A Talmud újesztendőről szóló traktátusa (héberül: *Ros Hosana*) így kezdődik:

Négy újesztendő van. Niszán (az első tavaszi hónap) elseje a királyok és az ünnepek újéve, elul (az utolsó nyári hónap) elseje a tizedek újéve, tisri (az első őszi hónap) elsején minden világra jött lélek (minden élő) elvonul előtte, mint a sorozásra váró katonák, s (végül) svát hónap elsején, mások szerint 15-én van a fák újéve.

Mielőtt a zsidó naptári rendszert áttekintjük, nézzük meg a mezőgazdasággal kapcsolatos újéveket, amelyek nyilvánvalóan a konkrét tevékenységekre vonatkoznak. A tizedet Mózes törvénye írta elő: a tized jelentette az ókori Izrael teljes adókötelezett-ségét. A Biblia szavai szerint az Örökkévaló kiemelte Lévi tör-

zsét, hogy ők lássák el Erec Jiszaélban (Izrael országában) a közigazgatási feladatokat: ők voltak a hivatalnokok, a rendőrök, a betegápolók, a tűzoltók, békeidőben katonák, s a Szentélyt kiszolgáló személyzet. Közülük kerültek ki azok, akik a leviták kórusát alkották, ők játszottak a különféle hangszereken, amelyek a Szentélyt híressé tették. Nem véletlen, hogy számos zsol-tár szerzőjeként a Lévi törzs tagjait nevezi meg a Biblia. A leviták azonban nem kaphattak földet Izraelben, azért nem, hogy hatalmukkal ne élhessenek vissza. Közszolgálatukért viszont Izrael törzsei a termőterületek termésének egytizedét kapták.

Nem lehetett rossz módszer ez, hiszen ha a többiek nem lettek volna megelégedve tevékenységükkel, a tized beszolgáltatása minden bizonnyal akadozott volna.

A Tóra által előírt tizedet (*maaszér*) sem teljes egészében használhatták fel a leviták: „a tized tizedét” (*maaszér min hamaaszér*), tehát az egész termés egy százalékát ugyanis a papoknak (kohénok, Áron főpap leszármazottai) kellett továbbítaniuk. A kohénok látták el a Szentély szolgálatát, s ők töltötték be napjaink főhivatalnokainak, orvosainak szerepét is. Az átlagember, persze, mivel az adó nem volt elviselhetetlen, boldogan teljesítette a Tóra törvényét, sőt, számtalan adományt is felajánlott (héberül *truma*) a Szentély és tisztségviselői számára.

Minden kötelezettségnek határidőt kellett adni az ókori Izraelben. A tizedet a nyár végéig, elul hónap elsejéig kellett beszállgatni. Ha valaki ezután tette, tizedével már csak a következő évi adóját fedezhette volna, viszont előre sem lehetett adót törleszteni. Így biztosították, hogy a leviták és a kohaniták időben megkapják járandóságukat.

A *fák újéve* is a mezőgazdasági szolgáltatások miatt került az ókori zsidó újesztendő sorába. Napjainkban svát hónap 15-én tartjuk ezt a kedves, a természet- és környezetvédelmi ünnepet, amelyet a dátum alapján *Tu bisvát*-nak nevezünk. Izraelben ma is érvényes az a tórai törvény, hogy a fák termését az első három esztendőben nem lehet megenni, a negyedik évi termést, s ezt már csak a rabbik írták elő a Talmudban, fel kellett vinni a fővárosba, hogy Jeruzsálem utcái friss gyümölcssel legyenek tele. De ki mondja meg, hány éves egy fa? Ezért volt szükség a

fák újévére! Nehogy a gazda, saját érdekét szem előtt tartva, korábban ültesse a fát, szokás volt ezen a napon, svát 15-én ültetni. Izraelben ekkor kezdődik a tavasz, s ültetik országszerte a fiatal csemetéket. Az iskolás gyerekek is fát ültetnek Izraelben. Gálutban a zsidók tizenötféle gyümölcscsel és kisebb ünnepséggel köszöntik a fák újévét.

Ha eltekintünk a két mezőgazdasággal összefüggő újévtől, még mindig marad két zsidó újesztendő: niszán és tisri, az első és a hetedik héber hónap – tavasz és az ősz – első napja. Vanak bibliakutatók, akik szerint az ősi időkben mind a kettő érvényben volt. Évente két esztendőt számoltak. Ezzel magyarázták egyes pátriárkák magas életkorát. Ábrahám és Sára például, a Biblia szerint száz, illetve kilencven évesek voltak, amikor gyermekük, Izsák megszületett.

Lehetséges, hogy valójában ötven, illetve negyvenöt évesek voltak?

Valószínű, hogy az ősi zsidó újesztendő ősszel, tisri hónapjával kezdődött. A hagyomány szerint ez a világ születésnapja is. Mivel az Örökkévaló az első tavaszi hónapban, niszánban vezette ki Izrael népét Egyiptomból, a Biblia úgy rendelkezett: niszán elseje legyen a hivatalos újév.

S valóban, az ókori Izraelben az éveket az első tavaszi újholdkor kezdték számolni.

A honfoglalás után, egészen a királyság koráig, az egyiptomi csodás szabadulástól – és annak első hónapjától – számolták az éveket is. Még Salamon király Szentély építése – a Biblia szerint –, s a felavatás az egyiptomi kivonulás utáni 470-ik évben történt. Tudjuk, hogy az első jeruzsálemi Szentélyt az időszámításunk előtt 960-ban avatták fel, így az egyiptomi fogság végét i. e. 1450 körüli időre tehető, amit régészeti leletek is igazoltak. S amikor izraeli királyság megszilárdult, az időszámítást a királyok uralkodása szerint számolták. A rendszer kiindulópontja niszán elseje, a királyok újéve.

A pontos időszámítás azért fontos, mert ez hitelesítette a korabeli okleveleket.

A Talmud elmesél egy érdekes példát a királyok újévének kiszámítására. Egyszer egy király az év utolsó napján, ádár hónap

29-én lépett trónra, és másnap, niszán hónap 1-én meghalt. Mennyi ideig uralkodott összesen? Két évig, hiszen ádar 29-én azt írták az oklevelekbe, hogy uralkodásának első évében, másnap, niszán elsején viszont ezt: uralkodásának második évében. Csakhogy e király uralmának két éve összesen egy napig tartott.

Az ókori izraeli királyság megszűntével a királyok újéve vesztett jelentőségéből. Ehhez az is hozzájárult, hogy a gyűlölt Róma is az első tavaszi naptól számolta az éveket. A zsidók az év kezdetét végül ismét az őszi nagyünnepek kezdetétől, tisri 1-től számították. Mivel a Biblia niszánról azt írja: ez legyen számotokra a hónapok elseje, ezért a héber hónapok felsorolása: *niszán, ijár, sziván, tamuz, áv, elul, tisri, hesván, kislév, tévét, svát és ádar*.

A természetes holdhónap huszonkilenc és fél napos, ezért a páratlan héber hónapok általában harminc, a párosak huszonkilenc naposak. Szökőévben, 19 évenként hétszer, még egy hónapot iktatunk a naptárba, *ádár séni* „második ádar” névvel. Kivételt csak hesván és kislév esetében tettek, amelyek huszonkilenc és harminc naposak egyaránt lehetnek: ezért nevezzük hesván hónapot *márhesván*-nak (hesvánúrnak), hiszen tőle függ hány napos is a zsinagógai esztendő. A héber év, ennek megfelelően, 354, 355, 356, illetve 384, 385, vagy 386 napos lehet.

A fent említett két őszi hónap napjainak változó száma kizárja, hogy egyes ünnepek bizonyos napokra essenek. Jom kipur, az engesztelés napjának teljes böjtje például nem lehet vasárnap vagy pénteken, hiszen akkor nem tudnánk megtartani a mellette levő szombatot. Nem tehetjük keddi napra sem az ünnepet, mert a kedd – a bibliai teremtés „harmadik napja” – hagyományosan „jó nap” (*jom kí tov*), s mi nem befolyásolhatjuk az Örökkévalót, amikor a sorsunkról dönt.

A hagyomány szerint a három zárandokünnepet: peszah, savuot és a „félelmetes napok” után beköszöntő Szukkot, a sátrak ünnepét is mindig úgy emlegetjük, hogy a niszántól indulunk a fenti sorrend szerint. Ma ezért nevezzük ezt a már-már feledésbe merülő újesztendőt a hónapok és az ünnepek újévének.

A zsinagógai újévről – tisri 1-ről – azt hangoztatja a Talmud, hogy ilyenkor minden világra jött lélek elvonul az Örökkévaló

előtt. S ez a gondolat, a számonkérés, a megtérés és a bűnbocsánat, a félelmetes napok központi gondolata lett. „Dávid házának katonáihoz” hasonlít ilyenkor az ember, aki meghatározott sorsát, „beosztását” szeretné megtudni a világ Urától az elkövetkező esztendőre.

Dávidnak volt először Izraelben hivatásos hadserege, köztük sok zsoldos katonával. Izrael második királya „felszerelte” a hadsereget: lovakkal, harci szekerekkel. A katonákat páncélba öltöztette. Bevezette a pajzsot – a páncélba bújt fegyvereseknek föl kellett ismerniük egymást, a felismerést ismertetőjelek biztosították. A katonák pajzsára jellegzetes, a zsidó népet ma is szimbolizáló jelképet vésetett: a hatágú Dávid-csillagot, amelyet ezért nevezünk héberül *magén Dávid*-nak, Dávid pajzsának.

Amikor a négy zsidó újév közül a legjelentősebbre, a zsinagógai újesztendőre, *ros hasaná*-ra készülünk, mint „Dávid házának katonái”, büszkén vállaljuk jelképeinket és hagyományainkat, s érezzük magunkénak és adjuk tovább történelmi és kulturális értékeinket.

9.

ÁLLATVÉDELEM A BIBLIÁBAN

Mindenki tudja, hogy a Biblia elbeszélése szerint az első emberpár az Örökkévalótól egyetlen tilalomban részesült, hogy ne egyenek az Édenkert közepén elhelyezett fa, az erkölcsi tudás – „a jó és rossz tudása” – fájának gyümölcséből. Kevésbé ismert, hogy az Örökkévaló három pozitív törvényt is előírt számukra, amelyek a hívő ember számára máig kötelező. Az Örökkévaló ugyanis, közvetlenül az ember teremtése után, megáldotta őt, majd így szólt hozzá:

– Szaporodjatok és sokasodjatok, töltsétek meg a földet, és hódítsátok meg azt! S uralkodjatok a tenger halállományán, az ég madarán és mindenféle állaton, amely a földön mozog! (Mózes I. könyve, 1. fejezet 28. vers).

Az isteni parancs első két törvényét mára megvalósította, talán túl is teljesítette az ember. Hiszen napjainkban tízmilliárdnyi ember él, s a térképen már nincs felfedezetlen terület. De tudunk-e uralkodni az állatvilág felett, ahogyan azt a Biblia szelleme és betűje elvárja tőlünk? Tudjuk-e, mit jelent pontosan az „uralkodjatok rajtuk” bibliai kifejezése?

Erre a kérdésre akkor kapunk feleletet, ha megnézzük, milyen igéket használ a Biblia eredeti héber szövege az uralkodásra, s ezek közül melyik szerepel a fenti idézetben. A Bibliában összesen négy ilyen igét találunk, amelyek mind más-más tartalmúak, s amelyek egymástól kicsi, mégis jelentős, alapvető eltérést mutatnak.

Az igék a következők:

1. *solét* – az elnyomást, az erőszakos hatalmat jelentő ige. Ebből származik a héber *silton* (= uralom, elnyomás) szó.

2. *molékh* vagy *mamlikh* jelentése – vezetve, irányítva uralkodni. Nem véletlen, hogy ebből az igéből erednek a király (*melekh*) és a királyság, uralom (*mamlakhá*) szavai.

3. *mosél* – az igazgatással és rendezéssel megvalósított uralkodás igéje. A kifejezés rokona a ma is használatos *memsalá* (= kormány) főnév.

4. S végül, az általunk idézett bibliai versben található *rode* (= gondoskodva uralkodni) igéje, amely az ember feladatát jelölte volna ki az állatvilággal szemben.

Mondhatjuk-e, hogy teljesítettük ezt az ősi parancsot, amely az első emberhez szólt? Amikor napjainkban évről-évre egy-egy állatfaj pusztul ki végleg?

Idézetünkben szereplő *rode* ige többször is előfordul a Bibliában. Többnyire akkor, mikor az uralkodás nem csak gondoskodással, hanem némi elnyomással is párosul. Amikor például Sálamon király a jeruzsálemi Szentélyt építtette, és kötelező robotra kényszerítette a népet. A munka elvégzésére felügyelőket szerződtetett, hogy „uralkodjanak a nép felett” (Királyok I. könyve, 5. fejezet 30. vers és Krónikák II. könyve, 8. fejezet 10. vers). Hasonlóképpen „uralkodtak” a felügyelők egyéb közmunkák esetében is (Királyok I. könyve, 9. fejezet 23. vers). Nyilván

ezekre a példákra gondoltak a Talmud bölcsei, amikor azt következtették a bibliai szóhasználatból:

– Az embernek dolgoztatnia szabad volt az állatokat, de húsát megenni nem.

– Íme, nektek adtam az összes maghozó füvet az egész földön, és minden fát, amelynek gyümölcse magot terem, eledelül legyen az számotokra” (Mózes I. könyve, 1. fejezet 29. vers).

Csak Noé fiainak engedte meg az Örökkévaló, hogy úgy egyék a húst, mint a füvet” (Szanhedrin 59/b.).

A bibliai tereméstörténetben az állatok megalkotása közvetlenül megelőzi az ember teremését. Ebből a Talmud írásmagyarázata így következtet:

– Azért teremtette Isten előbb az állatokat, és csak azután az embert, mert így figyelmeztette őt, hogy ügyeljen azokra, akik megelőzték őt a teremés történetében” (Szanhedrin 38/a.).

Sajnálatos tény, hogy ennek a gondolatnak a tanulságait az ember mindmáig nem tette magáévá.

A bibliaolvasó ember számára közismert, hogy a vízözön után az Örökkévaló szövetséget kötött az emberrel, s ennek jelvéé vált a szivárvány. Ám, ha figyelmesen elolvassuk a Biblia szövegét, láthatjuk, hogy az Örökkévaló nem csupán az emberrel, hanem az állatokkal, s minden élőlénnel megkötötte a szövetséget.

– Íme, én szövetséget kötök veletek és magzataitokkal, akik utánaatok (jönnek), valamint minden élőlénnel, akik veletek vannak, a madarakkal, a barmokkal és a föld minden állatával, akik veletek vannak, mindegyikkel, aki a bárkából kijött, a föld minden élőlényével. (Mózes I. könyve, 9. fejezet 9-10. vers).

A bibliai kijelentés látszólag bőbeszédű, holott alapszabály a Bibliában, hogy nincs, és a szövegben nem lehet fölösleges szó. Itt azonban az ismétlés indokolt: arra utal, hogy még a bárkán kívül maradt élőlények – például a halak – is fontos partnerei az Örökkévalóval kötött szövetségnek.

A fentiekhez hasonlóan, megismétli a Biblia az állatokkal kötött szövetség tényét a szivárvány megjelenésekor:

– Ez a szövetség jele, amelyet megállapítok köztem és köztek és minden élőlény között, amely veletek (van), nemzedékeken át, örökre.

Ebből értelmezhető, hogy a Biblia szerint az Örökkévaló köti a szövetséget, de az érvényes az ember és az állatok közvetlen és elszakíthatatlan kapcsolatában.

Noha a húsevést a Biblia szerint csak Noé fiainak engedte meg Isten – 9. fejezet 3. vers –, már korábban is találkozunk állatáldozatokkal, amelyek nyilvánvalóan azt is célozták, hogy az áldozatot bemutató személy ehessen a feláldozott állat húsból. Ezt tette Noé is. Miután a vízözön szörnyű pusztítása véget ért: azonnal oltárt emelt, és minden „tisztá”, áldozatra alkalmas állatból és madárból áldozatot mutatott be rajta. Az Örökkévaló ezt minden biztonnyal előre látta, ezért rendelkezett úgy másodszor, hogy Noé a „tisztá” állatokból ne csupán egyetlen párt, hanem hetet-hetet vigyen magával a bárkába. Hiszen a bibliai hagyomány szerint a bárkában az állatok nem szaporodtak, s ha Noé képes volt feláldozni közülük néhányat, fajokat pusztíthatott volna ki az állatvilágból...

– Minden élőlény, amelyet a Szent, áldott legyen, világában megalkotott, egyetlen egy sincs közöttük, amelyet hiába teremtett volna – hangoztatja a Talmudban Jehuda rabbi, mestere, Ráv nevében. – Lásd – folytatja – Isten együtt gondoskodik az emberről és az állatokról! Hiszen Jónás könyvének végén olvaszuk, hogy Ninivét sem pusztította el, mert sok együgyű ember és állat lakta. S a vízözön idején is egyaránt gondoskodott az ember és az állatok túléléséről. (Sabat 77/b.)

Megérezte az Örökkévaló Noé áldozatának kellemes illatát, s így szólt:

– „Nem fogom többé megátkozni a földet az ember miatt, mert rossz az ember szívének akarata fiatalkoránál (neveltetésénél) fogva. És nem fogom többé sújtani az összes élőlényt, ahogyan tettem” (Mózes I. könyve, 8. fejezet 21. vers).

Nehezen érthető mondat ez a Bibliában, hiszen ha az Örökkévaló megígéri, nem hoz többé vízözönt a földre, miért nem az ember érdemeire, miért a rosszakaratára hivatkozik? Ha viszont „rossz az ember szívének akarata ifjúkoránál – egyesek téves

fordításában születésénél – fogva”, akkor miért nem akarja az Örökkévaló ezért őt inkább megbüntetni, miért ígéri épp azt, hogy nem sújtja többé, hogy nem hoz többé vízözönt a földre?

A válasz egyszerű: az Örökkévaló megbánta, hogy az ember miatt vízözönnel sújtotta a földet, hogy elpusztította az állat- és a növényvilágot. Mert az ember nem javult semmit! A vízözön után az egész föld megsemmisült, csak az a néhány pár állat maradt a hatalmas faunából, melyek a bárka belsejében vészeltek át a katasztrófát. S Noé, a „jámbor” ember, nem bírta ki, hogy ne öljön le még jó néhányat az állatok közül, csak azért, hogy jóllakhasson a hússal!

Hiába volt a vízözön, az ember nem változott meg! Nem tanult semmit. Nem érdemes elpusztítani a földet az emberért, mert szívének akarata rossz. Az Örökkévaló azonban jóságos és irgalmas, a történet tanulságául megengedi az embernek a húsfogyasztást, de feltételeket szab.

– Csak a húst lelkével, vérével ne egyétek meg! Véreteket pedig, amelyben életetek van, számon fogom kérni. (Mózes I. könyve, 9. fejezet 4-5. vers).

A vér fogyasztásától – még legcsekélyebb mennyiségében is – a Biblián felnőtt zsidó ember, olykor még a nem hívő is, ösztönszerűen irtózik. Noha a Biblia ezt a törvényt mindenki – zsidók és nem zsidók – számára egyaránt előírta: a vér fogyasztása igen elterjedt világszerte. A barbár szokás a régi pogány kultuszok beavatási szertartásaira emlékeztet. Ezek szerves része volt az állatvér élvezete vagy az állatvérben való fürdés. A perzsa Mithrász-kultusz résztvevői például a beavatási szertartáson egy rács alatt álltak, a bikát fölöttük vágta le, hogy vére a testükre csorogjon.

A vér élvezete kihat lelki életünk alakulására. Élvezetének tilalmát a zsidó hagyomány „Noé fiainak hét törvénye” egyikének tartja, s ebből következik, hogy minden népre, minden emberre kötelező. A húsevés isteni engedélyének másik feltétele is ide tartozik, az „élő testrészt” – héberül *éver min-haháj* – tilalma.

Ez a bibliai rendelkezés meglehetősen különös törvény, de egy szörnyű, ma nehezen elképzelhető gyakorlat ellen született. A korai ókorban ugyanis nem tudták tartósítani a húst, ezért

egyes nomád népek – hogy ne kelljen a teljes húsmennyiséget egyszerre feldolgozni – nem ölték meg az állatot, hanem csupán egyik-másik testrészét – például a lábait – vágták le, és az állatot hagyták addig szenvedni, amíg újra ettek belőle. Ezt az iszonyú szokást egyes természeti népek a legújabb korban is gyakorolták. Az állatokkal szembeni kegyetlenség az ókori Izraelben tilos volt, a törvényt szigorú volt, betartását még az idegenektől is megkövetelték.

Az állatok és az élőlények kínzásának (héberül *cáár báálé hájim*) minden fajtáját erősen tiltották a Biblia földjén, az ókori Izraelben. Ez az egyik sarkalatos tilalom a Biblia szerint. Zsidó embernek nem is volt szabad fegyverrel vadászni. Csapdát állíthattak, de csak az olyan állat számára, amelynek húsát megették, s ez is csak úgy történhetett, hogy az állat nem szenvedhetett. Mindez összefüggött az ugyancsak bibliai előírással, miszerint az elejtett állat vérének el kellett földelni.

– Bárki, Izrael fiai vagy a bentlakó idegenek közül, olyan állatot vagy madarat ejt, amely ehető, folyassa ki vérének, és fedje be homokkal! (Mózes III. könyve, 17. fejezet 13. vers).

Nem véletlen, hogy a Bibliában – zsidók körében – nem is találjuk nyomát a vadászatnak, különösen Mózesről kezdve. Korábban Nimród, Szidon és Ézsau volt híres vadász, ám egyikük sem pozitív hős. Sámson csupán önvédelemből ölte meg az oroszlánt (Bírák könyve, 14. fejezet 5. vers). Dávid pedig a nyáj védelmében végez a medvével és az oroszlánnal (Sámuel I. könyve, 17. fejezet 34. vers). Vadállatok támadása esetén az önvédelmet ugyanis megengedte a hagyomány. Ám, ha egy város vezetősege elhatározta egy oroszlán kilövését, 23 tagú bizottság döntésére volt szükség, miközben a bíróság két vagy három tanú egybehangzó állítása esetén bárkit halálra ítéltetett.

Az ókori uralkodókkal ellentétben, a zsidó királyok egyáltalán nem vadásztak. Az idegen származású, Rómában nevelkedett Heródes ebben is kivételnek számított. A Talmud bölcsei merészen szembeszálltak a zsarnokkal, és megüzenték neki:

– „Talán úgy gondolod, hogy Mózes mesterünk vadász lett volna?” (Hulin 60/a.).

A zsidó hagyomány megengedhetetlennek tartotta a vadászatot, akár az állatversenyeket. Akik a római korban divatossa lett lóversenyen vagy a galambversenyeken részt vettek, megbízhatatlanságuk miatt még tanúk sem lehettek. Simon ben Pazi rabbi a Talmud írásmagyarázatában kifejtette:

– Mit is jelent a Zsoltárok könyvének kezdősora? Boldog az ember, aki nem járt a gonoszok tanácsában, sem a vétkesek útján nem állt, sem a gúnyolódók ülésén nem vett részt? Mindez arra a férfira vonatkozik, aki nem járt a színházi és cirkuszi játékokban, sem a kutyákkal űzött vadászatban. (Avoda Zara 18/b.).

Az ókori római teátrumokban és cirkuszokban ugyanis rendszeresen olyan „játékok” zajlottak, amelyek során állatokat öldöstek le.

Az egyik legkiválóbb középkori rabbi, Rothenburgi Méir (1220–1293) fogalmazta meg legpregnansabban a vadászatról kialakult zsidó véleményt:

– Aki kutyákkal történő vadászatot tart, mint a nem zsidók, nem lesz helye a jövődő világban. Különösen tilos állatokat vadászni íjjal, lándzsával vagy puskával, mivel egyébként is tilos enni a zsákmányból, mert az állat sebei által, széttépvé szenvedett ki, s mivel – elejtése – szórakozás kedvéért történt. (Responsumai, 66/b.).

Az állatkínzás tilalmával magyarázható, hogy a vadon élő, „nem tiszta” állatok elejtését és fogságban tartását nem engedi meg a mózesi törvény. Az sem véletlen, hogy „az irgalmasság parancsolatát” a Biblia éppen az állatokkal való bánásmód példájával, a fészekből kiemelt tojás előírásával fogalmazza meg.

– Ha utadon eléd kerül egy madárfészek, bármely fán vagy a földön, s benne tojások vagy fiókák vannak, és az anyaállat ott pihen a tojások vagy a fiókák fölött, el ne vedd az anya alól a fiókákat! Küldd el előbb az anyát, s aztán vedd el a fiókát, hogy jó legyen neked, s hogy hosszú életet élj! (Mózes V. könyve, 22. fejezet 6-7. vers).

Számos hasonló törvényt találunk Mózes rendelkezései között, amelyek mind az állatok védelmét szolgálták. Így tilos volt például bekötni a nyomtató ló szemét. Tilos volt a nyomtató ökör száját is bekötni (Mózes V. könyve, 26. fejezet 3. vers). Ha

már munkát végez az állat, hadd egyik is belőle. Nem engedték meg, hogy az ökröt és a szamarat egyazon járomba fogják, mivel a gyengébb állat képtelen lenne követni az erősebb iramát.

A Biblia állatvédelmi előírásaival és tanításaival szemben sokan felvethetnék az áldozatbemutatás törvényeit és gyakorlatát, amelyek mind a pusztai Szentélyben, mind a későbbi jeruzsálemi Templomban a szertartások részei voltak. Szólhatnának a bűnbakról, amelyet évente egyszer, sorsolás útján választottak, majd elkergették, száműzték a sivatagba, s párját feláldozták.

Az állatáldozatok valódi célját és értelmét maga a mózesi törvény magyarázza meg:

– Az állatáldozatok bemutatásának valódi célja az, hogy ne mutassák be többé áldozataikat a kecskebakoknak – az idegen isteneknek –, amelyek után ők paráználkodnának. (Mózes III. könyve, 17. fejezet 7. vers).

Egyszóval, a pogány szertartásoktól való visszatartás miatt kellett Mózesnek áldozati szertartásokat bevezetnie. A Talmud szavaival, az Örökkévaló nem kívánja és nincs szüksége áldozatokra, ezek csupán az emberek gyönyörűségét szolgálták (Ménahot 110/a). A középkor legnagyobb zsidó tudósa, Maimonides véleménye szerint ez az isteni terv része volt, hogy a pogány kultusz megszűnjön anélkül, hogy a nép felhagyjon az általa megszokott áldozatbemutatással, amely különben összezavarta volna hitét és gondolkodását.

Kissé összefügg az állatvédelemmel a rituális étkezési szabályok – a kóserság – rendszere is. Ez lényegében három csoportra osztható:

1. Az ehető és nem fogyasztható állatok listáját maga a bibliai törvény tartalmazza. Szakértők a kiválasztás egyik lehetséges okát a biológiai egyensúly megőrzésével magyarázzák.

2. Csak szabályosan levágott és vértelenített állat húsa ehető, aminek pontos módját szóbeli hagyomány őrizte meg. Mózes nem tartotta fontosnak ismertetni. Az elejtett vad és a megtépett állat elfogyasztását viszont határozottan tiltja a Biblia, ezért a mózesi törvények értelmében és szellemében tiltott a vadászat.

3. „Ne főzd meg a gödölyét anyja tejében” – a zsidó hagyomány ezzel indokolja a tejes és a húsos ételek különválasztását,

de szellemi értelemben ez az irgalmasság törvénye. Tilos kegyetlenkedni az állatokkal. Így értelmezte ezt Alexandriai Philón, az időszámításunk kezdetén élt zsidó gondolkodó.

Állatvédelemre utal az a zsidó gyakorlat is, hogy tilos olyan fát kivágni, amelyen madarak fészkelnek. A fák védelme inkább természetvédelem, mégis érdemes megemlíteni, hiszen a fakivágás tilalma az állatvédelmet is szolgálja. Mózes törvénye előírja, hogy ostrom idején, a város környékén található, termő fákat nem szabad kivágni.

– Ha ostromolsz egy várost hosszú időn át, hogy harcolj ellene és elfoglald azt, ne pusztítsd el a fáit, fejszét eresztve ellene, mert annak gyümölcséből ehetsz, mert vajon ember-e a mező fája, hogy ellene hadat viselj? Csak azt a fát, amelyről tudod, hogy – gyümölcse – nem ehető, azt vágd ki! (Mózes V. könyve, 20. fejezet 19-20. vers).

Jellemző a bibliai gondolkodásra a látszólag haszontalan növényekért való hálaadás. Az Örökkévaló minden teremtményének jól meghatározott helye, életének, fennmaradásának értelme van! A sátrak ünnepén például, bibliai parancs alapján, a vallásos zsidók ősidők óta ünnepi csokrot készítenek, hogy hálát adjanak az Örökkévalónak a bőséges termésért. A négyféle termésből álló csokor egyike a gyümölcsökért, a másik a fákért, a harmadik a dísznövényekért fejez ki köszönetet. Az ünnepi csokor negyedik eleme, a szomorúfű vesszeje. Ennek látszólag semmi haszna nincs, de a hagyomány szerint az ilyen növényekért, az úgynevezett vadontermőkért is hálával tartozunk az Örökkévalónak. Ez azért is különös és egyedülálló, mert az ókori ember mit sem tudott a természet- és a környezetvédelem jelentőségéről, a növények fontos szerepéről, s a levegő tisztaságáról. A bibliai gondolkodásmód mégis – úgy tetszik – ráérzett modern korunk egyik kulcskérdésére.

Állat és ember együttéléséről, egymásrautaltságáról számos bibliai és talmudi történet szól. Legyen elég Bileám (Bálám) számarára utalni, aki bölcsebbnek bizonyult gazdájánál, a nagy hírű varázslónál. Az állat héber szava (*hajá*) magyarul azt jelenti: *élő*, a Bibliában gyakran előforduló „élőlény” (*nefes hajá*) kifejezés pedig szó szerint *élő lélek*. A bibliai gondolkodás szerint tehát az

állatnak is van (animális) lelke. A karaiták, akik a Bibliához való visszatérést hirdették, úgy vélték, túlvilági jutalmuk és büntetésük is van. A legnagyobb zsidó gondolkodók (Szaádja, Maimonides, Mendelssohn) ezt ugyan nem fogadták el, de hangoztatták: az Örökkévaló nem veheti el egyetlen élőlénytől sem a jutalmát.

Az ókori zsidó mesterek szoros kapcsolatban éltek állataikkal.

– Tilos az embernek mindaddig ennie – tanította Jehuda, Ráv nevében – amíg előbb állatait meg nem etette. A Biblia szerint: *Adok majd füvet a meződön, állataid számára*, és csak azután olvasható: *Enni fogsz, és jóllaksz* (Brakhot 40/a.).

– Senkinek sem szabad állatot vennie, ha korábban nem biztosította számára a szükséges táplálékot (Talmud Jerusalmi, Ketubot 4, 8.).

A bensőséges kapcsolat talán legszebb példája Aszi rabbi mondása, aki úgy vélte: a háziállat elhozza számára, otthonába a természet, a mezők üzenetét.

– Soha nem szólítottam a feleségemet feleségemnek, az ökrömet ökrömnek, hanem a feleségemet így hívtam: házam, az ökrömnek pedig ezt mondtam: mezőm (Sabat 118/b.).

A jól ismert zsoltárvers is egymás mellé helyezi az élőlényeket:

– Embert és állatot segíts meg, Örökkévaló! (Zsoltárok könyve, 36. fejezet 7. vers).

10.

A KADDIS IMÁRÓL

A kaddis – a héber-arámi szó jelentése: szent – imát sokan, tévesen gyászimádságnak tekintik. Pedig egyértelműen az Örökkévaló dicsőítéséről szól. A tévedés onnan ered, hogy a gyászolók is a kaddist szokták elmondani a zsinagógában. Valójában azonban a gyászolók ezzel csupán azt szeretnék kifejezésre juttatni, hogy súlyos fájdalmuk ellenére sem veszítették el hitüket. A kaddisnak négy változata ismert:

1. *Fél kaddis*, amelyet az előimádkozó mindig valamely nagyobb liturgiai egység – például az „álló ima” – előtt mond el.

2. *Egész kaddis*, amelyet az előimádkozó mindig valamely nagyobb liturgiai egység – például az „álló ima” – lezárásaként mond el.

3. *Rabbi kaddis*, amelyet általában a rabbi – szefárd gyülekezetekben az egész közösség- szokott elmondani, általában közös tanulás után. Mivel a régi bölcsek – a mindennapi tanulás tórai törvényének megvalósítása érdekében – egyes talmudi részeket is beiktattak az istentiszteletbe, ezek elmondása után is szokás ezt a kaddist elmondani. Ez az imádság összesen 100 szóból áll, ami a bölcsek gyülekezetének maximális száma.

4. *Árvák (gyászolók) kaddis imája*, amelyet minden gyászolónak, a temetéstől számított harminc napig kell elmondani, közösség (*minján*) jelenlétében. Ezért a gyász hét alatt, amikor a hozzátartozók szombat kivételével otthon tartózkodnak, a templomi közösség a gyászháznál szokott imádkozni. Szülők után tizenegy hónapig kell kaddist mondani.

Az ima lényegében összefoglalása az összes héber istendicséretnek, s azért íródott arámi nyelven, mert időszámításunk kezdete körül ez volt a zsidó nép nyelve, s így az egyszerű emberek is értették. Pontosan hatvannyolc szóból áll: ennyi a héber *chájim* („élet”) szó betűszám-értéke, s így ezzel az elhunytak örök életére gondoltak. A Talmudban olvashatunk egy érdekes történetet egy fiatal fiúról, aki nem tudott megvigasztalódni édesapja korai halála miatt. Elment mesteréhez tanácsot kérni, hogy mit legyen. A rabbi így válaszolt:

– Menj el a zsinagógába, és mondd el ott rendszeresen. *Jehé sné rabbá jítbarách* – Legyen az Ő nagy neve áldott!

A fiú ezután eljárt a zsinagógába, és egyhamar megvigasztalódott. Ebből a történetből és abból a gyakorlatból, hogy az imát legalább tíz felnőtt férfi közösség – minjen – jelenlétében mondja el, arra következtethetünk, hogy az ima többek között azt a célt szolgálja, hogy a gyászoló fájdalomából visszataláljon az életbe.

Középkori zsidó krónika szerint egyszer egy zarándokcsoport hajója, útban Izrael felé, megállt egy földközi tengeri szigeten. Amikor a csoport esti imájára készült, megjelent körülben egy

helybeli, aki elmondta, ő közöttük az egyetlen zsidó, és szeretne kaddist mondani szülei emlékéért. Természetesen, készséggel beleegyeztek. Mikor azonban az imára sor került, azt vették észre, hogy az idegen hibásan mondja a kaddis szövegét. A *rabbá* szó helyett tévesen *rakká* szót mondott: a két héber betű ugyanis rendkívüli módon hasonlít egymásra, ám jelentése épp az ellenkezője.

– Vigyázz, mit mondasz! – figyelmeztették a többiek. – Hiszen így istengyalázást követhetsz el...

Az illető megköszönte a kiigazítást, és békében elköszönt, eltávozott.

Másnap a zarándokhajó már épp útra kelt, amikor azt vették észre, hogy valaki lélekszakadva rohan a part felé. Felismerték benne a helybeli zsidót. Amikor a zsidó a vízhez ért – így szól a legenda – tovább rohant a hullámok tetején, míg a hajóhoz nem ért.

– Elfelejtettem a pontos imaszöveget – kiáltotta, miután kiemelték a vízből.

– Ne törődj vele! – felelte a csoport rabbija – mondd úgy, ahogy tudod, mert az Örökkévaló nem a szót, hanem a szívet kívánja.

A gyászolók kaddis imája

(Fonetikus régi héber kiejtés, askenázi dialektusban)

Jiszgádál vejszkadás sómé rábó (Közösség: OMÉN!) böolmo di vöró chiruszé vőjámlich málchuszé böchájéchajn uvajjméchajn uvöchájé döchol bész Jiszroél báágóló uvizmán koriv vöimru: omén!

(Közösség: OMÉN, JÖHÉ SÖMÉ RÁBÓ MÖVÓRÁCH LÖOLÁM ULÖOLMÉ OLMÁJÓ. JISZBÓRÁCH...

Jöhé sómé rábó mövoráh löolán ulöolmé olmájo.

Jiszborách vőjistábách vőjiszoár vőjiszrajmám vőjisznászé. vőjiszhádor vőjiszále vőjiszhálél sómé dökudsó brich hu (közösség: BRICH-HÚ) löéló min kol birchoszo vősirószó tusböchoszo vőnechemoszo dáámiron böolmó vöimru: omén. (Közösség: OMÉN)

Jöhé sölomó rábó min somájó vöchájim olénu vöál kol Jiszroél vöimru: omén!

(Közösség: OMÉN!)

(Itt három lépést hátrálunk) Ajsze solajm bimrajmov, hu jáásze solajm olénu vöál kol Jiszroél vöimru omén! (Közösség: OMÉN!)

A kaddis magyar fordítása

Magasztaljuk és szenteljük meg nagy Nevét (Közösség: Ámén), e világon, melyet kedvére teremtett, érvényesítse uralmát életetek során és egész Izrael élete során, hamarosan, már a közeljövőben, s mondjátok erre. Ámén!

(Közösség: Ámén!) Legyen nagy neve áldott örökre és örökkön-örökké! Legyen áldott...

Legyen nagy Neve áldott örökre és örökkön-örökké!

Legyen áldott és dicsért, dicsőített és magasztalt, fennkölt és hírneves, imádott és megszentelt a Neve annak, aki Szent, áldott Ő! (Közösség: Áldott Ő!)

Áldottabb Ő minden áldásnál, költeménynél, dicshimnusznál és vigaszéneknél, amit a világon mondanak, s ti mondjátok erre: ámén! (Közösség: Ámén!)

Jöjjön nagy békesség és élet a mennyből ránk és egész Izraelre, s mondjátok erre: ámén! (Közösség: Ámén!)

(Itt három lépést hátrálunk): Aki békét teremt magasságai-ban, az hozzon békességet ránk és egész Izraelre! Mondjátok végül: ámén! (Közösség: Ámén!)

11. A MESSIÁS HITRŐL

– Várják, mint zsidók a Messiást!

A jól ismert mondás is jelzi: mennyire tartozik hozzá a hagyományos zsidó eszmevilághoz a messiásvárás gondolata. A zsidó vallás és néphit egyik fontos kulcsszava a héber *masiah*-ból ered. Ennek görög tükörfordítása a *khrisztosz*, magyarosan a

krisztus szó. Ennek eredeti jelentése *felkent*: az ókori Izraelben ugyanis a királyt és a főpapot nem koronázták, hanem haját és szakállát illatos olajjal kenték fel. A messiás eredetileg Izrael jogos – törvényesen felkent – királyát jelentette, aki Dávid házából – Jisáj törzséből – származott.

A zsidó próféták olykor idegen származású emberben is, ha úgy hozta a sors, meglátták az Örökkévaló felkentjét: a zsidó nép és a környező országok megváltóját. A babilóniai Nagy viasztaló Kürosz volt, mivel a perzsa Küroszban az igazságos uralkodót látták, aki megszabadította Izraelt fogságából, s az idegen királyt is az Örökkévaló pásztorának és messiásának nevezték. (Jesája könyve, 44. fejezet 28. vers és 45. fejezet 1. vers.)

A megváltás elképzelése nem szerepelt a Biblia régebbi kötetekben, a messiási kor eljövételébe vetett hit azonban sokszor megtalálható. A legrégebbi és a legismertebb messiási kép Jesája (Ézsaiás) prófétától való, aki így jövendölte meg a megváltás és az örök béke nagy korszakát:

– Ítélni fog (Isten) a népek között, megfenyít sok nemzetet, kardjaikat kapákká, dárdáikat vincellér késekké alakítja, nem emel egyik nemzet a másik ellen kardot, és nem tanulnak többé háborút (Jesája könyve, 2. fejezet 4. vers).

Ugyancsak Jesája fogalmazta meg először, milyen legyen Izrael megváltója. S milyen világ vár a föld lakójára:

– Egy vessző ered majd Jisáj törzsökéből, egy hajtás virágzik ki gyökereiből. Az Örökkévaló szelleme nyugszik rajta, a bölcsesség és az értelem szelleme, jó tanács és erő szelleme, a megismerés és az istenfélelem szelleme. Döntése istenfélelemmel (valószínűleg), nem a látszat szerint ítélik, s nem a szöbeszed vezeti őt. Igazsággal ítélik a szegényeknek, becsülettel döntenek az ország megaláztatottainak. Szava erejével sújtja az országot, ajka leheletével öli meg a gonoszt. Igazság lesz deréköve, ágyékát hűség övezi. Együtt lakik a farkas a bárányal, a párduc a kecskegidaival legelészik, borjú, oroszlánkölyök és hízó marha együtt legelnek, és egy kis fiú vezeti őket. A tehén és a medve együtt legelésznek, kölykeik (mellettük) hevernek, az oroszlán pedig, mint az ökör, szalmát eszik. A vipera fészkenél egy kis-

gyermek játszik, s a baziliszkus szeme felé egy csecsemő nyújtja kezét. Nem ártanak, és nem rontanak többé az Én szent hegyemen, mert megtelt a Föld az Örökkévaló megismerésével, ahogyan a víz a tengert ellepi. S azon a napon Jisáj gyökere lesz az, amely a népek zászlajául emelkedik, hozzá nemzetek fordulnak, és nyugalma dicsőséges lesz (ugyanott, 11. fejezet 10. vers).

Mintegy száz évvel később, Jeremiás próféta is hasonlóképpen írta le a messiási kor eljövetelét. Szerinte Izrael dicsőségét és nyugalját hozza a megváltó, akinek neve jelzi majd Isten igazságát:

– Bizony, napok múltán eljön az idő, így szól az Örökkévaló, és igaz sarjat támasztok majd Dávidnak, királyként uralkodik majd és boldogul, jogot és igazságot cselekszik majd az országban. Az ő napjaiban segítséget kap Juda, Izrael pedig biztonságban lakik, és ez az ő neve, amellyel szólítják majd: az Örökkévaló a mi igazságunk (Jeremiás könyve, 23. fejezet 5-6. vers).

Ezékiel próféta, aki fiatalon került a babilóniai fogságba, jövőképében a messiási eszme politikai elképzelésekkel társul, próféciájában a messiás a jövő ideális államának megvalósítója. (Vö. 34. és 37. fejezetek.) A már fogságban született Nagy Vigasztaló viszont úgy véli, a messiás végcélja az egész emberiség üdvözülése, s ebben Izraelnek különös szerepe van: Isten őt rendelte útmutatóul a népek számára.

A próféták egyaránt úgy vélték, hogy a népeknek tanulniuk kell a zsidóktól, mert nekik nagyobb tapasztalatuk van az egyistenhitben:

– Íme, népek tanújává tettem őt, fejedelemmé, nemzetek irányadó-jává. Bizony, egy olyan nép (is), amelyet nem ismersz, szólítani fog, és egy olyan nemzet, amely téged nem ismer, hozzád fog sietni, az Örökkévaló, a te Istened kedvéért, Izrael Szentjéhez, aki megtisztelt téged (Jesája könyve, 55. fejezet 4-5. vers). És az idők végén, szilárdan fog állni az Örökkévaló házának hegye, a többi hegy élén, felülemelkedik a dombokon, és özönleni fognak hozzá mind a népek. Számos nép megy majd oda, és azt mondják: Jöjjetek, menjük fel az Örökkévaló hegyére, Jákob Istenének Szentélyébe, tanítson minket útjaira, hogy

ösvényein járjunk, mert Cionból ered a Tan, s az Örökkévaló szava Jeruzsálemből (ugyanott, 2. fejezet 2-3. vers).

Az utolsó próféta, Maleákhí (Malakiás), utolsó látomásában is a messiás eljövetelét hirdeti. Szerinte és ezt a zsidó néphagyomány is így véli, Élijáhu (Illés) próféta lesz a messiási kor hírnöke.

– Bizony, én elküldöm nektek Élijáhu prófétát, mielőtt eljön az Örökkévaló nagy és félelmetes napja. S visszatéríti az apák szívét fiaikhoz, s a gyermekek szívét szüleikhez, nehogy el kelljen jönnöm, hogy végleg elpusztítsam a Földet. (Maleákhí könyve, 3. fejezet 23–24. vers):

Ez a próféták könyvei végén álló mondat a messiási reménységen túl is joggal okozhat számunkra fejtörést. Érdeemes elgondolkodnunk, miért tekinti a próféta olyan nagy gondnak a nemzedékek meg nem értését, s hogy emiatt akár elpusztulhat az egész emberiség, sőt, az egész bioszféra? És miért említi a próféta előbb az apák szívének odafordulását gyermekeik felé, s nem, mint várható lenne: fordítva? Az első kérdésre szinte magától adódik a válasz: a fiatalok mindig újat szeretnének, olyan meglepőt és forradalmi, ami az előző nemzedéket zavarba hozza. Vigyáznunk kell, s különösen manapság, amikor oly könnyen elpusztíthatja az ember a saját világát, hogy a természetes nemzedéki harc ne egymás ellen történjen, hanem a haladás és egymás érdekében alakítsa át világunkat.

S ha jól meggondoljuk, a másik kérdésben is világossá válik a próféta szavának igazsága. Addig nem várhatunk megértést, együttérzést gyermekeinktől, amíg mi magunk nem próbáljuk megérteni az ő szívüket, gondoljaikat és bajaikat. Az első lépést a szülőnek kell megtennie, hogy azután a gyermekek szíve is felénk forduljon.

A próféták tanításai és a kétségbeesett nép elvárásai alakították ki a Megváltó fogalmát, amely a messiás eljöveteléhez kötődik. A messiási elvárásokat ugyanis a mai napig elsősorban a zsidó próféták jövődölései határozzák meg. Zsidó ember ezért a messiási kort az idők végén úgy képzei, mint az örök béke korszakát, amelyben a világ és az ember megváltásán (megjavulásán) túl a saját népének reményei is megvalósulnak. A zsidóság

számára tehát *elsősorban a messiási kor és nem a Messiás személye iránti vágy a döntő jelentőségű.* Ez a vágyakozás azt is jelenti, hogy hitünk szerint a világnak és az emberi életnek célja, értelme van, s hogy az Örökkévaló ad célt és értelmet az embernek és az egész világnak. Az embernek küzdenie kell egész életében, hogy a világ jobb legyen, hogy az Örökkévaló célja, a megváltás mielőbb megvalósuljon. Az élet küzdelem, s az élet célja e küzdés maga, olvashatjuk Az ember tragédiájában. A zsidó vallás szerint azonban a küzdés még nem cél, csupán eszköze a megváltás, a messiási kor eljövetelének.

A zsidó Bibliára alapuló vallásban az életnek és különösen az emberi életnek éppen ezért értéke van, ellentétben a keleti vallásokkal. A keleti vallások – a hinduizmus és a buddhizmus – úgy szembesülnek az élet problémáival, hogy beletörődnek, vagy megpróbálják magukat kivonni alóluk, míg a zsidóság azt tanítja, hogy küzdeni kell a jóért, szembeszegülni a rosszal, megváltoztatni, megjavítani mindazt, ami az isteni igazságnak és jóságnak nem felel meg. A bibliai gondolkodásban az élet az Örökkévaló ajándéka, az ember pedig a teremtetés koronája. Ezért megőrzése és megmentése fontos feladatunk. Nincs olyan ember, tanítja a Talmud, akinek ne lenne legalább egyetlen órája, tehát a legrosszabb ember is legalább egy órányi hasznos cselekedetre képes, ezért élete már nem haszontalan.

Figyeljük meg a lényegi különbséget Buddha és a bibliai Mózes történetében, a világhoz való viszonyulásában! A fiatal Buddha királyfiként él, ám egyszer csak körültekint a való életben, találkozik egy vak emberrel, egy nyomorult leprással és egy halottas menettel. Úgy látja, nem lehet segíteni rajtuk, visszavonul, és a nirvánát, a megsemmisülést, a belső megtisztulást hirdeti. Az ifjú Mózes is királyi környezetben nevelkedik, ám kíváncsi lesz arra, hogyan élnek a testvérei. Meglátja, amint a felügyelő indokolatlanul veri a rabszolgát. Nem vonul vissza, hanem meg akarja változtatni a világot: felháborodva megüti a tisztartót, és elhatározza, hogy kiszabadítja népét a szolgaságból.

Az aktív, minden egyes hívő közreműködésére számító zsidó messiáshitre jellemző az a történet, amely az általunk már említett modern vallásfilozófus, Martin Buber életpályáját is megha-

tározta. Saját elbeszélése szerint gyermekkorában nagyapjánál, a leMBERGI tudós Slomó Bubernél vendégeskedett. Az egyik könyvben az ifjú Martin egy történetre bukkant. A messiás így fejeződött be a mese Róma kapuiban, koldusgúnyába öltözve ül, és vár.

– Kire vár a Messiás, hogy eljöjjön végre? – kérdezte értetlenül a fiú. Mire a nagyapa a gyerekekre mutatott:

– Rád! A Messiás mindnyájunkra vár, és egyre vár.

A messiáshit a zsidóság életében, különösen a római elnyomás és az idegen származású, a rómaiakat kiszolgáló Heródes uralkodása idején vált hangsúlyossá, és egészült ki nemzeti reményekkel. Egyre inkább emlegették a Biblia szavaiban megfogalmazott, várva várt szabadítót és megváltót, a *mesiah Adonajt*, az Örökkévaló felkentjét. A jeruzsálemi Szentély pusztulásától (időszámításunk szerint 70) kezdve a zsidó közgondolkodás általános eszméje lett, hogy a Templom csak akkor épül majd fel, ha eljön a messiás. Ugyancsak ehhez a korhoz köti a hagyomány a világszerte szétszóródott zsidó diaszpóra (héber szóval a *galut*) egybegyűjtését. Jóllehet, ez utóbbi gondolat már Mózes búcsúbeszéde előtt is szerepel a Bibliában:

– Ha el lennétek taszítva akár az égbolt szélére, onnan is egybegyűjt téged az Örökkévaló, Istened, és onnan is elhoz téged. És elvezet téged az Örökkévaló Istened abba az országba, amelyet őseid örökölték, hogy birtokba vedd azt, jót tesz veled, és jobban megsokasít téged, mint őseidet. Ám körülmetéli az Örökkévaló Istened a te szívedet és utódod szívét, hogy szeresd az Örökkévaló Istenedet, teljes szívedből és teljes lelkedből, azért hogy élj (Mózes V. könyve, 30. fejezet 4–6. vers).

A próféták szerint az Örökkévaló ígéretet tett népének:

– Visszatérek Cionba, és ismét Jeruzsálemben fogok lakozni (Zehárja könyve, 8. fejezet 3. vers).

A régi prófétai jóslatok, elsősorban Jesája (Ézsaiás) jövődölései a mindennapok részévé váltak. Az esszéusok azért vonultak ki a Holt-tenger közelében levő pusztába, hogy ott megvalósítsák saját társadalmukat. S hogy ott várják a messiás mielőbbi eljövetelét, mert azt olvasták a Bibliában (Jesája 40. fejezetében):

– Egy szó kiált, a pusztában egyengessétek az Örökkévaló útját.

Mellesleg, ezt fordította félre később Hieronymus a latin Vulgata készítésekor, s lett belőle pusztába kiáltó szó. S ez magyarázza a Jézus történetében szereplő, utólag azonban átértelmezett eseménysort.

A zsidóság messiáshite mindmáig *megőrizte a Biblia eredeti, az idők végén, ám itt, a való világban bekövetkező megváltás-gondolatát*. Isten a próféták tanításai szerint az idők végén egybegyűjti majd Izrael szétszórtjait a világ négy tájáról, elviszi őket az ősi földre, és újra felépül a jeruzsálemi Szentély. Megszűnik az emberi kizsákmányolás, háború és gyűlölködés. Összetörök kardjaikat kapákká, dárdáikat vincellér késekké, nem emel nép nép ellen kardot, és nem tanulnak többé háborút, s megtelik a föld az Örökkévaló ismeretével, ahogyan a tengert a víz ellepi. Nem véletlen, hogy a héber nyelv nem *túlvilágról*, nem *másvilágról*, hanem *jövődő világról (olam haba)* beszél, mert ahogyan Martin Buber mondja:

– A két világ voltaképpen egy, és egynek kell lennie.

A középkor legnagyobb zsidó tudósa, Májmoni Mózes (Maimonidesz) ezért a messiásvárást a zsidó vallás tizenhárom alapelve közé sorolta. Hitünket nem szabad elveszítenünk, még ha tapasztalatunk szerint a Messiás késlekedik is, naponta újra várunk kell őt. Maimonidesz sorra megvizsgálta a Messiásról szóló bibliai tanításokat – mellesleg a keresztény felfogás szerinti, úgynevezett krisztológiai helyek nem is tartoznak ide! –, és megállapította, hogy ezek mind itt, a földi életben fognak megvalósulni. Érdekes, csupán egyetlen prófétai mondatnál akadt meg, amelyről annak idején nem hitték volna, hogy bekövetkezhet: „eltüntetem a vadállatokat a Föld színéről”. Különös, hogy napjainkban viszont épp ellenkezőleg alakult: ha nem védenék őket, ha nem volnának rezervátumok, ha nem óvnánk őket a kipusztulás veszélyétől, alig volna egyetlen ragadozó is a Földön.

Messiáshitünk *aktív cselekvésre készítet*: nem csupán várunk kell őt, de eljöveteleért erőnkhez képest mindent meg is kell tennünk. A Messiás megérkezése – hangsúlyozta Maimonidesz – nem jelenti Izrael fiainak győzelmét más népek felett, de megvalósítja az emberiség békéjét, a világ és az ember megváltását, va-

lamint Izrael nyugalmát, hogy ellenségei többé ne zavarják meg őket a Tóra tanulmányozásában. A zsidó messiáshit, ellentétben másokéval, arra buzdít, hogy ne csak lélekben újuljunk meg, de igyekezzünk folyvást megjavítani önmagunkat és embertársainkat. Ne csak hirdessük a szeretetet, hanem gyakoroljuk is, ne törődjünk bele sorsunkba, hanem alakítsuk át életünket a szentség szolgálatában. Hiszen – ahogy a Talmud egyik alapelve hangsúlyozza – nem a magyarázat a fontos, hanem a cselekedet.

A zsidóságot a kereszténységgel a messiáshit köti össze, de külön is választja egymástól. A zsidó gondolkodásban a messiás eljövele azt jelenti, hogy *általa a világ és benne az ember alapvetően megjavul*, megváltozik. A vallásos zsidó nem tudja elfogadni a megváltást, amíg a való élet ennek épp ellenkezőjét, a megváltatlan világ és a megváltatlan ember képét mutatja. S bizony, ez a legfontosabb szempont, amiért *a vallásos zsidóság oly fontosnak érzi, hogy tovább várja a megváltót*.

Ezzel kapcsolatos egy régi történet.

Jeruzsálemben ma is ismerik azt a legendát, mely szerint, ha eljön a messiás, az Olajfák hegyén megszólal majd a sófár, az ősi bibliai kürt. Hallja mindenki, s készüljön a szent pillanatra. Egyszer egy bolond felmászott a hegy tetejére, és megfújta a sófárt. Amikor a híres Menahém rabbi egyik tanítványa meghalott, lélekszakadva rohant mesteréhez:

– Rabbi, eljött a Messiás!

A mester nyugodtan az ablakhoz lépett, kinyitotta, és körülnézett. Majd csalódottan megszólalt:

– Nincs itt megújhodás!

Martin Buber – akinek ismert gyűjteményéből való az iménti történet – egyik szellemi utóda, *Schalom Ben-Chorin* vetette föl egy zsidó-keresztény párbeszéd alkalmával:

– Voltaképpen mi a különbség a mi hitünk és keresztény barátainké között? Kiderül, ha egyszer majd – reméljük mielőbb, még a mi életünkben – eljön hozzánk a Messiás. Akkor majd megkérdezzük tőle:

– Mondd, jártál-e már itt köztünk, a Földön?

A PESZAH ÜNNEPÉRŐL

(A peszah ünnepét április és május
között tartják, két széder estével,
szombaton és vasárnap este.)

Egyik legismertebb ünnepünk héber neve magyarul azt jelenti: *elkerülés*. A tizedik csapás – az elsőszülöttek halála – ugyanis, mely az elnyomó Egyiptom népét sújtotta, őseink házait elkerülte. Ennek emlékére tartották régen az ünnepet megelőző napon az elsőszülöttek böjtjét. Később úgy vélték, s ma is ezt gondoljuk, a hálaadást nem böjtöléssel kell kifejeznünk, hanem örömteli lakomával. Ez annál inkább indokolt, mert a régi talmudi főiskolákon ilyenkor, az ünnep előtti reggelen fejezték be a téli szemeszt. Másrészt – s ez itt a lényeg – az *elkerülés* arra is emlékeztet bennünket, hogy őseink a peszah ünnepén szabadultak meg az egyiptomi rabságból, ahogy a Biblia mondja: „a szolgaság házából”. A szabadság ünnepét tavasszal tartjuk meg, Izraelben ilyenkor legvirágzóbb a természet. Utána már a meleg, a száraz idő következik. Az ünnep szombatján ezért a harmatért – héberül: *tál* – szól az imádság, mely ősz végéig az egyetlen csapadék, s ami éjszakánként új életre kelti a Szentföld növényvilágát. A harmat-ima gyönyörű, ősi dallama ma is a zsinagógák egyik legszebb éneke, a kántorok kedvence. Ettől a naptól kezdve a tél beálltáig két külön szót iktatunk az imakönyvbe: *vtén brahá* – adj áldást, bízva abban, hogy az Örökkévaló áldást nyújt népének a termés begyűjtésekor.

Az *ókori* Izraelben az ünnep másnapján kezdődött az aratás. Őseink ismerték a búzát is, a kenyér azonban főleg árpából készült. Új kenyeret csak az aratás befejeztével, savuotkor, a hetek ünnepén ettek. Közben számolták a napokat, a heteket. Napon ta egy-egy kalászt félretettek, s ha hét kalász összegyűlt, kévébe (héberül: *ómer*) fonták. Innen ered a mai ómer-számlálás neve. Amikor – 49 nap múlva – a hét kéve összegyűlt, a következő – az ötvenedik – napon tartották az új kenyér ünnepét. Ez a ki-

emelkedő időszak azonban történelmi évforduló is: a peszah az egyiptomi szabadulásra, a savuot pedig a szináji kinyilatkoztatásra – a Tízparancsolatra – emlékeztet. A fizikai – politikai – szabadság csak akkor válik teljessé, ha a lélek szabadsága – az isteni törvény elfogadása – is társul hozzá.

Maga a peszah ünnepe hét napig tart, Izraelen kívül nyolc napig. Ennek az eltérésnek az oka a héber naptárrendszer. Az ősi Izraelben ugyanis a hónapok kezdetét, az újhold megjelenését Jeruzsálemben figyelték, s arról értesítették a többi hitközséget. A hegyek csúcsain őrségek működtek, amelyek továbbították a híreket a Babilóniában és Perzsiában élő testvéreiknek. Nappal füst-, éjszaka tűzjeleket adták tovább a híreket egyik hegyről a másikra. Az újhold beköszöntéséről még éjjel értesültek a sok száz kilométer távolságban működő hitközségek is. Természetesen ez a gyakorlat – politikai okból – nem tetszett a rómaiaknak, akik – a szamaritánusok segítségével – hamis jeleket adtak le, hogy megzavarják a zsidókat. Ezután váltott lovas futárok vitték a hírt Babilóniába. Az út egy hétig tartott, ami szintén elég volt ahhoz, hogy a hónap közepére eső ünnepeket időben megtarthassák. A zsidók ellenségei rövidesen azonban ezt is megakadályozták, a bizonytalanság miatt ezért hosszú időn át kettős ünnepet – peszahkor például két széder estét – tartottak.

Időszámításunk szerint a IV. században egy babilóniai zsidó tudós már pontosan ki tudta számítani, hány percből áll egy napév, s szükségtelenné vált a korábbi intézkedés. Tudták előre, mikor van újhold Jeruzsálem fölött. De üzenet érkezett Izrael bölcseitől: *hizáháru beminhág avotéhem bidéhem* – őrizzétek meg őseiteknek azokat a szokásait, amelyek kezeitekben megmaradtak! Emiatt a mai napig két szédert tartunk, aminek per sze – a háziasszonyok kivételével – mindenki örül.

A *széder* – a héber szó magyar jelentése: *rend* – meghatározott rend szerint tartott ünnepi vacsora keretében elmondott elbeszélés – héberül: *Hagada* – az egyiptomi szolgaságból való csodálatos szabadulás történetéről. A Biblia éppen ezt az elbeszélést írja elő: „beszélj el gyermekednek majd azon a napon, mondván: ezért tette velem az Örökkévaló, hogy kijöttem Egyip-

tomból”. A fenti szövegből egyértelműen kitűnik, hogy minden zsidó magáénak érezte az egyiptomi szabadulás történetét: „ezért tette *velem* az Örökkévaló” mindazt, ami őseinkkel történt. Nem véletlenül hangoztatjuk a Hagadában: Mindenki köteles úgy tekintenie önmagát, mintha ő maga jött volna ki Egyiptomból.

Az ünnep hét – Izraelen kívül nyolc – napja közül csupán az első emlékeztet a kivonulásra, az utolsó pedig a Nádas – Vörös-tengeren való átkelésre. A közbeeső napok félünnepek. Melyik tenger volt a *Jám Szuf*, a Nádas-tenger, ahol az Örökkévaló őseinket „száraz lábbal” átvezette, üldözőiket, a félelmetes egyiptomi lovas hadsereget pedig a hullámok martalékává tette? Ez a kérdés régóta foglalkoztatja a történészeket és a bibliatudósokat. Többségük a Vörös-tengerrel azonosítja, amelynek szuezi nyúlványa valóban Egyiptom és a Szináj-félsziget közé esik. Újabban azonban sokan inkább a Földközi-tenger egyik öblére gondolnak, amelyet egy földnyelv választ el a tenger többi részétől. Ennek a földnyelvnek a végében, Egyiptom királyságának legészakibb pontján állt hajdan a *Báál Cafon*, az Észak Ura nevet viselő egyiptomi határbálvány.

Ünnepünk eddig még nem tárgyalt, utolsó elnevezése: *hág hamacot* – a kovásztalan kenyér ünnepe. Hagyományos helyen peszah előtt nagytakarítást rendeznek, ami után nem maradhat a házban kovászos kenyér, ecet, lisztféle, de hüvelyes sem. Az ünnepi napokon kizárólag maceszt fogyaszthatunk. A Biblia szerint ugyanis őseink olyan hirtelen – éjnek idején – távoztak Egyiptomból, hogy nem volt idejük megkeleszteni a tésztájukat. A maceszt ugyanakkor *lehem óni*-nak, a „nyomorúság kenyérének” is nevezzük, ami arra utal, hogy őseink már korábban, a szolgaság idején is ezt fogyasztották.

Ábrahám Ibn Ezra, a sokoldalú zsidó tudós és bibliamagyarázó – Toledó, 1089 – Róma, 1164 –, aki beutazta szinte az egész akkor ismert világot, Indiában arra lett figyelmes, hogy a legalsóbb kaszt tagjai, ahol még a nők is dolgozni kénytelenek (!), keletlen kenyeret esznek. Az asszonyok még napfelkelte előtt lapos köveken kinyújtják a tésztát, s mire este hazatérnek, a tészta a napon, „megsül”. Ibn Ezra arra gondolt: így készíthet-

ték őseink a maguk kenyerét már az egyiptomi szolgaság végső korszakában is, hiszen azt olvassuk a Bibliában: az asszonyoknak kellett bejárniuk az egész országot, hogy szalmát gyűjtsenek a férfiak téglakészítő – raktárvárosokat építő – munkájához.

Régen a vallásos zsidók rendkívüli aprólékossággal ügyeltek a peszah ünnep törvényeinek betartására.

Erről szól a következő történet.

1809-ben elhunyt a híres hászid rabbi, a berdicsevi Lévi Jichák egyszer, az ünnep előtti nap reggelén kísétált a piactérre. Megállított egy orosz csempészt:

– Selymed van-e?

– Hogyne uram! Amennyit csak kívánsz, a legjobb minőségben!

Aztán egy zsidót szólított meg:

– Van-e nálad kovászos étel?

A zsidó elszörnyedt.

– Hogy gondolod, rabbi, hiszen este beköszönt a peszah?!

Lévi Jichák felnézett a magasba, és így szólt:

– Látod, Uram Isten, a cárnak hatalmas hadserege van, számtalan határőre és csendőre, mégis nyíltan árulják a csempész árút. Te pedig, háromezer éve leírtál egy törvényt a Tórában, s az ünnep csak ma este kezdődik, ám a Te néped mégis híven őrökdi felette. S mindez évezredek át, rendőrök és katonák nélkül.

13.

ZSIDÓ VALLÁSI SZIMBÓLUMOK

1. A MENÓRA

A legősibb zsidó szimbólum kétségtelenül a hétágú gyertyatartó, a *menóra*. (A szó héberül lámpást jelent.) Párhuzamosan fölfelé ívelő fához hasonlít, amelynek ágai kétoldalt ölelik át a törzsből egyenesen felfelé ívelő főágot. Már az időszámításunk előtti XV. században, Mózes korában is fontos szerepet töltött be: a pusztai Szentély középpontjában állt, s egyetlen percre sem aludhatott ki a lángja. Az örök lámpás olaját a papok na-

ponta pótolták. A kor legkitűnőbb ötvöse, *Becalél* mester készítette színaranyból, drágakövekkel ékesítve a körülbelül egy méter magas menórát. Menóra néven Jeruzsálemben Képzőművészeti Akadémia és Múzeum található.

A menóra kelyheit a művész úgy alakította ki, hogy három-három oldalsó láng fénye befelé világítson. Nem véletlenül: a menóra fényeinek egyesülniük kell, ahogyan a fa lombjainak is csak egyetlen közös céljuk lehet: hogy felfelé terebélyesedjenek, s hogy gyümölcsöt érleljenek.

Egyesek szerint a hétágú lámpás a hét napjait jelképezi, s a páros és páratlan napok középpontjában a szombat áll. Mások úgy vélik, hogy az oldalsó lángok a világ hat irányát jelzik. Az ókori ember így fogalmazta meg magában a három dimenziót: előttem, mögöttem, jobbra, balra, fent és lent. Régen a vallásos zsidók úgy vélték, mindezek fölött a negyedik dimenzió, az idő felett álló, időtlen Örökkévaló uralkodik.

Az időszámításunk szerinti VII. századból fennmaradt jerikói zsinagóga mozaikpadlóján is egy gyönyörű menóra látható. Alatta egy jól ismert zsoltárvers szerepel: *salom al Jisraél* (békét Izraelnek). Nem véletlen, hogy a modern Izrael Állama is a menórát választotta nemzeti címeréül.

A jeruzsálemi Templom pusztulása – i. u. 70 – óta a menóra csupán szimbolikus jelentőségű, vallási szerepe nincs. Ennek ellenére előszeretettel helyezik el a zsidó otthonokban és a közösségi házakban, sőt a zsinagógák homlokzatán is, hiszen a menóra jelzi leginkább a zsidósághoz való tartozást. Az ókori Pannóniából menórával díszített olajlámpák, gyűrűk kerültek elő, sőt az egyik aquincumi családi sírkövön három menóra szerepel: nyilván így akarták kifejezésre juttatni ragaszkodásukat hitükhöz és a zsidó közösséghez. Érdekes, hogy erre a budapesti Zsidó Múzeumban látható sírkőre egy család, apa, anya és gyermek arcképes domborművét faragták, ami ékesen bizonyítja: a zsidó vallás nem mindig idegenkedett az emberábrázolástól.

A menóráról – ami a legenda szerint Izrael földjébe ásva várja feltámadását – ma két közismert hiteles ábrázolás látható. Az egyiket a római Titus-diadalív reliefjén, a másikat – Löw Immánuel rekonstrukciós terve alapján – a szegedi zsinagógában talál-

juk. Ma a menórát a vallási gyakorlatban nem használják, de lakásdíszként, zsidó intézményeken, zsinagógákon és mindenféle dísztagon szokás elhelyezni.

Mindenképpen ez a zsidó identitás legfőbb szimbóluma.

2. A Dávid-csillag

Mágén Dávid – Dávid pajzsa – Dávid-csillag: két egymásba fonódó háromszög, melyek sarkain hat másik háromszög formálódik. A zsidóság egyik szimbóluma. A Talmud még nem említi, azonban a dél-itáliai Tarantóban találtak egy III. századbeli sírkövet, melyen Dávid-csillag látható. Legelőször a XII. században élt karaita Júdá háDászi említi könyvében. Vannak magyarázók, akik e szimbólumban utalást látnak az Örökkévalóra, aki a négy világtájon uralkodik, s lent és fent. Más nézet szerint Dávid királynak hat kiváló tulajdonságát szimbolizálja. A szimbólum valószínűleg babilóniai eredetű. Századok óta a templomokon, tóra-függönyökön, takarókon is található.

3. A kettős kőtábla

Szintén ősi zsidó jelkép, de a menórával és a Dávid-csillaggal ellentétben nem a zsidó identitást, hanem a zsidó vallást, a vallásos gondolkodást szimbolizálja. Eredete a távoli bibliai múltba nyúlik vissza. Mózes két kőtáblára írva hozta le a Szináj hegyéről a Tízparancsolatot. A kettős kőtábla mindmáig – s nem is kizárólag a zsidó hagyományban – az általános emberi erkölcsöt és a mózesi tanítást, a Tórát hirdeti. Ezért szokták leginkább zsinagógák, zsidó iskolák és vallási intézmények homlokzatára helyezni.

A fent leírt szellemi értékek miatt alkalmazzák a kőtábladíszítést a zsinagógák belső elemein és kárpitjain, a Tóra-szekrény függönyén, a Tóra köntösén és minden olyan kelléken – művészeti és népművészeti alkotáson egyaránt –, amely a vallási gyakorlatot szolgálja. A kettős kőtábla motívuma sajátos, egymáshoz illeszkedő vonalvezetéssel és belsejében többnyire az

egyes parancsolatokra utaló szöveggel, vagy számokkal szerepel a zsidó művészetben. Ez azt jelenti, hogy mindkét táblán héber betűszámokat láthatunk – a héber ábécé első tíz betűjét –, vagy a parancsolatok kezdőszavait. Mivel a 2-3. és a 6-10. igék egyaránt tiltó törvények, ezek esetében, hogy ne tévesszék össze őket, nem csupán a kezdő szó szerepel, hanem a tiltó szócska mellett még egy héber szó jelzi a parancsolatot.

A tárgyakon szereplő kettős kőtábla nem feltétlenül dönthet a tárgy zsidó jellegét illetően, hiszen ez a szimbólum, a héber Biblia általános elismertsége okán, és a fent említett vallási tartalom miatt a keresztények számára éppoly szent, így jelképünk a keresztény európai kultúrában is gyakran előfordul. De a keresztény gyakorlat szerint baloldalon kezdődik a számozás, addig zsidó tárgyak esetén mindig a jobb oldali tábla az első. S az is előfordul, hogy római számokkal jelzik az egyes parancsolatokat, a sorszámok mégis mindig jobb oldalról, felülről lefelé haladnak tovább.

A zsidó hagyomány szerint az első táblán öt olyan törvény áll, amely az egész néphez szól, s ezeknek a parancsolatoknak vallási-erkölcsi jelentőségük van. Velük szemben a második táblán levő öt ige az egyénhez, minden egyes emberhez szól, s ezeknek inkább társadalmi-erkölcsi mondanivalójuk van. Nem véletlen – hangoztatja a zsidó hagyomány –, hogy az első parancsolat így kezdődik: *anókhi* – Én vagyok –, ami az Örökkévaló megnyilatkozását jelzi, míg az utolsó ige e szóval fejeződik be: *leréakhá* – a felebarátodé. – Vagyis a Tízparancsolat lényege nem más, mint az Egyistenhittől eljutni a felebaráti szeretetig.

A zsidó és a protestáns ábrázolásokon egyaránt öt-öt parancsolat szerepel a két kőtáblán, míg a katolikus rajzokon, az első táblán három, a másodikokon hét igét találunk. Ennek két oka van: egyrészt a pogány eredetű képi ábrázolást tiltó második parancsolatot, mintegy elrejtve, beolvasztották az elsőbe, s hogy az igék száma ne változzék, a magántulajdont védő tizedik parancsolatot kétfelé osztották. Másrészt a szülőtisztelet törvényét, amely zsidó felfogás szerint az egész néphez is szól, áthelyezték a kizárólag az egyénhez szóló második táblára.

A kettős kőtábla a fent említett művészeti ábrázolások mellett hitközségi iratokon, pecsénymókon, levélpapíron is gyakorta felbukkan, akárcsak érméken, gabella-pénzeken és magánemberek által viselt, használt gyűrűn, medálon, ex-librisen. Sűrű előfordulása ékesen bizonyítja a zsidó közösség ragaszkodását bibliai hagyományaihoz, az ősi erkölcsi törvényekhez.

3. A mezua

Az egyik legismertebb vallási jelkép a hívő zsidók ajtófélfáin található kis doboz, a mezua. A héber szó egyszerűen ajtófélfát jelent. Mózesi törvény már ősi időben elrendelte: „s írástok azokat házad és kapuid ajtófélfáira”. Éppen ezért a dobozban található kis pergamen – héberül *kláf* – lapon a legfőbb zsidó imádság, a *Smá Jiszroél* – *Halljad Izrael* első két szakasza található, kézrel írt kalligrafikus héber betűkkel.

A héber *mezua* mozgót, forgót jelent, noha ma az ajtófélfára szerelt változat már nem mozdítható. Az ókorban azonban másképp volt: a merev ajtó egy rúdra volt erősítve, ez volt az ajtófélfá, amely a földre és a mennyezetbe mélyesztve körbejárt, s magával hajtotta az ajtószárnyat. A dobozt – héberül *bájit* – mindig a bejárat jobb oldalára, karnyújtásnyi, vagy másképp szemmagasságban szokás elhelyezni. Általában alul és felül egy-egy szöggel erősítik a falba, de lehet ragasztani is. Ilyenkor a családfő áldást mond, a vallásos zsidók ezt nevezik házszentelésnek.

Ma többnyire csak a bejárat fölött látunk mezuzát, bár a hagyomány előírja, hogy minden olyan helyiség ajtajára kell tenni, ahol étkezünk vagy alszunk.

A zsinagógák ajtaján általában ne keressünk mezuzát. A mezua jelentősége, hogy a ház védelmén túl az egyiptomi csodás szabadulásra és a tizedik csapástól való megmenekülés bibliai történetére emlékeztet: amikor báránnyal jelölték meg az ajtófélfát, hogy a halál angyala elkerülje a zsidók házait.

A mezua dobozára, tokjára – a *bájitra* – vonatkozóan csak annyi előírás maradt fenn, hogy felső harmadában ablakot kell hagyni a *Saddáj* – *Örökkévaló* – felirat láthatóvá tételére. Vagy ugyanott a héber betűt (Sin) ם fel kell tüntetni rajta. Jelentése: Örökkévaló.

Számos képzőművész leginkább a mezua külső részét díszíti. A doboz készülhet ezüsből, aranyból is. A legszebbek Lengyelországban, Oroszországban és Itáliában készültek. Magyarországon igényesen faragott fa – és finoman kimunkált fém mezuzákat készítettek, de létezik csont-, kő-, márvány-, alabástrom-, porcelán-, kerámia-, bakelit-, sőt gyöngyházból, kagyló- és teknőchéből készült mezua is. A XX. század elején Izraelben gyönyörű olajfa mezuzákat készítettek a jeruzsálemi Becalél Intézetben. Újabban üvegből, gyurmából és más törékeny anyagokból is láthatunk – giccstől a legművészebb alkotásig – mezuzaházakat.

A kis pergamen (*kláf*) tekercs belső oldalán, mint említettük, az imát, külsején a *Saddáj* feliratot találjuk, valamint egy avgad rendszerű titkosírást: *kuzu bemukhszáz kuzu*. Ennek jelentése: *Adonáj Elokénu Adonáj*, vagyis az Örökkévaló, a mi Istenünk örökkévaló. A titkosításra azért volt szükség, mert nem egyértelmű a hagyományból, hogy rá kell-e írni Isten nevét a pergamenlap túloldalára. Az viszont szigorú előírás, hogy a *Saddáj* szó pontosan a *Halljad Izrael* második szakasza első szavának (*Vehajá*) túlsó felére essék. E szó betűi ugyanis a négybetűs istennév (יהוה JHVH = Örökkévaló) betűinek felelnek meg.

A gyakran művészi értékű bájit mellett a kláf is igen értékes régiségnek számít. A régi, hibátlan pergamenlapok jóval nagyobb méretűek voltak, mint a maiak, így könnyen felismerhetők. Használni azonban csak sérülés nélküli példányt szabad.

4. A *kipá* (*sapka és kendő viselet*)

A talán legjellegzetesebb zsidó viselet, a vallás zsidó férfiak által viselt sapka, a *kipá*. A kapedli jiddis szó a német Kappe (sapka) becézett változata. A modernebb zsidók – és az antiszemiták – sábeszdeklinek – szombati fejfedőnek – gúnyolták.

Ha lehet, zsidó körökben kerüljük ezt a kifejezést!

Régen külön, fekete színű – olykor sötétebb árnyalatú, de szép, színes hálósapkát is hordtak, hogy éjjel se legyen fedetlen a fejük.

Héberül a kapedlit *kipának* nevezzük, s a szó kupolát, égboltozatot jelent. Amikor a sapkát fejünkre borítjuk, úgy érezzük, az

Örökkévaló ege borul fölénk, védelmet és lelki biztonságot nyújtva nekünk. A Véges és a Végtelen találkozik e mozdulatban. Egyesek a Bibliában vélik felfedezni a népviselet forrását. A főpapi ruházat leírásakor Mózes süveg viselését rendeli el a főpap számára. Márpedig – és különösen a jeruzsálemi Szentély pusztulása óta – a saját otthonában, a saját asztalánál minden egyes zsidó maga legyen a család főpapja, asztala pedig a Szentély oltára. Ezért aztán – hangoztatják – sapka is legyen a fején.

Valójában azonban a sapka viselése ősi zsidó – és általában közel-keleti – népszokás. A régiek úgy vélték, ha fedetlen fővel jelennek meg valahol, az valamiféle meztelenségnek számít, amit illetlenségnek tartottak. Persze őseink ennél szigorúbban ragaszkodtak a kipához, aminek sajátos történelmi oka van. A régi rómaiak ugyanis megtiltották rabszolgáiknak a főfedő használatát. A szolga az úr előtt csak fedetlen fővel jelenhetett meg, s a földig kellett hajolnia. Érdekes, hogy a római eredetű keresztény egyházakban is hasonló módon kell templomba lépni, vagy ahogy mondják, „az Úr elé járulni”. Ezzel szemben őseink úgy vélték: legalább templomaikban és otthonaikban maradjanak szabad emberek, hadd viseljenek sapkát, a fejünk felett. Így lett a kipa, ez az egyszerű fejfedő a szabadság szimbóluma.

Miközben a férfiak sapkát, kalapot, a vallásos zsidó nők kendőt viselnek. Ez azonban csak férjezett nők számára kötelező, a hajadon lányok *hajadonfőtt* maradnak! Nekik ugyanis még nem kötötték be a fejüket.

A sapka és a kendő színe is árulkodó lehet: a vallásosabbak feketét, a modernebbek színes, virágos kendőt, színekben pompázó, horgolt kis sapkát viselnek, nagyünnepen és széder este arany- vagy ezüstszállal díszített sapka és kendő viselete terjedt el.

A legszebb, arannyal hímzett ünnepi fejkendők – *jiddisül sábesztichl* szombati kendő – éppen a modernebb felfogású német zsidók között terjedtek el a IX. század során.

A gazdagon díszített mennyasszonyi csillagkendőről külön szólunk.

5. A tálit és tartozékai

Ismert vallási jelkép az imaköpeny, a tálit, amelyet a vallásukat szigorúan gyakorló zsidó férfiak minden nap magukra öltenek, miközben a reggeli imát, a sáhrítot elmondják. Így az imaköpeny ma a közösségi vagy az otthoni istentisztelethez vagy az istentisztelet előtt és után szokásos közös Talmud-tanuláshoz kötődik, s így szerepel az a zsidó témájú festményeken és zsánerképeken, többek között Kaufmann Izidor (1853–1921) és Lakos Alfréd (1870–1961) remekművein.

A héber *tálit* szó (jiddisül *talesz*) ruhát, ruhadarabot jelent. Az ókorban ez volt a zsidó férfiak nappali viselete, amelybe reggelenként éppúgy beburkolóztak, mint a rómaiak a tógába. Mózes törvénye csupán azt írja elő, hogy ennek a népviseleti ruhadarabnak a négy sarkára rojt (héberül *cicit*, jiddisül *cicesz*) kerüljön, amely az Örökkévalóval kötött szövetségre és a vallástörvény megtartására figyelmeztesse viselőit.

– Szólj Izrael fiaihoz, és mondd meg nekik, készítsenek maguknak rojtot ruháik szárnyaira nemzedékeken át, és helyezzenek valamennyi szárny rojtja fölé kékbíbor zsinórt. Legyenek ezek számotokra szemléltető rojtok, hogy lássátok és emlékezzetek az Örökkévaló minden parancsolatára, hogy azok szerint cselekedjetek, s hogy ne kelljen a saját szívetek és saját szemetek szerint keresnetek az utat, aminek következtében vétkezhettek. S hogy emlékezzetek és megtegyétek minden parancsolatomat, és szentek legyetek Istenek előtt. (Mózes IV. könyve, 15. fejezet 38–40. vers)

A hagyományosan négyszer négy szálból csomózott rojt alkotóelemei és a *cicit* szó betűszám összege 613, ami éppen a Tórában található zsidó vallási parancsolatok számának felel meg.

A fentiekből kitűnik, hogy eredetileg csupán a négy rojt fölé helyeztek kékbíbor zsinórt, később azonban már az egész ruhadarab kék-fehér csíkozású lett. Mellesleg ebből a nemzeti viseletből alakult ki – már az ókori Makkabeusok korában! – az izraeli nemzeti lobogó sajátos színekombinációja. Mivel az ókori zsidó akkor kelt föl, amikor a kék égen már láthatóvá váltak a hófelhők, a tálit egyúttal egyfajta ébresztőóraként is szolgált. Viselője a szobában egy szögre akasztotta, s amikor a kék és a

fehér szín különvált, fölkelte, levetette – az izraeli hideg éjszakák miatt – melegebb és értékesebb hálóköntösét, megfürdött, majd fölvette a tálitot, hogy abban imádkozzék, s hogy azután elfogyassza reggelijét.

Az európai zsidók később már kénytelenek voltak – már valamivel pirkadat előtt – kelni, ezért a csíkokat feketére festették, hogy hamarabb eleget tehessenek vallási kötelességüknek, s hogy korábban kezdhessék el napi munkájukat. Jemenben viszont csak vörös bíbort lehetett találni, ezért tálitjuk pirosas csíkozású.

Ma már csak a reggeli imánál öltjük magunkra a tálitot, ám a vallásosabbak egész nap ruhájuk alatt – de nem közvetlenül a testükön „kis tálitot” – jiddis szóval *cidáklit* – viselnek. Ennek egyik érdekes változata az úgynevezett „pozsonyi cidákli”, amely csupán deréktól lefelé fogja össze a négy rojtcsomót, így az ing alatt nem kell trikót is viselni. A tálit hajdani tógaszerű viselésére emlékeztet, hogy áldásmondás közben mindmáig fejünk fölé emelve szinte beburkolózunk az imaköpenybe. A XIX. századtól viszont a modernebb zsidók – többnyire selyemből – rövidebb, sálszerű tálitot készítettek maguknak.

Ellentétben a művészi értékű munkákkal, a vallási életben használt tárgyak sajátossága, hogy a régi sokkal kevésbé értékes, mint az új. A tálitnak és a cicitnek ugyanis előírászerű – kóser – állapotban kell lennie ahhoz, hogy használhassuk. Ezért pótlásként gyakran láthatunk külön rojtcsomót – cicitet –, amellyel a régit pótolhatjuk. Az imaköpeny felső részén elhelyezkedő díszítés (az *atará* vagy *tor*) azonban gyakran igen értékes művészi munka lehet, s így önmagában is igen értékes.

A hagyomány szerint a zsidó férfiakat tálitban temetik el, ám minden dísz, atará nélkül. A legszebb filigrán ezüst, illetve arany szálakból kimunkált paszományos munkák éppen Közép-Európában – az Osztrák–Magyar Monarchia területén, Észak-Itáliában és Lengyelországban – készültek.

Ugyancsak nagy művészi értéket képviselhet az imaköpeny zacskója, amelyet jiddis szóval *bájtlin*nak nevezünk. Ez a többnyire bársony zacskó olykor művészi, máskor népművészeti himzéssel készült, s gyakran a tulajdonos héber nevét és évszámot is tartalmaz. A bájtli lehet egyedi szőtt munka, de készülhet bársony-

ból, selyemből, vászonból is. Mindezek alapos művészettörténeti feldolgozása mindmáig nem történt meg.

6. A tfilin és bájtlija

A hétköznapi reggeli istentisztelet fontos kelléke a következő vallási jelkép. A tfilint magyarul imaszíjnak, görög eredetű szóval filaktérionnak nevezik, holott a szíjak csupán arra valók, hogy azokkal a bal karra és a homlokra erősítsük azt a két kis fekete dobozt (ezek héber neve *bájit* = ház), amelyekben pergamen lapon (*kláf*) kézzel írt bibliai idézeteket találunk. A hagyomány szerint ezekkel kötelezzük el magunkat az Örökkévalónak, hogy karunkkal (fizikai) és fejünkkel (szellemi erőnkkel) csak Őt fogjuk szolgálni.

A fejre való tfilin neve *sel ros*, míg a kézre valóé *sel jád*. Azért a balkarra helyezzük a tfilint, mert a Bibliában a *jádhá* (= a kezetre) szó a végén *hé* betűvel szerepel, amit így is lehet olvasni: *jád kéhá* (= a gyengébb kéz). Egy másik magyarázat szerint viszont a bal felső karon levő tfilint éppen a szívvel szemközt kötjük meg, hogy ne csupán eszünkkel és erőnkkel, de érzelmeinkkel is az Örökkévalóhoz kötődjünk.

A késő ókori (misnai) héber tfilin szó imákat jelent, mivel a dobozokban négy-négy bibliai idézet található, amelyek – Mózes törvénye szerint – e vallási jelkép előírását tartalmazzák. Ezek közül a legismertebb a legfőbb zsidó imádságból, a *Halljad Izrael*-ből (héberül *Smá Jisraél*) való:

– S kösd azokat jelként karodra, és legyenek homlokkötőül szemeid között. (Mózes V. könyve, 6. fejezet 8. vers).

A fejre való tfilin belsejében – a fentiek miatt – kis rekeszek vannak, s ennek megfelelően négy kis pergamen lap látható, míg a kézre valóban egyetlen pergamentekercsen találjuk a négy idézetet. Ha esetleg a szíjak kötése önmagában nem igazítana el bennünket, úgy is megkülönböztethetjük őket, hogy a fejre való – *sel ros* – doboz tetején egy héber – *sín* ם betűt találunk.

Már említettük, hogy a szimbólumokkal szemben a vallási jelképek – köztük a tfilin – használati értéke a fontosabb, így a pergamennek teljesen hibátlannak kell lennie, a szíj nem lehet töredezett vagy szakadozó. A bájit és a szíj fekete festése is egyenletes legyen, különben áldást nem mondhatunk rájuk, s

előbb meg kell javíttatnunk őket. A tfilin, a mezufa és a Tóra javítását csak hozzáértő Tóra-másoló – héberül *szofér* – végezheti. A tfilinnek – persze mindig párosan – régiség értéke is lehet, de ez jóval kisebb, mint a jó állapotban levő újabbé. A régi tfilinek bájítja jóval nagyobb – vagy ritkábban jóval kisebb – volt, mint a ma szinte tömegesen készülő tfilin-dobozok.

A tfilin fekete dobozának védelme érdekében – elsősorban Kelet-Európában, a XIX. század második felétől – szokássá vált, hogy ezüst bájít-tartót készíttettek hozzájuk. Ezek olykor művészi kidolgozásúak, s gyakran a tulajdonos neve is szerepel rajtuk. Oroszországban, Ukrajnában és főleg Izraelben ma is lehet ilyet megrendelni.

Művészeti szempontból – különös módon – a tfilin zacskója, a *bájti* is igen értékes lehet, mert ez olykor igen gondosan, gyönyörű hímzéssel készült. A legszebb példányok világszerte éppen Közép-Európából – Magyarországról és a környező országokból valók, és nagyon keresettek a világ régiség-piacain. Amíg a tálit bájtlíja hozzávetőleg 40x30 cm nagyságú, addig a tfilin-bájti ennek csupán a fele szokott lenni.

A bájti hímzései közt zsidó jelképeket (Dávid-csillagot, a Tóra koronáját, menórát), vagy egyszerűen virágokat és más kedves díszítményeket, színes anyagrátéteket találunk, és igen gyakran hímzett feliratot is. Ezek között a leggyakoribb a tulajdonos világi vagy héber neve, a készítés – héber vagy európai – évszáma, esetleg a héber *tfilin* – a nagyobb méretű zacskón *tálit* – felirat, vagy egyszerűen két héber betű: K(áf) כ és T(áv) ת. E rövidítés feloldása így hangzik: *Keter Torá* – a Tóra koronája –. Ez utóbbi jelzés – többnyire korona, dísszel együtt – még gyakrabban fordul elő az általunk később tárgyalt tóra-köntösön és a frigyszekrény függönyén.

7. A sófár

A zsidó vallási és művészeti élet egyik legjellegzetesebb tartozéka ez az ősi hangszer, a sófár, amely még a nomád pásztorodás korából ered: egyszerű koszarv, amelyet megtisztítanak, hegyét levágják, és máris fújható. Rendkívül sok bibliai történet fűződik hozzá: a hagyomány szerint az első sófár annak a kos-

nak a szarvából készült, amelyet a Biblia szerint Ábrahám áldozott fel fia, Izsák helyett. Izsák feláldozása és a sófár legendás történetét dolgozza fel a híres, az időszámításunk szerinti V. századból való Béth Alfa-i mozaik. A zsidóság ősei – köztük Ábrahám – főként pásztorok voltak: a végeláthatatlan mezőkön és a sivatagban ezzel a hangszerrel gyűjtötték össze nyájukat, hívták egybe rokonaikat.

A sófár hangjai végigkísérték a zsidó nép történetét. Ez a hangszer szólalt meg akkor, amikor csodálatos módon kivonultak Egyiptomból, a – szolgaság házából –, ez kísérte a Szináj hegyénél az Örökkévaló által adott Tízparancsolat szavait. A sófár hangjára omlottak össze Jerikó falai, mielőtt Izrael fiai elfoglalták volna, és a zsidó néphit szerint ez a hang jelzi majd a megváltás kezdetét, a Messiás eljövételét.

Ma már csak a zsinagógában, újesztendő és az azt megelőző hónap (elul) reggelein fújják meg a sófárt. Az ókorban az engesztelés napján is felhangzott a sófár, de csak minden 49. esztendőben: ez jelezte az 50. év kezdetét, a jóbélt – innen származik, görög közvetítéssel, *jubileum* szavunk –, amikor a földek visszakérültek eredeti tulajdonosuk birtokába.

A sófár héber neve minden bizonnyal széphangút jelent, mert ez a szó az arámi sapír – szép – rokona. A jeruzsálemi Szentélyben a sófár nyílását arannyal vonták be, míg a harsonák (hacocrot) száját csupán ezüsttel díszítették. A II. Szentély pusztulása (i. u. 70) óta azonban tilos arannyal díszíteni a sófárt.

Egyesek szerint a sófárral régen több dallamot is megszólaltattak, de ezek feledésbe merültek. A ma is használt három hangot előírásosan úgy variálják, hogy az újévi Tóra-olvasás után összesen 30 sófárhang hangzik el. E három sófárhang mindegyikének saját neve és fontos, önálló jelentése van.

1. TKIÁ (fúvás) – egyetlen éles, egyenes kürtszó a sófár első hangja. Hajdan ez szólalt meg mindig, valahányszor egybe kellett hívni a népet. Később ez jelezte az ünnepek (köztük a szombat) kezdetét és végét. Jeruzsálemben nemrég egy olyan feliratos kőre bukkantak, amelyre ez volt írva:

– Itt szólaltassa meg a kohén (a pap) a sófárt, hirdetve az ünnep beköszöntését és távozását!

Ma így jelzi az engesztelés napján a böjt végét egyetlen, hosszú sófárhang.

2. SVARIM (jelentése: törések) – három elcsukló, sóhajtáshoz hasonló kürtszó. Hajdan akkor szólalt meg ez a hang, ha valaki meghalt, figyelmeztetve a rokonokat, szomszédokat és jó ismerőseket: jöjjenek segíteni a gyászházba.

3. TRUÁ (jelentése: riadó) – hét apró, szaggatott hang. Az ókori Izraelben ez a kürtszó bízta a népet háború idején, vagy ha valamilyen próbatétel érte őket.

Jelentős különbség van az izraeli és a magyarországi sófárok között. Izraelben ugyanis, az ókortól kezdve úgynevezett rackajuhokat tenyésztettek, így a sófár sokkal nagyobb méretű és látványosan csavaros formájú, míg az európai (magyar) kosszarv viszonylag kisebb és egyszerűbb. Vigyáznunk kell, hogy a sófár ne legyen lyukas vagy sérült, mert akkor használhatatlan.

A sófár színe sem közömbös: egyes közösségekben ugyanis böjtnapokon, továbbá temetés alkalmával is fújtak, még hozzá fekete színűt. Ugyancsak fekete sófárt használtak régente a közösségi átok (a *hérem*) kimondására is. Vannak, akik régi sófárt gyűjtenek, és ők éppen ilyet, valamint különleges, faragott szélű példányokat keresnek.

A sófár, mint jellegzetes zsidó hangszer gyakran szerepel a vallásos tárgyú festményeken, s nemcsak a zsinagógai képeken, de rabbi-portrékon és más zsánerképeken is. Néha csupán az asztalra helyezve látjuk azt, mint valamely csendéleti tárgyat, holott hangja a zsinagógában, a megtérést hirdetve, képes a lélek mélyére hatolni.

14. A TÍZPARANC SOLAT

A Biblia legfontosabb törvénytársaságja kétszer szerepel a mózesi könyvekben. A Tízparancsolat a Szináj hegyi kinyilatkoztatás történeti leírásakor hangzik el először (Mózes II. könyve, 20. fejezet 2–14. vers), majd közel negyven év múlva, beszédei

közt idézi a zsidóság „nagy tanítómestere” (Mózes V. könyve, 5. fejezet 6–18. vers). A kettő között minimális, mégsem elhanyagolható szövegeltérést találunk. Általában a II. könyvben előforduló bibliai szöveget szokás idézni.

– Én, az Örökkévaló, vagyok a te Istened, aki kivezetett téged Egyiptom országából, a szolgaság házából.

Mire is kötelez bennünket ez a parancsolat? Nem kétséges, hogy az ige a szabadságról szól, lelki és fizikai értelemben, ami egyértelműen az Örökkévalónak köszönhető. A szabadság nem véletlenül az első: előfeltétele az összes többi törvénynek. Aki nem szabad, kénytelen „idegen isteneket”, embereket tisztelni. Rabszolga nem engedheti meg magának, hogy szombatot tartson, nem képes mentesülni a varázslás és a babona alól, életmódja miatt nem tisztelheti az életet és a tulajdont.

A második parancsolat az egyistenhitről szól:

– Ne legyenek neked más isteneid rajtam kívül! Ne készíts magadnak szobrot, semmiféle képet, ami az égben fent, a földön lent és a vízben, a föld alatt van! Ne borulj le előttük, és ne szolgálj őket, mert Én, az Örökkévaló, buzgó Isten vagyok. Megbüntetem az atyák vétkeit fiaikon, harmad- és negyedíziglen, az Engem gyűlölőkön. Ám szeretetet gyakorlok ezred íziglen, akik Engem szeretnek és megőrzik parancsolataimat.

Megfigyelhető, hogy a „buzgó Isten” kifejezést követő szöveg szerinti büntetést és jutalmat csak akkor „öröklik” az utódok, ha maguk is gyűlölnek, vagy szeretik Őt, ha maguk is megőrzik parancsolatait, tehát, ha a gyermek folytatja szülei rossz vagy jó cselekedeteit. A Tízparancsolat ugyanis *pedagógiai szándékkal* szól a szülőkhöz: vigyázzanak, mert gyermekük, az ő hatásukra, rossz útra térhet, ezért az Örökkévaló majd megbünteti őket. A jó példa ugyanígy követésre tanít, persze, a gyermek maga dönti majd el, melyik utat is járja tovább.

– Ne használd fel hamisan az Örökkévaló Istened nevét, mert nem hagyja büntetlenül az Örökkévaló azt, aki Nevét hamisan emeli fel.

A keresztény hagyomány szerint ez az ige a káromkodást, az ortodox zsidóság szerint az istennév fölösleges említését tiltja. Valójában a varázslás, a babona ellen szól, amelyet az egyistenhit

pogányságnak, bálványimádásnak tart. A zsidó nép Egyiptomból szabadult, ami a varázslás és a mágia melegágyának számított.

– Emlékezz meg a szombat napjáról, hogy megszenteld! Hat napon át dolgozz, és végezd el minden munkádat, ám a hetedik nap szombat legyen az Örökkévaló Istened számára. Ne végezz semmiféle munkát, sem te, sem fiad–lányod, sem szolgád–szolgálód, sem állataid, sem az idegen, aki kapuidban lakik. Mert hat napon át készítette Isten az eget és a földet, a tengert és mindent, ami benne van, ám megpihent a hetedik napon. Ezért áldotta meg az Örökkévaló a szombat napját, és megszentelte azt.

A heti munkaszüneti nap: zsidó örökség. S az is, hogy a pihenés mellett a munka mindenki számára szóló parancs. A negyedik ige Mózes V. könyvében így kezdődik:

– Őrizd meg a szombat napját.

A különbség okát könnyen megfejtjük. A Szináj hegyénél, a rabságból, az állandó robotból való szabadulás után *emlékeztetni* kellett a népet a szombat szentségére. Negyven évvel később, miután hétről hétre megtartották az ünnepet, Mózes már csak arra figyelmezteti a népet, hogy a továbbiakban is *őrizze meg* ezt a gyakorlatot. A Szináj hegyénél a szombat parancsát a hatnapos teremtéssel indokolja az Írás, Mózes beszédében viszont a szolgaságból való szabadulásra hivatkozik. Időközben ugyanis egy új nemzedék született a sivatagban, amelynek számára a szolgaság és a szabadulás történelmi példa, amelyre emlékeztetni kell, hogy szabadságát értékelje a nép, s hogy szolgáinak adja meg a pihenőnapot, amit ősei nem élvezhettek.

– Tiszteld apádat és anyádat, hogy hosszú életű légy azon a földön, amelyet az Örökkévaló, a te Istened ad neked!

Sokan nem értik, miért szerepel az első táblán a szülőtisztelet törvénye? A szülők iránti hála és szeretet parancsa voltaképpen az egyes emberhez, elsősorban a fiatalokhoz szól! Az átlagember azonban nem pontosan ismeri a törvény szövegét! Az ötödik parancsolat jól ismert mondata ugyanis három részből áll. Az első néhány szó valóban a gyerekekhez szól, ám a folytatás, a második rész megértése magyarázatra szorul. Valóban hosszabb életkor vár a szülőtisztelő gyermekekre? Magyarázatok szerint a mondat második része a szülőkhöz szól. Ha te, szülő, nem tiszte-

led a saját apádat és anyádat, milyen példát mutatsz gyermekeidnek, hogyan várhatod el tőlük, hogy majd, idős napjaidban ők gondoskodjanak rólad szeretettel? A törvény tehát *pedagógiai célzatú tanítást őriz*: a jó példa – idős szüleid iránti tisztelet – nevelő hatású lehet, hogy azután te magad is „hosszú életű légy a földön”. Ám az ötödik parancsolat szövege még így sem teljes! Az ige harmadik része a hosszú élet azon a földön valósul meg, amelyet az Örökkévaló, a te Istened neked ad. Melyik az a föld, ahova Izrael népe a pusztai vándorlás során készült, s ahova negyven év múltán el is jutott? Természetesen Kánaán. Izrael országa. Annak a népnek, amelyik nem tiszteli a múltját, nincs maradása a földön. Izrael tisztelje őseit, hogy „hosszú életű legyen” saját országában! Vagyis a törvény nem csupán a gyermekekhez, a szülőkhöz, de *az egész néphez is szól*, s éppen ezért került ez a törvény az első kőtáblára, az Isten és az ember a nép közti normák sorába.

– Ne ölj!

A kategorikus isteni parancs nem részletez semmit, hiszen örökérvényű. Mózes később részletesen kifejti, mi számít gyilkosságnak, mi legyen a vétlen gyilkos jogi helyzete, s hogy ne érvényesüljön a vérbosszú szokása: létrehozza a menedékvárosokat. A „köteles – önvédelmi – háború” során elkövetett öldöklés sem számított gyilkosságnak.

– Ne légy házasságtörő!

A törvény eredetileg a férjezett nővel való kapcsolatot tiltotta, hiszen többnejűségben éltek. A keresztény bibliafordítások más-képp fordították:

– Ne paráználkodj!

– Ne lopj!

Kategorikus törvény. Feltételeit, körülményeit Mózes törvénye pontosan meghatározta.

– Ne tégy felebarátod ellen hamis tanúbizonyságot!

Az ókori keleti, és különösen az ókori izraeli törvénykezés a tanúságtételen alapult. Két – legfeljebb három – megbízható tanú egybehangzó kijelentése alapján bárkit halálra lehetett ítélni. Kevésbé megbízható ember, például szerencsejátékos, nem lehetett hiteles tanú. Ha kiderült, hogy a tanú hamisan szólt,

vagy nem láthatta-hallhatta személyesen az eseményt, ő maga részesült a legsúlyosabb büntetésben, amire tanúságot vállalt.

– Ne kívánd meg felebarátod házát! Ne kívánd meg felebarátod feleségét, sem szolgáját-szolgálóját, sem ökrét, szamarát, semmit, ami a felebarátodé!

Ezek a szavak a tulajdon tiszteletéről szólnak, s éppúgy biztosítékai a második táblán található egyéb parancsolatoknak, ahogyan az első ige előfeltétele az első táblán szereplő törvényeknek. Mózes V. könyvének szövege ettől némileg eltér: – Ne kívánd meg felebarátod feleségét! Ne vágyakozz felebarátod házára, mezejére, sem szolgájára-szolgálójára, sem ökrére-szamarára, semmire, ami a felebarátodé!

Noha a megkívánás és a vágyakozás (héberül *tahmod* és *titave*) rokon értelmű szavak, a vagyon iránti vágyakozás tilalma mégis más. A tizedik ige – Mózes beszédében – már az *irigységet* is komoly bűnnek minősíti.

Tudjuk, hogy a Tízparancsolat a két kőtáblán öt-öt elosztásban helyezkedett el. Ehhez a zsidó hagyományhoz tértek vissza a protestáns egyházak, a katolikus egyház azonban maradt a három-hét megosztás mellett. Az első két igét összevonták, hogy a pogány bálványimádás tilalma elsikkadjon. Ennek fordítása:

– Ne készíts magadnak faragott képet!

Ugyanakkor, hogy a tízes szám meglegyen, az utolsó igét kettévágták, ezzel a magántulajdon szentségét is magasabbra emelték. A szülőtisztelet törvénye náluk csupán azért került a második táblára, mert kizárólag a gyermekekre vonatkozó parancsolatként értelmezték.

15.

A HANUKA (CHANUKA)

(December vége és január eleje közötti nyolc nap)

Ha meg akarjuk fogalmazni a chanukka jelentőségét, elég azt mondani: egy kis nép ősi hagyományaiért, hitének és életformájának szabadságáért harcba szállt és győzött. Békés földművelők,

jámbor papok, akiknek még fegyverük is alig-alig volt. Tudásuk, gyakorlatuk sem a hadvezetéshez, mégis legyőzték Nagy Sándor katonai iskolájában felnőtt tábornokokat, a hadviselés művészeit. Bárhogy magyarázzuk az eseményeket, bárhogy igyekszünk azokat megérteni, csak azt mondhatjuk: csoda! A lélek, a hit, a meggyőződés erejének csodája volt ez a küzdelem és csodája a Láthatatlannak, akinek akaratát küzdelmein, tépelődéseink, fájdalmaink közben ritkán vesszük észre. A makkabeus hősök diadalútjában láthatatlanul haladt az Örökkévaló. A makkabeusok harcoltak az elnyomás ellen, s győzelmük példaadóvá vált. Nem akármiért harcoltak, hanem a hitért, ami a legszentebb kincs ma is: az egyistenhit. Antiochus Epiphanes elnyomása elmúlt volna talán a makkabeusok felkelése nélkül is, amint végül összeomlott a zsarnoki góg.

A zsidó társadalom gyöngesége adott módot és ürügyet az üldözésre, azonkívül szükségszerű volt a megváltás is abban a pillanatban, amikor a makkabeus hősök nyomában szent harcára indult az új életre ébredt zsidó nép. Mintha történetünknek ez az epizódja is a prófétai tanítást akarná igazolni:

– Egy pillanatra, ha el is hagytalak, nagy irgalmamban magamhoz öllek ismét. Haragom túlaradásában, ha el is rejtém orcámat előled, szempillantásig tart csak felgerjedésem, de végtelen irántad való szerető irgalmam: így szól megváltód: az Úr!

A chanuka ünnepéről

Az egyik legkedveltebb történelmi emléknepünk, a chanuka ünnepe. Attól kezdve, hogy beköszönt, nyolc napon át, esténként meggyújtjuk a 8+1 ágú gyertyatartón, a hanukai menórán a színes gyertyákat, minden este eggyel többet, mert „szent dolgokban mindig csak növekedni szabad”. Megajándékozunk egymást, különösen a gyermekeket, s a család együtt tölti az estét, vacsorával, játékkal, kedves beszélgetéssel.

Ritka esemény a világtörténelemben a győztes szabadságharc, különösen ritka a zsidó világtörténelemben. Nem véletlen, hogy a makkabeus hősök emlékünnepe, a hanuka mindmáig az egyik legkedveltebb, legmeghittebb zsidó ünnep világszerte. A tél derekán, amikor az éjszakák a leghosszabbra nyúlnak, apró lán-

gokat gyűjtünk, amelyek beragyogják otthonainkat és szíveinket. Ünnepeink szinte ősi, bibliai korból erednek, messze idők üzenetét hordozzák. Az eltelt évszázadok, évezredek során persze folyamatosan változtak a szokások, a megőrzött lényeg külső megjelenései. Így a hanukát is a különböző korokban más-más módon ünnepelték meg, és ezek a szokások jól kifejezték a történelmi kényszer és a túlélés, a fennmaradás fantasztikus erejét.

Már i. e. 163 decemberében, egy évvel Jeruzsálem felszabadítása, a Szentély megtisztítása és újjáavatása után törvénybe hozták az örömnünnep megülését. A megtisztított Jeruzsálemi Templom és oltár másodszori *avatásának* emlékét őrzi az ünnep neve: chanuka. A Makkabeusok könyvében olvassuk, hogy kislév hónap 25-én kivilágították Jeruzsálem városát, vidám öröm és fény hirdette a szabadságharc győzelmét.

A hős vezér, Júda Makkabi, majd testvérei, Jonatán és Simon még sokáig harcoltak az ország függetlenségéért, ám a hanuka minden évben a szabadságra és a hősi küzdelemre emlékeztetett. A felkelés kezdeményezőjének, a modiini ősz papnak, Matitjáhunak mind az öt fia hősi halált halt a zsidó nép szabadságáért – csatában estek el, vagy orvgyilkos merénylet áldozatai lettek –, ám a legkisebb fiú, Simon már fejedelmi rangot viselt – héberül *nászi* –, és megalapította a Hasmóneus-dinasztiát. Ebben az időben keletkezett az *Al haniszim* – csodák-ról – szóló imádság, amelyet az ünnep minden napján, reggel és este elmondunk:

– Matitjáhu hasmóneus főpap és fiai korában, amikor a gonosz görög uralom néped, Izrael ellen támadt, hogy Tórádat elfeledtessék velük, s hogy elszakítsák őket kedvelt törvényeidtől, Te azonban nagy irgalmadban melléjük álltál szükségük idején, megvítad perüket, igazságosan ítéltéztél és bosszút álltál értük. Az erőseket a gyengék kezébe adtad, sokakat a kevesek, tisztátalanokat a tiszták, gonoszokat az igazak, bűnösöket a Tórával foglalkozók kezébe. Nagy és szent nevet szereztél Magadnak a világban, Izrael népednek pedig mindmáig tartó megváltást. Ezután eljöttek fiaid Szentélyed csarnokába, megtisztították hajlékodat és megszabták a hanuka nyolc napját, hogy hálát adjanak és magasztalják nagy nevedet.

Ebben az időben, a Hasmóneus-dinasztia idején ugyanis a nép azt érezte a legnagyobb csodának, hogy képesek voltak győzni a sokszoros túlerőben levő, állig felfegyverzett ellenség felett. Holott a szabadságharcosoknak kezdetben egyáltalán nem volt fegyverük. Jüda országában még fegyverkovács sem működött, csak ellenségeiktől tudtak harci eszközökhöz jutni. Nem értettek a hadviseléshez, hiszen évszázadokon keresztül nem volt háború Izrael területén. Jüda Makkabi mégis le tudta győzni a kor legkiválóbb hadvezéreit: Appolónioszt, Gorgiaszt, Nikanort. Hanuka ez idő tájt az igaz kevesek győzelmét, Izrael megszabadulásának isteni csodáját jelképezte.

A Hasmóneus-dinasztia azonban röviddel később elvesztette népszerűségét. Az idegen származású Heródes a rómaiak kiszolgálója lett, akit a nép gyűlölt és megvetett. Nem véletlen, hogy a szabadságharc emléke kissé elhalványult, s helyébe az isteni csoda, a fény csodája lépett. A Talmud korában már csak a gyertyagyújtás volt fontos, amely az olajkorsó történetével függ össze.

Amikor Jeruzsálemet felszabadították, s a megtisztított Szentélyben csupán egy napra való olajat találtak, s a megszentelt olaj készítése nyolc napig tartott volna. A kis korsó cseppnyi olaj azonban – a talmudi történet szerint – nyolc napig égett, amíg új, szentelt olajat tudtak sajtolni. A Talmudban ez az egyetlen történet található a hanukával kapcsolatban. Ezután arról olvashatunk, hogyan gyűjtjük meg a hanukai lámpást, s hol helyezzük el.

Az emlékezés helyébe a vallásos gondolkodás, az isteni csoda emléke lépett.

A középkorban a hanuka gyertyáit a szoba belsejében helyezték el, a lámpás az ajtóból vagy az ablakból az asztalra került. A fények meghittsége azonban mindvégig megmaradt: a család körülülte a fénylő gyertyákat, együtt énekeltek, játszottak a gyerekekkel, az asszonyok a házimunkát is félbehagyták. A hagyomány szerint a makkabeus szabadságharc idején a nők és a gyermekek is segítették a hősök küzdelmét. Galutban a legidősebb családtag otthonában találkozik az egész család: ajándé-

kokkal kedveskedtek egymásnak, az összetartozásról szeretetük ezernyi apró jelével tanúságot téve.

Az üldöztetés évszázadai alatt a hanuka lángjainak befelé világító fénye adott erőt és melegséget a sokat szenvedett zsidó népnek. Bizonyítéka ennek egy régi történet, amely a középkori mainzi zsidóság emlékkönyvében, a *Memórbuch*-ban maradt fenn.

Közvetlenül a hanuka előtt meghalt a város püspöke, ezért rendeletet hoztak, hogy egy álló héten át semmilyen fény ne világítson a város területén. A zsidók kétségbe esve fogadták a hírt, s mainziak kíváncsian várták: hogyan ünneplik majd meg a hanuka vidám napjait?

Elérkezett a hanuka első estéje, a gyertyagyújtás ideje. A hívő zsidók a sötét zsinagógában gyülekeztek, élükön a rabbival. A mainziak a templom környékén álltak lesben, kárörömmel figyelték a szomorúvá lett ünnepet, s arra gondoltak, ha a zsidók megszegik a törvényt, azonnal följelentik őket. Az esti ima után kellett volna meggyújtani a hanukai lámpást. A rabbi ekkor magához hívatta a gyerekeket. Elkezdett mesélni nekik a makabeusok hősi küzdelméről, hogyan harcoltak, eleinte a hegyekben megbújva, majd nyílt ütközetben a szír-görög elnyomókkal szemben. Miképp szabadították fel Jeruzsálemet, hogyan távolították el a bálványokat a meggyalázott Templomból, hogyan találták meg a hosszas keresés után a piciny olajkorsót és hogyan égett az csodálatos módon nyolc napon át.

A történetet hallva a gyerekek egyre lelkesebben figyeltek, szemeik csillogni kezdtek. Ekkor a rabbi felállt és így szólt szüleikhez:

– Nézzetek gyermekeitek szemébe! Lássátok azt a fényt, amely bennük tükröződik! Ezekre a lángokra mondjátok el a hanukai áldást!

A zsinagógában ekkor felcsendült a vidám ének, a sötétben a hagyományos hanukai dalok egyre nagyobb örömmel és önbizalommal hirdették az ünnepet. A templom körül álldogálók egyszerűen nem értették, mi történt. Fény nem szűrődött ki a zsinagógából, ám odabent mégis ünnepi jókedv volt. Végül a mainziak megszágyenülten hazamentek.

Századunk elején, a cionista mozgalom jóvoltából a chanuka ismét az egyik legjelentősebb örömnép lett. Izraelben örömtűzeket gyűjtanak, fáklyás felvonulást tartanak, kivilágítják a városok utcáit. Világszerte nagyszabású rendezvények, műsoros estek követik egymást ezekben a napokban. Különösen az ifjúság érzi magáénak a szabadság és a fény ünnepét: a gyerekek ajándékban részesülnek – olykor mind a nyolc estén külön-külön meglepetés várja őket –, a fiatalok bált, táncos összejövotelt rendeznek, szórakoztató műsorokkal, vetélkedőkkel egészítik ki a közös gyertyagyújtás örömét.

A chanuka azonban továbbra is megőrizte családi jellegét. Az égő gyertyákat ma ismét az ablak közelébe helyezzük, fényük hadd világítson kifelé is. A magyarországi zsidóságnak sem kell többé elzárkóznia, nyíltan megvallhatjuk hitünket, hagyományainkat. Ahhoz azonban, hogy az apró lángokból újra hitet és örömet meríthessünk, meg kell ismernünk azt.

Egyre több otthonban lobbanjanak fel a gyertyák!

– *Hag hanuka száméah!* (Örömteli hanuka ünnepet)!

A trenderli

Chanuka legkedveltebb játéka Közép-Európában, az askenázi zsidóság körében alakult ki a középkor végén. Az apró pörgettyűt – jiddis szóval *trenderli*, *trendelli* vagy *trendedli*, héberül *szővivon* – eredetileg ólomból öntötték. A művet a téli örömnép előtt esemény volt a zsidó családok körében. Később fából faragták, a cári Oroszországban, Lengyelország gazdagabb vidékein ezüstműből készítették. Ma mindenféle anyagból: csontból, üvegből, porcelánból, műanyagból. A játék jellegzetessége, hogy négy oldalán egy-egy héber betűt találunk: nun, gimel, hé és sin. Ezek közismert, az ünnep lényegével kapcsolatos mondás kezdőbetűi: *Nész gadol hájá sám*, vagyis nagy csoda történt ott, mármint az ókori Jeruzsálemben. A zsidó főváros és a Szentély felszabadítása után ugyanis – ahogy már szó esett róla – megakarták gyűjtani az öröklámpást, a menórát, csak hogy nem találtak tiszta, megszentelt olajat. Új olaj sajtolásához pedig nyolc napra lett volna szükség, Végül egy kis korsó olaj mégis előke-rült, s az csodás módon nyolc napig égett.

Vagyis nagy csoda történt ott!

A négy héber betűt a középkor-európai zsidók a jiddis nyelükön átértelmezték, s úgy oldották fel, hogy az a játék szabályait is jelentette. A játékosok egy-egy pénzt, diót, mogyorót vagy babot helyeztek középre, majd felváltva pörgetnek. N = *nist*, ha erre esik a pörgettyű, *semmi* sem történik, G = *ganc*, amikor a játékos elnyeri az *egész* bankot, és mindenki kénytelen újra egyet-egyét a középre tenni. H = *halb*, ilyenkor a játékos a bank felét nyeri el, páratlan szám esetén a kisebbik felét. S végül, ha S = *stel-ájn* szerepel a trenderli felső oldalán, a résztvevőknek *egyét be kell tennie*.

A pörgettyű játékát különösen a gyerekek kedvelik, s legalább addig szokták játszani, amíg a hanukai lámpás fényei égnek. A hagyomány szerint ugyanis ebben az időben sem az aszszonyoknak, sem a gyerekeknek nem szabad sem dolgozniuk, sem tanulniuk, mert ők is aktívan részt vettek a makkabeus szabadságharcban.

A négy héber betű:

1 (Nun) נ

2 (Gimel) ג

3 (Hé) ה

4 (Sin) ש

15. KOL-NIDRÉ

A Jom kipur héber szavának jelentése *engesztelőnap*. Alapja a Bibliában található:

– A hetedik hónap tizedikén engesztelőnap legyen, szent gyülekezés, sanyargassátok lelketeket! (Mózes III. könyve, 23. fejezet 27. vers).

A Tóra a „szombatok szombatjának” is nevezi (uo., 16. fejezet 31. vers), ezzel fejezve ki különös jelentőségét. Egész napos teljes böjttel, igaz megtéréssel és imával kérünk megbocsátást istentől az elmúlt esztendőben esetleg elkövetett bűneinkért.

Az engesztelés napját (az első zsinagógai őszi hónap, tisri 10. napját) megelőzik a ros hasaná (újév) napjaitól számított úgynevezett „bűnbánó napok” – valójában a megtérés tíz napja –, mely időszak alatt bocsánatot kell kérnünk az Örökkévalótól. A hagyomány szerint ilyenkor igaz szívvel kell megtérnünk, s akkor az Örökkévaló megbocsát nekünk. Csakhogy mindez nem elég, mert a Talmud tanítása értelmében csak olyan bűnökre szerezhetünk így engesztelést, amelyeket Ellene vagy önmagunk ellen – ne feledjük, ilyenek is vannak szép számmal! – követtünk el. Ám azokra a vétkekre, amelyeket embertársaink ellen követtünk el, csak akkor nyerhetünk az Örökkévalótól bocsánatot, ha előbb kiengeszteljük embertársainkat. Héberül ad-sejörace eszchavéraj – amíg meg nem békíti a felebarátját. Ezért vált szokássá hagyományos zsidó körben, e napokban bocsánatot kérni még barátainktól is, ha netán valamivel akaratlanul megbántottuk – megsértettük volna őket.

Minden zsidó ünnepnek, a vallási jelentőségén túl, van természeti és történelmi jelentősége is. Jom kipurnak is volt ilyen vonatkozása. Hajdan, ősi időben ilyenkor a fiatal, eladó sorban levő lányok a mezőre vonultak, és körtáncot jártak, a bámszokódó fiúk szemeláttára és örömére. Történelmileg pedig az ünnep arra emlékeztet, hogy a hagyomány szerint (Pirké di rabbi Eliezer 46.) ekkor érkezett le Mózes a Szináj hegyéről, a második kőtáblákkal, megbocsátást, engesztelést szerezve a nép számára az Örökkévalótól, az aranyborjú lázadása után.

Az ünnep kezdetekor – előestéjén – hagyományos ősi dallammal, egyre emelkedettebb hangerővel felhangzó imádság, a Kol-nidré sajátos hangulatot kölcsönöz a Jom kipur estéjének. Ezt az imát, illetve annak különleges, fájdalmasan szép dallamát több neves zeneszerző is feldolgozta, így Rawel, Arnold Schönberg, Max Bruch és mások.

A Kol-nidré valójában nem is imádság, inkább egy ünnepélyes nyilatkozat, amely az esztendő során meggondolatlanul tett fogadalmak, és ígérek feloldását szolgálja.

Vigyázzunk, ebben az esetben is csak az Örökkévaló vagy önmagunk esetére vonatkozhat a feloldás, nem embertársainknak tett ígéreteinkről van szó!

Az imát a kántor – az előimádkozó, esetleg kórus kíséretében – háromszor egymás után énekli el, ennek is hagyományos, mondhatni misztikus oka van. Mielőtt azonban elhangzana, a rabbi, kezében Tóra-tekerccsel körbejárja a zsinagógát, és zsol-tárverseket mond. Majd egy előjáró társával a kántor mellé áll, hogy így rabbinikus bíróságot – bét dint – alkossanak. Erre azért van szükség, mert bíróságként felhatalmazzák a községet, hogy ezúttal – egyszer az esztendőben – a hitehagyott zsidókkal együtt imádkozzanak.

A Kol-nidré imádság nem tiszta héber, hanem inkább arámi nyelvű, mert mintegy kétezer esztendővel ezelőtt, amikor ez az ősi ima keletkezett, a nép nyelve az arámi volt, és arra törekedtek, hogy azt mindenki megértse.

Az imádság pontos, fonetikus átírása:

KOL-NIDRÉ VEESZORÉ USVUÉ VACHAROMÉ,
VÖKAJNOMÉ UKNOSZÉ VÖCHINUJÉ, DÖINDARNÓ
UDÖISTABÁNÓ, UDÖOSZÁRNÓ AL-NAFDOSZÓNÓ,
MIJAJM KIPURIM ZE AD-JAJM KIPURIM HABÓ OLÉNU
LÖTAJVÓ, BÖCHULCHAJN ICHRATNÓ VÖHAJN,
KULHAJN JÖHAJN SÓRÓN. SÖVIKIN, SÖVISZIN
BÖTÉLON UMÖVUTÓLIN, LO SÖRIRIN VÖLO KAJÓMIN.
NIDRÓNÓ LO-NIDRÉ, VEESZÓNÓ LO-ESZÓRÉ,
USVUOSZÓNÓ LO-SÖVUAJSZ.

16.

A PÉNTEK ESTI IMÁK

A szombat – héberül *sabát*, jiddisül *sabesz* – a legnagyobb, hétről hétre ismétlődő zsidó ünnep. Eredete a messi múltba, a legkorábbi bibliai időkbe vezet: őseink minden bizonnyal már Mózes törvénye előtt is gyakorolták. A heti munkaszüneti nap, és maga a hét, mint időegység, sajátosan zsidó „találmány”.

– Emlékezz meg a szombat napjáról, hogy megszenteld azt! Hat napon át dolgozz, ám a hetedik nap szombat legyen az Örökkévaló Istened számára! – olvassuk a Tízparancsolatban. Mindenki számára kötelező a munka, és mindenkit megillet a pihenés. A szombat ugyanakkor „szent nap”, a szellemi felüdülés napja, amely egész heti tevékenységünk célját és értelmét adja.

Az ókori hébereknél a napok estétől beesteledésig – naplementétől naplementéig – tartottak, ám a szombatot kissé megnyújtották: búcsúztatása előtt megvárjuk a csillagok feljövetelét, hogy még egy darab ideig „örizzük” a béke és a nyugalom napját. A hét napjait sem a csillagokról nevezték el, mint több más nép, hanem a szombatra való felkészülés jegyében nyerték el nevüket: „első nap”, „második nap” és így tovább. Ha egy zsidó a hét folyamán új ruhához, jobb falathoz jutott, leginkább félretette azt „a szombat tiszteletére”, hogy ezzel is megszentelje az Örökkévaló Isten napját.

Amíg az ókori ember naponta általában csak kétszer étkezett – reggel és este –, szombaton a zsidó napi három étkezést engedett meg magának. A péntek esti – szombatköszöntő – vacsorát „Ábrahám ősapa eledelének”, a szombat délit „Izsák lakomájának” nevezte, míg a szombat délutáni „harmadik lakomán” jelképesen Jákob ősapát „látta vendégül”. Az étkezések boráldással (kidussal), kézmosással és a barchesz ünnepélyes felszéléssel kezdődnek. Péntek este hal leginkább a töltött hal, jiddis szóval a *gefilte fis*- dukál, ezt követi a húsleves, a hús (körettel), majd a szombati dalokkal kísért sütemény. Szombaton délelőtt, az istentisztelet után jobbra csak süteményt esznek kis pálinkával, majd rövid várakozás után, délben fogyasztják a híres sóletot. Előételként hagymás-májas tojást szokás enni. A szombat délutáni étkezés már „csupán” halból, süteményből áll.

Hajdan egy gazdag zsidónál vendégeskedett a király. A péntek esti ételek közül különösen a töltött hal nyerte meg az ízlését. Elkérte hát a receptjét, és elkészíttette a szakácsával. Csak-hogy a hal a királyi lakosztályban már korántsem volt olyan ízletes. A király fanyalogva ette a sajátos csemegét, és nem tudta, kit is hibáztasson, a szakácsát-e, vagy a saját ízlését. Amikor

legközelebb találkoztak, megkérdezte a zsidót, nem felejtett-e ki valamit a receptből, mert mintha egy különös fűszer hiányozna az ételéből?

A zsidó elmosolyodott, és azt válaszolta:

– Uram, királyom! Jól tudom, melyik fűszer maradt ki a töltött haladból. Ezt azonban a világ legjobb szakácsa sem tudná pótolni. Ez a különös fűszer ugyanis nem más, mint maga a szombat...

A vallásos zsidó napjában három imát mond, amelyeket szintén a három ősapának tulajdonít. A reggeli imádság – a *sáchrít* – szombaton kiegészül a heti szakasz (*szidra*) felolvasásával és a *muszáf* (toldalék) imával. Minden egyes imádság megfelel a hajdan gyakorolt áldozati szertartásnak. A jeruzsálemi Szentély pusztulása óta ugyanis az áldozatbemutatás helyébe az ima lépett, ahogyan azt a Biblia szavai meghatározták:

– Legyen az én imádságom illó áldozat Előtted, Istenem.

A péntek esti – szombatköszöntő – istentisztelet három fontos részből áll:

1. (*kabalát sabát*) – „a szombat fogadása”,
2. (*tfilát arvit*) – „esti ima”,
3. (*zmirot*) – szombati „dalok”.

A közösségi imához tíz felnőtt férfi – héber szóval *minján* – jelenlétére van szükség. Természetesen, akkor is lehet imádkozni a zsinagógában, ha ez a feltétel nem valósul meg, ám ebben az esetben valamennyi *kaddis* ima és az esti imádság (az *arvit*) elején található istendicsőítő köszöntés elmarad. A *Halljad Izrael* kezdetű legfőbb zsidó imádság elején ilyenkor még három szót mondunk: *Él Melech neemon* – jelentése: Isten megbízható Király.

A Talmud véleménye szerint nemcsak héberül lehet imádkozni, így bárki magyarul is elmondhatja a hagyományos szövegeket, a zsinagógai szertartás azonban az ősi nyelven folyik.

Egy régi zsidó legenda szerint minden zsidóhoz ilyenkor két angyal csatlakozik, hogy megvédjék őt a béke és a nyugalom napján. A néphit úgy véli: ugyancsak két angyal kíséri el a zsidót akkor is, amikor péntek este hazatér a zsinagógából, a jó és a rossz angyal. Ha odahaza béke és nyugalom, égő gyertyaláng és

terített asztal várja, ha a család örömmel készült a szombat fogadására, a jó angyal: áldást oszt reájuk, s a rossz angyal kénytelen áment mondani. Ha viszont nem készültek föl az ünnepre, ha békétlenség és civódás vár otthon a zsidóra, a rossz angyal kéri majd, hogy máskor is úgy legyen, s a jó kényszerül rá, hogy áment válaszoljon szavaira.

17. A GYERTYAGYÚJTÁS ÁLDÁSA

בְּרוּךְ אַתָּה יְהוָה אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ לְהַדְלִיק נֵר שַׁבָּת:

BÓRUCH ÁTÓ ÁDAJNOJ ELAJHÉNU MELECH
HOAJLOM, ÁSER KIDSÓNU BÖMICVAJSZOV
VÖCIVÓNU, LÖHÁDLIK NÉR SEL-SÁBOSZ.

Áldott légy, Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki törvényeiddel megszenteltél, és megparancsoltad nekünk, hogy meggyújtsuk a szombati lángokat.

1. A szombat fogadása (kabalát sabát)

A szombat beköszöntésekor, mielőtt az istentiszteletet elkezdjük, az asszonyok meggyújtják az ünnepi lángokat. Tenyerükkel háromszor kört írnak le – magukhoz veszik a fényt –, majd szemüket letakarva mondják az áldást, amelyre a jelenlévők ámentel válaszolnak – e héber szó jelentése: biztos, úgy legyen. Ezután illik „békés szombatot” kívánni egymásnak. Héberül „sabát salom”, jiddisül: „gut sablesz”).

A szombatköszöntő imák gyűjteménye a péntek esti istentisztelet első nagy egysége, maga is három részből áll:

Hat zsoltár, amellyel a hat hétköznapi köszönti a szombatot. Az első ötöt ülve mondjuk, a hatodiknál felállunk, mert a péntek aktualitását így tudjuk kiemelni. A hat zsoltár eredetileg Mózes tíz zsoltárából való. A mózesi zsoltárokat a Biblia Zsoltárok

könyve a 90–99. számozással jelöli. Közülük a 90-ik valóban a legelső és legnagyobb zsidó próféta nevét viseli („*Mózes imája, Isten emberé*”), a többinél inkább a tartalom bizonyíthatja a hagyomány szerinti szerzőséget. A 90–91. zsoltárt a zsidó liturgia szombat délelőttre osztotta be, a 92–93, az ún. szombati zsoltárok: a *kabalát sabát* harmadik része, a maradék hat jelképezi a hat hétköznapot.

Csakhowy később úgy vélték a régiek, hogy a 94. számot viselő, mózesi zsoltár, témája miatt (a „bosszú Istenét” említi a költő) nem illik bele a békés szombati hangulatba, ezért kihagyták, és helyette (hatodikként) egy dávidi zsoltárt iktattak a péntek esti liturgiába. Így – a jelenlegi gyakorlatnak megfelelően – a mi imakönyvünkbe is, a 95–99. mózesi zsoltárt követően a 29. számú bibliai zsoltárt találja a kedves Olvasó.

Ha a szombat köszöntését megelőző nap ünnep vagy félünnep, az első öt hétköznap i zsoltár elmarad, s csak a hatodik zsoltárral kezdjük az istentiszteletet.

A hat zsoltárt követően az árvák – gyászolók – kaddis imája következik.

Löchó dajdi – szombatköszöntő dal. A péntek esti istentisztelet legnépszerűbb dala, amelyet szinte minden vallásos zsidó ismer és énekel a zsinagógában. Dallama tájanként változik ugyan, a szöveg azonban mindenütt jól ismert, pedig a dal a legújabb a péntek esti liturgiában. „Alig” félezer éves. A vallásos költemény szerzője egy kabbalista szerző, *Slomó Halévi Alkabec* volt, aki a XVI. század második felében, az észak-izraeli Cfát városában élt. A szerző nevét egyébként a versszakok kezdőbetűiből is kiolvashatjuk. A költői ötletet akrosztichonnak nevezzük. Ebben az időben jelentős kabbalista irodalmi műhely létezett, amelynek vezéralakja Jichák Lurja Askenázi volt – meghalt 1572-ben.

A Cfát városában élt kabbalisták a szombatot királynőként, menyasszonyként képzeltek el, és várták hétről hétre. Péntek délután valamennyien megfürödtek, szép ruhába öltöztek. Az idősebbek zsinagógába mentek, ahol az Énekek énekét és más szent szövegeket olvastak. A fiatalok, menyasszonyi sátorral, a város határában várakoztak, s mihelyt a Nap a látóhatár szélén lebukott, tánccal, dallal kísérték – baldachin alatt – a szombat-

menyasszonyt a zsinagógába. Alkabec erre az alkalomra írta dalát, hogy azt a fiatalok együtt énekeljék. A szombatköszöntő dal utolsó versszakát már a zsinagóga közelében énekeltek, s az bizony behallatszott az ott várakozókhoz. Ezért vált szokássá, hogy az utolsó versszak éneklésekor mindmáig hátra fordulunk a zsinagógában, az ajtó felé. Egykor ugyanis így tettek az idősebbek, kíváncsian várták a szombat-menyasszonyt és a fiatalok éneklő csapatát. Ma már nem jön be senki, de a szokás megmaradt. A szombatvárás szokása Európában is elterjedt, Sátoralja-újhelyen például még a XIX. század végén is menyasszonyi sátorral – jiddisül chüpe-vel – várták a fiatalok a szombat királynőjét. Heine nagyszerű költeményt írt erről a vallásos énekről, *Sabbath hercegnő* címmel.

Erzsébet királyné, aki lelkes rajongója volt Heine költészetének, s érdeklődést mutatott a fenti versben szereplő Jehuda Halévi iránt. A Rabbiképző tudós professzorát, Kaufmann Dávidot kérték fel arra, hogy a budai Várban jelenjék meg a királyné előtt, s tartson számára előadást Jehuda Haléviről. Csak az ünnepélyes találkozás végén, az előadás elhangzása után derült ki, hogy a királyné a szombatköszöntő dal szerzőjéről érdeklődött.

A szombatköszöntő dal verse, a középkori héber költemények szokása szerint, a refrénnel kezdődik, majd minden versszak után megismétlődik. A dal rímes, időmértékes formában íródott, a versszakok kezdőbetűiből a szerző neve is – Slomó Halévi – kiolvasható.

A rímképlet: aa, bbba, ccca és így tovább.

A *szombati zsoltár*, amely valójában két zsoltárból áll, a bibliai Zsoltárok sorrendje szerint a 92–93. A hagyomány ezeket is Mózesnek tulajdonítja. A feltételezést igazolja, hogy a költő a Nádas-tengeren való átkelés csodájára utal:

– Nagy víz hangjánál hatalmasabbak a tenger hullámtörései, ám a mélységben is leghatalmasabb az Örökkévaló.

A héber *mórajm* szó ebben az esetben nem magasságot, hanem mélységet jelent.

A hagyomány szerint a szombat akkor áll be, amikor ezt az imát elmondtuk. Sok helyen, köztük Prágában is, ezt az imát kétszer mondták el. A szokás okát helyi történet örökítette meg.

A XVI. század végén élt a kabbala nagy tudósa, *Hoche Rabbi Löw* – valódi neve *Juda ben Becalél* –, aki Rudolf császár udvarába is bejáratos volt. A hagyomány szerint az ő műve a legendás robot, a *gólem* elkészítése. Egyszer – a történet szerint – péntek délután a rabbi megparancsolta a gólemnek, hogy merítsen vizet szombatra és szállítsa a zsidók házaiba. De a templomba indulása előtt elfelejtette leállítani a gólemet, ahogyan azt minden szombat beköszöntésekor tette.

A zsinagógában már épp elmondták a szombati zsoltárt, amikor az asszonyok lélekszakadva rohantak a rabbihoz:

– Nem tudjuk, mit tegyünk? A gólem folyamatosan hozza a vizet, s már majdnem elárasztotta otthonainkat.

Löw rabbi kikapcsolta a gólemet, s soha többé nem indította be.

– Most mondjuk el újra a szombati zsoltárt! – mondta – most köszöntött be a sabbesz.

Másik vélemény szerint a prágai szokás eredetének oka a Tízparancsolat két változata (Mózes II., illetve V. könyvében) más-más ígét találunk a szombat törvényére. A Szináj hegyénél felhangzott isteni parancs arra utasít, „emlékezz meg” – héberül *zóchajr* – a szombat napjáról. A rabszolganépnek ugyanis fel kellett idéznie az ősi szokást, míg Mózes beszédeiben már így fogalmazott: „őrizd meg” (*sómajr*) a szombat napját. Ezeket a szavakat találjuk a *Löchó dajdi* kezdetű dal első versszakának elején.

A szombati zsoltár elmondását követően az árvák – gyászolók – kaddis imája következik.

2. *Az esti ima* (tfilát arvit)

A szombatköszöntő imák második nagyobb egysége többé-kevésbé azonos a hétköznapi esti imával, amelyet a hagyomány Jákob ősatyánknak tulajdonít. A Biblia szavai szerint az ősapa, Ézsau haragja elől menekülve, a sivatag kövei fölött hajtja álomra fejét. Mielőtt azonban aludni tért volna – így szól a szöveg – „rátalált a helyre” (Mózes I. könyve, 28. fejezet 11. vers), márpedig, a Hely – hagyományos felfogásban – maga az Örökkévaló, aki mindenütt megtalálható.

A szombatköszöntő esti imát hat részre oszthatjuk:

1. *Istendicsőítő köszöntés*, amely az esti – és a reggeli – ima legrégebb eleme, s már a Babilóniai Vigasztaló próféta is hivatkozik rá. Két rövid kijelentésből áll, az előimádkozó – a kántor – felszólításából és a közönség – a kórus – válaszából. Ezt azonban csak tíz felnőtt férfi – gyülekezet, héberül *minján* – jelenlétében lehet elmondani.

2. *Két áldásmondás*, amely megelőzi a „Halljad Izrael” kezdetű főimát.

Áldásmondásnak azt nevezzük, amikor az előimádkozó – a kántor – ezt énekli: *Bóruh Átó Ádajnoj*, s a közösség – a kórus – erre minden esetben így válaszol:

– BÓRUCH HÚ U)BÓRUCH SÖMAJ!

Majd az áldás végén ezt válaszolják:

– OMÉN.

Az első áldás az Örökkévaló bölcsességéért ad hálát, a napszakok váltakozásáért. A második áldás az Örökkévaló törvényeit és a Tóra tanulását dicsőíti.

3. *Sömá Jiszroél* – „Halljad Izrael” főima. Mózes mondta először, olvasható az a Tórában, Mózes ötödik könyve hatodik fejezetében (4–9. vers). Az imádság második szakasza ugyancsak az V. könyvből való (11. fejezet 13–21. vers) a harmadik, befejező szakasz Mózes IV. könyvében található (15. fejezet 37–41. vers). A hagyomány azonban a zsidó vallás főimája, annak első mondata még régebbi. Amikor Jákob halála előtt összehívta fiait, megkérdezte tőlük:

– Követni fogjátok-e az én hitemet és hagyományaimat?

Ők így válaszoltak:

– Halljad Izrael, apánk – ez volt Jákob második neve –, az Örökkévaló a mi Istenünk – nem csak a tied –, az Örökkévaló egyetlenegy!

Az imádság első mondata hat szóból áll. Hangosan énekeljük, a második mondatot csendesen mondjuk, kivéve Jom kipurkor, az engesztelőnapon, amikor ezt is hangosan énekeljük. A második mondat szintén hat szó. Nem véletlenül. A hatos szám az ókori zsidóságnál a világot szimbolizálta. A hat fő irányt – felfelé, lefelé, jobbra, balra, előttem és mögöttem –, vagyis a

három dimenziót. A Söma Jiszroél első nagy bekezdése összesen hatvan szó, ami az *Énekek éneke* egyik mondatára utal:

– Hatvan vitéz van körülötte, az éjszaka félelme miatt.

Ezért mondatják el a kisgyermekkel is ezt az imát lefekvés előtt.

Az egész főima 245 szó, míg a Tórai előírások száma 248, ezért három szót hozzáteszünk. Ha otthon vagyunk, egyedül, az elején ezt mondjuk:

– Él Melech neemon „Isten megbízható Király”.

Ha zsinagógai közösségben imádkozunk, akkor a végén a kántor három szót mond:

– Ádajnoj Elajhéchem emesz „Az Örökkévaló a ti Istenetek igaz”, s összekapcsolja a következő ima első szavával. Jókai Mór A jövő század regényé- ben írja: „A zsidók még mindig elmondják 248 szavas imájukat”.

Ismerte a zsidó hagyományt.

A mózesi főimát a Talmud szerint lehet ülve mondani, vagy állva, csak éppen nem szabad közben leülni vagy felállni, nehogy elvonjuk figyelmünket a szent szövegtől. Nem szabad az ima elmondása közben mással foglalkozni, beszélgetni, köszönni. Szokás az első mondatnál szemünket eltakarni, és annak utolsó szavát elnyújtani. A hagyomány szerint ugyanis Rabbi Akiba a Smá elmondása közben halt meg. A Bar Kochba-felkelés leverése – időszámításunk szerint 135 – után Hadrianus császár megtiltotta a Tóra-tanítást. Akiba azonban tovább tanított. Végül e szavakkal halt mártírhalt, s ezért később a mártírok imájának tartották. Az imát szokás elmondani a haldoklókkal is.

Két áldásmondás követi a Halljad Izraelt. Ezek is Mózes korára utalnak, hiszen az első áldásban a Nádas-tengeren való átke-
lés történetét idézzük fel. Sőt, néhány mondat egyenesen Mózes diadalénekéből származik, amely a tengeri csoda alkalmából íródott. Ezek közül az elsőt közösen énekeljük:

– MÍ CHOMAJCHÓ BOÉLIM ÁDAJNOJ. „Ki olyan a hatalmasok között, mint Te, Örökkévaló”.

Ha a szavak kezdőbetűit összevonjuk, ezt olvassuk ki belőle: *Makkabi*.

A hagyomány szerint ugyanis a szír–görög elnyomás ellen harcoló makkabeus szabadságharcosoknak – i. e. 167-től – ez volt a jelszava, zászlajukra is ezt a mondatot írták, s ezért ez a nevük is.

A második áldásmondás, az egyik legszebb zsidó imádság, a lefekvés előtti ima, amelyben a hívő ember az Örökkévalóra bízta magát az éjszakai öntudatlan álom idejére. Kéri a Mindenhatót, hárítsa el tőle a reá leselkedő veszélyeket, s hogy az egész népet és Jeruzsálemet segítse meg.

5. *Vösomru* – A szombat törvénye, idézet a Bibliából (Mózes II. könyve, 31. fejezet 16–17. vers). Együtt énekeljük. Az imádság előtt felállunk. Ezután a kántor – előimádkozó – fél kaddist mond. Mindenki áll, és a csendes imádságra készül.

6. *Amida* – csendes ima, amelyet állva, kelet – héberül *mizrách* – felé fordulva kell elmondani. Központi része ez a valóságos zsidók naponta elmondott három fő imájának, a reggeli *sachrit*, a délutáni *minchá* és az esti *arvit* imának. A Halljad Izrael kezdetű imát kétszer: reggel és este mondják el. Ahogy a szövegben is olvasható: „ha lefekszel, és ha fölkel”. Az Amidát – álló imát – tizennyolc áldásnak is nevezik – héberül *smajne eszré* –. Eredetileg ennyi áldásmondásból állt, s csak az időszámításunk szerinti IV. században – amikor a kereszténység hatalomra kerülésével a zsidóüldözések megkezdődtek – egészítették ki egy tizenkilencedikkel, amely a rágalmazók ellen szól. Péntek este, a szombatra való tekintettel, az „álló ima” csak hét áldást tartalmaz, mert ezen a szent napon hétköznapi témákról – bűnről, megtérésről, betegségről, vagy akár Jeruzsálem újjáépítéséről – nem illik beszélni. Ugyanakkor az alapszöveg kiegészül a szombat szentségéről szóló áldásmondással.

Az „álló” vagy csendes ima megkezdése előtt és végén szokás három lépést hátra és előre lépni. Ezt a gyakorlatot a zsidók a középkori francia udvarból vették át. Úgy vélték: ha a világi királyt megilleti az effajta tiszteletadás, a világ Királya előtt még inkább így kell tennünk. Négyszer hajlunk meg az ima közben oly módon, hogy az első szónál térdünket hajlítjuk meg kissé, a másodiknál fejünket hajtjuk meg, míg a harmadiknál kiegyenesedünk. A négyszeri meghajlás a következő: az „ősök” nevével

jelzett első áldásmondás elején és végén, valamint a „hálaadás” – hatodik áldásmondás – elején és végén. Ezek közül három így hangzik:

– *Bóruĥ Átó Ádajnoj* „Áldott légy, Örökkévaló”.

A negyedik:

– *Majdim anáchnu Loch* „Hálát adunk Neked”.

A kifejezésekben a harmadik szó mindig az Örökkévalót jelenti, s azért egyenesedünk ki ilyenkor, mert Ő az, aki tartást és lelki erőt ad nekünk, földi halandóknak.

Az Amida alkalmas a lelki elmélyülésre, meditációra, ezért az ima végén bárki – csendben – magánimát is mondhat, hogy kéréseit, vágyait hallgassa meg az Örökkévaló. Egyes ókori bölcsek magánimái be is kerültek a liturgiába (Talmud, Brakhot 15/a-b.), így az *Elajháj, nőcajr löšajni méró* „Istenem, óvd meg nyelvemet a gonoszságtól” kezdetű ókor végi ima.

Az *Amida* végén illik a rabbit megvárni, aki a már említett három apró lépéssel és az utolsó mondat hangos előadásával jelezni is szokta ezt.

3. Szombati dalok (Síré sabát)

A péntek esti szombatköszöntő harmadik része sok közösen énekelt dalból áll, közülük az elsőt közvetlenül a csendes ima befejezése után kell elkezdeni. Először három dal hangzik fel – az első és a második között az előimádkozó egyetlen áldást mond. Ezek a következők:

1. *Vájchulu* – bibliai idézet a szombat eredetéről, részlet a Teremtés könyvéből (Mózes I. könyve, 2. fejezet 1–4. vers). Különlegessége, hogy az első mondat öt szóból áll, utána három hétszavas mondat következik, végül az utolsó mondat kilenc szóból áll. Nem véletlenül. Az ókori keleti ember a páratlan prímsszámokat különösen fontosnak és szerencsésnek tartotta. A számsor növekedése pedig az alapvető talmudi szabályt követi: „A szentség dolgában mindig csak növekedni szabad”.
2. *Mógén óvajsz* – „Az ősök pajzsa” kezdetű dal valójában a csendes ima hét áldásmondásából összeállított vers. *Méén sevá* „A hét tömörítése” nevet is viseli. A „megtérés szombat-

ján” (ros hasaná és jom kipur, vagyis a zsidó újév és az engesztelőnap között a csendes imában a *Hoél hákódajs* „A szent Isten” áldásmondás helyett *Hámelech hákódajs* „A szent Király” kifejezést szokás mondani.

3. *Rőcé* – „Kedveld” kezdetű imát együtt énekeljük. A végén található áldást már csak a kántor – az előimádkozó – mondja, amire a gyülekezet – a kórus – a korábban leírt módon válaszol. A három dal után egész kaddis következik, majd a boráldás, a kidust.
4. *Kaddis* – A „szent” imát sokan gyászimának tekintik, holott egyértelműen az Örökkévaló dicsőítéséről szól. A tévedés oka lehet, hogy a gyászolók is ezt szokták elmondani a zsinagógában. Valójában a gyászolók ezzel azonban csupán azt szeretnék kifejezésre juttatni, hogy mély fájdalomuk ellenére sem veszítették el hitüket. A kaddis imának négy változata ismert:
 - a) *Fél kaddis*, amelyet az előimádkozó mindig valamelyik nagyobb liturgiai egység – például az „álló ima” – előtt mond el.
 - b) Egész kaddis, amelyet az előimádkozó mindig valamely nagyobb liturgiai egység (például az „álló ima”) lezárásaként mond el.
 - c) Rabbi kaddis, amelyet általában a rabbi – szefárd gyülekezetekben az egész közösség – szokott elmondani, általában közös tanulás után. Régi bölcsek – a mindennapi tanulás tórai törvényének megvalósítása érdekében – tanulmudi részeket is beiktattak, amelyek elmondása után szokás ezt a kaddist elmondani. Az ima összesen száz szóból áll, s ugyancsak száz a bölcsek gyülekezetének maximális száma.
 - d) Árvák (gyászolók) kaddis imája, amelyet minden gyászolónak a temetéstől számított harminc napig kell elmondani: közösség – minján – jelenlétében. Szülők után tizenegy hónapig kell kaddist mondani.

Az ima lényegében összefoglalása az összes héber istendicséretnek, s azért íródott arámi nyelven, mert időszámításunk kezdete körül ez volt a zsidó nép nyelve, s így az egyszerű emberek is értették. Pontosan hatvan-

nyolc szóból áll, mert ennyi a héber *chájim* – „élet” – szó betűszám-értéke, s így ezzel az elhunytak örök életére gondoltak.

5. *Kidus* – A boráldás valójában „megszentelést”. Ezzel a szer-tartással szentelik meg – köszöntik – az ünnepet. Az ima hagyományosan három részből áll:

- a) A korábban énekelt Vájchulu bibliai szakaszból (Mózes I. könyve, 2. fejezet 1–4. vers), amely előtt azonban még a Bibliában, a teremtéstörténet végén álló hat szót is elmondják: Vájhi erev, vájhi vajker, jajm hásisi „Este lett, reggel lett, a hatodik nap”. Ezt a mondatot csendesen kezdik, s csak a végén emelik fel hangjukat.
- b) Maga a boráldás, amelyet borívás előtt mindig szokás elmondani.
- c) A szombat megszenteléséről szóló áldás, amely a kidus legfontosabb része.

Az első és a harmadik rész pontosan 36-36 szóból áll, aminek a kabbalában nagy jelentősége van.

A boráldást eredetileg csak otthon, a családban mondta el a családfő, vacsora előtt, de a szegények és az egyedülállók kedvéért – különösen a holocaust után – a zsinagógai szertartás szerves része lett. Ilyenkor a kántor – az előimádkozó – mondja a boráldást, többnyire a közösség felé fordulva, azonban az első szakaszt általában elhagyják. A harmadik szakasz befejező részét újabban a közösség együtt énekli. Végül az „Olénu” kezdetű záróima, majd a gyászolók kaddisa következik, s ezután még egy szép régi dalt szokás énekelni.

6. *Záróima* – Eredetileg a III. század elején élt babilóniai mester, Ráv imája volt, ma már általánosan elfogadott záróima. Egyes részeit közösen énekeljük, és közben lehajolunk „a Szent, a királyok királyainak Királya, áldott legyen Ő” nevének említésekor. A furcsa kifejezés egyébként onnan ered, hogy a perzsa király magát „a királyok királyának” (*sáhinsáh*) nevezte, a hívő zsidók pedig úgy gondolták: a Mindenható Isten még ő fölötté is ál... Jom kipurkor – az engesztelőnapon

– főimaként szokás elmondani. A záróima után a gyászolók kaddis imája következik.

7. *Ádajn ajlom* – „Világ Ura” kezdetű dal, amelyet újabban minden – különösen a péntek esti – istentisztelet végén együtt szokás elénekelni. A dal középkori eredetű: a X–XIV. sz. táján keletkezett, egyesek *Dunás Ibn Labrát* észak-afrikai héber költőnek (X. század) tulajdonítják. Szép vallási és filozófiai tartalmán túl formailag is újító költemény. Rímes időmértékes verselésben íródott, héber és arab közvetítéssel jutott el Európába. A jambus és a spondeus szabályosan váltakozik benne, és dallama is magával ragadó.

18. PURIM

A LEGNAGYOBB ZSIDÓ ÖRÖMÜNNEP MÁRCIUS KÖZEPÉRE ESIK

Valamennyi ünnepünk összefügg egy-egy bibliai könyv vagy részlet nyilvános felolvasásával. Ros hasaná – újesztendő – alkalmával Ábrahám és Izsák története, Jom kipurkor – az engesztelés napján – Áron áldozata és a Jónás könyve, szukotkor – a sátrak ünnepén – Mózes és Salamon szentélyavató beszédei kerülnek a liturgia középpontjába. S sorolhatnánk tovább. Igaz ez a megállapítás a legvidámabb zsidó ünnep, a purim esetében is. Eszter könyvét – a „megilát”, vagyis ezt a tekercskönyvet – nemcsak felolvassuk ezen a napon, de az egész ünnep története, előírása csakis itt olvasható. Ha Eszter könyve nem maradt volna fenn az utókor számára, zsidó ünnepeink sora is szegényebb lenne.

Talmudi bölcsek sokáig vitatták Eszter könyvének létjogosultságát. A Biblia harmadik nagy egységének, a Ktuvim – Szentiratok – könyveinek kanonizálását – végleges szerkesztését – csak a jeruzsálemi Szentély pusztulása után, a javnei iskolában, az i. sz. I. század végén állították össze. Néhány könyv kánonba történő felvétele körül komoly vita támadt. Ezek közé tartozott Eszter könyve.

S azért elleneztek sokan a purimi olvasmány kanonizálását, mert Eszter könyvében egyáltalán nem fordul elő az Örökkévaló neve.

De mégsem állítható, hogy a könyvből hiányozna a vallásos meggyőződés, hiszen Eszter, aki a királyi udvarban eleinte ugyan letagadja zsidó származását, később azonban többször bátran kiállt népe mellett. Ha a király kezdettől fogva tudott volna felesége hovatartozásáról, bizonyára nem engedte volna Hámán zsidóellenes támadásait. Mordecháj nem volt hajlandó leborulni a gonosz főminiszter előtt. Vallásos zsidó nem hódolhat emberi lénynak. Az egymást követő fordulatokban bővelkedő események mögött a hívő ember az Örökkévaló akaratát sejti, az Örökkévaló nevét azonban mégsem találjuk. A vitát végül a könyv címe döntötte el. Eszter eredeti héber neve, mint maga a történet is elbeszéli: Hadassza – mirtuszvirág – volt, a közismert perzsa név jelentése: csillag. Eszter ezt a nevet csak a királyi udvarba érkezés után vette fel.

Így szólt az Örökkévaló Mózeshez:

– Íme, most megpihensz majd őseid körében, ám ez a nép később fölkel és elcsábul annak a földnek az istenei felé, ahol majd élni fognak, elhagynak engem és felbontják a szövetséget, amelyet velük megkötöttem. Haragom ellenük támad azon a napon, elhagyom őket és elrejttem arcomat előlük, felemésztődnek, sok baj és szenvedés éri őket, s majd így szólnak azon a napon: Nemde azért ért bennünket ez a sok baj, mert a mi Istenünk nincs közöttünk? S én bizony elrejtőzve elrejttem arcomat azon a napon mindazért a rossz miatt, amit elkövettek, hogy idegen istenekhez fordultak. Most pedig írjátok le ezt a dalt, és tanítsd meg rá Izrael fiait a szájukba helyezve, hogy ez a dal legyen az én tanúbizonyságom Izrael fiai számára.

Az Örökkévaló bölcsseinek, akik az egész Tórát – Mózes öt könyvét – szóról szóra kívülről ismerték, a könyv címének láttán a fenti idézet jutott eszükbe. Úgy vélték, Eszter könyve a rejtőzködő Örökkévaló csodálatos cselekedeteiről szól. Jelzi és jelképezi azt, milyen könnyen kerülhet végveszélybe a zsidóság, ám az Örökkévaló a legnehezebb helyzetből is – hasonlóan váratlan fordulatokkal – megment bennünket. A külső szemlélő Eszter

történetében csak az izgalmas cselekményt, a véletlenek játékát látja, ám a hívő ember az Örökkévaló befolyásoló erejét fedezheti fel benne.

A purimi olvasmány olyan könyv, mely Izraelen kívül a diaszpórában – a galutban – játszódik, s ott íródott. Szerzője talán maga Eszter királyné lehetett.

Ez a tény is befolyásolhatta az Örökkévaló bölcseit, amikor Eszter könyvét fölvevették a Szentíratok közé. Végigélték Jeruzsálem pusztulását, amikor i. sz. 70-ben Titus porig rombolta a várost, s a nép legjavát a száműzetésbe hurcolta. Jól tudták, a diaszpóra szerepe felértékelődik a zsidóságban. Közel két évezrednek kellett eltelnie, amíg Izrael Állama a semmiből – csodálatos módon – újjászületett.

Arra törekedtek az elődök, hogy a galuti zsidóságnak legyen olyan szent könyve, amely a maga küzdelmeit dolgozza fel: sajátos, diaszpórabeli ünnepet ír elő, méghozzá örömnünnepet a mérhetetlen szomorúság közepette.

Antiszemita támadással, zsidóellenes vádaskodással – ami jellegzetesen a galutra jellemző – ugyancsak Eszter könyvében találkozzunk először. A gonosz és becsvágyó Hámán, amint vezető lett, azonnal előírta, hogy előtte mindenki boruljon le. Az egyik magyarázó szerint ezt úgy érte el, hogy nyakába istenképet akasztott, s így a bálványra hivatkozva kötelezte beosztottjait hódolatra. Mordecháj azonban megtagadta a meghajlást: zsidó ember nem borul térdre ember, s főként bálvány előtt nem. Hámán, aki eredetileg csupán Mordechájon akart bosszút állni, az antiszemitákra jellemző általánosítással, vádjaival később az egész nép ellen fordult.

Rendkívül tanulságosak azok a szavak is, amelyekkel a gonosz miniszter bevádolta Ahasvéros királynál a zsidókat:

– Van itt egy nép, szétszórva és szétszéledve a népek között királyságod minden tartományában. Törvényük különbözik minden más népétől, s a király törvényeit nem tartják meg. Nem érdemes hát megtartanod őket.

Érdemes kielemeznünk a vádakát. A két első vád természetesen megfelel a valóságnak, csak éppen azt felejtette el megemlíteni Hámán, hogy a zsidók szétszóródottsága nem nekik ma-

guknak, hanem éppen ellenségeiknek köszönhető, s hogy sajátos törvényeik vallásukból fakadnak. A harmadik vád – a királyi törvények be nem tartása – már valótlanság, s éppen ez lett később az antiszemita érvelés sajátos logikája, csúsztatása.

Hámán hatalmas összeget, tízezer ezüstöt kínált a zsidók elveszejtéséért Ahasvérosnak. Honnan vette volna ezt a töméntelen pénzt a nemrég egyszerű emberből naggyá lett, egyébként sem éppen bőkezű miniszter? A válasz kézenfekvő, s ez ismét a későbbi antiszemiták sajátos lélektanának különös felismerését mutatja: a pusztulásra szánt zsidóktól akarta azt elvenni.

Századunk kétségtelenül legnagyobb régészeti eredménye a Holt-tengeri tekercsek felfedezése volt. A Holt-tenger melletti barlangokból – többek között – bibliai szövegek is előkerültek. Különös azonban, hogy amíg a héber Biblia minden könyvéből, s az abból kimaradt úgynevezett apokrif munkákból is: gyakran több kézirat is előkerült, addig Eszter könyvének egyetlen töredékére sem sikerült rábukkanni, sem ott, sem Maszada végvárában. Ugyanakkor egy másik hősnő, Judit történetét feldolgozó könyv töredékei előkerültek, noha azt később nem vették fel a héber kánonba.

Az ellentmondás feloldásához tudnunk kell, hogy Judit könyve a makkabeus szabadságharc korától Jeruzsálem és a Szentély pusztulásáig rendkívül népszerű volt, míg Eszter könyve kevésbé. Judit személye, aki levágja Holofernész fejét és megszabadítja Jeruzsálemet, a hősi helytállás jelképe lett. Ezzel szemben Eszter inkább eszével és szépségével, a jó királynál való közbenjárással menti meg népét. A két könyv tehát egymással ellentétes mentalitást sugall: Judit könyve hősi helytállásra, Eszteré a külső hatalom kegyének elnyerésére ösztönöz. Még akkor is, ha Eszter könyvében fegyveres ellenállásról, Hámánnak és fiainak kivégzéséről olvasunk. Erre a viselkedésformára, a túlélés esélyére nagy szüksége volt a galuti zsidóságnak, amelyek számára állították össze bölcseink a héber Szentírás harmadik részét. Nyugodtan állítható, hogy Eszter könyvének felvétele a Bibliába olyan magatartás és életformát közvetített a szétszóródott zsidóság felé, amelyből hitüket, tanításaikat, megpróbáltatásaik idején pedig az életörömet és a túlélés esélyét meríthették.

Antiszemizmus és a zsidók helytállása Eszter könyvében közismert tény, hogy a héber Biblia az emberi társadalom szinte minden élethelyzetére remek példával szolgál, s hogy ezek a példák az egyén életében, napjainkban is jól használhatók. A bibliai Eszter könyve ugyanis a jól ismert vallási tanításon túl kitűnő pszichológiai tanulságokat nyújt olvasója számára.

A történet Ahasvéros perzsa király – minden bizonnyal I. Nagy Xerxész – lakomájával kezdődik, aki az időszámításunk előtti 485 és 465 között uralkodott a történelem első világhatalmának élén. A perzsák azért szerezhették meg az ókori Kelet fölötti kizárólagos uralmat, mert ellentétben kései utódaikkal rendkívül türelmesek voltak: a vallás, a nyelv, a kultúra és a belső bíráskodás területén önállóságot biztosítottak a meghódított népeknek. Xerxész dédapja, a dinasztiaalapító Kürosz megmente a zsidóknak a Jeruzsálembé való visszatérést és a Szentély újjáépítését. Ezen a lakomán a király nem éppen józan állapotában szakított korábbi feleségével, majd a zsidó Eszterben találja meg az igazit.

Eszter unokabátyja és nevelőapja, Mordecháj ez idő tájt a zsidók bírása véletlenül megtudta, hogy merénylet készül a király ellen. Két udvaronc Ahasvéros életére tör. Egy hagyományos zsidó mesegyűjtemény, kiegészítve Eszter könyvét, úgy írja le: a főpohárnok és a főszűtmester mérgezett ételt akart a király elé adni. Mordecháj azonban Eszter királyné segítségével a készülő tervről tájékoztatja a királyt. Az ételt egy kutyával kóstoltatták meg, s így fény derült az igazságra. A bűnösöket megbüntették. Mordecháj nevét beírták a Krónikák könyvébe. Jutalomban nem részesült.

A történet szerint: Mordecháj közbenjárása elnyerte jutalmát, miközben Hámán is lelepleződött a király előtt. Ám ami ennél is fontosabb: zsidók összegyűltek, böjtöt hirdettek, s végül Eszter királyné magával ragadó szavakkal megnyerte a király támogatását:

– Hadd helyezzem a lelkemet a kérésembbe, a népemet könyörgésembbe. Hiszen eladtak engem és a népemet, hogy elpusztítsanak, megöljenek és megsemmisítsenek, s ha csak rab-szolgákká és szolgálólányokká adtak volna el minket, hallgattam

volna. Ám hogyan tudnám elviselni, ha látnom kell azt a rosszat, amely népemet éri, s hogyan tudnám elviselni szülőhelyem pusztulását?

S kiderült: a gonosz Hámán megbüntetése és az államapparátus megnyerése nem ér semmit önmagában. A korabeli perzsa törvények szerint ugyanis egy királyi rendeletet még maga a király sem vonhatott vissza. A zsidóknak magukat kellett megvédeniük támadóikkal szemben. Ahasvéros mindössze ehhez a kényszerű önvédelemhez adhatott felhatalmazást. A király által támogatott önvédelem lehetővé tette volna a zsidók számára, hogy támadóikkal szemben ugyanazt tegyék: ellenségeik megölését és kifosztását.

A király megengedte a zsidóknak, akik különböző városokban laktak, hogy összegyűljenek és helytálljanak az életükért, s hogy elpusztítsák, megöljék és megsemmisítsék minden város vagy tartomány csapatát, akik ellenük támadtak, gyermekeiket és asszonyaikat, s vagyonukat elkobozzák.

Az eredeti királyi rendelet ádár hónap 13-át jelölte meg a zsidók elleni támadásra és kifosztásukra. Noha Ahasvéros és a hatóságok véleménye erről időközben alapvetően megváltozott, egyes elvakult helyi vezetők és bizonyára még sokan mások kapva kaptak a rablási lehetőségen, és a zsidó közösségek ellen fordultak. Mordecháj tanácsára azonban az egyes zsidó közösségek időben felkészültek a fegyveres támadásra. S a védekezés eredményes volt: támadóikat, köztük Hámán tíz fiát megölték. Asszony vagy gyermek egyáltalán nem volt az áldozatok között, s a legyilkoltak vagyonához sem nyúltak, holott a király felhatalmazása alapján lehetett volna.

Legyőzték a zsidók minden ellenségüket! Susán fővárosában a zsidók megsemmisítettek ötszáz férfit, Hámánnak, Hamdata fiának, a zsidók ellenségének tíz fiát megölték.

Susánban, a fővárosban több ellensége volt a zsidóknak, mint a vidéki városokban vagy falun. Így ott a király a zsidó közösségeknek még egy napig engedélyezte a fegyveres ellenállást.

Ebből adódik a máig tartó vallási gyakorlat: ádár 13-án, amikor a védelmi harc folyt, Eszter böjtje néven gyásznapot – és nem győzelmi örömnépet – tartunk, s csak másnap, 14-én,

amikor végre megnyugodtak, következik a jól ismert örömnép: a purim.

Végül pedig ádár 15-én tartjuk a Susán-purimot, emlékezve arra, hogy a hajdani perzsa fővárosban csak egy nappal később vált békéssé a zsidók élete.

19. A SÁTRAK ÜNNEPE

A világon mindenütt megkülönböztetik az úgynevezett állami, nemzeti, történelmi és vallási ünnepeket. A zsidóság számára lényegében minden ünnep történelmi és vallási jelentőségű is. Mindez a harmadik zarándokünnepre, a szukkotra is érvényes. Őseink az egyiptomi szolgaságból történt szabadulás után, mielőtt az ígért földjére léptek volna, negyven évig vándoroltak a pusztában, s ez idő alatt ideiglenes hajlékokban, sátrakban laktak. Ennek emlékére tartjuk minden ősszel hét napon át a sátrak, vagyis szukkot ünnepét.

A zsinagógákban, s ahol lehet, otthon is, sátrat építünk: ott eszünk, ott mondjuk a boráldást, a kiddust... Régen ott töltötték, Izraelben ma is sokan ott töltik az éjszakát.

A sátrak ünnepe történelmi emlékezés.

Ünnepünket héberül chag haaszif-nak, vagyis a betakarítás ünnepének hívjuk, hálát az Örökkévalónak a bőséges termésért. S az elkövetkező esztendőre kérjük az Örökkévalótól a természet áldásait, az elengedhetetlenül fontos téli esőt. Az ókori Izraelben, a jeruzsálemi Szentély fennállása idején ilyenkor volt a szimchat bét hasoévá, a vízmerítés örömnépe. Pontosan nem tudjuk, hogyan is zajlott le ez a szertartás, csak elképzeljük az ünnepség jelentőségét.

A Talmudban ugyanis azt olvassuk:

– Aki nem látta a vízmerítés örömnépeét Jeruzsálemben, nem látott még életében igazi örömet.

Az ünnep vallási jelentőségét jelzi a szukkot talmudi elnevezése: chag – ünnep –, ünnepi áldozat. Régen a jeruzsálemi Szentély fennállása idején szukkot napjain áldozatokat mutattak be a világ akkor ismert minden nemzetéért. Hét napon át összesen hetven áldozatot. Legvégül, mint jó házigazda, őseink önmagukért imádkoztak.

Ezt a szertartást később a kereszténység is átvette, a húsvéti áldozatbemutatáskor.

Ősi szukkoti előírás: a sátrat úgy kell megépíteni, hogy a tetejére helyezett nádon keresztül látni lehessen az égboltot, hogy éjszaka átragyogjanak rajta a csillagok. Egész életünk, tanítják a régiek, olyan, mint ez a sátor: ideiglenes hajlék itt, a Földön. Ám mégis van egy, egyetlen biztos pont, az Örökkévaló, akire mindig számíthatunk.

Amikor a sátorba lépünk, így szólunk:

– BARUCH ATÁ ADONÁJ ELOHÉNU MELECH HAOLÁM, ASER KIDSÁNU BÖMICVOTÁV VÖCIVÁNU, LÉSÉV BASZUKÁ Áldott légy, örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki törvényeiddel megszenteltél minket, és előírtad, hogy a sátorban tartózkodjunk.

A sátor mellett a szukkot legfőbb tartozéka az úgynevezett ünnepi csokor, héber nevén az arbáá mínim, a négy termés. Ilyenkor ugyanis négyféle, jellegzetesen izraeli termésből készítünk ünnepi csokrot, amellyel szukkot minden napján – a hetedikén hétszer – körbejárjuk a zsinagógát:

1. etrog (régi magyar szóval citrusalma, izraeli déligyümölcs) kellemes illata és haszna is van: a gyümölcsökért adunk hálát vele az Örökkévalónak az őszi betakarítás alkalmából.

2. luláv (pálmaág) hasznos növény, hiszen rajta terem a datolya. Illata azonban nincs: a fákért fejezzük ki vele köszönetünket.

3. hadasz (mirtusz) az illatos bokorból szedett kis ággal a dísznövényekért adunk hálát (kellemes illatán túl konkrét haszonnal nem szolgál.

4. aravá (fűzfaág) a szomorúfűznek sem illata, sem azonnal észlelhető haszna nincs. Mégis, a vadon termőkért is köszönettel tartozunk az Örökkévalónak, hiszen a Bibliában olvassuk: „mind alkossanak egyetlen csokrot”.

Bár az emberek is így tennének! – tanítja a Talmud. Az egyiknek tudása van és segíteni is képes, a másik segít, holott nincs tudása, a harmadik tudással bír, de azt nem adja át társainak, s végül van olyan, akinek nincs tudása, és segíteni sem tud. Mégis, alkossanak egyazon csokrot.

Az ókor végén, a Talmud korában élt egy híres rabbi, aki az ünnepi csokorból mindig, szándékosan kifejejtette a szomorúfűz ágát. Úgy vélte, nincs rá szükség, miért adjunk hát érte hálát az Örökkévalónak?

Egyszer aztán, hosszú vándorútján eltévedt a sivatagban. Kétségbeesetten bolyongott a végeláthatatlan, kietlen pusztában, ivóvíze már elfogyott, ereje elhagyta, már-már a szomjhalál környékezte, amikor a messzi távolban, a dombtetőn meglátott egy zöldellő fűzfacsérjét. Ez a növény mindig vízmosás mellett terem, gondolta magában. Összeszedte utolsó erejét, és elvánszorgott a fűzfáig, ahol valóban egy apró forrás tört elő a kövek közül. Ettől kezdve a rabbi mindig megbecsülte a haszontalan fűzfaveszszőt, hiszen a fűzfa látványa mentette meg az életét. A történet és főként az a vallási gyakorlat, hogy a vadon termőkért is hálát adunk, jól jelzi, hogy őseink, ha nem is tudták, de megérezték a környezetvédelem jelentőségét, ami napjainkban egyre fontosabb lesz mindannyiunk számára.

Mint minden zsidó vallási alkalomnak, a sátrak ünnepének is sajátos, jellemző, olykor művészi kivitelű tárgyai vannak. A szukkot esetében ezek meglehetősen változatosak:

A sátordíszeket régente mind a családok körében, mind a zsinagógákban, a zsidó vallási, oktatási intézményekben, ünnep után félretették, s így évről-évre felhasználták. A belső-ázsiai – üzbég, türkmén, perzsa – zsidók körében sajátos szőnyegekkel bélelték ki az ünnepi sátrat. Nálunk a zsinagógai kárpitokat helyezték el a sátor falán.

Az ünnepi csokor fonatja a datolyapálma (a luláv) leveleiből készül, s helyenként azt is megőrzik évről-évre, így a szebb példányok bekerülhetnek a zsidó múzeumokba, vagy egyes judaika magángyűjteményekbe.

A méztartó is az ünnep tartozéka, hiszen a zsidó újesztendő (ros hasaná) első napjától a szukkot ünnep végéig az ünnepi

kalácsot (a barcheszt) só helyett mézbe mártjuk, majd így szólnunk: saná tová untuká legyen jó és édes esztendő. Maga a méztartó üvegből, porcelánból – magyar vidéken cserépből – készül, zsidó jellegét eldönteni azonban elég nehéz, mert csak a legritkábban írták rá héberül: dvá, vagyis méz.

A legfontosabb és a gyűjtők számára kétségtelenül legértékesebb szukkoti kellék a gyakran ezüstdből készített etrogtartó. A többnyire fekvő, ritkábban álló, ovális dobozba kócot szokás helyezni, s abba ültetik az értékes izraeli gyümölcsöt, nehogy a bibéje vagy a héja megsérüljön. A doboz egy bonbonierhez hasonlít, éppen ezért, ha nincs rajta zsidó jelkép vagy felirat, nehéz eldönteni, valóban etrog-tartót látunk-e. Etrogtartó tetején, díszítésként gyümölcs- vagy virágmintát szokás elhelyezni, esetleg szecessziós levelek, ágak „futják körül” a dobozt. Kókuszából is készítették etrog-tartót, ezüst lábazattal és díszítményekkel.

Az ünnep hetedik napja félünnep, mégis jelentős. Ez a hosáná rabbá, a nagy „segítsd meg!”. Ilyenkor hétszer járják körül ünnepi csokorral a zsinagógát, s éneklik a hosáná – Segíts meg – refrénnel visszhangzó dalokat. Ebből ered a magyar hozsánna szó. Reggeli imákban visszaköszönnek a nagyünnepi liturgia egyes részletei, s az istentisztelet végén külön imát mondunk, amelyben egyrészt a téli esőért fohászkodunk, másrészt bűneinktől igyekszünk megszabadulni. A néphit ugyanis úgy tartja, hogy hosáná rabbá napján, mint egy fellebbviteli bíróságon, még módunk van az Örökkévalótól kérni a reánk szabott ítélet jóra fordítását.

ZSIDÓ KIFEJEZÉSEK SZÓTÁRA

Ácmut – l. **Ecem Ádir Hú** – „hatalmas ő”: alfabetikus sorrendben íródott ima a **Hággádában**. Hő fohász, hogy Isten még napjainkban építse fel a Szentélyt. Nevét a két első szaváról kapta.

Ádmor – három szó kezdőbetűjéből – ÁDonénu, MOrénu, vRábénu – összevont rövidítés. A szavak jelentése: Urunk, Tanítónk, Mesterünk. A hasszid rebbe (**cádik**) elnevezése.

Áfikoman – (arameus): utóétel. A **pészachi Széderen** a vacsora befejezéseként elfogyasztott, külön erre a célra félretett, pászkat nevezik így. Ezután már nem szokás semmit sem fogyasztani.

Ágádá – „monda, legenda”: a **Talmud** és a későbbi vallási irodalom elbeszélő, legendás, nevelő szándékú részei.

Álénu – mindennapi és ünnepi imádságok befejező része.

Álijá – „felmenetel” 1. A zsidók visszatérése, bevándorlása Izraelbe. 2. A **Tóra** elé járulás a zsinagógában.

Álmáná – „özvegy”: egy olyan asszony, akinek férje meghalt.

Ámen – „így igaz”, „vajha így lenne”: ez a szó sokszor fordul elő a Szentírásban. Ott áldásra vagy átokra felelik. „És felelt a nép és azt mondta – ámen” (5 Móz 27, 15).

Ámoriták – „értelmezők”, „tolmácsok”: mintegy 3000 törvénytudó az i. sz. 3–5. században, akik folytatták a tannaiták munkáját, értelmezték azok megállapításait, megvitatták, arameus nyelvre fordították.

Ámud – alacsony pulpitus a **bimá** és a frigyszekrény között az **askenázi** zsinagógákban. Általában alacsonyabb, és a következő versszak iránti tiszteletet fejezi ki: „A mélységből kiáltok Hozzád, Uram” (Zsoltárok 130:1., Bráchot 10b.) Az istentiszteletet az ámud-ról vezetik, a Tórát a bimá-n olvassák. A **szefárd** zsinagógákban az egész istentiszteletet a bimá-ról vezetik.

Árává – (héber): fűzfaág, a szukkot-i csokor negyedik alkotóeleme.

Ári – rabbi Jicchák Lurjá, a 16. században Cfáton élt nagy **kabalista** nevének rövidítése, ami melleleg héberül „oroszlánt” jelent.

Áskenáz – így hívják azokat a zsidókat, akik Németországból származtak el, illetve az egykor Németországban felvett vallási szokásokat, rítust követik. Ez a rítus sokban eltér az ún. szefárd rítustól.

Ávodá – szó szerint: munka. Eredetileg a Szentélyben végzett áldozati szertartások elnevezése, később az imát, majd az istentisztelet minden formáját is jelentette.

Ávráhám ben Ávráhám – „Ábráhám fia Ábráhám”: ezt a nevet adják a zsidó hitre tértek (**Gér**).

Báál kore – az a személy, aki a Tórát olvassa.

Báál Sém Tov – „az isteni név tudója”: Rabbi Jiszráél (1698–1760), a **chaszidizmus** alapítója.

Bárcesz – ünnepi kalács: az **askenázi** hitközségekben elterjedt neve a péntek esti és ünnepi étkezések előtt megáldott kalácsnak. A szó korrumpált alakja a bráchot (áldások) szónak.

Bét Hillél – eredetileg a **Talmud** két nagy iskolájának egyike. Ma Nyugaton zsidó egyetemi hallgatók klubja.

Báál tokéá – az a személy, aki Ros Hásáná napján megfújja a sófárt.

Bár micvá – „a parancsok fia”: a 13 éves és egy napos fiút nevezik így. Ettől a naptól kezdve köteles minden vallási parancsot szigorúan betartani. Addig elkövetett bűneiért apja viselte a felelősséget, ettől kezdve tőle kéri számon az Égi Bíró. Ez időtől kezdve beleszámítják a minjánba, s minden olyan imát vagy szertartást, melynek elvégzéséhez 10 férfi (**minján**) szükséges, jelenlétében el lehet végezni, ha kívülre még kilenc felnőtt van jelen.

Bát micvá – „a parancsolat leánya”: a 12 éves és egy napos lányt nevezik így.

Bencsolás – áldást mondani. Az ige szótári alakja a bencsolni. **Jiddis** eredetű, és ha magában használják, az étkezés utáni áldást jelenti. Ez a szó is latinból történt átvétel (benedictio, „áldás”).

Betérés – **Gér**

Biná – értelem. L. **Chábád**

Bimá – az az emelvény, ahol a **Tórát** olvassák. A hagyományokat tartó templomokban középen áll. Az istentisztelet egy részét, vagy egészét innen vezetik.

Biná – értelem. L. Chábád.

Birkát hábánim – a gyermekek megáldása: szokás, hogy péntek- vagy ünnepestén a templomból hazatérő apa a házba lépve megáldja a gyermekeit.

Bráchá (askenázi kiejtése: bróche) – „áldás”, többszáma böráchot.

Brit milá – körülmételés: az újszülött fiú fitymájának levágása nyolcnapos korában. Ábrahámnak parancsolta ezt Isten. „Szövetségem a testetekben örök szövetség”; „Akit nem metélnék körül, azt írsátok ki népemből, mert megszegte szövetségemet.” Egyike azon parancsolatoknak, melyeket a zsidóság évezredekken keresztül szigorúan betartott, még a legnagyobb üldözések idején is.

Cádik – Igaz ember. Bibliai értelmezése: aki jót és igazságot cselekszik. Noé volt az első, akiről a **Tóra** tanúsítja, hogy **cádik** volt. A talmudi és későbbi értelmezés szerint egy zsidó, aki hűségesen betartja a parancsolatokat. A **Tánjá** szerint a **cádik** olyan zsidó, aki egyáltalán nem rendelkezik rossz ösztönnel. A **chaszidizmus** megjelenése óta **cádiknak** nevezték az olyan szellemi vezetőt, rebbet, akinek megfelelő szellemi adottságai vannak a gyülekezet vezetésére.

Cedeká – „tisztességesség”, „jótékonyság”. Az adakozás megnevezésére használják – Ábrahám ősatyánk leszármazottainak jellemzője, mert le van írva: „Mert megismertem őt azért, hogy ő parancsolja meg fiainak és háza népének... cselekedjenek igazságot [cedáká] és jogot...” (1Mózes 18:19.) Az adakozás több, mint az áldozat, mert az is le van írva: „Az igazságnak és igaz ítéletnek gyakorlását inkább szereti az Örökkévaló az áldozatnál.” (Példabeszédek 21:3.) Izrael számára csak a cedáká gyakorlása hozhat megváltást, mert le van írva az is: „Sion ítélettel váltatik meg, megtérői igazság által.” (Ézsaiás 1:27.) Bibliai előírás adományt adni a szegénynek, hiszen az is le van írva: „Ha lesz közötted szűkölködő, testvéreid egyike... meg kell nyitnod kezedet számára...” (5Mózes 15:7-8.); és „...támogasd őt, akár jövevény, akár zsellér, hogy élhessen melletted...” (3Mózes

25:35.) Ha valaki egy szegény embert kéregetni lát, de elfordítja a fejét, áthágja a „...ne keményítsd meg szívedet, és ne zárd be kezedet szűkölködő testvéred előtt...” bibliai parancsolatát (5Mózes 15:7.). A keresztény szegényeknek ugyanúgy ételt és ruhát kell adni, mint Izrael szegényeinek. Mindenkinek lehetőségeihez képest kell cedákát adnia. Még a szegénynek is adnia kell – aki maga is rászorul a cedákára, vagy állami segélyből él –, ha csak kicsit is. Ez a kicsi nagyobb a nagynál, amit egy gazdag adott. De ha a szegénynek magának sem elég, amije van, nem kell adnia, mert az önfenntartás fontosabb, mint mások fenntartása. Mekkora cedákát adjon az ember? A közepes adomány az évi jövedelem egytizede. Napjainkban sok helyütt levonják az adót a fizetésből, ezért a nettó jövedelemmel kell számolnunk.

Chábád – „chochmá, biná, dáát” (bölcsesség, értelem, tudás) – a **rabbi** Snéur Zálmán által alapított chászid iskola nevének rövidítése. A **chászidizmus** általában, a chábád chászidizmus pedig különösen nem más, mint átfogó világnézet és életforma, amely szerint a zsidóságnak elsősorban a Teremtőt és teremtményeit egyesítő kapcsolat szerepét kell betöltenie. A zsidó „égi” és „földi” teremtmény egyszerre: az égi, isteni szellem, az Istenség része, a fizikai testből és az élőlényben lakozó lélekből álló földi megnyilvánulásban jelenik meg, amelynek az a rendeltetése, hogy Isten abszolút Egységén belül általa valósuljon meg az ember és az őt körülvevő világ transzcendens egysége. Ennek a rendeltetésnek a betöltése kétirányú kapcsolat útján történik: egyrészt föntről lefelé, másrészt a földről a fenti világ irányába. Az első helyzetben az ember a maga mindennapi életének mozzanataira és környezetére – e világi „osztályrészére” – hat az Istentől kapott Tóra és a parancsolatok szentsége által. A másodikban minden rendelkezésére álló forrást – a teremtetteket és a maga által létrehozottakat egyaránt – felhasznál személyisége és az őt körülvevő világ közvetítő közegeként. Az egyik ilyen alapvető forrás az emberi nyelv és kommunikáció közege.

Cháchám – Szó szerint: bölcs. A **Talmudban** így nevezik a **Tórában**, a **Misnában** és a **Gemarában** járatos tudóst. Szűkebb értelemben ez a kifejezés a felavatott tudóst jelenti, aki megkapta a szmichát zkénim-et, s aki nem, azt egyszerűen tálmidnak – diáknak – nevezték. A későbbi nemzedékekben a tudósok táلمي

dé cháchámim-nak tartották magukat – azaz a bölcsek diákjainak – és ma is így nevezik őket.

Chág HáPeszách – Peszách ünnepe; 1. Peszách

Chálá – szombati és ünnepi kalács; a Szentélyben a **kohanitáknak** juttatott 24-féle adomány egyike. A zsidó nő egyik **micvája**, mind a mai napig, chálát levenni a tésztából.

Cháméc – Olyan gabona, ami kovászos. 1. **Peszách** ünnepére vonatkozóan: a Peszách ünnep ideje alatt tilos a cháméc evése vagy birtoklása. A cháméc Peszách alatt történő elfogyasztása kiirtással büntetendő (lásd 2Mózes 12:19., 13:7.; lásd még bál jéráe uvál jimáce). 2. A lisztáldozatra (mónáhot) vonatkozóan: a **Sávúót** ünnepén bemutatott két cipón (sté hálechem), illetve a hálaáldozatként bemutatott cipókon (Todá) kívül, a lisztáldozat nem lehetett kovászos, mivel ha kovászossá váltak, érvénytelenek lettek. Ez a tilalom a lisztáldozatnak arra a részére is vonatkozott, melyet a papok fogyasztottak el miután a lisztáldozatból elvett darabot (lásd komec, kmicá) bemutatták az oltáron (3Mózes 2: 11.). 3. Az oltáron bemutatott égőáldozatra vonatkozóan: a cháméc nem lehetett égőáldozat. E tilalom megszegését korbácsolással büntették (3Mózes 2:11.).

Chánuká – Chánuká ünnepe kisleév havában kezdődik, és nyolc napig tart. Annak a győzelemnek állít emléket, amelyet a Mákkábeusok három évig tartó szabadságharc után arattak az Izraelt elfoglaló szíriai görögök fölött, és legyőzték a görögök hellenista zsidó támogatóit is, akik változtatásokat akartak bevezetni a zsidó vallásgyakorlatban. A harc i. e. 165-ben a Jeruzsálemi Templom visszafoglalásával ért véget. A győzelemmel helyreállt Izrael szuverenitása is. A „chánuká” azt jelenti: „felavatás”, s arra utal, hogy újra Isten oltalmába ajánlották a Templomot, amelyet a pogány bálványok és praktikák beszennyeztek. Chánukákor szabad dolgozni. A legfontosabb vallási szertartás az, hogy minden este meggyújtjuk a chánukái menóra lángját.

Chaszidizmus – szellemi irányzat, melyet több mint 250 évvel ezelőtt alapított (Jiszráel ben Eliézer) **Báál-Sém-Tov**. A chaszidizmus az egyszerű, tanulatlan szegény-sorsú zsidó népréteg szellemi felemelkedését tűzte ki célul azáltal, hogy a Tóra-tanulás mellett az Istenfélelmet, az imát, a zsoltármondást és a parancsolatok (Micvák) lelkes betartását helyezte előtérbe. A chaszid-

dizmus Lengyelországból terjedt el az egész világon. Különböző irányzatok, „udvarok” keletkeztek (pl. **Chábád**). A mozgalom középpontjában a Rebbe áll, aki egyszemélyben rabbi, döntőbíró, pszichológus és bizalmas tanácsadó, lelki vigasztalója a hívő chaszidnak, aki természetfeletti erőt tulajdonít rebbéjének. A héber szó eredeti értelme: jámbor hívő. A talmudi értelmezésben chaszid az, aki törvényes jogai mellőzésével hajlandó volt kiegyezni és lemondani jogos tulajdonáról.

Chászid – a chaszidizmus követője.

Cházirstál – felfordulás.

Chéder – „szoba”: elemi fokú zsidó vallási iskola. A chéder olyan iskola, ahol kisgyermekes tanulnak s értük tandíjat fizetnek, szemben a Talmud Tórával, ahol idősebb fiúk tanulnak a hitközség költségén. A Talmud idejében a chédert „bét rábbán”-nak („iskola”) nevezték és a gyermekeket „tinókot sel bét rábbán”-nak („iskolában tanuló gyerekek”).

Cheszed – jólelkűség, jótékonyosság. A chesszed fogalma felöleli a szívélyesség minden formáját, amit csak az ember tanúsíthat, ha másokkal kapcsolatos dologban fáradozik.

Chevrá Káddisá – (héber): Szentegylet, ősrégi, temetkezéssel foglalkozó zsidó szervezet. Mivel a zsidóság a halott mielőbbi eltemetésében nagy micvát lát – innen a Chevrá Káddisá nagy jelentősége. Valamikor minden kis magyar faluban volt. A halott mosásával, sírásással is foglalkoztak és minden egyébbel, ami az elhunytak megadandó tiszteletet biztosítja.

Chochmá – bölcsesség. L. Chábád.

Chokok (chukim) – a bibliai parancsolatok (**micvák**) azon fajtája, melynek nincs racionális indokolása.

Chol hámoéd – Egy ünnep közbenső napjai, „félünnep”. **Peszách** és **Szukkot** első és utolsó napja közötti napok. Nem tekintendők teljes ünnepnek, de nem is szokványos hétköznapiak; chol hámoéd-on bizonyos kivételektől eltekintve tilos dolgozni. E kivételek közé tartozik a dávár háávéd, az olyan feladat, amely el nem végzése esetén jóvátehetetlen veszteséget okoz, és az olyan feladat, amelynek elvégzése az ünnepet szolgálja. Chol hámoéd-on tilos az esküvő is, hogy a menyegzővel kapcsolatos örvendezés ne vegyüljön az ünnep örömével. A Moéd Kátán

traktátus részletesen foglalkozik a chol hámoéd-dal kapcsolatos törvényekkel.

Chukim – l. Chokok.

Chupá – Esküvői baldachin. Szimbolikus sátor, melybe a vőlegény a menyasszonnyal együtt lép be. A chupá szerkezete, felépítése helyi szokástól függ. Általában azonban oldalfal nélküli baldachin. A chupá alá lépés jelképezi a jegyességből (éruszin) a házasságba (niszuin) való átlépést, s ezért ekkor mondják el az esküvői áldást is (Birkát chátánim). Napjainkban az éruszin tartást azonnal a niszuin követi, és szokás, hogy mindkettő a chupá alatt történik.

Cicisz – „szemlélő szalak”: cselekvő parancs a **Tórában**, hogy minden ruhára, amelynek négy széle van, ciciszt kell tenni. Azért is van oly nagy jelentősége ennek a parancsnak, mert a Tóra ebben sűrítette össze az összes többi parancsot.

Córesz – (jiddis); „bú és baj”. A „zsidó córesz”; „addig tartson a córesz” stb.

Dáát – tudás. L. **Chábád**.

Dájen – (jiddis): rabbinikus író, aki zsidó-törvények szerint ítélezik.

Davenolás – imádkozni. Az ige szótári alakja a dávén (héberül löhitpálél). A szó jiddis átvétel, s nem az ige héber formáját adja vissza. Minden bizonnyal a latin divinus („isteni”) szóból származik. A davenolás az Istenihez való imádkozást jelenti.

Dávid-csillag – L. **Mágén Dávid**.

Dekalog – a tízparancsolat görög eredetű neve.

Diaszpóra – „szétszórás”: így nevezik a zsidó történelem a zsidóságnak a különböző országokba történet szétszórását, illetve az ott élő zsidóságot. (Görög szó.) Lásd még: **Galut**

Dibbuk – „gonosz szellem”: a zsidó néphit szerint az olyan bűnös lélek, amelynek nagy vétke van, s ami miatt még a pokol büntetése sem elég, így a világűrben kóborol, míg valaki élő emberben menedéket nem lel, ott viaskodik az illető saját lelkével, úgyhogy a megszállott embert a két lélek küzdelme a tébolyba viszi. A **cádíkok** képesek a kabbala tudományával kiűzni a dibbukot anélkül, hogy a vele élő embernek kárt okoznának. Voltaképpen lelki betegség ez, amelyet nagy megrázkódtatás okoz.

Dór hámidbár – „pusztai nemzedék”: azok a 20 éven felüliek, akik kivonultak Egyiptomból, de akiknek Isten nem engedte, hogy bemenjenek az országba, kivéve Józsuát és Kálébot. A büntetést azok miatt a kémek miatt kapták, akik e kettő kivételével ijesztő híreket vittek az Ígéret Földjéről (4 Móz. 14. 29–38). A **Zohár** (kabbalisztikus könyv) „Dór Déa”-nak, mindent tudó nemzedéknek nevezi őket, mert csak ők látták a csodákat és a csodatetteket és ők azok, akik jelen voltak a színáji kinyilatkoztatásnál.

Dróse – prédikáció, beszéd, hitszónoklat. Rabbik tartják a zsinagógában szombaton, vagy ünnepkor, rendszerint egy-egy Írásversre alapozva, azt elemezve.

Ecem – a dolgok belső lényege, mibenléte.

Édot – **micvák**, amelyek történelmi eseményre emlékeztetnek, például az ünnepek.

Emuná – hit.

Erev – „este”: a zsidó vallás a napokat – így az ünnepnapokat is – az estével kezdi.

Erev Jom Tov – az ünnepnap beköszöntét megelőző nap egészére vonatkozik.

Erev Sábbat (askenázi kiejtése: erev Sábboz) – „a szombat estéje”. Ez nem péntek estére vonatkozik, amely már maga a sábesz, hanem a pénteki nap egészére, amely napnyugta előtt van.

Éruv – keverés, vegyítés, elegyítés. 1. Éruv Távšilin **halachikus** szabály, mely lehetővé teszi, hogy azon az ünnepnapon, melyen szabad főzni, elkészíthessenek a következő napra – amennyiben szombatra esik – ennivalót. 2. Éruv Chácérot – az a halachikus szabály, mely lehetővé teszi, hogy egy akár szimbolikusan is körülkerített városban szabadon vinni, mivel az így körülkerített rész magánterületnek számít. 3. Éruv Tchumin – lásd előbbi, csak itt a járási távolság kiterjesztését jelenti.

Eszrig – (jiddis; héber: etrog). Annak a citrusgyümölcsnek a neve, ami a **Szukkot** ünnepén használt rituális „csokor” egyik alkotóeleme.

Eszter – perzsa királyné, a birodalom zsidóságának megmentője (l. **Púrim** történetét); Mordecháj unokahúga. A név perzsa (Astair), héberül: Hadassza.

Ezra – próféta, a regényben Ezdrás. Miután a perzsák kiszabadították a zsidókat a babilóniai fogságból, s visszatértek Erec Jiszroelbe: Ezra útmutatásai szerint épül fel a Szentély Jeruzsálemben, melyet végül a rómaiak rombolnak le.

Ezdrás – ld. Ezra.

Farizeusok (prusim) – a Második Templom korabeli Júdea egyik pártja, a mai Tóra-hű zsidóság előfutára.

Gálut – száműzetés, diaszpóra. A Tóra többízben beígért büntetése a parancsolatok be nem tartása miatt. A második Szentély pusztulása óta (i. e. 70-ben) a zsidók sorsa. A zsidók többsége ma is gálutban él. Szellemi síkon a gálut (jidisül: Gólesz) azt az állapotot fejezi ki, amikor a Szentély még nem épült fel és így az isteni Dicsfény (Schiná) száműzetésben van a zsidó néppel együtt. A fogalom ezen **kabbalisztikus** értelmezése szerint **Messias** eljöveteleig – aki majd felépíti a Szentélyt és összegyűjti a Szórványokat – az Izraelben élő zsidó nép is galutban – szellemi galutban él.

Gáon – „lángész”, „tudós”: nagytudású rabbi-tekintély. Így nevezték a babiloni főiskolák – jesivák – vezetőit, akik a legfelsőbb vallási tekintélyei voltak a zsidóságnak a Talmud harmadik tudós nemzedéke a „sz’voráim” (szaboreusok) után. Mintegy 450 évig álltak a zsidó törvényhozás és tudományok élén. Az első gáon R. Hánán a pumbaditai jesiva élén állt i. sz. 589-ben. Az utolsó gáon R. Háj, aki i. sz. 1038-ig vezette az említett tanházat. Az idők folyamán ezt a címet viselték a különböző korok kiemelkedő halachikus (törvényhozó) szaktekintélyei. A gáonok folytatták az adott kor szellemének megfelelően az előző korok kiváló tudósainak nevelő és törvényalkotó munkáját és a törvények magyarázatát. Ők határozták meg a Talmud végleges formáját és szövegét, ők tették a Talmud tanulását a zsidó tudományos élet központi feladatává. A 93 Gáon közül a legismertebbek: Háj, Srira, Szaádjá, Ámrám (aki az első imakönyvet szerkesztette), Ácháj.

Gemará – a **Misná** magyarázata és kifejtése.

Genizá – „elrejtés”: így nevezik azt a raktárat vagy ládát a zsinagógában, amelyben a hiányos, sérült, elnyűtt imakönyveket, megrongálódott kegytárgyakat rejtik el. Ezeket egy idő után kiviszik a temetőbe és eltemetik. Felbecsülhetetlen kultúrtörténe-

ti értékük van azoknak a genizáknak, amelyeket 1896-ban fedezett fel Solomon Schechter egy kairói zsinagógában.

Gér – „zsidó vallásra áttérő”: prozelita. A Talmud meghatározza a zsidó vallásra áttérni akarók befogadását Á. Ha valaki áttérésre jelentkezik, megvizsgálják vajon pénzügyi okokból, állásszerzés miatt vagy félelemből akarja felvenni a zsidó vallást (**Rámbám**). A Talmud a következőképpen szabja meg az áttérés rendjét:

Megkérdezik az áttérőtől, miért akar áttérni?

Vajon nem tudja, milyen nehéz a zsidóság sorsa?

Mindenütt üldözik, elnyomják, meggyalázzák.

Ha azt feleli:

– Tudom és éppen ezért nem is vagyok méltó rá, hogy befogadjanak! – akkor azonnal áttérítik. Megtanítják a könnyebben és nehezebben teljesíthető parancsolatok egyes fontosabb részére és megmagyarázzák neki, hogy a parancsok nem teljesítése büntetést von maga után. Majd fegyelmeztetik, hogy addig ehett mindenféle ételeket megszorítás nélkül, de mostantól kezdve csak azokat eheti, amelyeket a zsidó vallás megenged. De nem csak a büntetésre kell figyelmeztetni, hanem a parancsteljesítés jutalmaira is. Semmiképpen sem mennek bele a részletekbe, csak nagy általánosságban világosítják fel mindezekről. A Szentélyek idejében az áttéréshez szükség volt a körülmételésre, a mikvében (rituális fürdő) való megmártózásra és áldozat bemutatására. A Szentélyek elpusztulása után csak az első két feltétel maradt. Nőnek csak a mikvében kell megmerítenie. Az áttérő férfit Ábrám ósapánkról nevezik el, így lesz a héber neve: **Ávrám ben Ávrám Ávínú**. Áttérés után minden „gér” teljes értékű zsidóvá válik és a vallás minden parancsát köteles betartani: „Egy törvénye legyen az állampolgárnak, az áttértnek és a köztetek lakó idegennek” (3 Móz. 23, 22).

Gijur – a zsidó hitre térés előírt formája.

Gólem – „teremtmény”, „még végleges formát nem öltött tárgy”. Átvitt értelemben: test nélkül, illetve olyan valaki, akinek nincs kiforrott véleménye, nem elég okos, vagy az erkölcsi normája alacsony. A Talmud elmeséli, hogy Rává alkotott egy embert a *Széfer J'cirá* (A teremtés könyve) leírása szerint (Szánhedrín 65b). A világirodalomban is ismert gólemet a prágai

R. Löw ben B'cálél (16. sz.) alkotta azért, hogy segítségével hitestvéreit megmentse a vérvádtól. Erről a gólemről mondja a legenda, hogy egyik péntek este, amikor R. Löw az imaházban volt, a gólem kiment az utcára, dühöngeni kezdett és igen nagy károkat okozott. R. Löw utánasiétt, kivette a szájából az „istennevet” (mert az volt a mozgatója), és a gólem ettől élettelené vált. A hagyomány szerint a gólem sokáig R. Löw imaházának, a híres Altneuschulnak (Ó-Új zsinagóga, Prága) a padlásán volt elrejtve.

Gvurá – szigorúság.

Hábád – l. **Chábád**.

Háftára – „felmentés”, „zárszó”: a Tóra-olvasást befejező prófétai fejezet.

Haggádá – elbeszélés: a pészáchi **Széder**-est forgatókönyve, elbeszélés-gyűjteménye. Egyes részek már a **Misnában** is megtalálhatók. A legelterjedtebb zsidó könyvek egyike. Híressé vált az Omzsa Haggada, a magyar Kaufman Haggada.

Háláchá – A háláchá a zsidó-törvény általános megnevezése: magában foglalja a mértékadó végső döntéseket éppúgy, mint a legspecifikusabb kérdéseket. Mindenekelőtt az Írott és a Szóbeli Tórában szereplő bibliai jogszabályokkal és parancsolatokkal foglalkozik, ezen kívül a rabbinikus törvénykezéssel és jogalkotással, beleértve a vallási bírósági döntéseket, amelyeket az idők folyamán a nagy rabbinikus tudósok responsumok és kommentárok formájába öntöttek. Mindez mérvadó alappal és törvényi precedensekkel szolgál a vallási törvénykezés folyamatos működéséhez. A „háláchá” szó azt jelenti: „járt út”. A háláchá nem elmélet, hanem gyakorlat. A háláchá nem filozófia, hanem jog. Bár a hit alapján fejlődött ki, a hangsúlyt a cselekvésre helyezi. A háláchá a parancsolatok – micvot (micvák) – minden helyzetnek és körülménynek megfelelő alkalmazásával foglalkozik. (A bibliai eredetű micvák megváltoztathatatlanok. A rabbinikus eredetűek bizonyos körülmények és feltételek között módosíthatók tekintélyes és erre felhatalmazott rabbik által.) A háláchá elkötelezett magatartást kíván. Az etikai kötelességekkel és a vallási engedelmességgel foglalkozik.

Hanuka – Lásd **Chánuká**.

Hásém – „A név”: Isten neve. Mivel a négybetűs istennevet, illetve a helyette alkalmazott Ádonáj nevet imán kívül tilos kiejteni, ezért ezek helyett mondják a hásém-et. („Hásém j'ráhém” – „Isten legyen irgalmas”).

Hasmóneusok – zsidó papi család, i. e. kb. 160-ban. Feltételezhetően Hasmon városából származtak, nevük is innen ered. Matitjáhu és öt fia, köztük legismertebb Júda, a Makkabi, felkelést szerveztek a szír–görög hódítók ellen, akik saját hitüket akarták a zsidókra kényszeríteni. Emléküket a Hanuka őrzi.

Hászid – Lásd **chászid**.

Hávdálá – „elválasztás”. Ünnepbúcsúztató: amikor a szent szombat vagy ünnep elhagy bennünket, és beköszöntenek a hét dolgai, különbséget kell tenni a szent és a profán, a világosság és a sötétség, a szombat és a hétköznap, a zsidó nép és a nem zsidók között. Ezen a felismerésen alapul a Hávdálá, a különbségtétel. A hávdálá rendje: meggyújtják a több szálból font gyertyát, elmondják a „Hiné Él J'súati” *Íme, a szabadulásom Istene* imát, majd áldást mondanak a borra, jóillatú fűszerekre, a világosságra, végül elmondják a szombat és a hétköznap elválasztásának imáját. Mindjárt a hávdálá elmondása után egy kis bort öntenek az asztalon lévő tányérba, és abban eloltják a gyertyát.

Hitpástut – az ecemből folyó ágazatok.

Hódesz – mirtuszág, a **Szukkot** ünnepi csokor egyik eleme. Áldásra akkor alkalmas, ha levelei hármásban nőnek (mesulás).

Húlin – „profán”: ellentéte a „kodes”-nak („szent”).

Időszámítás – A zsidók sok száz évvel ezelőtt az Egyiptomból való kivonulást tekintették időszámításuk kiindulópontjának, ehhez képest számítva a mindenkori uralkodó idejét. Így a keresztény-kor elején a zsidók már időszámításuk XIV. századánál tartottak. A polgári időszámítás 70. évében a Templomot lerombolták, és megindult a zsidók szétszóródása. Ettől kezdve az időszámításban nem az egyiptomi kivonulást vették alapul, hanem a Templom lerombolását, és a kora középkori dokumentumokban már ezt az adatot találjuk. Ennek ellenére a zsidók között ma legjobban elterjedt időszámítási rendszer alapja nem esemény vagy jelkép, amelynek kizárólag népünkhöz vagy hitünkhöz kötődnie, hanem egy univerzális jelentőséggel bíró fogalom: a világ teremtése. A Teremtés óta eltelt éveket a ből-

csek az összes, korokban létező feljegyzés tanulmányozásával, a Biblia által számon tartott életkorok áttekintésével számították ki, a Mózes első könyvének első fejezeteiben említett éveket a ma használatos évvel egyenlő hosszúságúnak véve, a Teremtés hét napját a mai napokkal egyformának tekintve. Hogy a hét „nap” lehetett valójában mérhetetlenül hosszú időszak, ami inkább „korszaknak” felel meg, semmint a mai, huszonnégyszeres napnak, ez nem csökkenti annak szellemi vagy etikai jelentőségét, hogy a Teremtést tartjuk a zsidó időszámítás fogalmi alapjának.

JáKNöHáz – Betűszó, mely azon kiddus imák sorrendjét rögzíti, amelyeket akkor mondunk, ha egy ünnep szombat estére esik. *Jájin*: a borra mondott áldás; *Kidus*: az ünnepet bevezető ima; *Nér*: a meggyújtott gyertyára mondott áldás (boré mööre háés); *Hávdálá*: a szombat végét jelölő ima; *Zmán*: hálaima az Örökkévalónak, hogy megérhettük ezt a napot (sehechejánu). A *hávdálá* ima szövege különbözik a többi szombaton mondott szövegtől, és a hámvdil bén kodes lökodes szavakkal ér véget: „aki elkülöníti a szentet a szenttől” [azaz a szombat (nagyobb), és az ünnepek (kisebb) szentségét].

Jámim nóráim – „Félelmetes Napok”; **Ros Hásáná**-ra és **Jom Kippur**-ra vonatkozik. Általánosabb értelemben használják a két ünnep közötti tíz napra, beleértve a két ünnepnapot is.

Jármulká – a **kippá** szláv eredetű jiddis neve

Jechidut – együttlét. Itt: (egyéni) beszélgetés a rebbével.

Jeridá – a zsidók kivándorlása Izraelből.

Jesivá – „ülés”: 1) Ülőtestület 2) Magasabb fokú iskola a Talmud tanítására; rabbiiskola.

Jiddis – a kelet-európai zsidóság beszédnyelve körülbelül hat-száz éve, amióta nagy zsidó tömegek vándoroltak az Ibériai-félszigetről a Rajnán-túlra. Voltaképpen német nyelv, amelybe azonban sok héber, szláv és más nyelvű szó is keveredett. Szövegét héber betűkkel írják. Különösen elterjedt, amikor a héber nyelvet nem értő tömegek számára lefordították a Szentírást és magyarázatait („tájcs”). A 18. századi zsidó felvilágosodás, a „hászkalá” írói zsargonnak minősítették, és arra buzdították a zsidó olvasókat, hogy beszéljenek „tisza” német nyelvet és olvasnak héber szövegeket. Számos jeles művelője volt a jiddis

irodalomnak, így Mendele Mojchér Szforim, Jichák Lejb Perec, Solem Áléjchem, a Nobel-díjas Isaac Baashevis Singer.

Jom hákipurim – Engesztelőnap, Jom Kipur. A Tóra pontosan leírja azt a különleges szertartást, melyet tisri hónap tizedik napján tartottak a Szentélyben. Ezen a napon bűntöt kellett tartani, bűnvallomást kellett tenni (3Mózes 16.). A szombaton tiltott munkák Jom Kipur napján sem végezhetők. E törvények megszegéséért azonban más büntetést róttak ki: a szombat törvényeinek megszegését bármely földi bíróság halállal büntetheti, míg Jom Kipur törvényeinek megsértését „kimetszéssel” (kárét). A munkavégzés tilalmán túl tilos Jom Kipur napján enni és inni, bőrből készült lábbelit viselni, fürödni, a testet illatos olajjal bekenni, valamint szexuális életet élni. Jom Kipur napján az Örökkévaló megbocsátja a zsidóknak a tevőleges és a tiltó parancsok megszegését. Jom Kipur azonban csak akkor ad feloldozást az emberek egymás ellen elkövetett vétkeiért, ha előzőleg bocsánatot kérnek egymástól. Jom Kipur napján öt alkalommal hangzanak fel imák, beleértve a záróimákat is (nőilá). Minden egyes alkalommal elhangzik a viduj, a bűnvallomás. A Szentély fennállásának idején a jom kipuri szertartást kizárólag a főpap vezethette. E szertartásnak számos különleges mozzanata volt, és ezen a napon több különleges áldozatot mutattak be. A főpap a szertartás részeként fehér lenruhát öltött (bigdé láván), és belépett a Szentek Szentjébe (kodes hákádásim). A Jom Kipur napjára vonatkozó törvényeket és előírásokat a Talmud Jomá traktátusa tárgyalja.

kabalista – I. Kábbálá

Kábbálá – „hagyomány”, „misztikus tan”. A titkos, rejtélyes tanokat jelenti. Nevezik még „hén”-nek is („kegy”), „hochmá nisztará”-nak („rejtett bölcsesség”) is. A Talmud Bölcsői a próféták szavait és a Szóbeli Tant, a Talmud utáni korban már csak az utóbbit nevezték kábbálának. A XIII. században a titkos tanokat kezdték így nevezni. A kábbálával foglalkozókat „jód’é hén” („a titkos tanok tudói”) névvel illették. A kábbálá útja a zsidóságban nagyon hosszú és a talmudi időkben is ismeretes volt, Babilóniában és a Szentföldön is egyaránt. A Szentély pusztulása előtt körülbelül kétszáz évvel már ismerték a szavak titokzatos vonatkozásait és azt is, hogyan kell behatolni a betűk titokzatos

összefüggéseinek világába. Különösen a ki nem mondható Isten-név betűihez fűztek rejtélyes elméleteket. A legrégebb kabbalisztikus könyv, amely a titok filozófiai vonatkozásaival foglalkozik a „Máászé B'résit”, másnéven „Széfer Háj'círá” – a teremtés, alkotás könyve. A kábbálá Babilóniából Itálián keresztül Provence-ba hatolt be. A kabbalisták élén Rabbi Jichák Szági Náhor állt és az ő körében volt elterjedve a *Hászéfer Hábábír* – *A világos könyv* –, amelynek szerzője állítólag a Talmud egyik bölcse volt: Rabbi N'húnja ben Hákéné. Provence-ból a Kábbálá eljutott Spanyolországba. Az aragóniai Girona lett a központja, ahol egy Ázriel nevű bölcst volt a legismertebb művelője. Ő az Istent „En Szóf”-nak („Végtelen”) nevezi, akit, mint minden „negáció negációját” lehet felfogni. Ő az abszolút végtelen. Kortársa volt a provençe-i Ásér ben Dávid és iskolájából Jichák ben Séset geronai rabbi, aki a *Sáár Hásámájim* – *Az ég kapuja* – c. művet írta. Még virágzott Ázriel iskolája, mikor a leghíresebb kabbalisztikus mű, a *Zohár* (*Világosság, Ragyogás*) kezdett elterjedni. Szerzőjének Rabbi Simon bár Johájt tartották, valójában Rabbi Mose de Leon (1250–1305). A „Zohár” nyomán fejlődött a kábbálá irodalma spanyol, délolasz, török, egyiptomi területeken és a Szentföldön. A XIV. és XV. században a kábbálá a Zohár elterjedése után is csak kiváltságosak tudománya. A spanyol kiűzetés után kezd csak mozgalommá válni. A kábbálá központja C'fát – Száfed – lett, ahová érkeztek a Spanyolországból kiűzött kabbalisták, köztük Slomo Álkábec, József Káror, Mose Kordobero, R. Jichák Luriá és R. Dávid ben Zimrá.

Kábalát sábat – „a szombat fogadása”.

Káddis – Szent ima: Istent dicsőítő ima. A káddis öt fajtája ismeretes: 1. az árvák káddisa 2. a tudósok emlékére mondott „káddis d'rábbánán” 3. az ún. teljes káddis 4. a fél káddis 5. a temetőben a Ciddúkhádín mondott nagy káddis.

Káparot – „engesztelések”: engesztelési szertartás a **Jom Kippur** előtti napon; kora reggel szokásos, hogy az engesztelő áldozat jelképeként a férfiak egy kakast, a nők egy tyúkot megforgatnak a fejük fölött. Lényege – pszichológiai: az illető, miközben mondja a zsoltárszöveget és forgatja a kakast a feje felett, elképzei, hogy tulajdonképpen neki kellene – vétkei miatt –

hasonló helyzetben lennie, csak Isten végtelen kegyelme teszi lehetővé, hogy a kápára-kakas helyettesítse.

Karaiták – (vallási szekta): ez a szekta a **gáonok** idejében i. sz. 8. század második felében keletkezett. Tagjai nem fogadták el a **Szóbeli Tant** (Misnát, Talmudot), csak az Írott Tant, a Tórát.

Kávod – Tisztelet. Bizonyos emberek és helyek iránti tisztelet parancsolata és társadalmi követelménye. A tisztelet megadásának parancsa nem csak az Örökkévalóra vonatkozik, hanem az uralkodóra, a szülőkre, a Bölcsekre és a szent helyekre is.

Kiddús – „megszentelés”: a szombatot és az ünnepeket borral és kaláccsal kell megszentelni, voltaképpen megemlékezni arról, hogy Isten a teremtés kezdetén megszentelte a szombatot. Bölcseink rendelkezése szerint a megszentelés borral történik. A megszentelés parancsa vonatkozik a szombat beköszöntésére és kimenetelére (hávdálá) egyaránt. A kiddús-t ott mondják, ahol étkeznek.

Kiddus-Leváná – az újhold megszentelése. Egyszer egy hónapban – amikor látni már a holdat – elmondott imaszöveg neve. A héber naptár a Hold járásához igazodik.

Kippá – „kis fejfedő”: fekete selyemből, bársonyból varrt vagy színes fonálból horgolt kerek fejfedő.

Klipá: Burok, héj. **Kabalisztikus** fogalom. Értelme: ahogyan a gyümölcs héja befedi a gyümölcs belsejét, úgy teremtett az Örökkévaló olyan – destruktív, negatív – erőket, amelyek eltakarják, elfedik a minden dolog belsejében meglévő isteni éltető erőt.

Kohaniták – „pap”: Áron leszármazottai. Bizonyos szertartásokon, így a duchánolásnak nevezett áldásosztáskor, még manapság is van szerepük. Papi származásukra olykor a nevük is utal: Kohn, Kahán, Katz (ez utóbbi a *kohén cedek*, igaz pap rövidítése).

Kvitl, kvitli – (jiddis): kártya, cetli, az a kívánságcédula, ami a **chaszidok**, a rebbejüknek tett látogatáskor átnyújtanak neki.

Ladino – spanyol-zsidó nyelv. Az Ibériai-félszigetről elszármazott zsidóknak, illetve utódaiknak spanyol nyelvre, amelyet a régi hazában az egyszerű nép beszélt. Héber betűkkel írnak, sok héber és más nyelvű szó is bekerült a ladinóba, amelyen számos irodalmi alkotás született.

Lág BáOmer – az omerszámlálás harmincharmadik napja. Lág BáOmer ijár 18-ára esik. Ez a nap jelzi a szörnyű pestisjárványt, amely rabbi Ákivá tanítványait elpusztította, s amely miatt az omer idejébe félgyászt iktattak. Félgyász idején tilos esküvőt tartani, és más korlátozásokat is be kell tartani. A rabbi Ákivához és tanítványaihoz való szoros kötődés miatt a napot „tudósok ünnepének” is nevezik. Nincs különösebb vallási jelentősége.

Lámed-váv cádikim – „36 igaz ember”. Ábájé tanítja: „Harminchat azoknak a száma a világon, akik minden nemzedékben részei az isteni dicsfénynek, mert írva van: 'Boldogok azok, akik hisznek Neki (Istennek)'.” „Neki” héberül „ló” (lámed-váv). E szó számértéke: 36. Erre a tanításra épült az a régi héber legenda, mely szerint minden nemzedékben él 36 igaz ember, akiknek érdemeiért Isten fenntartja a világot. E jámborok általában szegény emberek, talán nem is tűnnek ki Tóra-tudásukkal, csupán igaz emberhez méltó magatartásukkal válnak a világ alappilléreivé, amint írva van: „Az igaz ember a világ alapja.”

Lej nolás – olvasni. A zsinagógában a Tóra olvasására vonatkozik. Ez is jiddis eredetű, és valószínűleg a német lesen („olvasni”) szóból ered. Héber megfelelője a kriát há-Tórát.

Lévi, Leviták – a Lévi törzséből származottak neve „L'vijim” („leviták”). Mikor Áron, aki Lévi törzséből származott, és fiai megkezdték papi szolgálatukat, Mózes megbízta a többi levitákat a Szentély körüli szolgálat végzésével és a nép oktatásával. Az Egyiptomból való kivonulás után a leviták semmiben sem különböznek a többi törzstől. Az aranyborjú elkészítése után Mózes felhívására: „Aki Istennel tart, az jöjjön ide hozzám”, egész Izráelből csak a leviták álltak Mózes mellé. A nép megbüntetése után Mózes a leviták minden családjának különféle feladatokat ad a pusztai Szentélyben. Ugyancsak kötelességükké teszi a nép Tórára való tanítását („Tanítsák törvényeidet Jákovnak és Tórát Izráelnek”). E rendelkezés miatt a leviták nem kaptak saját birtokrészt az országban, hanem a nép kötelessége lett eltartásuk. Nekik kellett adni a termés tizedét, ők viszont a néptől kapott tizedből adtak át a kohanitáknak egy tizedet. Amiképp a papok, úgy a leviták is 24 rendre oszlottak és minden héten egymást váltva végezték a Szentély körüli szolgálatokat egészen

a Második Szentély pusztulásáig. Ugyancsak ők maradtak a nép tanítói is. A „háláchá” szerint rangban a második helyet foglalják el a „kohénok” után. Napjainkban is a Tóra-olvasásnál a „kohén” után a „lévít” hívják fel az emelvényre és csak utánuk a „jiszáélokat” – tehát a nem kívánatos származásúakat. A kohaniták áldása előtt a leviták öntik a vizet a kohaniták kezére. Sok mai ismert családnév a Lévi névvel függ össze: Lévy, Löw, Lőwy, Levit, Levitá, Lewin stb.

Leviatán – (héber): bálna; egy aggádikus nagy hal, aminek a húsából az Örökkévaló „lakomát” rendez a cádikoknak az Éden kertjében.

L'hájjim – „Életre”: szeszesimal ivásakor ezzel a szóval köszöntik egymást az ivók. A Talmud elmeséli, hogy Rabbi Ákibá lakomát rendezett a fiának, és minden pohárnál, amit a Bölcseneknek kínált, azt mondta: „Bort és életet a Mestereknek és tanítványaiknak!” Több magyarázat igyekszik feleletet adni arra, hogy mi az alapja a „L'hájjim” köszöntésének, így az egyik: a Példabeszédekben írva van „... és adj bort a megkeseredett lelkűnek” (31,6). A bor arra teremtdőtt, hogy megvigasztalja a gyászolókat, ezért, amikor bort isznak, felköszöntik egymást: „L'hájjim”, azaz, hogy a borivás csak öröme és ne gyászra történjék.

Lúáh – „naptár”; a zsidó naptár a Hold járása szerint határozza meg a hónapokat és a Nap járása szerint az évet, vagyis a naptárrendszer lunisolaris, azaz hónapjai holdhónapok, az év pedig napév. Mivel egy hónap kb. 29 és fél nap, a holdév 354 nap, tehát kb. 11 nappal kevesebb a napévnél, mely kb. 365 nap. A Tóra előírja az ünnepek pontos idejét. Peszáchnak, a tavasz ünnepének, tavaszra kell esnie, Sávúóótnak, az aratás ünnepének az aratás idejére, és Szukkotnak, a begyűjtés ünnepének pedig őszre, mikor már minden termés a gazda házában van. Hogy a Tóra parancsának eleget tudjanak tenni, ki kellett dolgozni egy olyan naptárrendszert, mely ezt lehetővé teszi. II. Hillél i.sz. 359-ben kidolgozott egy naptárrendszert, mely úgy küszöböli ki a hold- és napév közötti 11 napos eltérést, hogy 19 éves ciklusokra osztja a naptári éveket és ezen belül két szökőévet állapít meg. A szökőévben két ádar hónap van: ádar risón („első ádar”) és ádar sání („második ádar”). E naptárrendszer

elérte ezt is, hogy Jom Kippur sohasem esik sem péntekre, sem vasárnapra. Ezért nem eshet Ros háSáná első napja sem vasárnapra, sem szerdára, sem péntekre.

Lubavics – kisváros fehér-Oroszországban. A chábád mozgalom bölcsője, több rebbe is élt itt.

Lúláv – „pálmaág”; a Tórában ez a név nem fordul elő, csak Bölcséink határozták meg, hogy Szukkot ünnepi csokor egyik része az etrog (citrusgyümölcs), a hádász (mirtusz) és az árává (fűzfagally) mellett a lúláv vagy „káf t’márim” (pálmaágacska).

Mááriv – naponta elmondott esti ima. A hagyomány szerint szövege Jákob ősapától származik.

Maimonidész (Rámbám) – Rabbi Mose ben Májmun, középkori kodifikátor és vallásfilozófus.

Macesz – (jiddis; héber: mácóc): pászka. Rituális előírások szerint készített kovásztalan kenyér. A Pészách 8 napján fogyasztják. Létezik sima, gépi vagy kézi eljárással készült, és ún. Smurá macesz. Ez utóbbi különleges eljárással készül, mivel a gabona learatásától a sütésig szigorú ellenőrzés alatt áll, nehogy bármikor is kovászodás következzen be. A chasszidok csak ilyen maceszt fogyasztanak.

Máchzor – ciklus (héber). Eredetileg az egész évi imaciklust és az azt tartalmazó imakönyvet hívták így. A ciklus a naptári év ünnepeihez kapcsolódott, és a mindennapi imákat, különböző gyászszolozsmákat, utasításokat és halachákat is tartalmazta. Az első ismert, Ámrán Gáonról elnevezett, imakönyvet is Máchzornak hívták. Ilyen volt az ősrégi Máchzor Vitry, a 11. századból, amit Rábénu Szimchá, Rási egyik tanítványa szerkesztett. A nemzedékek során, a zsidóság diaszpórai szétszórásának megfelelően – többféle Máchzor rítus (Nuszách) alakult ki. Ezek között a legismertebbek az askenáz, valamint a szefárd, az olasz (Itáljáni) rítusú és az ÁRI felfogása szerint szerkesztett Máchzorok, amit főleg chasszidok használnak.

Máftír – „befejező”; az a férfi, akit utolsónak hívnak fel a Tórához. Neki olvassák fel a tórai hetiszakasz befejező részét. A felolvasás után felöltöztetik a Tórát, s annak befejezése után kezdi a máftír olvasni a háftárát. Ennek olvasása előtt és után áldásokat mond. Vannak helyek, ahol a máftír csak az áldásokat mondja el, de a háftárát más olvassa.

Mágén Dávid – „Dávid pajzsa” (Dávid-csillag): két egymásba fonódó háromszög, melyek sarkain hat másik háromszög formálódik. A zsidóság egyik szimbóluma. A Talmud még nem említi, azonban a dél-itáliai Tarantóban találtak egy III. századbeli sírkövet, melyen Dávid-csillag látható. Legelőször a 12. században élt karaita Júdá háDázi említi könyvében. Vannak magyarázók, akik e szimbólumban utalást látnak Istenre, aki uralkodik a négy világtájon, valamint lent és fent. Más nézet szerint Dávid királynak hat kiváló tulajdonságát szimbolizálja. A szimbólum valószínűleg babilóniai eredetű. Századok óta a templomokon, tórafüggönyökön, takarókon is található.

Máházór – „sorozat”, „ünnepi imakönyv”: az egyes ünnepek különleges imarendjének megfelelően összeállított imakönyvsorozat.

Máján – forrás. A forrásvízben megmerítkezés megtisztulást jelent, miképpen a Tórában írva van (3Mózes 11:36.). Akkor is megmerítkezhetnek benne, ha a víz folyik (zochálin), ellentétben a Mikvé-vel (rituális fürdő).

Májim ácháronim – Szó szerint: utolsó víz. Az étkezés után, de az asztali áldás elmondása előtt kézmosásra használt víz. Ezt a kötelességet főleg egészségügyi megfontolások miatt vezették be.

Mámmér – Egy olyan gyermek, aki egy férjezett zsidó asszony, és egy olyan zsidó férfi viszonyából született, aki nem a férje, illetve olyan gyermek, aki olyan vérrokonok viszonyából született, akik a Tóra törvényei szerint nem házasodhatnak, és akik a törvény szerint káréttel, kiirtással büntetendők. Az egyetlen kivétel az olyan asszony, akinek havivérzése van (Nidá) és akivel a férjének kárét terhe alatt tilos szexuális kapcsolatot létesíteni; az ilyen viszonyból született gyermek azonban nem mámmér. A házasságon kívüli viszonyból hajadontól származó gyermek sem mámmér. Az sem mámmér, aki egy Kohén és egy elvált vagy betért asszony amúgy tiltott házasságából születik. A mámmér vér szerinti apja után örököl, és halachikus szempontból minden tekintetben apja fiának tekintik. Egy mámmér vagy mámméret csakis egymás között házasodhat, vagy egy zsidó hitre áttért férfivel vagy nővel. Az ilyen frigyból született gyermek ugyancsak mámmér.

Másiáh – „felkent”: a bibliai időben így neveztek mindenkit, akit olajjal felkentek magasabb szolgálatra, királynak, papnak vagy valamiféle különleges alkalomra: „kohén másúáh milhámá” („háborúra felkent pap”). Sokkal későbbi korokban ama messiást, a zsidó nép egykoron eljövő megváltóját jelentette, aki vagy a bibliai Józseftől („másiáh ben József”), és aki az egész világ számára elhozza a megváltást. Az első próféta, aki részletes képet fest a messiási korról Jesájáhú (9,1–6; 11,1–10; 32 ; 1–5). De Jirmijáhú próféta is beszél a messiási korszakról. A zsidóság csak Heródes korában kezdett foglalkozni a messiási személlyel, s az elkövetkező elnyomatások tették még erőteljesebbé a zsidó nép messiásvárását. A talmudi korban sok aggáda (l. Midrás) foglalkozik a messiással és a messiási korrallal. Ezeknek a központi gondolata az, hogy a messiás eljövetelkor Isten összegyűjti a világ minden táján szétszórt gyermekeit, a zsidóságot, elviszi őket az ősi földre és felépül a Harmadik Szentély. Ez a felfogás tükröződik a mindennapi imákban is. Vannak Bölcsék, akik azt mondják, hogy a messiás eljövetele előtt jön el Élijáhú (Illés) próféta, és ő lesz a messiás előhírnöke.

Melech – Király. A Tóra törvényei alapján, a zsidó nép választhat királyt magának, ha úgy kívánja (5Mózes 17:14–20.). A királynak születésénél fogva zsidónak kell lennie, nem lehet a zsidó hitre áttérték leszármazotta. Az ilyen királyra különböző tevéleges és tiltó parancsolatok vonatkoznak. Külön Tóra-teker-cset kell írnia (vagy íratnia) saját magának. Nem tarthat sok „lovai számát” (uo.), azaz nem lehet több lova vagy pénze, mint ami saját használatára vagy a királyság fenntartására szükséges. Mindenki köteles tisztelni és becsülni a királyt, és senki sem tanúsíthat tiszteletlenséget iránta (még maga a király sem). Annak a királynak, aki tévedésből vétkezik (3Mózes 4:22–26.) kecskebak áldozatot kell bemutatnia (szöir nászi). A király kötelessége, hogy tisztviselőket nevezzen ki a nép fölé és érvényesítse akaratát. Adókat szedhet, bírakat nevezhet ki, s a nép érdekét szolgáló törvényeket hozhat. A királyt a nép vezetőjének tartották, és ezért elsőbbséget élvezett a főpap (kohén gádol) és a próféta (návi) előtt. Annak, aki megpillantja a királyt, áldást kell mondania. Ez idegen királyra is vonatkozik (más szöveggel).

Menorá – Gyertyatartó. A Szentélyben használt szent tárgyak egyike. A Menorá aranyból készült és a szentélycsarnok (Héchal) déli oldalán állt. Hét díszített ága volt (Maimonidész és Rási szerint az ágak nem félkör alakban, hanem ferdén felfelé álltak), mindegyik végére nérot-ot, olajcsészéket illesztettek a kanócok számára. A Menorát napnyugtakor gyújtották meg, és annyi olajat helyeztek a csészékbe, hogy napkeltéig égjen, bármilyen hosszú volt az éjszaka. A Menorá magassága tizennyolc tefachim (valamivel kevesebb, mint két méter) volt és előtte kis emelvény volt, melyre a kohén fellépett, amikor meggyújtotta, illetve tisztította. Különleges esetekben szabad volt a Menorát más fémből is elkészíteni, de ilyenkor is hétágúnak kellett lennie. Tilos bármilyen célra hasonmás Menorát készíteni. A chánukai Menorára azért nem vonatkozik ez a tilalom, mert nyolcágú.

Messias – L. Másiách

Mezuzá – szó szerint: ajtófélfá. Olyan pergamentekercs, melyre egy ímrok (szofér sztám) a Tóra két szakaszát írta (Smá, 5Mózes 6:4–9. és Vöhájá im sámóá, uo. 11:13–21.). A Tóra megparancsolja (uo. 6:9. és 11:20.), hogy lakásunk valamennyi ajtófélfájára mezuzát szögezzünk. A mezuzát általában kis tokba helyezzük, és a jobboldali ajtófélfára kell szögeznünk. Minden egyes lakó- illetve alvóhelyiségnek az ajtajára mezuzát kell szögezni, és hasonlóképpen kell eljárni a kapuk és a városkapuk esetében is (a fallal övezett városok esetében). A nem lakó helyiségek ajtajára nem kell mezuzát szögezni, s ugyancsak nem kell felszögezni azon helyiségek ajtajára, melyek nem illenek a mezuzá szentségéhez (például a fürdőszoba).

Micvá – jó cselekedet. A Szentírásban lefektetett 613 parancsolat.

Midrás – a Talmudban és azon kívül található ágadáirodalom vagy annak egyes részei.

Mikve – rituális fürdő.

Milá – Körülmetélés. A Tóra törvényei szerint (1Mózes 17:10.) minden zsidó férfit körül kell metélni. A fiúgyermek születését követő nyolcadik napon ez a kötelesség az apára hárul. Ha az újszülött gyenge vagy beteg, a körülmetélést elhalasztják arra az időre, míg egészséges nem lesz. Ha az apa valamilyen oknál fogva nincs jelen a nyolcadik napon, a rabbinikus bíróság

feladata a körülmetélés elvégzetése. Ha bármilyen oknál fogva a gyereket nem metélték körül tizenharmadik életévének betöltéséig, akkor ezután már az ő kötelessége a körülmetélés elvégzetése. Ha a fiúgyermek előbőr nélkül született, a körülmetélés helyett egy csepp vért kell hullatnia: ez a hátáfát dām brit (szó szerint: a szövetség vérenek cseppentése). A körülmetélés szombaton is elvégezhető, amennyiben a születést követő nyolcadik nap a szombatra esik, de ha bármilyen oknál fogva elhalasztják a körülmetélést, úgy csak hétköznapi végezhető el. Szokás, hogy a körülmetélést ünnepi étkezéssel is megünnepeljék. Ezt az étkezést szöudát micvá-nak, „vallási ünnepség alkalmával tartott étkezésnek” nevezik. Azoknak a férfiaknak, akik be akarnak térni, ugyancsak alá kell vetniük magukat a körülmetélés szertartásának. A betérőn el kell végezni a körülmetélést, s utána meg kell merítkezni a mikve-ben.

Minján – Quorum (szó szerint: „létszám, számlálás”). A gyülekezethez (édá) szükséges létszám, azaz tíz felnőtt zsidó férfi. Ez a létszám szükséges bármiféle szentnek tartott szertartás (dvárim sebikdusá) elvégzéséhez, mint például a közösségi ima, a kádís elmondása... Amikor egy minján együtt étkezik, az Örökkévaló nevét is beleszövik az asztali áldásba. Az esküvői szertartás során elmondott imák egy részéhez, illetve a gyászolók vigasztalására elmondott áldáshoz is szükséges a minján megléte.

Misná – a Szóbeli Tan első része, amely a Tóra rendelkezéseit fejtegeti tovább.

Mispátim – a micvák azon fajtája, melyet észokokkal is alá lehet támasztani.

Mitnágdim – a chaszidizmus ellenfelei.

Mláchá seéná crichá lõgufá – Önmagában szükségtelen munka, azaz olyan, a szombati munkavégzés tilalma alá eső tevékenység, melynek célja más, mint a Szentélyben végzett ugyanilyen munka. Így például egy tűz eloltása mláchá seéná crichá lõgufá-nak tekintendő, ha az a cél, hogy takarékoskodjanak a tüzelőanyaggal, s nem az, hogy parazsat hozzanak létre (mivel a Szentélyben ez utóbbi volt az „eloltás” célja).

Mlechet máchásevet – Szó szerint: eltervezett, megfontolt, kreatív munka. A szombati munkavégzést a Tóra csak abban az esetben tiltja, ha mlechet máchásevet, azaz szándékosan vég-

zett, megfontolt és kreatív munka. A nem mlechet máchásevet jellegű munkát csak a rabbinikus előírások tiltják.

Möákév – Szó szerint: „visszatart, megakadályoz”, azaz elengedhetetlen feltétel. Gyakori fogalom a Háláchában. Egy-egy micvá elvégzésének igen gyakran kötött formája van, ám akkor is érvényes, ha valaki nem pont úgy végezte el. Ezzel szemben vannak olyan micvák is, melyek esetében bizonyos mozzanatok elhagyása az egészet érvénytelenné teszi. Ezek a mozzanatok „elengedhetetlenek” (möákév).

Muszár – szó szerint: erkölcs, átvitt értelemben erkölcsirodalom, amely a 19. században a litvániai rabbi Israel Salanter vezete alatt új virágzásnak indult.

Náchesz – öröm, élvezet (jiddis, a héber „náchát” szóból), főleg szellemi értelemben. A jidise náchesz speciális zsidó metafizikus örömet jelent.

Nesirá – lemorzsolódás. Az Izraelbe indulók irányváltztatása és máshová érkezése.

Nér támid – jelentése „örökméc”, és annak a lámpának az elnevezése, amely a frigyszekrény (áron hákódes) előtt látható. A pusztai Hajlékban örökké világító fény emlékét idézi (2Mózes 27:20-21.), s egyben emlékeztet arra a lángra, amelynek állandóan égnie kellett az oltáron, s amelyet tilos volt kioltani (3Mózes 6:6.)

Noáचितák – Noé leszármazottai, vagyis az egész emberiség. „A noáचितák hét micvája” az egész emberiségre kötelezőnek számít.

Nogá: „fénylő” **klipá**, amiben nemcsak negatív, hanem pozitív erő is van.

Olé – Izraelbe bevándorló zsidó.

Öreg Rebbe – a Ljadiból való rabbi Snéur Zálmán (1745–1813), a chábád alapítójának közkedvelt elnevezése (szül. 1745-ben Lázniban, Fehér-Oroszországban.) Tanítványa volt a híres mezrici „mágid”-nak s ő lett az örökös is szellemi vonalon annak halála után. Megszervezi nagynevű hásszid udvarát Litvániában a „Hitnágdút”-ot, a sokrétű hásszid mozgalmak ellenzőjeként. Még a nagynevű wilnai gáon életében, aki szintén ellenzője volt a hásszid mozgalmaknak, kétszer zárták börtönbe hamis

feljelentések alapján. Kiszabadulásának napját kiszlév hó 19-ét a mai napig megünneplik a chábád hásszídok.

Peszách – Peszách, a „zsidó húsvét”, a felszabadulás emlékét őrzi, és azt idézi, hogy Izrael gyermekei a több mint két évszázados egyiptomi rabság után, mintegy 33 évvel ezelőtt tömegesen kivonultak Egyiptomból. A történetet – amely Izrael elnyomatását és mérhetetlen szenvedését, Mózes és testvére, Áron isteni küldetését, a nép megszabadításáért végzett fáradhatatlan tevékenységüket, az egyiptomi fáraó csökönyös kérlelhetetlenségét, az Isten rendelte katasztrófák sorozatát, majd a fáraó megváltozását és az izraeliták menekülését beszéli el – Mózes második könyvének 1–15. fejezete írja le. Ez az esemény a zsidó történelem epicentruma, mert ebben kristályosodik ki a zsidó nemzeti azonosság, ezáltal született meg a zsidóság, mint szabad nép, és mert az egyiptomi szolgaság tanulságainak szilárd alpjáról szökkentek szárba a zsidó hit és etika jelentős fogalmai. A Tóra „a kovásztalan kenyér ünnepének”, chág hámácoznak nevezi Peszáchot, legfontosabb megkülönböztető jegyét határozva meg ezzel. Az imakönyv „szabadulásunk idejeként” – z’mán héruténu – is említi, legjellemzőbb tartalmi vonására utalva. A legelterjedtebb a Chág HáPeszách elnevezés, ami azt jelenti: „Peszách ünnepe”. A „peszách” az ünnep előesti pászkaáldozatra utal, amelyet Isten ígéretének – „...elkerüllek benneteket, és tirajtatok nem lesz pusztító csapás...” (2Mózes 12:13.) – emlékezetére hoztak. A „Peszách” név a Misnában és a rabbinikus irodalomban is közkeletű.

Pijut – (görög); egyfajta költemény neve. A pijutok, melyek sorai legtöbbször alfabetikus sorrendűek, egyrészt ima jellegűek, másrészt aggádikus és midrási olvasmányok, melyek mintegy „díszítik” és kiegészítik a „hivatalos” imaszöveget.

Purim – Purim egynapos ünnepe ádár 14. napján, egy hónappal Peszách előtt van. Arról emlékezünk meg ezen az ünnepen, hogy a perzsa uralom alatt élő zsidó közösség, amelynek kiirtására Hámán gonosz tervet szőtt, megmenekült. A pontos dátum körül van némi bizonytalanság, de valószínű, hogy az Eszter könyvében leírt események i. e. 450 körül történhettek. A Purim név a „sorsvetést” jelentő pur szóból ered, mert

Hámán így választotta ki az időpontot, amikor rá akarta szabadítani hordáit a zsidókra, hogy kiirtsa őket.

Rábbán Jochánán ben Zákkáj – a Második Templom korának kiemelkedő egyénisége, ki az ostromlott Jeruzsálemből ki menekülve Jávneban állított fel tanházat, és ezzel biztosította a háláchá folytatólágosságát.

Rábénu Gersom (Mainz, 961–1028) – kora áskénáz zsidóságának nagy egyénisége és törvényhozója.

Rámbám – I. Maimonidesz.

Rásá: Rossz (gonosz) ember, a **cádik** ellentéte. A *Talmud* bölcsei szerint „aki kezét emel felebarátjára, az *rásának* számít.” (*Szánhedrin* 58b.)

Rási – Rabbi Slomo Jiccháki (1040–1105), a középkor legnagyobb Biblia- és Talmud-komentátora.

Rebbe – általában: egy chászid „udvar” vagy dinasztia feje, lelki vezetője; specifikusan a chábád mozgalom mindenkori feje, a lubavicsi rebbe.

Responsumok – (Seélet utsuvot – kérdések és válaszok) a Talmud és kommentárjain kívüli halachikus döntvények tára.

Ros HáSáná – A Tóra és az imakönyv Emlékezés Napja, Jom HáZikáron és Sófárfúvás Napja, Jom T’ruá néven említi ezt a napot. A szellemi önvizsgálat és bűnbánat tíznapos időszakának kezdetét jelöli, amelyet Jom Kippur, az Engesztelés Napja zár le. Minthogy az évek számítása tisri első napjával kezdődik, ez a nap a zsidó világban Ros HáSáná, újév néven vált ismertté. A napot elmélyült imádkozás jellemzi. Az imák fő témája Isten korlátlan hatalma a világ és az emberiség fölött. Ros HáSánával kapcsolatban a legemlékezetesebb bibliai előírás a sófárfúvás. Vallási kötelesség ezeken a napokon a sófár hangját hallgatni.

Ros Hodes – „újhold”: a hónap első napja. A bibliai időkben különleges jelentősége volt, ünnepnek tartották. Sámuel könyve megemlíti, hogy Saul király udvarában újhold napján lakomát rendeztek. Ros Hodes napján hozzák a „korbán háhodes”-t, az újhold napi áldozatot. Van egy- és kétnapos R.H. Ha a hónap 30 napos, akkor Ros Hodes az előző hónap 30. napja és az új hónap első napja. Tisri újholdját nem ünneplik meg és nem is hirdetik meg az első szombaton. A Ros Hodes előtti napon szoktak böjtölni és külön bűnbánó imát mondani az a hónapban

elkövetett vétkekért. Ennek neve Jom Kippur Kátán. Ha Ros Hodes vasárnapra esik, akkor az előző csütörtökön böjtölnek és mondják a Jom Kippur Kátán imáit. A Ros Hodes előtti minhá imában nem mondanak táhánunt, és a mááriv imába betoldják a „Jáále v'jávó” kezdetű imát és Ros Hodes minden imájában elmondják, még a Birkát háházónban is. A reggeli imában mondanak fél hállélt. Ha tévét Ros Hodesa Hánukká 7. napja, egész hállélt mondanak. Hétköznapon a Tórából négy felhívottnak az előírt szakaszt olvassák, utána mészáfot imádkoznak. Szombaton két Tórából olvasnak. Az egyikből a hetiszakaszt, a másikkból a Ros Hodesra vonatkozó fejezetet. A muszáf ima is megváltozik.

Sáátnéz – kétféle (például gyapjú- és len-) fonalból szőtt ruha viselésének bibliai tilalma.

Sálos szőüódót – jelentése „három étkezés”, de valójában a harmadik szombati étkezésre vonatkozik, melyet általában a szombat kimenetele előtt fogyasztanak el. Szokás, hogy ezt a zsinagógában szolgálják fel, egyszerű ételek formájában. A nyelvtanilag helyes forma a szőüdá slisit, melynek jelentése „harmadik étkezés”.

Sámesz – héber sámás, templom szolga, a zsinagógiai funkciók egyik legfontosabbika.

Samson Raphael Hirsch – (1808–1888) a 19. századi német ortodox zsidóság vezető személyisége, aki erélyesen harcolt a reformtörekvések ellen.

Sávuot – Sávuot a csodálatos esemény emlékezetét őrzi, amely Izrael gyermekeivel történt hét héttel az egyiptomi kivonulás után, amikor a Sínai-félszigeten letáboroztak a Sínai-hegy lábánál. Az esemény a Kinyilatkoztatás volt: az Örökkévaló kinyilvánította akaratát Izrael előtt. Ezt a Tízparancsolat kihirdetése jelezte. Bár a Tórát, amely összesen 613 parancsolatot – tárág micvotot – tartalmaz, nemcsak ezek a parancsolatok alkotják, de ezek képezik az alapját. A Tízparancsolat vált a nyugati kultúrák többségének erkölcsi alapjává.

Smitá év – minden hetedik év, melyben a Tóra a föld művelését megtiltotta.

Snéur Zálmán, rabbi lásd **Öreg Rebbe**

Stetl – (kelet-európai) zsidó kisváros.

Szadduceusok (cedukim, cádokiták) – a farizeusok ellenlábasai a Második Templom idejében, főleg a papi rend és a tehetős osztályok köréből kerültek ki.

Szeá – bibliai űrmérték, körülbelül 13,3 liter.

Szidur – imádságos könyv.

Szitrá áchrá: „másik oldal”. Kabalisztikus fogalom, amely a szentség oldalával szemben áll: azt próbálja elfedni, semmissé tenni. Hasonló értelmű a **klipá** fogalmával.

Szukkot – jelentése „sátrak”, „bódék”, „átmeneti szállások” és az ideiglenes lakóhelyekre utal, amelyekben Izrael gyermekei éltek negyvenévi sivatagi vándorlásuk alatt az egyiptomi kivonulás után. „...sátrakban adtam lakást Izrael fiainak, amikor kihoztam őket Egyiptomból...” (3Mózes 23:42.) Az ünnep Izrael történetének erre a szakaszára emlékeztet. Több vidám vallási szertartás, sok ének és tánc kíséri ezt az örömnünnepet.

Sulchán Áruč – A cfáti rabbi Joszéf Káro által a 16. században készített átfogó, rendszeres háláchá-döntvénytár, melyet előbb a szfárd, majd – a krakói rabbi Mose Iszerlesz kiegészítésével – az ásenáz zsidóság is mérvadóként fogadott el.

Tálit – imakendő.

Talmud – a Misná, a Gemará és kommentárjaik összessége.

Tánjá – Rabbi Snéur Zálmán főműve, a chábád irodalom központi alkotása.

Tfilin – imaszíjak, melyeket hétköznap a reggeli imánál a zsidó férfiak karjukra és fejükre helyeznek.

Tisá BeÁv – Az év legszomorúbb és letragikusabb napja az év hónap 9-ei böjt, Tisá BeÁv. Ezen a böjt- és gyásznapon egyszerre emlékezünk az Első Jeruzsálemi Templom i. e. 586-ban történt lerombolására és a Második Templom megsemmisülésére, amely szerencsétlen történelmi egybeeséssel i. sz. 70-ben ugyanezen a napon történt. Az Első Templomot a babilóniaiak fosztották ki és égették porig, a Másodikat a rómaiak. A Templomnak, a nép vallási központjának lerombolása nemcsak a válásra mért súlyos csapást, hanem az első – később a második – zsidó állam megszűnését is jelentette, és a zsidók kiűzetését saját országukból. A későbbi századok során többször is történtek Tisá BeÁvkor tragikus események a zsidó nép életében. 1492 Tisá BeÁvján bocsátották ki Spanyolországban azt a rendeletet,

amelynek értelmében kiűztek az országból minden zsidót, s azok így a száműzetés, a halál vagy a kikeresztelkedés között választhattak. Tisá BeÁv teljes böjtnap, akárcsak Jom Kippur. Előző nap, áv 8-án napnyugtától kezdve a következő nap estéjéig sem enni, sem inni nem szabad.

Tóra – szó szerint: tan. Szűkebb értelemben Mózes öt könyve, bővebb értelemben az egész Biblia, általánosságban a zsidóság összes tanítása.

Tsuva – megtérés.

Tréfa – Egy vadállat által széttépett, vagy komoly szervi betegségben szenvedő, illetve rendellenességgel született állat. Halachikus szempontból, tréfának számít egy élő kóser állat vagy madár, amely olyan sebtől vagy betegségtől szenved, ami tizenkét hónapon belül a pusztulását okozza. Az ilyen állatot még a megfelelő rituális vágás (schita) után is tilos elfogyasztani (ld. 2Mózes 22: 30.) Átvitt értelemben táréf („tréfli”) minden tisztátalan – nem kóser – állat, madár és hal vagy akár tiszta állat, amit nem vágtak le rituális módon, illetve nem kóseroltak ki az előírások szerint.

Tréfli – ld. tréfa.

Tu BiSvát – a fák újéve. Hámisá Ászár BiSvát vagy Tu BiSvát, svát 15-e az a nap, amelyet a **Misná** a fák újéveként említ. Ettől a dátumtól számítják a fa gyümölcsének tizedével és hasonló törvényekkel kapcsolatos időpontokat. Az ünnephez egyetlen szokás kapcsolódik, az Izraelben honos gyümölcsök evéséé. Ilyenkor szokták például a nem túl közismert szentjánoskenyeret – bokszt – is enni. Egyes helyeken szokás ezen a napon tizenötféle gyümölcsöt fogyasztani. Izraelben ezzel az ünnepel kapcsolatos az a szokás, hogy az iskolások kirándulást tesznek, és facsemetéket ültetnek.

Turim – a XIV. században, Franciaországban élt rabbi Jákob ben Ásér által szerkesztett, négy részből álló háláchagyűjtemény.

Uvarov – a 19. századi Oroszország egyik nevelésügyi minisztere, aki a zsidók „felvilágosítását” világi iskolarendszer alapításával próbálta keresztülvinni.

Viduj – halálos ágyon elmondott bűnvallomás. A **Jom Kippur**-i (engesztelő napi) imarendben többször is recitálják. A

megtérés egyik alapfeltétele, hogy megvalljuk vétkeinket: ezeket sorolja fel ábécérendben az ima. A Szentélyben a főpap rövid bűnvallomást tett maga és a nép nevében. A talmudi időkben szintén rövidebb volt a szöveg, nem volt betűrendbe sorolva, később, a 14. század elején már 36 részletezett véték szerepel benne (Tikun Tfilá).

Zohár: A zsidó **kábálá** arámi nyelven írt kézikönyve. Szerzője Simon bár Jocháj, az „isteni tanaita”, a mártírhálált halt rabbi Ákivá tanítványa.

TARTALOM

Prológus	4
I. És meséld el gyermekeidnek!	6
II. Júda pusztulása	178
III. Nabukodonozor, Babilónia és Bábel	194
IV. Kürosz perzsái és a száműzetés vége	269
Epilógus	324
V. Zsidó kisenciklopédia	325
Zsidó kifejezések szótára	415

POLGÁR ERNŐ
író, drámaíró, dramaturg

Született Bácsalmáson, 1954. jan. 27.

Tanulmányok: Egri Tanárképző Főiskola, könyvtár szak, 1972–76. Színház- és Filmművészeti Egyetem, 1978–82. Oxfordi Egyetem, 1981.

Családi állapota: Felesége: Cserényi Rita Gyermekei: Orsi: 1984, Péter: 1990, Liza: 2003.

1972–76. az OSZK-ban könyvtáros, 1976–77. a Rádió szerkesztője, 1977–79. az Országgyűlési Könyvtár, az Iparművészeti Múzeum könyvtárosa, 1979–97. a Madách Színház dramaturgja, 1997–98. a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanulmányi vezetője, dékán. 1998– szellemi szabadfoglalkozású: író-dramaturg. 1999–2003 a www.hun-info.hu online hírügynökség felügyelő bizottságának elnöke, a www.blueshop.hu online könyvkiadó és online képzőművészeti galéria kreatív igazgatója. 2002–2004 a Magyar Írószövetség Próza Szakosztály elnöke, 2004-ben kilépett. A szépírók Társasága és a PEN Klub tagja. 2006-tól a Budapest XIII. kerületi Képviselőtestület Oktatási és Kulturális bizottságának tagja, a Szépírók Társasága egyik programszervezője. 1981 MTA-ösztöndíjas, 1982 Genfben ösztöndíjas, 1994 Soros-ösztöndíjas, 1998 Pro Renovanda Cultura Hungariae ösztöndíjas, 2000 a Művészeti Akadémia millenniumi alkotóművészeti pályázatán „Isten madárkái” című drámája dicsérő oklevelet kap. 2005 Nagy Lajos-díj. 2006 Az 1956-os Forradalom és Szabadságharc 50. évfordulóján „A haza minden előtt” emlékérem. Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkereszt – 2007.

Művei

Hullámsír, Hazatérők, Ady (1983), Túl az Egyenlítőn Madách Színház Rend. Korcsmáros György (1985), Randevű Bangkokban, Elítéltek, Tűzjárók (1991), Isten madárkái (film) (1994), A sárga csillagok nyomában (1992), Légy a feleségem! (1994), A Philemon fedélzetén a világ körül (1994), Lótuszvirág (Távol-keleti történetek) (1994), A sárga csillagok nyomában (Gettó a Délvidéken), 2. Bőv. kiadás (1997), Egy asszony második élete (1997), Szerelmek (1999), A Szent István parki fák (2000), Színészek és színésznők bűvöletében (2000), Civilizációk nyomában (2001), Az iszlám világ

titkai (2001), Az istenek szigete (2002), Káma szolgája, (2003), Halálos csók (2004).

Életműkiadás:

Hogyan lettem anya (Polgár Ernő prózai művei 1.) Bp. 2005. Egy asszony második élete 4. jav kiadás (Polgár Ernő prózai művei 2.) Bp. 2006. Nomádok vágója (Elbeszélések) (Polgár Ernő prózai művei 3. Bp. 2007. A kultúrák eredete és ősképei (A világ kultúrái 1.) Bp. 2005. Kleopátra vitorlása (A világ kultúrái 2.) Bp. 2006. Az iszlám világ titkai (A világ kultúrái 3.) Bp. 2007. A tenger hangja (regény) 2008. Óceánia (A világ kultúrái 4.) 2008. A gyertya becsukta szemét, Mama! (Dokumentumregény) 2009. India és más világok – Az Éden nyomában (A világ kultúrái 5.) 2009. „Zsidók, kotródjatok!” – Száműzetés Babilonba, 2010. Facebook Love, 2012

Művei antológiákban

Scenes of Hungarian Theatres, International Theatre Institute, Bp. 1984. (Polgár Ernő: The Hungarian School of Drama and Film)

A Bácsalmási Hunyadi János Gimnázium évfordulós évkönyve 1953–1993. Bácsalmás 1993. (Polgár Ernő: Huszonöt év után)

Angyalföldi antológia. Bp. 2001. (Polgár Ernő: Az ördög képviselője)

A bácsalmási Hunyadi János Gimnázium 50 éves jubileumi évkönyve 1953-2003. Bácsalmás, 2003. (Polgár Ernő: Múltbanéző Gondolatok az 50 éves évforduló kapcsán)

Napragyogás. Lírykusok Irodalmi Műhely Antológiája. Bp. 2003. Polgár Ernő: A büntetőbíró, Rilke gazdája)

A felvidéki magyarok Bácsalmásra telepítésének igaz története (1947–1997) Bácsalmás, 1997. (Polgár Ernő: Sors)

Bácsalmás város zsidó közösségének története 1750–1950 (Szerk. Dr. Horváth Zoltán) Bácsalmás, 2006. (Polgár Ernő: Lectori salutem!)

Az esti tűznél találkozunk. A Nagy Lajos Társaság antológiája. Bp. 2007. (Polgár Ernő: Monológ)

Légyott. A Spanyolnátha antológiája. Miskolc 2007. (Polgár Ernő: Bartók Párizsban)

Újraolvasott negyedszázad. Bp. 2007. (Polgár Ernő: Nagyon rövid lesznek...)

Bácsalmás és környéke (Almanach) Bácsalmás, 2007. (Polgár Ernőről)

Mégsem légyott. A Spanyolnátha antológiája. Miskolc 2008.
(Polgár Ernő: Bartók tamo doleko)

Honlap

www.polgarerno.com,

[www.szepiroktarsasaga.hu/Polgár Ernő](http://www.szepiroktarsasaga.hu/Polgár%20Ernő)

[www.google.hu/Polgár Ernő](http://www.google.hu/Polgár%20Ernő)